

REVISTA DE MENORCA

PUBLICACIÓ DE L'ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
ANYS 1999 / 2000

Portada: Autoretrat

(oli sobre tela, col·lecció Museu Hernández Sanz-Hernández Móra, ca. 1900)

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col·laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 971.36.05.53

Director honorari: Francesc Hernández Sanz

Directors: Miquel Àngel Limón Pons (IME) i Fina Salord (Ateneu)

Consell de Direcció: Pere J. Bosch, president de l'Ateneu;

Catalina Seguí de Vidal, secretària primera; Mateu Mir, tresorer

Consell de Redacció: per l'Ateneu, Josefina Salord, Margarita Ballester,
Miquel Àngel Casanovas i Cristina Andreu.

Per l'IME: Miquel Àngel Limón Pons, Josep M. Vidal, Rafael Triay i Antoni López

Fotografies d'aquest número: Javier Coll (Diari "Menorca"), J.M. Vidal, C&C,
Lluís Real, Fons Hernández Sanz-Hernández Móra, Ajuntament de Maó, Toni Vidal,
Museu de Menorca i Col·lecció F. J. Hernández Montesinos

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 971.36.05.53

Preu de subscripció: 3.600 ptes., tot l'any.

Preu d'aquest número: 4.000 ptes., (IVA inclòs)

ISSN: 0211-4550 - Dipòsit Legal: MH-1958

Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. - Cap de Cavalleria, 5
(Polígon Industrial de Maó)

Sumari

<i>Presentació</i>	5
M. ÀNGELES HERNÁNDEZ <i>1999: Any Hernández Sanz. Declaració, desenvolupament i epíleg</i>	9
JOSEFINA SALORD RIPOLL <i>Francesc Hernández Sanz i els horitzons de la memòria</i>	29
ÀLBUM	53
<i>Hernández Sanz: l'historiador i l'home de cultura</i>	
JUAN HERNÁNDEZ ANDREU <i>Francisco Hernández Sanz, historiador de Menorca</i>	81
JUAN FRANCISCO SÁNCHEZ NISTAL <i>Francesc Hernández Sanz, arxiver</i>	111
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS <i>Hernández Sanz, alma mater de la "Revista de Menorca"</i>	125
JOSEFINA SALORD RIPOLL <i>Francesc Hernández Sanz: la cultura com a educació i civisme</i>	151
JOAN MANEL MARTÍ I LLUFRIU <i>Francesc Hernández Sanz i el Camí de Cavalls</i>	177
JOAN CANTAVELLA <i>La continuïtat d'Hernández Sanz en el seu fill Joan</i>	211
<i>Hernández Sanz: l'artista</i>	
M. ÀNGELES HERNÁNDEZ <i>Francesc Hernández Sanz. Art i història "Pro Minorica"</i>	225
CRISTINA ANDREU ADAME <i>Francesc Hernández Sanz: artista i conservador del nostre patrimoni</i> ...	237
JOAN J. GOMILA <i>10 projectes de F. Hernández Sanz</i>	263
M. ÀNGELES HERNÁNDEZ <i>Semblança de Francesc Hernández Sanz</i>	281
BIBLIOGRAFIA	293
LITOGRAFIES	305

PRESENTACIÓ

Amb l'edició d'aquest volum d'homenatge a Francesc Hernández Sanz (1863-1949), la «Revista de Menorca» aconpleix un deute històric. Hi subsistia una mena de compromís insinuat i no portat a terme que, avui, amb l'elaboració d'aquest número extraordinari, podríem considerar saldat.

Arran de la seva mort, succeïda a Maó el 4 de març de 1949, la «Revista de Menorca» digué: "[...] El nombre de Francisco Hernández Sanz y el título de su *Revista de Menorca* son expresiones sinónimas. Esta sola causa sería más que suficiente par que la Revista considerara hoy un compromiso de honor el tributar a su antiguo director el homenaje que merece. Mas sus méritos, muchos y grandes, desbordan el ámbito de esta publicación y le hacen acreedor a un homenaje póstumo bastante más amplio, que nadie en la isla le puede regatear, y que ha empezado a producirse en el momento mismo de su muerte."

La realitat fou, però, que el sincer desig d'aquells moments, situats encara en una esfereïdora postguerra, s'esvaí ben aviat. Més tard, l'avinentsa del centenari del seu naixement, que s'escaigué el 1963, tampoc no es pogué aprofitar per organitzar el gran homenatge que Menorca li devia. En el número corresponent a aquell any, hi podem llegir: «La *Revista de Menorca* se siente vinculada para siempre al nombre de este gran menorquín, del que

recibió aliento y vida durante largos años, y al que se considera deudora de algo prometido y no realizado: de un número extraordinario dedicado a estudiar las múltiples facetas de su rica personalidad. Mas este estudio, cuya promesa quedó empeñada en el momento de la muerte de Francisco Hernández Sanz, hace catorce años, no se ha hecho todavía ni puede ahora improvisarse. Es ciertamente una gran tarea el investigar, exponer y analizar lo mucho que Hernández Sanz hizo en el curso de su larga y fecunda vida. Pero esta tarea es un deber ineludible que tendrá que ser cumplido».

Doncs bé, avui la «Revista de Menorca» creu que ja és en disposició d'ofrir l'homenatge pendent, i de fer-lo amb prou abast, rigor i amplitud d'aspectes. La circumstància no és altra que la magnífica possibilitat que tenim, com a publicació cultural, de recollir els excel·lents fruits que ha proporcionat el programa de celebració de l'Any Hernández Sanz que l'Ajuntament de Maó va instituir per a 1999.

La nostra revista, que havia estat fundada el 1888 pel grup de periodistes i intel·lectuals vinculats al diari «El Liberal», no va trobar prou estabilitat fins que la figura de Francesc Hernández Sanz no va arribar al capdavant de la direcció l'any 1898. Recollida la capçalera de la mà del professor Gabriel Llabrés Quintana, que l'havia exhumada d'un silenci de sis anys (1890-96), en mans d'Hernández Sanz la nostra publicació hauria de conèixer les més llargues i riques etapes fins a l'estroncament general de les coses provocat per l'esclat de la guerra civil. Molt important va ser també la decisió espontània i generosa d'Hernández Sanz de fer-ne cessió legal de la propietat de la capçalera a favor de l'Ateneu de Maó, a partir de la fundació d'aquesta entitat l'any 1905. Així, doncs, estalonat sobre el doble fonament de la direcció del gran erudit i l'aixopluc de l'entitat cultural, la revista ha pogut conèixer una història editorial plena de rigor intel·lectual, que no dubtam a titllar de plausible.

Oferim, per tant, un número d'homenatge que, en definitiva, vol representar la més genuïna continuïtat de la història de la nostra publicació, alhora que actua de síntesi fidel de la memòria intel·lectual de l'itinerari que ha resseguit la celebració de l'Any Hernández Sanz. Tot plegat, és clar, hem maldat de fer-ho segons el mirall de qualitat i d'amor al país que el propi Hernández Sanz volgué sempre que amarés la seva tasca de director de la revista.

Per formar aquest número d'homenatge hem recollit, doncs, les conferències que en el curs de 1999 han construït la commemoració del cinquantenari de la mort d'Hernàndez Sanz. Aquest volum resultant, per tant, és l'obra de síntesi de totes aquelles institucions i persones que hi han volgut participar activament, com ara Josefina Salord, Maria Àngels Hernández, Cristina Andreu, Joan Hernández Andreu, Joan J. Gomila, Juan Francisco Sánchez-Nistal, Joan Cantavella, Manel Martí i Miquel Àngel Limón Pons.

L'equip de redacció, emperò, vol deixar constància de l'agraïment particular a les quatre persones que, amb notable entusiasme i il·lusió, han esmerçat moltes hores del seu temps per concebre i preparar aquest volum extraordinari. Es tracta de Josefina Salord, Maria Àngels Hernández, Cristina Andreu i Miquel Àngel Limón Pons.

Volem acabar aquestes paraules de presentació anunciant als lectors i subscriptors que, amb aquest número, que abraça els anys 1999 i 2000, es tanca la vuitena època que havíem encetat el gener de 1990. N'obrim una de nova: la novena, que tindrà periodicitat semestral.

La vigència de l'acord de col·laboració que regeix entre l'Ateneu i l'Institut Menorquí d'Estudis d'ençà de 1990 per al manteniment de la revista no hi demanarà. Ben al contrari, es veurà reforçat i confirmat per a la novena època que inaugurarem. Renovam ja, en aquest número extraordinari, el Consell de Redacció, amb la voluntat clara de mantenir incòlume l'esperit de servei a la cultura de Menorca, la recerca i, alhora, la divulgació. Si més no, també ens mou de ser fidels al tarannà d'actualitat cultural que sempre ha guiat, en el llarguíssim període de més de cent anys d'existència, la línia editorial de la revista, particularment en temps de Francesc Hernández Sanz, el nostre pal de paller a qui, tot seguit, la pròpia revista us convida a homenatjar.

1999: ANY HERNÁNDEZ SANZ. DECLARACIÓ, DESENVOLUPAMENT I EPÍLEG

M. ÁNGELES HERNÁNDEZ (*)

Coincidint amb el 50è aniversari de la mort de Francesc Hernández Sanz, l'Ajuntament de Maó declara l'any 1999 com a Any Hernández Sanz. A la mateixa sessió, s'acorda que es programin tota una sèrie d'actes que han de contribuir a recuperar la memòria col·lectiva de tan il·lustre menorquí.

Les raons per retre homenatge a aquest il·lustre personatge són múltiples, però l'Ajuntament de Maó, a més, té uns lligams molt especials amb Hernández Sanz, ja que va ocupar diferents càrrecs a l'Ajuntament, sempre amb molta cura i dedicació.

Nascut a Maó l'any 1863, Francesc Hernández Sanz esdevé figura cabdal de la societat menorquina de principi de segle. Membre d'una família dotada especialment per a les arts, ell mateix és un gran artista del gravat i del dibuix, que exerceix tant en la faceta creativa com en la docent. Interessat en la protecció i la conservació del nostre patrimoni documental i artístic, desenvolupa també una tasca extraordinària d'investigació i ens deixa una herència incommensurable de coneixements artístics, històrics, arxivístics i bibliogràfics. La majoria d'aquestes feines estan lligades, efectivament, a la vida municipal, tal com ell mateix recull en el seu full de ser-

---

(*) Cronista-arxivera de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Maó.

veis, que dóna un còmput de 38 anys, 7 mesos i 20 dies de treballs prestats al municipi.

Al llarg d'aquest temps és conservador del Museu Municipal, els fons del qual serien l'origen de l'actual Museu de Menorca; professor de l'Institut, quan aquest depenia de l'Ajuntament, i també professor de l'Escola Municipal de Dibuix i de la d'Arts i Oficis, impartint els seus elevats coneixements a nombrosos alumnes; d'altra banda, el seu interès per la història, l'arqueologia, la documentació..., el duen a presentar-se a la plaça de cronista-arxiver de l'Ajuntament, càrrec que desenvolupa durant 30 anys, i des del qual realitza una copiosa i valuosíssima obra d'organització dels arxius municipals i d'investigació en els seus fons, per donar a llum nombrosos i rigorosos estudis històrics.

A més de tot açò, que podrien ser motius suficients per recordar la seva memòria, Francesc Hernández Sanz es preocupa per la història de Menorca no només des dels llocs oficials que ocupa, sinó també com a particular, i així neix la importantíssima col·lecció de quadres, objectes, mobiliari, llibres..., d'origen menorquí, que avui, per voluntat dels seus hereus, és propietat de la ciutat de Maó, a través de l'Ajuntament, que la té degudament instal·lada al museu-biblioteca del Claustre del Carme.

Per tenir una idea de la magnitud de l'obra de Francesc Hernández Sanz i del prestigi que tenia entre els seus contemporanis, recordarem, una vegada més, una de les frases que escriu en Josep Pla sobre Hernández Sanz, quan coneix la notícia de la seva mort, esdevinguda el 4 de març de 1949. Diu en Pla: "Era tot el que un haguera volgut ser a la vida".

Circumstàncies històriques motiven que la seva personalitat i la seva obra sigui coneguda només als entorns més intel·lectuals durant quasi cinc dècades. Les pàgines d'aquesta *Revista de Menorca* de l'any 1963, quan es compleix el primer centenari del seu naixement, són prou eloqüents, a penes unes quantes línies el recorden i constaten la necessitat de l'homenatge i del reconeixement a la seva obra, que de moment continuava pendent.

Per tot el que queda exposat, semblava evident que havia arribat el dia de recuperar la memòria col·lectiva de tan il·lustre maonès. De difondre la seva tasca, el seu amor i la seva dedicació a Menorca. De popularitzar-la i col·locar-la en el lloc que li pertoca, perquè quedés constància per a les generacions futures.

L'any 1999, data de la commemoració del 50è aniversari del seu decés, era efectivament el moment idoni de fer-ho, i així ha quedat demostrat amb la resposta a les actuacions desenvolupades al llarg de l'any, que són la constància que feia temps que entre la societat existia el desig de recuperar i divulgar la vida i l'obra de Francesc Hernández Sanz i retre homenatge a la seva memòria.

Amb la intenció que aquest homenatge tingués un màxim de difusió i de participació col·lectiva, i també inspirats en la mateixa trajectòria vital de Francesc Hernández Sanz, compromesa i oberta als estaments ciutadans, va semblar adequada la creació d'una comissió àmplia i representativa de les principals institucions culturals, la majoria estretament lligades a la seva obra. La Comissió Any Hernández Sanz la varen formar representats municipals, de l'Ateneu, de la Biblioteca Pública i Arxiu, del Museu de Menorca i de l'Institut Menorquí d'Estudis. La seva comesa era la de dur a terme una sèrie d'iniciatives destinades a recuperar, perpetuar i difondre la biografia d'aquest intel·lectual de principi de segle.

Al llarg de l'any, la Comissió va celebrar set sessions per tal d'enllestir els projectes que s'anaven proposant: conferències i exposicions, la dedicació d'un carrer al centre de la població, iniciatives didàctiques per contribuir a la difusió de la seva obra entre els més joves, van ser algunes de les activitats programades. Però, sobretot, es va posar un especial interès en la publicació de l'obra gràfica i bibliogràfica, important llegat històric i artístic, i font de saviesa i coneixements.

INICI DE L'ANY HERNÁNDEZ SANZ: UN ACTE INSTITUCIONAL I LA DEDICACIÓ D'UN CARRER AL CENTRE DE LA CIUTAT

El 4 de març de 1999, dia en què es complien els 50 anys del seu decés, es va programar un acte institucional que va marcar l'inici oficial de l'Any Hernández Sanz.

Al Saló Noble de l'Ajuntament, amb el cerimonial dels grans actes protocol·laris, es va iniciar l'homenatge amb una conferència de la filòloga Josefina Salord. En la seva dissertació va descriure l'empremta de Francesc Hernández Sanz a la seva època, va establir les relacions que el lligaven al món intel·lec-

tual del moment i va destacar els principals trets de la seva variada i complexa obra, en tots els seus vessants.

L'acte, marcadament emotiu per la presència dels seus familiars més pròxims, va gaudir de la solemnitat requerida en aquest tipus d'esdeveniments. Abans de finalitzar la cerimònia, la filla de Francesc Hernández Sanz descobria una làpida d'homenatge que, amb posterioritat, seria col·locada al carrer del centre de la ciutat dedicat a perpetuar la seva memòria.

Per l'estreta relació i l'interès que sempre havia despertat l'edifici del Teatre Principal en Hernández Sanz, es va creure que el més adient era dedicar-li el passatge de darrere el Teatre, que sorgeix de bell nou amb les obres de remodelació que es duen a terme actualment, i que enllaçarà la costa d'en Deià amb la plaça del Padronet.

El dia 3 de març de 2000, dia de la cloenda de l'Any Hernández Sanz, es va col·locar in situ la placa que recull la seva efígie i una llegenda biogràfica i commemorativa que l'evocaran, en el futur, des de les parets exteriors d'aquell edifici.

EXPOSICIONS

Amb motiu del Dia del Llibre i organitzada per la Biblioteca Pública i Arxiu de Maó, una primera exposició, amb el títol "L'Arxiu de la Universitat de Maó. Documents citats per Francesc Hernández Sanz", ens donava a conèixer la gran labor realitzada en els fons arxivístics per n'Hernández Sanz i els seus treballs d'investigació sobre aquests fons, que fornirien més d'un centenar de rigoroses publicacions relacionades amb l'illa.

Unes setmanes més tard, el Claustre del Carme acollia l'exposició "Col·lecció pictòrica de Francesc Hernández Sanz", realitzada amb una part del que fou el seu patrimoni artístic i organitzada amb motiu de la generosa donació d'aquest fons que el seu nét, Javier Hernández Montesinos, feia a la ciutat de Maó. La importància artística, cultural i històrica d'aquesta col·lecció és incommensurable, però, a més, hi havia un fet que precisament aquest any cobrava una sobtada importància: amb aquesta donació, Javier Hernández ens permetia tornar a reunir, per primera vegada després de 50 anys, la col·lecció completa que en el seu moment va formar el seu avi Francesc Hernández

Sanz, una part de la qual ja era propietat pública a causa de la donació que l'any 1983 havia fet el seu fill, Joan Hernández Móra.

Després de donar a conèixer les facetes d'investigador i de protector i conservador del patrimoni menorquí, quedava per reflectir el vessant artístic. D'aquest apartat, ampli en la seva concepció formal, ja que la polifacètica personalitat d'Hernández Sanz va abastar multituds de camps del món de les arts, se'n va fer càrrec el Museu de Menorca. Una magna exposició monogràfica titulada "Francesc Hernández Sanz, artista i conservador del nostre patrimoni", i configurada en diferents blocs, ens va mostrar les múltiples activitats artístiques que va desenvolupar: pintor, dissenyador, projectista, escenògraf, dibuixant, gravador, arqueòleg i conservador del museu municipal.

En el mes de desembre, una exposició de caràcter molt popular, com és la "Mostra de diorames nadalencs", buscava aquest any la inspiració en l'obra de Francesc Hernández Sanz com a homenatge particular de l'Agrupació de Pessebristes i com a adhesió a l'any commemoratiu. L'escenografia de totes les escenes nadalencques s'inspirava en dibuixos d'Hernández Sanz.

Ja durant l'any 2000, dues noves mostres presentaven altres aspectes de la seva variada personalitat.

L'institut Pasqual Calbó, hereu directe de l'antiga Escola de Treball, de la qual Hernández Sanz va ser professor i secretari durant uns anys, també va organitzar l'exposició "Francesc Hernández Sanz i el seu pas per l'Escola Elemental de Treball de Maó", amb el material de què disposaven de l'època, que donava a conèixer als alumnes la figura del professor de dibuix i la seva relació amb l'escola.

Per últim, l'Ateneu maonès organitzava una petita mostra amb els manuscrits, documents, dibuixos i edicions originals que formen part del seu fons, i que demostraven l'estreta relació i la gran ascendència de Francesc Hernández Sanz en els primers anys de vida de l'entitat maonesa.

EDICIÓ DE L'OBRA GRÀFICA I BIBLIOGRÀFICA

Atesa la importància de l'abundant llegat gràfic i bibliogràfic que va deixar Hernández Sanz, es va posar un especial interès en la publicació dels seus

dibuixos i en la reedició de les seves investigacions, i, d'una manera especial, a treure a la llum aquelles obres que havien quedat inèdites.

La part gràfica es va donar a conèixer, amb una campanya que va assolir una àmplia difusió, gràcies a la col·laboració del *diari Menorca* i de GESA, i va tenir molt bona acollida. Tres carpetes recollien les sèries de dibuixos que reflectien els tres grans grups de la seva obra com a dibuixant: els dibuixos arqueològics, les escenes costumistes a l'estil dels dibuixants del Set-cents i la sèrie de dibuixos realitzats per a la gran obra que fou el *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*.

Quant a l'obra escrita, es va donar inici a l'edició de les seves *Obres Completes*, amb la publicació dels dos primers volums. Amb la idea, precisament, de començar amb les obres inèdites es va publicar, en primer lloc, una edició revisada de l'esmentat *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*, ja que Hernández Sanz havia realitzat tota una sèrie d'anotacions, comentaris i rectificacions a la primera impressió del *Compendi*, suposem que amb la idea de fer una edició revisada que mai no va arribar a assolir. Per açò, aquesta nova publicació en facsímil, a més de posar a l'abast del públic una obra que estava exhaurida, incrementava l'interès amb la inclusió de les notes del mateix autor que li donaven un valor afegit molt important.

El segon volum el vam dedicar a *Arxiu de la Universitat de Maó. Inventari dels seus fons*, treball que mai no s'havia publicat, si bé l'Arxiu Històric en continuava emprant l'original mecanografiat com a eina de treball per a la localització dels fons antics.

Dels treballs inèdits queda pendent de publicar una *Geografía de Menorca*, a l'espera de localitzar el material fotogràfic de l'època i els dibuixos del mateix Hernández que l'acompanyaven. Malgrat que no es pugui recuperar el material gràfic, la *Geografía* serà un dels propers volums.

D'altra banda, es van editar 75 exemplars de l'obra *Sobre organización municipal menorquina* (1934), a partir d'un material que es conservava de l'època. Es tracta d'un treball que Hernández Sanz havia començat a publicar a la *Revista de Menorca*, els anys 30, i que va quedar interromput, motiu pel qual no es va editar com a separata de la revista, com era habitual.

La continuació de la publicació de les *Obres Completes* es farà gradualment, ja que es tenen prevists un mínim de quinze volums.

CONFERÈNCIES

Si les activitats exposades fins ara tenien sobretot un vessant divulgatiu, per donar a conèixer al públic l'obra de Hernández Sanz, l'apartat de les conferències unia a la labor divulgativa la de la investigació, ja que en aquestes es van aportar noves dades i noves tesis que ajudaren a aprofundir un poc més envers l'obra de Francesc Hernández Sanz.

La professora Salord pronuncià les conferències inaugurals de l'Any *Hernández Sanz* i d'inici del curs escolar a l'institut Joan Ramis i Ramis, amb els títols "*Francesc Hernández Sanz i els horitzons de la memòria*" i "*Francesc Hernández Sanz, la cultura com a educació i civisme*". Ja hem dit que en la seva dissertació va descriure l'empremta de Francesc Hernández Sanz a la seva època i va establir les relacions que el lligaven al món intel·lectual del moment. A més, va aportar noves i interessants dades de l'època d'estada a Barcelona, així com del seu pas i de les aportacions a l'institut de Maó, durant el llarg període que en va ser professor.

La "*Semblança de Francesc Hernández Sanz*", organitzada per l'Orfeó Maonès, se centrava en les estretes relacions d'Hernández Sanz amb el món de la música i del teatre, des de tots els vessants possibles, com era habitual en un personatge tan polifacètic, que podia abastar els més variats camps del saber i de les arts: investigador, dibuixant, dissenyador, projectista, escenògraf... En la mateixa línia es va centrar la xerrada dirigida als alumnes del Pasqual Calbó, amb el títol "*Francesc Hernández Sanz, art i cultura Pro Minorica*": demostrar que l'art i la investigació històrica són els dos pilars en què fonamenta tota la seva obra, encarats de manera complementària, fins aconseguir una obra global, totalitzadora de diferents disciplines i sempre sota el lema "*Pro Minorica*", definidor de totes les seves actuacions. És a dir, investigar, dibuixar i escriure sobre i per a Menorca, amb la finalitat de divulgar aquest menorquinisme a tots els vents. Ambdues conferències van ser pronunciades per qui subscriu aquestes línies.

El catedràtic Joan Hernández Andreu, nebot-nét d'Hernández Sanz, va voler fixar els valors d'aquest com a historiador, la seva formació com a tal i la seva rigorositat en tots els treballs realitzats. Per donar tota la força possible a aquests raonaments va titular la conferència "*Francesc Hernández Sanz, l'historiador de Menorca*".

L'Ateneu de Maó, que sempre s'ha sentit tan vinculat i tan pròxim a Hernández Sanz, va encarregar una conferència al periodista Miquel À. Limón, que, amb el títol de "*Hernández Sanz, alma mater de la Revista de Menorca*", desvetllava l'origen d'aquesta i com la seva continuïtat i la preponderància adquirida amb els anys tenia un nom propi: Hernández Sanz.

Per últim, i en el marc de l'exposició organitzada pel Museu de Menorca, l'arquitecte Joan J. Gomila va recuperar una de les facetes més desconegudes, o almenys més poc estudiada fins aleshores: els seus treballs arquitectònics. Amb el títol "*10 projectes de Francesc Hernández Sanz*", en Joan Gomila ens va mostrar tota una trajectòria evolutiva dels projectes que al llarg dels anys va desenvolupar Hernández Sanz des dels conceptes modernistes de principis de segle fins al més pur racionalisme dels anys trenta.

LA PARTICIPACIÓ DELS MÉS JOVES

Amb la intenció ja esmentada, que la difusió arribés a tots els sectors de la societat, es va convocar un concurs escolar de dibuix i de redacció, amb qualsevol dels temes relacionats amb Hernández Sanz. Es van distribuir per les escoles material escolar, punts de llibre i cartells que atracaven i donaven a conèixer als alumnes els principals trets del personatge. La convocatòria, dirigida aproximadament a uns 1.500 alumnes dels centres de tota l'illa, va tenir una àmplia resposta. Els alumnes i els centres guardonats van rebre els seus premis a l'acte de cloenda celebrat al Saló de sessions de l'Ajuntament de Maó, el dia 3 de març de 2000. Tots els treballs premiats van ser exposats aquell dia a l'Ajuntament i publicats després al diari *Menorca*.

EPÍLEG

Efectivament, el dia 3 de març de 2000 es clausurava l'*Any Hernández Sanz* amb un acte institucional a l'Ajuntament, amb el lliurament dels premis i amb l'agraïment molt especial a la família i a totes aquelles entitats que havien participat i col·laborat a assolir els objectius de l'efemèride.

Després de 365 dies de projecte, s'ha de ressaltar que una de les coses més satisfactòries i admirables del programa van ser les col·laboracions —algunes cercades però d'altres espontànies— que van sorgir en el decurs de l'Any Hernández Sanz, i, sobretot, l'entusiasme posat per totes les persones que hi van participar, i que estem convençuts que no té més explicació que l'interès que desperta la figura de Francesc Hernández Sanz en aquells que s'atraquen a ella.

L'Ajuntament de Maó, com a iniciador del projecte, va observar entusiasmat com, tant per part dels membres de la Comissió com per d'altres entitats, la dedicació va ser total, perquè totes les actuacions esdevinguessin un èxit i perquè l'objectiu de difondre i donar a conèixer Francesc Hernández Sanz fos el més ampli possible. Tots els representants polítics, amb independència d'ideologies, van donar el màxim i entusiasta suport al programa; també les institucions culturals que participaren a la mateixa Comissió es van comprometre, des de les respectives entitats, a finançar i col·laborar al màxim en totes les propostes. Però, a més dels integrants de la Comissió, van ser moltes les entitats i els particulars que van voler participar de manera espontània i afegir-se amb les seves iniciatives a aquest gran projecte, i açò és tal vegada el més important, ja que la idea inicial era precisament que la commemoració fos extensa, que abastés tots els àmbits i que la Comissió fos, sobretot, la impulsora de molts altres projectes. Les actuacions d'aquests dotze mesos ens demostren que els objectius es van aconseguir.

El que dèiem en un principi quedava demostrat: Francesc Hernández Sanz va esdevenir figura cabdal de la societat del seu temps i punt de referència obligada de totes les actuacions que es feien a la nostra ciutat. Ara, 50 anys després, en redescobrir-lo, tenim els mateixos sentiments d'admiració i reconeixença a la seva figura que ja havia provocat en els seus contemporanis.

La ciutat de Maó, sempre protectora de la cultura i de la història, ha volgut demostrar amb aquesta commemoració el seu agraïment a un dels seus fills més preclars i fer públic aquest sentiment d'admiració i reconeixença pel seu llegat.

Reprenent les pàgines de la *Revista de Menorca* de 1963, abans esmentades, llegim: "La *Revista de Menorca* es sent vinculada per sempre al nom

d'aquest gran menorquí, del qual va rebre alè i vida durant llargs anys i del qual es considera deutora de quelcom promès i no realitzat: d'un número extraordinari dedicat a estudiar les múltiples facetes de la seva rica personalitat. (...) aquesta tasca és un deure ineludible que haurà de complir-se."

Aquest número de la revista dedicat a l'Any Hernández Sanz saldarà només en part el deute, puix, davant la ingent obra realitzada per Francesc Hernández Sanz, un té sempre la sensació que queda molt camí a fer.

De qualsevol manera, la data de 1999 estarà lligada per sempre a la declaració d'aquest any com a Any Hernández Sanz.

L' ANY HERNÁNDEZ SANZ EN XIFRES

	Activitat	Dates	Lloc /o Edició	Nombre *
LOGO ANY FHS	A utilitzar en tota la documentació municipal	1 de gener a 31 de desembre		
ACTES INSTITUCIONALS	Acte protocol·lari d'inici Any Hernández Sanz. 50è aniversari del seu decés	4 de març de 1999	Saló d'Actes de l'Ajuntament	120
	Acte protocol·lari de cloenda de l'Any Hernández Sanz	3 de març de 2000	Saló d'Actes de l'Ajuntament	130
DEDICACIÓ D'UN CARRER	Dedicació del carrer de darrera el Teatre i col·locació placa al Passatge Hdez. Sanz	4 de març de 1999 i 3 de març de 2000	Passatge d'Hdez. Sanz	80
EDICIÓ OBRA GRÀFICA	I. Arqueologia	Març/maig	Edita Ajuntament	4.000
	II. Escenes costumistes	Maig/juny	Edita Ajuntament	4.000
	III. Dibuixos del Compendi de G ^a i H ^a	Octubre/desemb.	Edita Ajuntament	4.000
PUBLICACIONS	Punt de llibre Francesc Hernández Sanz	Març	Edita Ajuntament	3.000
	Separata Revista de Menorca de 1934, <i>Sobre organización municipal menorquina</i>	18 de novembre	Edita Ajuntament (fons antic)	75
	Cartell biogràfic Francesc Hernández Sanz	25 de novembre	Edita Ajuntament	500
	Reedició <i>Compendio de Geografía y Historia de la Isla de Menorca</i>	4 de febrer 2000	Coedició Ajt. i editorial Nura	500
	Video biogràfic Francesc Hernández Sanz	Març de 2000	Edita Ajuntament	30
	<i>Arxiu de la Universitat de Maó. Inventari dels seus fons</i> (Inèdit)	Juny de 2000	Coedició amb l'IME	500

* El nombre es refereix a assistents, participants o nombre d'exemplars, en el cas de les edicions.

L' ANY HERNÀNDEZ SANZ EN XIFRES

	Activitat	Dates	Lloc /o Edició	Nombre *
EXPOSICIONS	L'Arxiu de la Universitat de Maó. Documents citats per F. Hernández Sanz	23 d'abril a 15 de maig	Biblioteca Pública	---
	Co-lecció pictòrica de Francesc Hernández Sanz	31 de maig a 12 de juny	Claustre del Carme	474
	Francesc Hernández Sanz, artista i conservador del nostre patrimoni	23 de novembre a 4 de març de 2000	Museu de Menorca	2.436
	Diorames nadalencs inspirats en l'obra de F. Hernández Sanz. Grup de Pessebristes	17 de desembre a 6 de gener de 2000	Sala Exposicions La Caixa	---
	Mostra de l'obra de Francesc Hernández Sanz dipositada a l'Ateneu	4 de febrer a 4 de març de 2000	Ateneu C.L. i A.	---
	F. Hernández Sanz y su paso por la Escuela Elemental del Trabajo de Maó	22 a 29 febrer de 2000	Institut Pasqual Calbó	---
	CONFERÈNCIES	<i>F. Hernández Sanz i els horitzons de la memòria</i> , per Josefina Salord	4 de març	Saló d'Actes de l'Ajuntament
<i>Semblança de Francesc Hernández Sanz</i> , per M. Àngeles Hernández		26 de setembre	Orfeó Maonès	150
<i>F. Hernández Sanz, l'historiador de Menorca</i> , per Juan Hernández Andreu		18 de novembre	Saló d'Actes de l'Ajuntament	40
<i>F. Hdez. Sanz, la cultura com a educació i civisme</i> , per J. Salord. Inauguració curs		1 de desembre	Institut Ramis	90
<i>Hdez Sanz, art i cultura Pro Minorica</i> , per M. A. Hernández. Alumnat Pasqual Calbó		13 de desembre	Biblioteca Pública	50

* El nombre es refereix a assistents, participants o nombre d'exemplars, en el cas de les edicions.

L' ANY HERNÁNDEZ SANZ EN XIFRES

	Activitat	Dates	Lloc /o Edició	Nombre *
	<i>Hernández Sanz, alma mater de la Revista de Menorca, per M. À. Limón</i>	4 de febrer de 2000	Ateneu de Maó	20
	<i>10 projectes de F. Hernández Sanz, per Joan J. Gomila</i>	16 de febrer de 2000	Museu de Menorca	60
CONCURS ESCOLAR	Concurs de dibuix i redacció sobre l'obra de Francesc Hernández Sanz	24 de novembre a 3 de març de 2000	Alumnat 1r i 4t d'ESO de l'illa	1.545
CESSIONS DE PATRIMONI	Cessió de quadres i documents patrimoni d'Hdez. Sanz, pel seu nét J. Hernández	31 de maig	Museu Hdez.Sanz / Hdez. Mora	
	Cessió de quadres i documents patrimoni F.Hdez.Mora, per A. Seguí	15 de març de 2000	Museu Hdez.Sanz / Hdez. Mora	
COL-LABORACIONS	Premi Investigació Ciutat de Maó dedicat a Francesc Hernández Sanz	Juny/setembre	Ajuntament /IME	
	Dedicació especial al programa del Festival de Música d'Estiu	Juliol/agost	Fundació Orgue de Sta. Maria	
ALTRES	Felicítació Nadal	Desembre	Edita Ajuntament	10.000

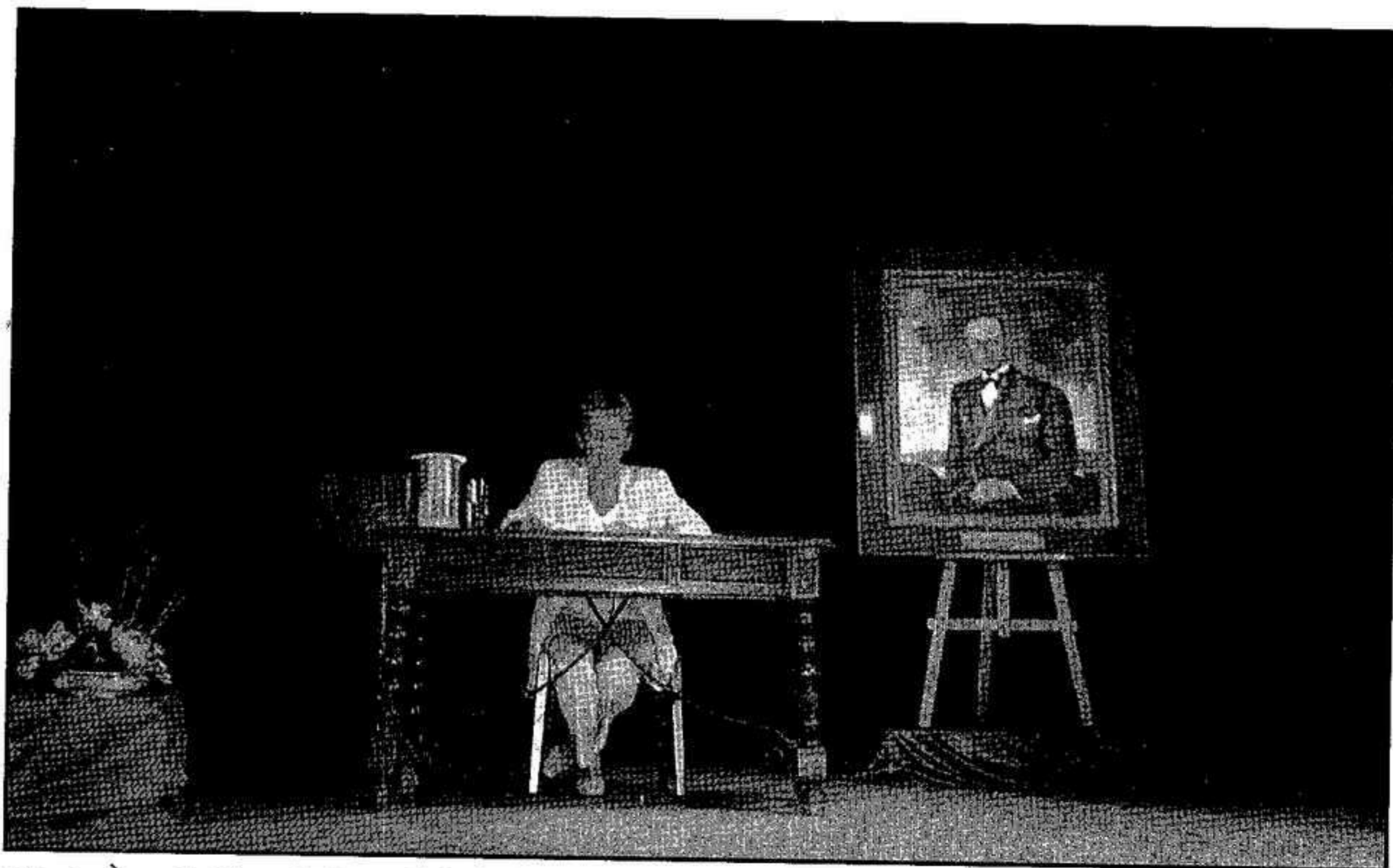
* El nombre es refereix a assistents, participants o nombre d'exemplars, en el cas de les edicions.

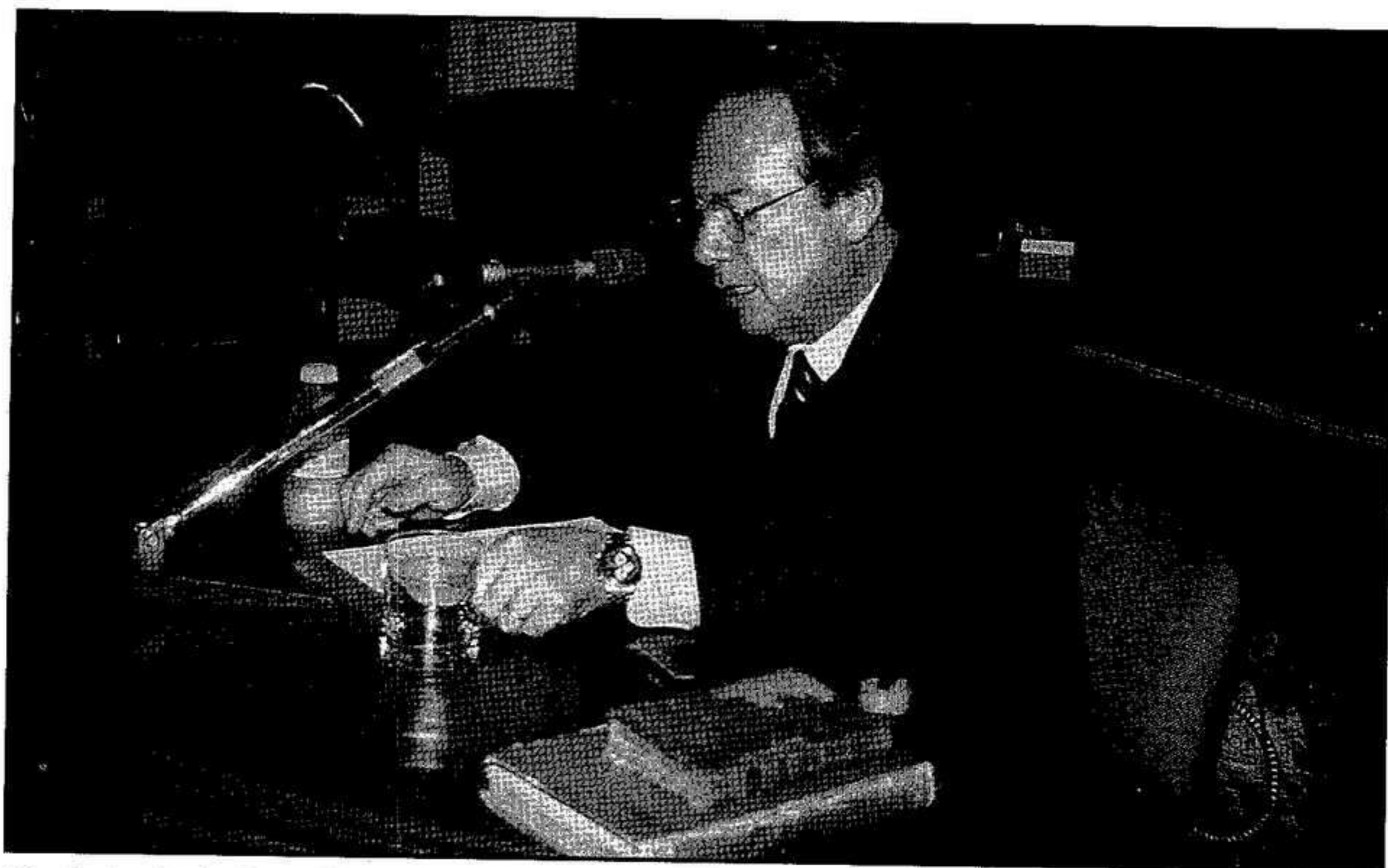
Obertura de l'Any Hernández Sanz

Descobriment de la placa del passatge Hernández Sanz per la seva filla sor Margarita Hernández Móra

Maria Àngels Hernández a l'Orfeó Maonés

Conferència de Joan Hernández Andreu a l'Ajuntament de Maó

Exposició de diorames nadalencs, a la sala d'exposicions La Caixa

Inauguració de l'exposició al Museu de Menorca

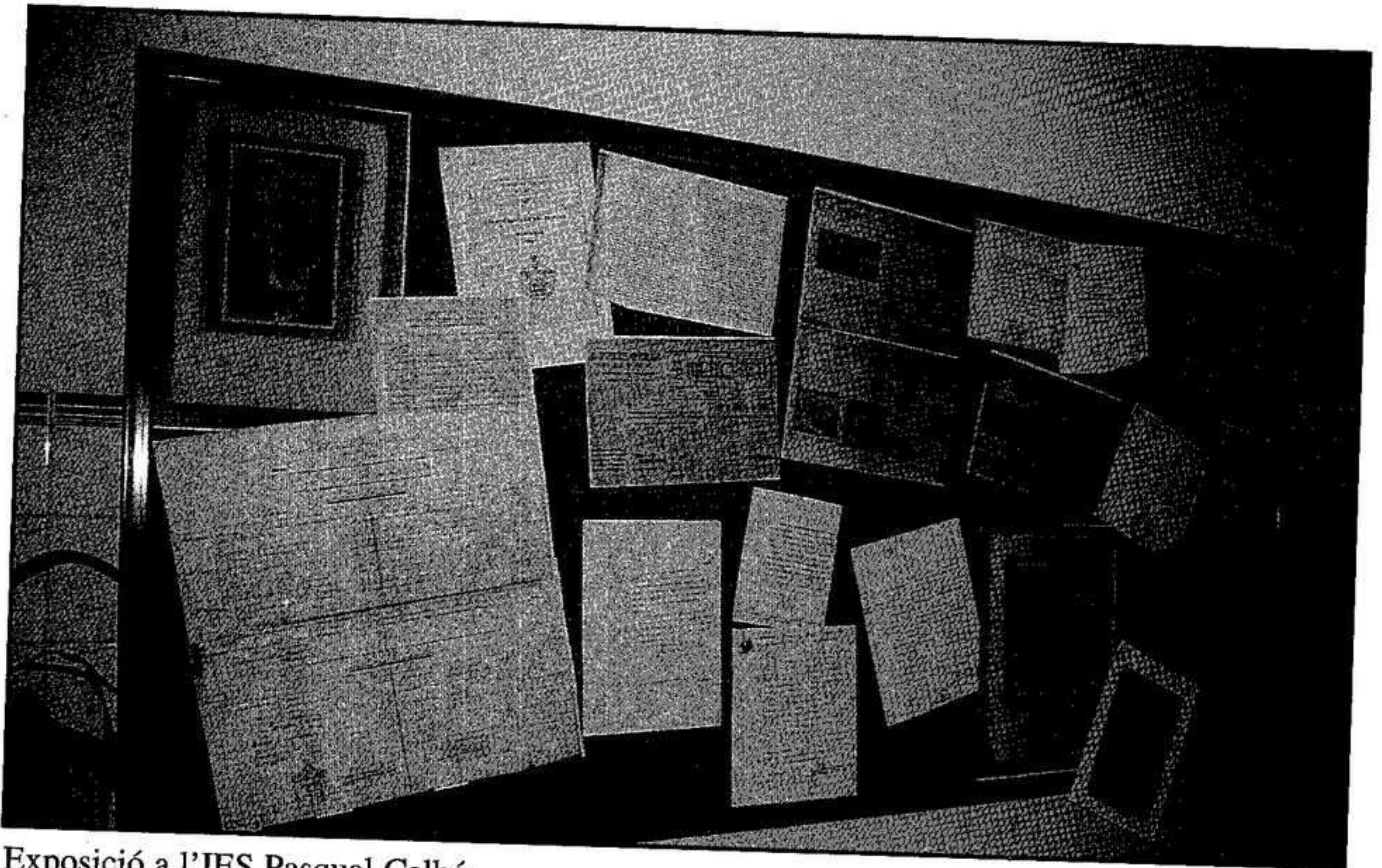

Josefina Salord a l'IES Joan Ramis

Conferència de M. À. Limón Pons a l'Ateneu

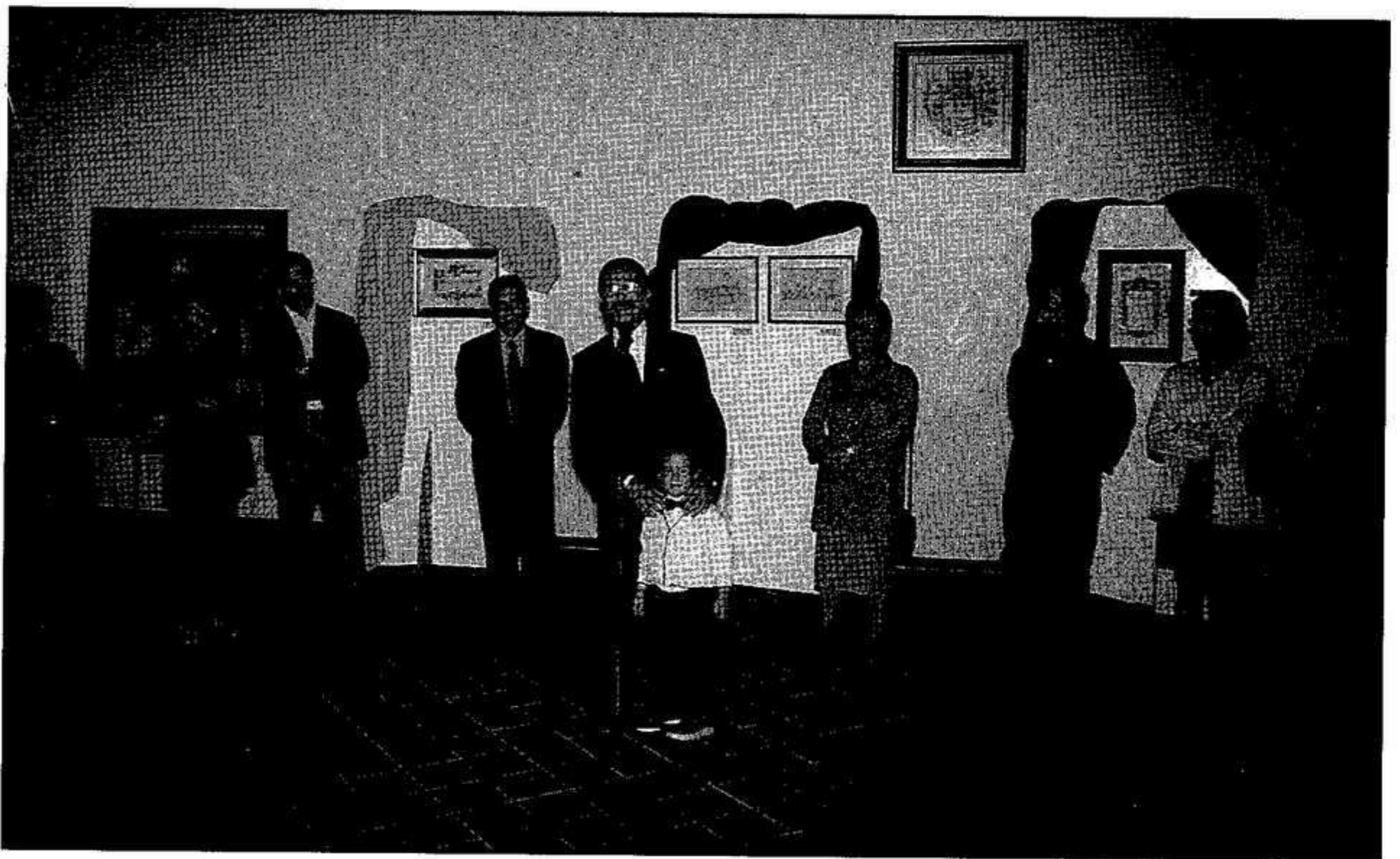
Exposició a l'IES Pasqual Calbó

Presentació de l'edició de l'obra gràfica

Conferència de Joan J. Gomila al Museu de Menorca

Cessió de patrimoni familiar per J. Hernández Montesinos

Inauguració de l'exposició a la Biblioteca Pública

Cloenda de l'Any Hernández Sanz

FRANCESC HERNÀNDEZ SANZ I ELS HORIZONS DE LA MEMÒRIA¹

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

El dia 4 de març de 1949, avui fa cinquanta anys, el cel de Menorca devia entenebrir-se una mica més amb la partida de Francesc Hernández Sanz, una de les figures més lluminoses de la nostra cultura del Nou-cents. L'illa, vista en la síntesi privilegiada del present com a punt de trobada entre el passat i el futur, havia eixamplat amb ell horitzons que ni les maltempsades històriques no podrien mai cloure. Francesc Hernández Sanz formava part d'un dels paisatges més vitals per a tota col·lectivitat: el paisatge cultural. Hi forma part de manera plena perquè la seva trajectòria sencera -personal, artística i intel·lectual- es va desplegar i enlairar des de la interpel·lació i el diàleg amb la memòria històrica, recuperada, pensada, escrita i dibuixada de nou una vegada i una altra per poder, així, perfilar els nous horitzons del present i del futur.

Per primera vegada en la història contemporània insular, ens trobam amb una personalitat que fa de la cultura, amb el seu ampli ventall expressiu, l'eix de tota l'activitat professional i creadora amb l'objectiu explícit "Pro Minorica". El diletantisme social i l'erudició eixorca reculen i s'esvaeixen per deixar pas a un projecte ambiciós, rigorós i compromès que per força havia de

---

¹ Conferència pronunciada, el dia 4 de març de 1999, a la Sala d'Actes de l'Ajuntament de Maó dins l'acte commemoratiu del 50è aniversari de la mort de Francesc Hernández Sanz, fill il·lustre de Maó.

(*) Professora de Llengua i Literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

transformar el paisatge cultural de Menorca des del tombant de segle fins a l'esclat de la guerra. I que, sòlid com era, no podia perdre mai, encara que s'entelés, la categoria de referent ineludible a l'hora de saber, de pensar i de projectar la nostra illa.

Avui Menorca, gràcies a la iniciativa de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Maó, enceta els actes, acadèmics i divulgatius, de commemoració de l'Any *Hernández Sanz*, i ho fa, com no podia ser d'altra manera, a aquest Saló noble, abraçat per les mirades de tants menorquins il·lustres. Francesc Hernández Sanz hi és: en el quadre que el representa i en tots aquells altres dreçats per la seva ploma i fins dibuixats pel seu pinzell. Així, Joan Ramis i Ramis, Pasqual Calbó, Francesc Cardona i Orfila, Pere Riudavets i Antoni Victory² ara, com abans, l'acompanyen en els seus interessos historiogràfic, artístic, científic i ateneístic, al costat d'amics admirats com Francesc Camps i Mercadal, el nostre Francesc d'Albranca, mort enguany fa setanta anys, o del seu propi fill Joan Hernández Móra. Mirats per la memòria que ells encarnen, ara ens correspon a nosaltres eixamplar-ne els horitzons per tal de convertir-los en presència viva que també ens acompanyi i que enriquesqui, així, el nostre present.

* * *

L'obertura d'avui dia 4 de març de 1999 és un acte de presentació de la figura, complexíssima, de Francesc Hernández Sanz³. El nostre esbós no pot fer altra cosa que remetre al proper retaule minucios de conferències, exposicions i publicacions, que detallaran els diferents vessants de la seva activitat, amb tot el que ens és conegut i en tot allò que caldrà investigar, redescobrir i reinterpretar de nou.

Voldria encapçalar aquest ràpid recorregut per la trajectòria de l'intel·lectual i de l'artista maonès amb el retrat, esplèndid, que en va fer Josep Pla des d'una admiració gairebé del tot rigorosa:

² Agraesc a M. Àngels Hernández, cronista-arxivera de l'Ajuntament de Maó, la informació que m'ha obert sobre els quadres de la Galeria de Menorquins Il·lustres pintats per Francesc Hernández Sanz.

³ Em plau d'agrair la col·laboració que he rebut de l'IES Joan Ramis i Ramis, l'Ateneu Científic, Artístic i Literari, la Biblioteca Pública i la Biblioteca Joan Hernández Móra en la recerca de materials bibliogràfics i arxivístics sobre la figura i el món cultural de Francesc Hernández Sanz.

“Vaig tenir la sort d’arribar a la biblioteca d’aquest Ateneu presentat per un senyor ja molt vell, que morí, pel març de 1949, a vuitanta-cinc anys d’edat: el senyor Hernández Sanz. Era, llavors, un senyor madur i de gran personalitat, una de les més remarcables de la vida insular i, per tant, el corresponsal obligat de la curiositat que en diferents ambients culturals europeus Menorca suscitava. Era, a més, un dels pocs homes feliços que jo he trobat en la vida. Havia fet una cosa important: una “Història de Menorca”, publicada el 1908, que en alguns aspectes monogràfics ha estat superada, però que constitueix encara el millor llibre d’informació històrica que sobre l’illa s’ha publicat. Era -o havia estat-, d’altra banda, tot el que hom hauria volgut ser en la vida: catedràtic d’institut, cronista de Maó, arxiver de l’illa -recordava una mica en aquest punt els arxivers de les novel·les d’Anatole France-, escriptor, el redactor principal de la “Revista” [de Menorca], col·leccionista de les més belles coses de Menorca, animador de l’Ateneu, liberal, tolerant i, a més a més, cònsol general de la reina Guillermina d’Holanda a l’arxipèlag balear. Què es pot demanar més? Era, és clar, corresponsal de moltes acadèmies indígenes i estrangeres i no cal dir que calgué recórrer a la seva erudició per a rebre i acompanyar els viatgers importants que passaren per l’illa durant més de seixanta anys.”⁴

El perfil de Francesc Hernández Sanz emergeix amb força d’aquest retrat de Josep Pla, tot establint els grans àmbits de la seva actuació: investigació històrica, docència, arxivística, col·leccionisme, museografia, institucions i publicacions culturals, diplomàcia tant pel que fa al consolat com al doble paper d’amfitrió i d’ambaixador cultural menorquí, i, d’una manera implícita, la creació artística (amb l’arquitectònica) i l’arqueologia. Tot un panorama, en darrer terme, que ajunta patrimoni, heretat del passat, amb programa modernitzador del present.

Introduïm-nos, ara, en les grans etapes de la seva trajectòria, començant per aquella més fosca, per íntima, de la formació familiar i de l’aprenentatge vital. Gràcies a la informació, que vull agrair públicament, del Sr. Joan

⁴ Josep PLA, *Les illes*, Obra Completa, volum XV (Barcelona 1970), 60-61.

Hernández Andreu, nét de l'únic germà de Francesc Hernández Sanz, podem reconstruir la seva ascència directa. Fill, nét i rebesnét d'artistes -orfebres i gravadors-, va néixer a Maó el 19 de juny de 1863, trenta anys després de la mort de Ferran VII amb la plasmació consegüent de l'Espanya burgesa. Joan Hernández Pons (Maó 1830 - 1894) i Margarita Sans Femenias, els seus pares, configuren el primer estrat de la memòria personal, aquell que s'acabarà projectant en l'activitat madura i creadora del seu fill en forma de memòria històrica.

Així, l'infant i l'adolescent, que ha viscut la Revolució del 68, el Sexenni revolucionari i els primers anys de la Restauració borbònica, empenirà, amb el títol de batxiller del 1880, el camí cap a la Universitat de Barcelona. Els estudis triats de Medicina -a què l'haurien pogut empènyer altres branques col·laterals de la família- no s'ajusten al seu caràcter, i els abandona tres anys després d'haver-los iniciat. Emergirà, a partir d'aquest moment, l'Hernández Sanz artista i escriptor, el que recull, d'una manera personal, no només el llegat patern sinó també el matern. No debades Margarita Sans Femenias és filla de Joan Sans Roca, l'home de mar i traductor del *Telèmac* el 1822, i aquest, al seu torn, nebot del capità Joan Roca Vinent, membre de l'acadèmia il·lustrada *Societat Maonesa* i autor del *Diari de Maó*, veritable crònica de la vida de l'illa del 1776 al 1826⁵.

De l'etapa que va de l'abandó dels estudis de Medicina al retorn a Menorca el 1894, no en posseïm un coneixement directe. Sota el signe segurament d'un cert esperit bohemi, com voldria Josep Pla⁶, desplega una intensa activitat com a dibuixant i com a escriptor dins el món editorial i periodístic. D'acord amb la informació donada a la "Noticia biográfica" -publicada, sense signatura, el 1949 al diari *Menorca* i reproduïda a la *Revista de Menorca*-, col·labora a les principals revistes il·lustrades i satíriques del moment tant amb dibuixos com amb articles i quadres de costums, que, a

⁵ Vegeu Juan LLABRÉS BERNAL, *De la marina de antaño. Notas para la historia de Menorca (siglos XVIII-XIX)* (Palma de Mallorca 1955), 47-50. Agraesc a Joan Hernández Andreu també aquesta informació. Cal tenir en compte que, per a la redacció del capítol dedicat a Joan Sans Roca, J. Llabrés comptà amb les dades ofertes per F. Hernández Sanz, tal com explicita a l'obra i d'acord amb fonts epistolars que he pogut consultar a l'Arxiu de Gabriel Llabrés Quintana.

⁶ Vegeu l'article "Un gran menorquí", publicat originàriament al *Diario de Barcelona* (17-3-1949) i reproduït a la *Revista de Menorca* (1949).

ACADEMIA DE PINTURA

DIRIGIDA POR

DON FRANCISCO HERNANDEZ SANZ

Profesor que ha sido de varios colegios agregados al Instituto
de 2.º Enseñanza de Barcelona

El 1.º de Octubre próximo se abrirá al público esta Academia dándose en ella las clases siguientes:

Dibujo elemental

Id. figura

Id. paisaje

Id. adorno

Id. lineal

Caligrafía y letra de adorno

Acuarela---Pintura al óleo---Lavado

Clase preparatoria para carreras especiales

De 12 $\frac{1}{2}$ á 1 $\frac{1}{2}$ dibujo aplicado á las artes industriales

LECCIONES A DOMICILIO

Se hacen toda clase de trabajos concernientes al arte: planos, restauraciones, miniaturas, cifras, ilustraciones para la reproducción, dorados, pinturas decorativas, dibujos á la pluma y al carbon, etc., etc.

29, PRIETO Y CAULES, 29.

cavall del romanticisme i del realisme, s'insereixen clarament dins del moviment de la Renaixença.

El retorn a Menorca el 1894 degué respondre a causes complexes: aquest és l'any de la mort del seu pare; l'any que Barcelona ja ha vist substituir els plantejaments més vuitcentistes per un programa de modernisme cultural, amb tota l'exigència de professionalització que comporta; any de guerres colonials que acabaran qüestionant el marc polític de la Restauració; any personal, potser, que, oberta ja la trentena, reclama establir les bases d'una certa estabilitat personal i professional...

Sigui com sigui, tot i el nou rumb que imprimirà a la seva vida, diria que Francesc Hernández Sanz no crema cap nau, ans en reté el més valuós del periple que ara clou: un esperit obert i cosmopolita, un afany artístic que adoptarà ara també la forma de la docència, un interès de sempre per l'arqueologia menorquina, i una ploma d'escriptor dúctil i amè, que mantindrà sempre esmolada per tal de fer atractius els temes fins i tot més àrids.

Just establert a Menorca, dona a la impremta la seva primera publicació, un *Programa del primer curso de dibujo ó sea Ejercicios Gráficos de Dibujo lineal*, editat pel Districte Universitari de Barcelona i l'Institut de segon ensenyament de Maó. Primer professor d'aquesta nova assignatura⁷, viurà ara una etapa dinàmica de continuïtats i d'obertures, que es resoldran en un perfil intel·lectual clarament assumit a partir del 1905/1906, amb la creació, primer, de l'Ateneu Científic, Artístic i Literari, i, després, amb la conversió de la Revista de Menorca, que ell dirigeix des del 1898, en l'òrgan de la nova institució.

Un dels fets clau que incidiran en la seva trajectòria serà la coneixença a l'Institut el 1895, amb la col·laboració i l'amistat que en naixeran, de Gabriel Llabrés Quintana (Binissalem 1858 - Palma 1928)⁸, catedràtic de geografia i història, i segon director de la *Revista de Menorca*. L'intel·lectual mallorquí jugarà papers fonamentals de mestratge historiogràfic, de compromís cultural i de relació amb figures i institucions cabdals de Mallorca i de Catalunya.

⁷ Vegeu Vicente MACIÁN, *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad* (Maó 1998), pàg. 125.

⁸ Sobre aquesta figura, vegeu J[osep] M[ASCARÓ] P[ASARIUS], *D. Gabriel Llabrés Quintana y Menorca* (Ciutadella 1960) i Joan PONS I MARQUÈS, "D. Gabriel Llabrés y Quintana" dins *Història i política* (Palma 1977), 103-123. Compt també amb les cartes que Francesc Hernández Sanz va trametre a Gabriel Llabrés, des del 27 de juny de 1896 fins al 10 de novembre de 1923, amb alguna d'adreçada al seu fill Joan Llabrés Bernal, dipositades totes elles a la Biblioteca Gabriel Llabrés de Palma.

Josep M. Quadrado, referència i mestratge a la Menorca del tombant de segle

Menorca, justament en aquests moments, és al llindar d'importants canvis qualitius: si a la dècada dels vuitanta, Josep Miquel Guàrdia, després de l'estada a Menorca que tancava un viatge d'investigació als Països Catalans, podia afirmar que la polèmica absorbia l'atenció i la curiositat general⁹ de l'illa; ara, en el tombant de segle, s'estan posant les bases per atorgar a la cultura l'espai comú que li pertoca.

Així, l'homenatge que la *Revista de Menorca* dedica a Josep M. Quadrado, arran de la seva mort -i en el qual participa, com artista, Francesc Hernández-, significa la confluència de col·laboradors de signe ideològic ben divers. Les relacions amb Mallorca s'intensifiquen: el mateix Hernández Sanz mantindrà, a partir del 1897, una fluida correspondència amb Estanislau de K. Aguiló¹⁰, arxiver, i figura destacada de la Societat Arqueològica Lul·liana i del seu Butlletí, que comptarà també amb la col·laboració, entre d'altres menorquins, de l'artista i investigador maonès. A partir del 1900, encetarà també una

⁹ Vegeu Josep M. GUÀRDIA, "Une excursion aux Iles Baléares", *Revue des Deux Mondes* (setembre 1885), 453.

¹⁰ A l'arxiu de la Societat Arqueològica Lul·liana es troben dipositades trenta-quatre cartes (des del 21 de setembre de 1897 al 28 de maig de 1910) de Francesc Hernández Sanz a Estanislau de K. Aguiló, que vaig poder consultar, anys enrere, gràcies a l'amabilitat de Joan Mas i Vives.

correspondència amb Benet Pons i Fàbregues¹¹, arxiver i historiador, una figura clau del regionalisme i l'autonomisme a Mallorca des de les posicions republicanes que havia defensat a la seva joventut maonesa. Encara més: el 1901 escriu una carta a Joan J. Vidal¹² acceptant el convit que, a través d'Àngel Ruiz i Pablo, Antoni M. Alcover ha fet arribar als menorquins per tal de col·laborar en l'obra del *Diccionari de la llengua catalana*:

“Amigo Vidal: Cuento llenar unas 1000 y pico de papeletas. Términos, frases y modismos pertenecientes á casi todas las secciones y en especial al lenguaje usado en los siglos 16 y 17 que he podido extraer de los archivos.”

Són només uns quants exemples, significatius però no complets, que donen el to de la nova atmosfera, quantitativa i qualitativa, que es viu a Menorca, i de la qual participa activament Francesc Hernández Sanz. Ens manca només destacar un procés d'una rellevància enorme: el que conduirà de la creació de l'Extensió Universitària el 1904 a la de l'Ateneu Científic, Artístic i Literari el 1905¹³.

A l'entremig, l'artista Francesc Hernández Sanz ha anat aprofundint en els seus interessos arqueològics, tot obrint-los als històrics amb la recerca arxivística. Així, i parl només de les monografies publicades en edicions soltes, el 1898 s'imprimeixen a Barcelona les *Noticias generales sobre los monumentos megalíticos de la Isla de Menorca* i, un any després, també a Maó: la ploma del narrador, com ell mateix s'autoqualifica, harmonitza amb el llapis del dibuixant per “describir los descalabrados restos que de tan originales monumentos nos quedan todavía”. L'obra *Las naus ó nauetas de Menorca* (Barcelona 1903) arrodoneix l'estudi dels monuments megalítics, vists com “los únicos documentos que han podido legarnos las remotas edades á modo de pergaminos de nuestro antiguo abolengo”.

¹¹ Vegeu-ne la necrològica que Francesc Hernández Sanz va publicar a la *Revista de Menorca* el 1922, recollida a la selecció d'articles seus sobre *Cultura i societat a Menorca*, editats i prologats per Josefina Salord Ripoll (Ferrerres 1987).

¹² Vull agrair al seu nét Tomàs Vidal Bendito el coneixement, entre d'altres materials que s'hi relacionen, de la carta transcrita.

¹³ Vegeu Joan HERNÁNDEZ MORA, *Els orígens de l'Ateneu de Maó*, separata de la “Revista de Menorca” (Maó 1981), pp. 71.

Dues monografies més del 1899 -*Tres cartas inéditas del insigne mahonés Doctor Orfila* (1899) i *Órgano monumental de la parroquial iglesia de Santa María de Mahón* (1910, 2ª edició corregida i augmentada)- evidencien la presència pública dels treballs de Francesc Hernández Sanz que, del 1896 al 1906, compta, a més, amb desset entrades a la *Revista de Menorca*, poques si tenim en compte les ruptures en la publicació, la continuïtat de la qual no serà assegurada fins que, el 1906, passi a ser l'òrgan de l'Ateneu sota la direcció de Francesc Hernández Sanz¹⁴.

* * *

La creació de l'Ateneu ens situa, en efecte, en una nova etapa no només de la trajectòria de l'intel·lectual maonès sinó també de la dinàmica cultural menorquina contemporània. Significa l'entrada plena al Nou-cents, amb totes les connexions implícites i explícites amb el moviment del Noucentisme català, el que aprofundeix de manera conscient en els espais culturals comuns entre el País Valencià, les Illes i Catalunya.

Per més que el model teòric sigui l'Ateneu de Madrid, com destaca Enric Alabern al discurs inaugural del 23 d'octubre de 1905, no hi ha dubte que l'Ateneu maonès compleix un paper institucionalitzador de primer ordre dins el marc complet de la nostra illa. I açò vol dir que, encara que no qüestionï la cultura i la llengua oficials castellanès, es convertirà en una eina de menorquinització i, alhora, en l'interlocutor "natural" de qualsevol iniciativa que pretengui incidir en el marc general de la cultura de les terres catalanes.

Així, el treball de les diferents Seccions desborda la vida acadèmica més interna tot impulsant la creació d'obres que contribueixin al coneixement de la realitat menorquina. Aquest és el sentit de la convocatòria dels premis d'investigació, dels quals hem de destacar tres convocatòries clau: la del 1907 amb el premi al *Compendio de Geografía e Historia* de Francesc Hernández Sanz, la del 1911 amb el *Folklore menorquí de la pagesia* de Francesc Camps i Mercadal/Francesc d'Albranca, i la del 1923 amb *De re cibaria* de Pere Ballester. Els premis, a més, consolidaven amistats, com la de l'historiador maonès i el folklorista i filòleg migjorner, que compartien des de finals de segle una mateixa passió per l'arqueologia menorquina. La correspondència

¹⁴ Sobre aquesta publicació, vegeu Maria Luisa CANUT/José Luis AMORÓS, *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca* (1888-1988) (Menorca 1989).

amistosa que enceten el 1912, amb motiu de la publicació del *Folklore menorquí*, encomana a Hernández Sanz l'ús de la llengua en l'intercanvi epistolar:

“Diu es refrany, i és ben cert, que “es qui va amb un coix en es cap de s'any es coix i mig”. A força de rebre de vostè cartes en pla m'ha donat sa temptació de contestar-li en pla.” (6-6-1914)¹⁵

Ens situam, ben cert, dins unes noves coordenades i dins un nou perfil d'intel·lectual, el que ja no concep la seva activitat dins un marc localista d'erudició sinó que cerca d'integrar-la dins la vida col·lectiva tot projectant-la en el marc cultural més ampli. Si Francesc Camps i Mercadal, “el primer filòleg menorquí del Nou-cents”¹⁶, el que, amb Àngel Ruiz i Pablo i Cosme Parpal, va participar el 1906 en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, estableix relacions de col·laboració amb la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans; Francesc Hernández Sanz, al seu torn, ho farà amb la Secció Històrico-Arqueològica d'aquesta gran institució noucentista.

Crec que cal subratllar aquest fet perquè ens permet d'inserir l'historiador menorquí, d'acord amb Enric Pujol, dins la historiografia noucentista, les principals característiques de la qual ell comparteix¹⁷. Si abordam, per tant, l'anàlisi ràpida de l'etapa que, per a Hernández Sanz, s'obre el 1905/1906, la primera cosa que cal destacar és que, sense renunciar a cap dels vessants que el defineixen, es decanta d'una manera decidida per la tasca d'historiador.

Dipositari de la confiança de Benet Pons Fàbregues, signa ja el 1905, amb Pere Ballester Pons, la convocatòria de reunió que ha de decidir la representació menorquina al I Congrés Històric de la Corona d'Aragó, la qual recaurà en Cosme Parpal i Marquès. El 1908 dóna a la impremta la seva obra més emblemàtica, l'esmentat *Compendio de Geografía e Historia de Menorca*, l'obra que el farà entrar per la porta gran de la historiografia menorquina. Lloada pels seus coetanis més qualificats, no podem, tanmateix, oblidar, com em recor-

¹⁵ Vegeu Francesc CAMPS (FRANCESC D'ALBRANCA), *Migjorn* (Andorra 1979), 22-23.

¹⁶ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, “Carta per Francesc Camps i Mercadal, el primer filòleg menorquí del Nou-cents” dins *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*, volum II (Barcelona 1998), pp. 265-274.

¹⁷ Vegeu Enric PUJOL, “La historiografia noucentista. Assaig de definició”, *El Contemporani*, 14 (gener-abril 1998), pp. 36-43.

Folklore menorquí de la pagesia
de Francesc Camps i Mercadal

dava fa poc l'historiador Miquel Àngel Casanovas, que el que per a nosaltres és un punt d'arribada, per a ell no era altra cosa que un esplèndid, açò sí, punt de partida, amb totes les grandeses i les limitacions que el fet comporta. Era com establir l'espai d'una gran pedrera de la qual, al llarg de la seva vida, aniria extraient documents i interpretacions que afinarien la seva visió històrica.

Efectivament, del 1906 al 1917, que assenyala una fita amb la publicació de *El archivo municipal de Alayor*, duu a terme una feina intensíssima, concretada en cinquanta-dos articles, de signe divers, a la *Revista de Menorca*: ressenyes, notícies, biografies, edicions de documents i de textos, anàlisis. D'aquest gruix impressionant, cal destacar-ne aquells que van ser publicats en forma de monografia pel que açò significa de voluntat de divulgació. Aquest és el cas d'*Apuntes de historiografía menorquina*, treball clau per entendre la seva concepció historiogràfica:

“Hoy, en bien de la verdad histórica, atravesamos una época de verdadera reparación; lo que ayer se tuvo como artículo de fe, no es en el día admisible si no se ha depurado en el crisol de la más

severa crítica, si los monumentos coetáneos de los hechos, con sus mudos e irrefutables argumentos, no ratifican la veracidad de aquellas afirmaciones.

A la farragosa erudición que fue el mayor pecado de nuestros historiadores antiguos, según expresión feliz de un amigo mío muy querido, ha venido a sustituir, en las modernas obras, la cita documental o la exposición clara y escueta de las teorías que los recientes estudios científicos dejan como sentadas definitivamente o bien con todos los visos de probabilidad.”

Amb aquesta afirmació, Francesc Hernández s'arreglera al costat d'aquells historiadors noucentistes que, per dir-ho amb paraules d'Enric Pujol, “tendiren a marcar una divisió taxativa amb els seus col·legues del segle anterior”. Comparteix també amb ells dues altres característiques fonamentals: primer, “unir la reivindicació d'una cultura i una historiografia desprovincialitzada amb una major exigència de rigor científic” i, segon, “abordar nous àmbits i períodes de estudi”, com la història de l'art i de la literatura, amb l'interès renovat per l'arqueologia¹⁸.

Crítica, cita documental i exposició clara són, en efecte, els eixos de la seva activitat historiogràfica que, si bé es va endinsar en el món medieval i en els segles XVI i XVII, sens dubte va privilegiar l'interès per la Menorca del segle XVIII i primeres dècades del XIX, tot oferint imatges escadusseres de la realitat, més propera i viscuda, del Vuit-cents. Ja ho he apuntat en un altre lloc¹⁹ i, tot i que crec que demanaria una anàlisi més profunda, cal insistir en el fet que la “predilecció” per la Menorca britànica i francesa té molt a veure amb una visió del Nou-cents en el sentit que es converteix en el mirall d'una Menorca que es vol real: la que ajunta la prosperitat econòmica amb el desplegament cultural de signe més europeu. A més, la Menorca del XVIII, com Hernández Sanz expressa clarament, és l'illa que, fora de tot esquema provincial, estableix una relació directa amb el poder polític.

Aquest mirall autonòmic i cultural ens condueix a la subratllada anglofília de Francesc Hernández Sanz²⁰, la qual, a hores d'ara, no hauria de restar

¹⁸ Vegeu Enric PUJOL, *art. cit.*, pp. 40-42.

¹⁹ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, *Pròleg a Francesc HERNÁNDEZ SANZ, Cultura i societat a Menorca*, I (Ferrerres 1987), pàg. IV.

²⁰ Vegeu José L. TERRÓN PONCE, “Hernández Sanz. El historiador y el contexto ideológico-cultural de su época”, *Revista de Menorca* (1989), pp. 231-266.

cap valor a la seva obra, ans al contrari: l'hauria d'incrementar si, des de la nova perspectiva de la història de la història, contemplant l'intel·lectual menorquí com una personalitat representativa de la historiografia d'un moment cultural concret i no com un punt de referència atemporal, òbviament superat pels corrents més actuals.

Perquè és la sincronització d'Hernández Sanz als signes del Nou-cents el que ens permet també d'entendre que incorporés l'art i la literatura a l'àmbit històric. Així, d'aquesta etapa, cal destacar la monografia dedicada a Josep Miquel Guàrdia, la gran figura menorquina de la Renaixença; i, del conjunt ingent d'articles a la *Revista de Menorca*, la "Memoria histórico-biográfica" dels menorquins il·lustres (1906), veritable síntesi d'història cultural; els dedicats al pintor i escriptor científic setcentista Pasqual Calbó, al dramaturg i historiador il·lustrat Joan Ramis el 1912, i als seus grans amics Antoni Vives Escudero, gran arabista i arqueòleg, amb motiu del nomenament de soci d'honor de l'Ateneu (1908), i, arran de la seva mort (1909), a Miquel Roura i Pujol, bibliotecari i professor seu a l'institut, una figura clau, com ja va destacar Josep Miquel Guàrdia, de la cultura menorquina del darrer terç del segle XIX.

Encara més: aquest perfil d'Hernández Sanz és el que el duu a posar-se al servei d'aquelles projectes de divulgació cultural i d'educació cívica que poden contribuir a modernitzar la pròpia societat. Així, el 1909 dirigeix l'àlbum *Menorca-Italia*, publicat a favor de les víctimes del terratrèmol de Sicília i Calàbria per l'Ateneu Popular de Maó, de la Secció d'Arts i Oficis del qual ell és el president. Un any després, col·labora activament en l'edició de la *Guía de Menorca* de l'Ateneu Científic, Artístic i Literari, adreçada tant als forasters com als insulars dins el plantejament, explícit, del "cosmopolitisme" de "l'home civilitzat": els capítols escrits per ell, el *Resumen histórico* i els *Monumentos primitivos de Menorca*, són, a més, publicats en forma de monografia divulgativa.

El mateix any escriu l'*Historial de la "Gota de Leche" de Mahón*, al pròleg del qual el vicepresident José Pérez de Acevedo Iloa l'exemplaritat col·lectiva, des de la generositat del fundador, el doctor Alabern, i la filantropia popular fins al mateix Hernández Sanz:

"Ninguno ha escatimado su trabajo personal; ejemplo, el señor Hernández Sanz, que en este libro ha sabido vencer las arideces del

asunto con sus envidiables dotes de escritor. La pluma de nuestro amigo al servicio de "La Gota" ha estado bien acertada, como movida por la inteligencia y el corazón."

Al costat de tanta gent, cal que destaquem l'arquitecte Francesc Femenias Fàbregues, el qual "ha ideado una hermosa fachada de estilo neo-griego", coronada per un fris amb la inscripció "Gutta Lactis". Els aires classicitzants del Noucents, amb els valors de cultura i de civisme al capdavant, bateguen amb força arreu de tots els àmbits de la vida col·lectiva, l'art i l'arquitectura inclosos. També hi trobam, des de començament de segle fins a la dècada dels vint, Francesc Hernández Sanz, en solitari però sobretot en col·laboració amb l'arquitecte municipal esmentat, com molt bé queda reflectit a la magnífica *Guia d'Arquitectura* de Menorca de Joan J. Gomila, des de fa ben poc al nostre abast²¹.

En cloure's aquesta etapa el 1917, Hernández Sanz, ja a la cinquantena, es troba en plena maduresa: casat amb Ifigènia Móra el 1900, amb el naixement de Bartomeu el 1915 completa la família formada per Joan, Francesc i Margarita. Descartada la càtedra de cal·ligrafia, a les oposicions de la qual es va presentar el 1911 a Madrid, desplega una intensa activitat com a professor de dibuix a l'Institut de Maó i a altres entitats, a les quals, el 1926, s'afegirà la que durà a terme a l'Escola Elemental del Treball, al costat d'Humbert Ferrer, Francesc Femenias i Mateu Fontirroig²². Ha vist, a més, estabilitzat el seu càrrec d'arxiver municipal des del 1910, que compagina amb la tasca diplomàtica de vicecònsol d'Holanda, des del 1913, i de cònsol a partir del 1915²³. Com a artista i historiador, ha estat ja reconegut per acadèmies i societats culturals tant castellaneres com catalanes, ha guanyat medalles a diferents Exposicions d'art...

Així, l'any 1917 consolidarà l'embranchida de la seva activitat, reconeixement i fins mestratge, tot avançant en la plasmació dels seus interessos i en la complexitat i la coherència del seu perfil intel·lectual. Aturem-nos ara en aquesta etapa que ens conduirà fins a la Menorca republicana.

* * *

²¹ Vegeu Joan J. GOMILA, *MENORCA. Guia d'arquitectura* (Maó 1998).

²² Vegeu Francesc HERNÁNDEZ SANZ, *Escuela Elemental del Trabajo de Mahón, memoria correspondiente al curso de 1926-1927*, redactada per ell com a secretari que n'era. (Maó 1927), pp. 9 més els apèndixs.

²³ Vegeu Deseado MERCADAL, *El cuerpo consular en Menorca* (Ciutadella 1992), pp. 24-25.

El archivo municipal de Alayor (1917) és una obra important per molts motius. Primer de tot, perquè difícilment s'hagués duit a terme sense la presa de consciència de l'Ajuntament d'Alaior (motivada per la visita de treball del catedràtic de dret de Lió, Mr. Lameire) i sense l'existència de l'Ateneu, al qual va recórrer per trobar la persona adequada per a la classificació, ordenació i catalogació dels documents. Va ser aquesta institucionalització cultural menorquina la que va crear els canals que van conduir a Francesc Hernández Sanz. En segon lloc, perquè el treball modèlic de l'arxiver maonès va precedir d'un pròleg, que és un veritable programa del paper que ell atorga als arxius menorquins des de la peculiaritat de la història insular pel que fa a la "vida comunal" del segle XVIII, "vida desligada por completo de la tutela provincial". Pròleg que completa amb uns apèndixs amb articles seus, de Gabriel Llabrés Quintana i de Cosme Parpal. I, en tercer i darrer lloc, és important perquè va ser premiada el 1918 al Concurs d'Arxius de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, evidenciant que és només des dels àmbits locals que es poden aportar les peces per a un coneixement de caràcter general.

L'article publicat als *Estudis Universitaris Catalans* dels anys 1917-1918, "Una sentència arbitral de Mossèn Galceran de Requesens, governador de la illa de Menorca (1441)", no només confirma l'obertura al marc general de la cultura catalana sinó que evidencia el compromís lúcid de l'historiador amb el present. Així, aquest document medieval és valorat pel que pot aportar a la "reconstitució del Dret Municipal català", en un moment d'actualitat rabiosa del tema jurídic.

La monografia dedicada a Teodor Ládico i Font (1918) i l'obra *La ópera italiana en la ciudad de Mahón* (1919), impulsada per l'Ajuntament de Maó amb motiu del centenari de la primera temporada teatral, són la petita punta d'iceberg d'una activitat intel·lectual intensa, que cal relacionar amb el dinamisme cultural i social d'aquests anys. Del 1917 al 1923, inici de la dictadura de Primo de Rivera, publica vint-i-tres articles, molts dels quals desborden l'espai més erudit. Així, l'esperit i l'atmosfera regionalistes o autonomistes bateguen en la ressenya (1917) de l'estudi de Benet Pons Fàbregues sobre *La carta de franquesa del rei en Jaume I* i a *La bandera de Menorca* (1919), dictamen emès per encàrrec de l'Ajuntament de Maó. D'altra banda, els articles dedicats a Joan Ramis i Ramis i a Josep M. Quadrado s'han d'inserir dins la commemoració del centenari de la mort de l'il·lustrat maonès i del naixement

del romàntic ciutadellenc. Del paper fonamental jugat per Hernández Sanz en els actes del 1919, se'n va donar compte a les Jornades Ramis/Quadrado del 1996, i és una mostra més de com va contribuir a obrir la memòria als horitzons d'una veritable recuperació cultural.

L'ampli ventall temàtic ens mostra tot l'encaix harmònic de l'activitat d'Hernández Sanz en els jocs múltiples que el duen del passat al present, de la història medieval a la moderna, dels menorquins il·lustres (amics i mestres com l'artista Josep M. Riudavets Monjo i l'historiador-arxiver Benet Pons Fàbregues) a la revelació d'importants parcel·les per a la història de la cultura, com és el seu emblemàtic article "Una sociedad de cultura, establecida en Mahón durante la segunda mitad del siglo XVIII" (1921).

Amb tots aquests elements, no ens pòt estranyar que la prestigiosa publicació noucentista *La Revista*, dirigida per Josep M. López Picó, inclogués un article de J[oa]n E[stelrich], veritable ambaixador de Menorca dins la cultura catalana després dels seus anys adolescents a Maó, marcats pel mestratge de Francesc Camps i Mercadal²⁴. Després d'assenyalar l'abast i la importància de les ciències històriques a l'illa, afirmava amb contundència:

"N'és avui el representant més autèntic, superat per un sentit crític més ample i modern i pel domini i la pràctica de les velles [sic] arts, aquest fecundíssim i formidable treballador: Francesc Hernández-Sanz (N'Hernandis-Sans, com li diuen a l'illa)."²⁵

El reconeixement i la projecció exteriors trobaran la seva correspondència a l'interior de l'illa no ja només per part dels seus col·legues i amics (aquesta xarxa viva de creació de cultura) sinó també i sobretot per la banda de la generació jove, formada a Barcelona des d'uns pressupòsits que van més enllà de les primeres formulacions del Nou-cents. Parl del seu propi fill Joan Hernández Móra, tot just llicenciat, i del joveníssim estudiant Marçal Pascuchi, per citar tan sols els noms més emblemàtics i actius de l'Associació

²⁴ Vegeu Isabel GRAÑA ZAPATA, "Menorca en el desvetllament espiritual de Joan Estelrich", *Publicacions des Born*, núm. 0 (Ciutadella 1996), pp. 31-46.

²⁵ J[oa]n E[stelrich], "Francesc Hernández-Sanz", *La Revista*, núm. CIX, 1-4-1920, pàg. 79. Agraesc a Isabel Graña que, entre tants d'altres materials valuosos per reconstruir la projecció de la Menorca del Nou-cents, m'hagi fet conèixer aquest article.

Joan Mir i Mir

Menorquina de Nostra Parla, creada el 1923, amb el Butlletí que, de l'agost d'aquest any al maig de 1924, en serà l'òrgan.

Per primera vegada dins la nostra història contemporània, cristal·litza un grup, generacionalment i ideològicament divers, que coincideix en l'assumpció de la catalanitat menorquina i que es marca l'objectiu de treballar per fer-ne créixer la consciència, qüestionada obertament des de fora i des de dins des de la configuració de l'Espanya burgesa i centralista decimonònica, com molt bé destaca Hernández Sanz a l'article "Els nostres arxius", publicat al *Butlletí de Nostra Parla* el març de 1924:

"Si giram els ulls vers els arxius de nostra regió menorquina, lo primer que salta a la vista és l'amor que sentí sempre nostre poble per sa llengua nadiua, la qual, malgrat sa esplèndida manifestació en els documents privats i públics -llengua respectada per les dominacions estranyes del segle XVIII- va esser desterrada de l'ús oficial en el segle XIX, per una Reial Ordre."

Després del camí encetat al tombant de segle, es produeix l'encontre sota la presidència de Joan Mir i Mir, la vicepresidència de Francesc Hernández Sanz, i l'historiador Ferran Soldevila, establert aleshores a Menorca, com a bibliotecari.

L'Associació i el Butlletí menorquins, com molt bé ha analitzat Isabel Graña²⁶, clausuren a la nostra illa l'acció pancatalanista duita a terme per l'entitat Nostra Parla, nascuda a Barcelona el 1916.

La dictadura de Primo de Rivera en prohibeix la continuïtat, però el que no pot fer es paralitzar una dinàmica que fluirà soterrada per emergir amb força durant la II República. Francesc Hernández Sanz -"la persona que més a fons coneixia el tema de la llengua i la cultura catalanes" (segons va declarar Marçal Pascuchi a Josep M. Quintana)²⁷, l'enamorat de la poesia de Jacint Verdaguer que llegia al seu fill Joan, d'infant²⁸- no cessarà en la seva activitat: del 1923 al 1930 fins incrementarà les seves col·laboracions a la "Revista de Menorca" - una quarantena d'articles-; el 1925 finalitzarà la redacció de la seva obra, en català, *Geografia històrica de l'illa de Menorca*, que aconseguirà un accèssit al Premi convocat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, per més que restarà inèdita. Publica, en canvi, quatre monografies, de les quals cal destacar "La colonia griega establecida en Mahón durante el siglo XVIII" (1925) i "El Señor Frederick Chamberlin en Menorca" (1926)²⁹.

Aquesta darrera és una bona mostra dels interessos arqueològics de Francesc Hernández que, des d'uns esquemes vuitcentistes, ha anant evolucionant d'acord amb els nous avenços. Així ho podem observar en una carta que adreça al seu vell amic i mestre Gabriel Llabrés Quintana, tot justificant-li els motius pels quals no l'ha pogut visitar a Alcúdia el 1923:

"Me fue imposible abandonar "Son Catllar en donde dí por terminadas las obras la semana última, si bien queda por mi parte mucho por hacer para que la *Memoria* resulte digna de la Estación arqueológica explorada." (10-11-1923)

²⁶ Vegeu Isabel GRAÑA, "Nostra Parla a Menorca: la culminació d'un camí", capítol VI de *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)* (Barcelona 1995), 110-125.

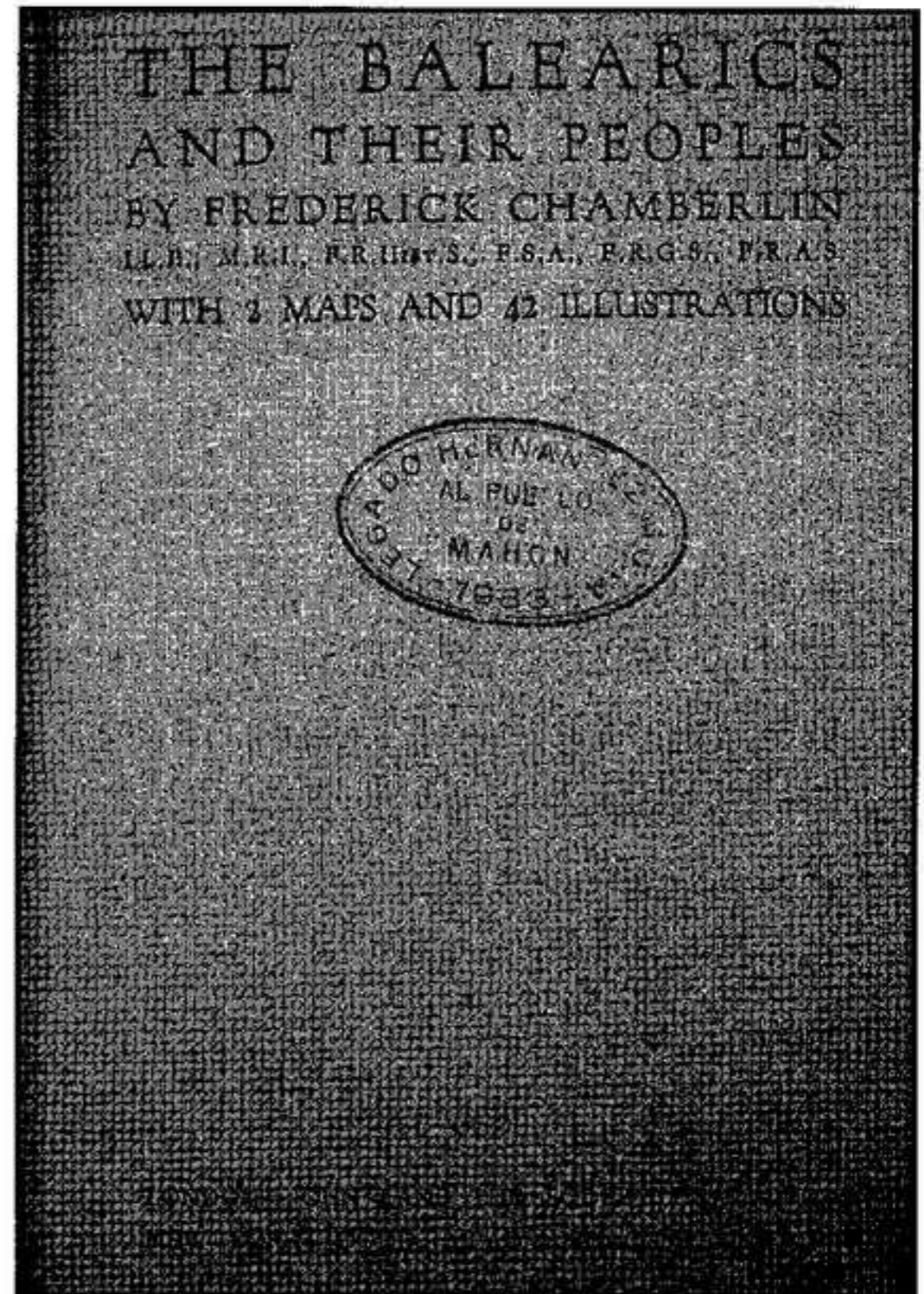
²⁷ Vegeu Josep M. QUINTANA, "Marçal Pascuchi, de la conversió a l'exili", *Revista de Menorca* (1984), 503.

²⁸ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, "Joan Hernández Móra: les paraules i els silencis de la Menorca del segle XX", *Revista de Menorca* (1994), II, pàg. 386.

²⁹ Caldria afegir-hi encara una "misteriosa", per desconeguda, obra, *El llibre de la menjua e la bevenda*, l'existència de la qual és fins i tot recollida pel diari La Veu de Catalunya el febrer del 1923: "El llibre de la menjua e de la bevenda és el títol d'un llibre, del qual llegí diumenge passat alguns fragments el seu autor, el cultíssim escriptor menorquí en Francesc Hernández Sanz, vocal del Jurat qualificador en el concurs de cuina menorquina, obert per l'Ateneu i declarat desert".

Obra en què Chamberlin reconeix la tasca
d'Hernández Sanz

L'obra de Chamberlin, *The Balearics and their peoples*, publicada a Londres el 1927, testimonia amb escreix el reconeixement que li ret al costat, però part damunt, del notari d'Alaior Joan Flaquer, de Francesc Camps i Mercadal ("el més encantador dels homes que hom pot trobar") i del seu gendre Gabriel Martí Bella, a més de Joan Hernández Móra, l'autor de *Menorca prehistòrica* (Madrid 1924). El fet, a més a més, que ja el 1924 s'hagués constituït la Subcomissió de Monuments històrics i artístics sota la presidència de Francesc Hernández Sanz evidència fins a quin punt la suma progressiva de treballs individuals pot acabar propiciant canvis significatius en el panorama cultural col·lectiu.

* * *

Els anys trenta, un Hernández Sanz a cavall de la setentena culmina amb renovada empenta i projecció la seva trajectòria intel·lectual. Encara que el nombre d'articles minvi -per tal com la "Revista de Menorca", activa fins al 1936, duu a la impremta només fins al volum de 1934-, ens trobam ara amb aportacions cabdals per a la història de la literatura i de la cultura.

En efecte, la tasca d'editor literari, iniciada el 1930 amb *Relació y drama sobre la conquesta de Menorca por el Rey n'Anfós d'Aragó*, ara és completada amb el poema narratiu *Sapphira* de Joan Soler i Sans, l'única traducció coneguda de les duites a terme pels membres de la il·lustrada Societat Maonesa, que ell havia donat a conèixer el 1921; i, sobretot, la *Història de la invenció de Nostra Senyora del Toro, en forma de comèdia*, precedida d'una introducció que tant per la llengua emprada com pel contingut és la mostra més definitiva de com els coneixements l'han fet avançar cap a una consciència i una pràctica sòlides de catalanitat.

La dedicatòria, a més, a Carles Rahola, "mon distingit amic i company, il·lustre historiador de Girona", ens adverteix d'una altra obertura, manifestada en una correspondència, l'origen de la qual cal potser situar en el paper de Joan Estelrich que, ja en el 1920, li havia recomanat que no oblidés a l'*Enciclopèdia Espasa* ni Francesc Camps, "l'únic literat català de Menorca, Mistral de l'illa, folklorista patriarcal" ni Francesc Hernández Sanz, "el primer historiògraf vivent de les illes Balears, autor d'una cinquantena de monografies"³⁰. L'obra, per arrodonir-ho, és ressenyada elogiosament per E[lvir] S[ans] Ro[selló], el primer president de l'Associació per la Cultura de Mallorca, a les pàgines de la revista "La Nostra Terra", dirigida per Joan Pons i Marquès, posat en relació amb Hernández Sanz als anys vint per mitjà de Ferran Soldevila³¹.

També desvetlla l'interès d'Elvir Sans l'única monografia històrica d'aquesta època, *Episodios de la guerra de los anglo-españoles contra Francia...* (1933), que hem de col·locar al costat de la biografia d'Antoni Victory Taltavull (1931), arran de la seva mort, i del pròleg que escriu a la novel·leta *La casa misteriosa* (fulletó del diari *La Voz de Menorca*) d'Antoni Taltavull Carreras, retornat a l'illa a la vellesa després del seu llunyà "exili" a Nova York per raons de la seva joventut republicana.

El que ens dóna, però, la veritable mesura de les implicacions col·lectives de la feina intel·lectual d'Hernández Sanz són dos fets. Primer, que hagi esdevingut un referent ineludible en qualsevol camp del saber científic insular,

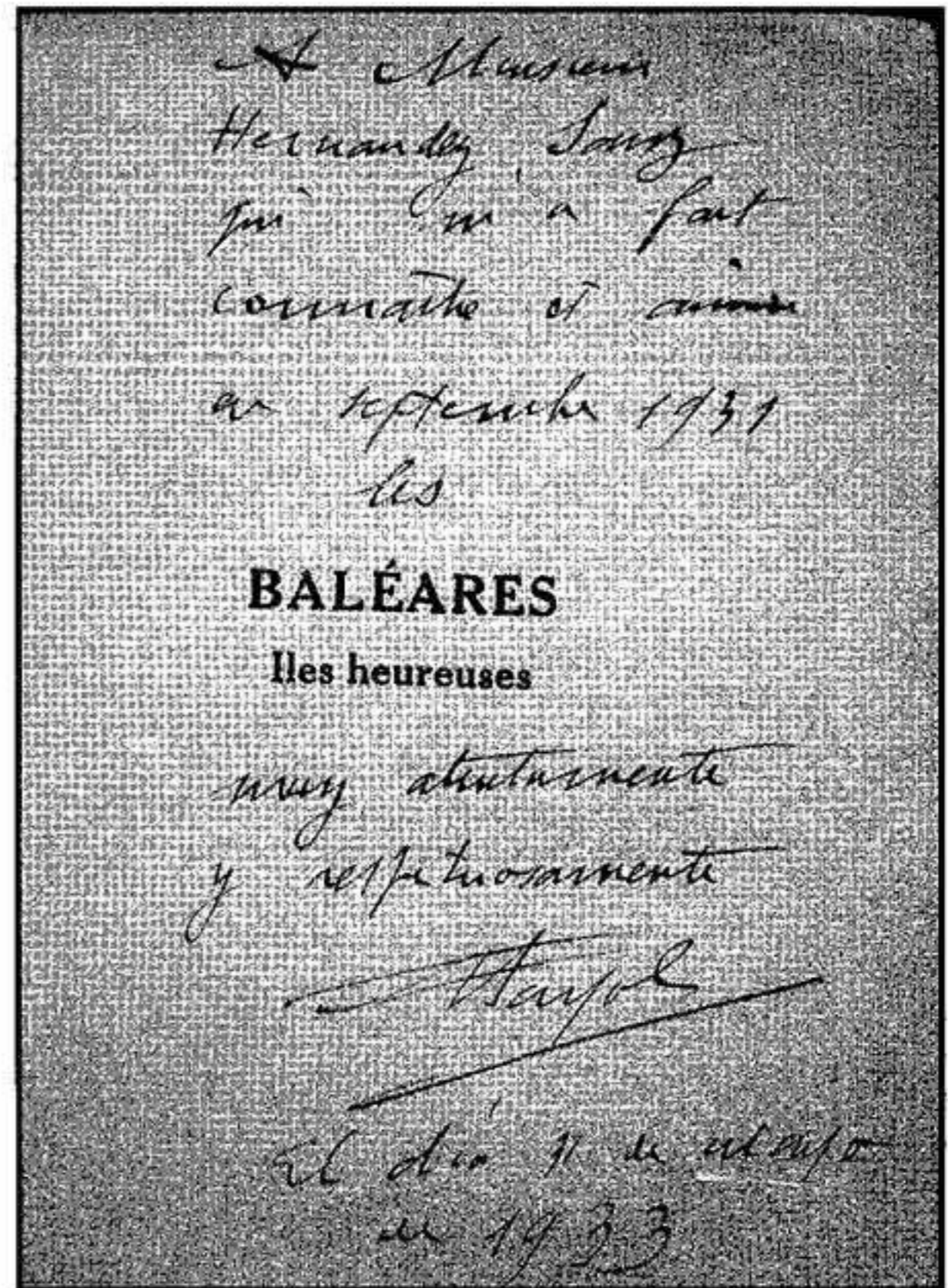
³⁰ Vegeu Narcís-Jordi ARAGÓ/Josep CLARA, *Els epistolaris de Carles Rahola. Antologia de cartes de cent corresponents (1901-1939)* (Barcelona 1998).

³¹ Així es desprèn de la correspondència entre els dos intel·lectuals, el coneixement de la qual dec a Isabel Graña.

Dedicatòria d'Amédée Fayol

com resta evident a la *Reunió extraordinària a l'illa de Menorca* de la Institució Catalana d'Història Natural de l'Institut d'Estudis Catalans el 1933. Segon, que afronti, des del coneixement històric, problemes d'actualitat, com és el cas del dictamen emès per encàrrec de l'Ajuntament de Maó sobre camins públics de Menorca (1932), i que participi activament, com a President de la Comissió de Monuments Històrics, en la fundació del Foment del Turisme el 1932 i, en conseqüència, en el disseny d'una política turística, entesa tant en sentit modernitzador com pel que pot tenir d'important font econòmica³². No debades, com ja apuntaven els naturalistes de l'Institut d'Estudis Catalans el 1933, aquesta obertura turística és deutora de la secular tradició científica i humanística, que Hernández Sanz ha contribuït a desvetllar, així com de la "curiositat internacional" que l'illa suscita.

Baléares, Iles heureuses, *Balears, illes felices*, tal és el títol de l'obra d'Amédée Fayol, amb un autògraf del 1933 dedicat a Hernández Sanz que li ha fet conèixer i estimar Menorca. La tragèdia, però, covava, intuïda ja pels

³² Vegeu *FOMENTO DEL TURISMO. Memoria anual reglamentaria* (Es Castell 1936).

membres del Foment del Turisme a la memòria de 1935. Un món s'acabaria ensorrant, i Francesc Hernández Sanz bé podria fer seus els versos de Màrius Torres del poema del 1939 *La ciutat llunyana*:

Ara que el braç potent de les fúries aterra
la ciutat d'ideals que volíem bastir,
entre runes de somnis colgats, més prop de terra,
Pàtria, guarda'ns: -la terra no sabrà mai mentir.

L'home també feliç del retrat de Josep Pla serà tocat ara pel llamp desolador: depurat i empresonat el seu fill Joan, i morta la seva esposa Ifigènia el 1946, és el supervivent d'un món que se li ha clos amb la jubilació docent el 1940 i amb l'apartament oficial de l'Ateneu el 1941, reorganitzat "por virtud de las disposiciones vigentes".

Desposseït de tantes coses, és ric, però, dels records i dels afectes que el lliguen a les institucions i a les activitats de tota la seva trajectòria vital. Compta, a més, amb l'admiració i el respecte inesborrables, tan ben expressats per Josep Pla a les cartes dels anys quaranta al seu fill Joan. Quan morí el dia 4 de març de 1949, el condol, dins i fora de Menorca, travessarà els silencis de l'època. *La Revista de Menorca* se'n fa ressò amb un monogràfic, promesa d'un altre de més complet, que no és ni tan sols abordat el 1963, any del centenari del seu naixement, tot evidenciant les limitacions i les contradiccions de la cultura en temps del franquisme³³.

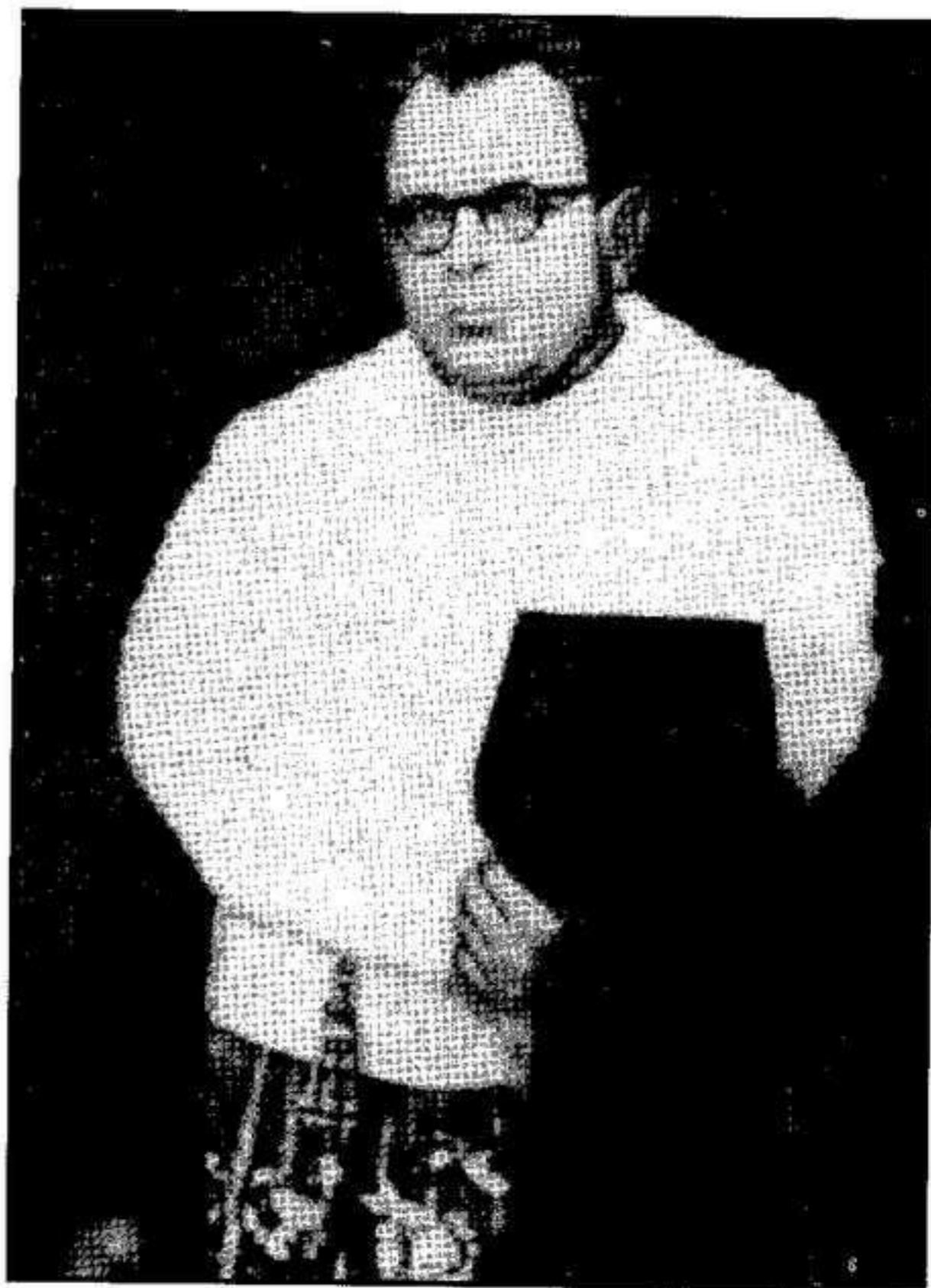
Amb tot, continua essent el referent ineludible per a totes aquelles persones que treballen per a la veritable represa de la cultura catalana, a Menorca, a Mallorca i a Catalunya: Joan Hernández Móra, Josep Salord Farnés, Maria Lluïsa Serra, Josep Mascaró Pasarius³⁴, Francesc de B. Moll, Joaquina Comas

³³ Així, l'article, no signat, de la *Revista de Menorca* del 1963, expressa que la publicació "se siente vinculada para siempre al nombre de este gran menorquín, del que recibió aliento y vida durante largos años y al que se considera deudora de algo prometido y no realizado: de un número extraordinario dedicado a estudiar las múltiples facetas de su rica personalidad. Mas este estudio, cuya promesa quedó empeñada en el momento de la muerte de Francisco Hernández Sanz, hace catorce años, no se ha hecho todavía ni puede ahora improvisarse".

³⁴ Josep Mascaró Pasarius dedicarà la *Geografía e Historia de Menorca* (1980) "A la memòria de l'insigne patrici menorquí, FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ, historiador major de Menorca. Homenatge fervorós".

Josep Salord Farnés, figura de continuïtat
a la Menorca de postguerra

Jordi Carbonell, gran reconeixedor de
F. Hernández Sanz dins la historiografia
literària catalana

de Candel³⁵ i Jordi Carbonell³⁶, per citar només uns quants dels noms més significatius i emblemàtics. La seva obra i la Revista de Menorca hi han estat sempre, com un tresor no gaire colgat per a tots els qui s'hi atraquen.

El mateix Francesc Hernández Sanz ens ha deixat, a la Col·lecció del seu fill Joan, una mostra inequívoca de la consciència del gruix i del valor de la seva obra: l'Index que recull el que ell mateix anomena els seus treballs literaris. Es tracta de cent quaranta-cinc títols, entre monografies, articles i volums, organitzats en XXIII toms. Una obra ingent, "clàssica", que reclama ser coneguda en tota la seva extensió, al costat dels originals, els publicats i els inèdits, de la seva biblioteca (amb dedicatòries tan reveladores) i de la seva correspondència en procés de catalogació, peça clau que haurà de permetre de traçar el seu perfil intel·lectual definitiu. I tot açò dins el marc d'una investigació i d'un coneixement més aprofundits de la Menorca del darrer terç del segle XIX i de la primera meitat del XX, de la qual ell és un dels primers artífexs culturals.

Ara, cinquanta anys després de la seva mort, a les portes d'un nou segle, ha arribat ben bé l'hora d'obrir de bat a bat els horitzons de la memòria de Francesc Hernández Sanz, que són i perquè són els nostres propis.

---

³⁵ És l'autora d'un interessant article "Menorca vista pels Hernández", el pare i els fills Joan i Francesc, publicat a la *Miscel·lània Pau Vila* (Granollers 1975), el gran geògraf català que convertí el seu interès per Menorca als anys vint i trenta en articles i estudis capdavanters.

³⁶ Hem de destacar d'una manera especial la valoració que Jordi Carbonell, a l'article "L'obra literària de Joan Ramis i Ramis" [*Revista de Menorca* (1967)], va fer de Francesc Hernández Sanz com a figura clau de "la història de la erudició, no solament menorquina, sinó de totes les terres de llengua catalana".

1999
1863
1949
ANY
HER
nán
DEZ
SANZ

Hernández Sanz

àlbum

Any 1867

Any 1878

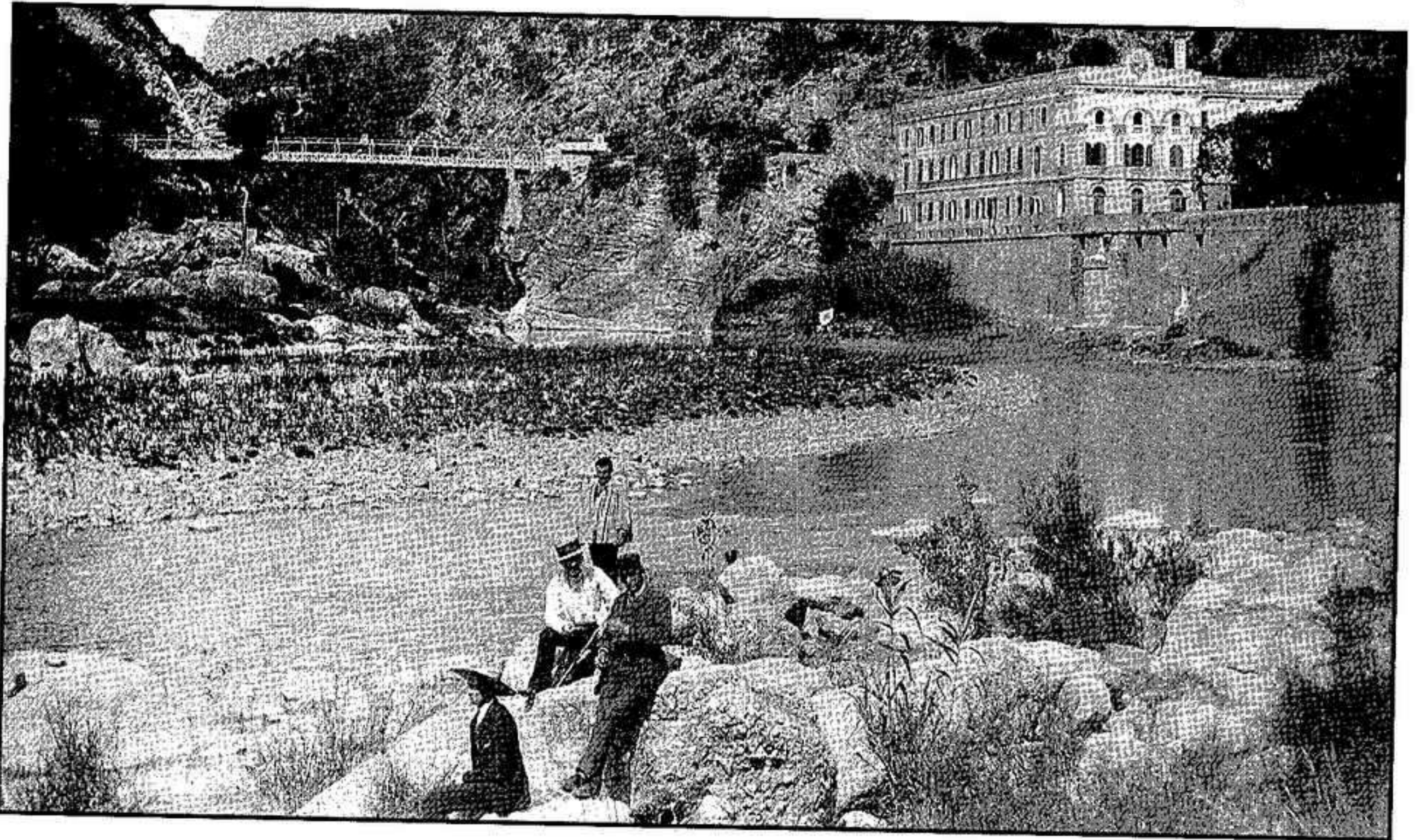
Fotografia J. Martí. Barcelona, ca. 1885

Fotografia J. Martí. Barcelona

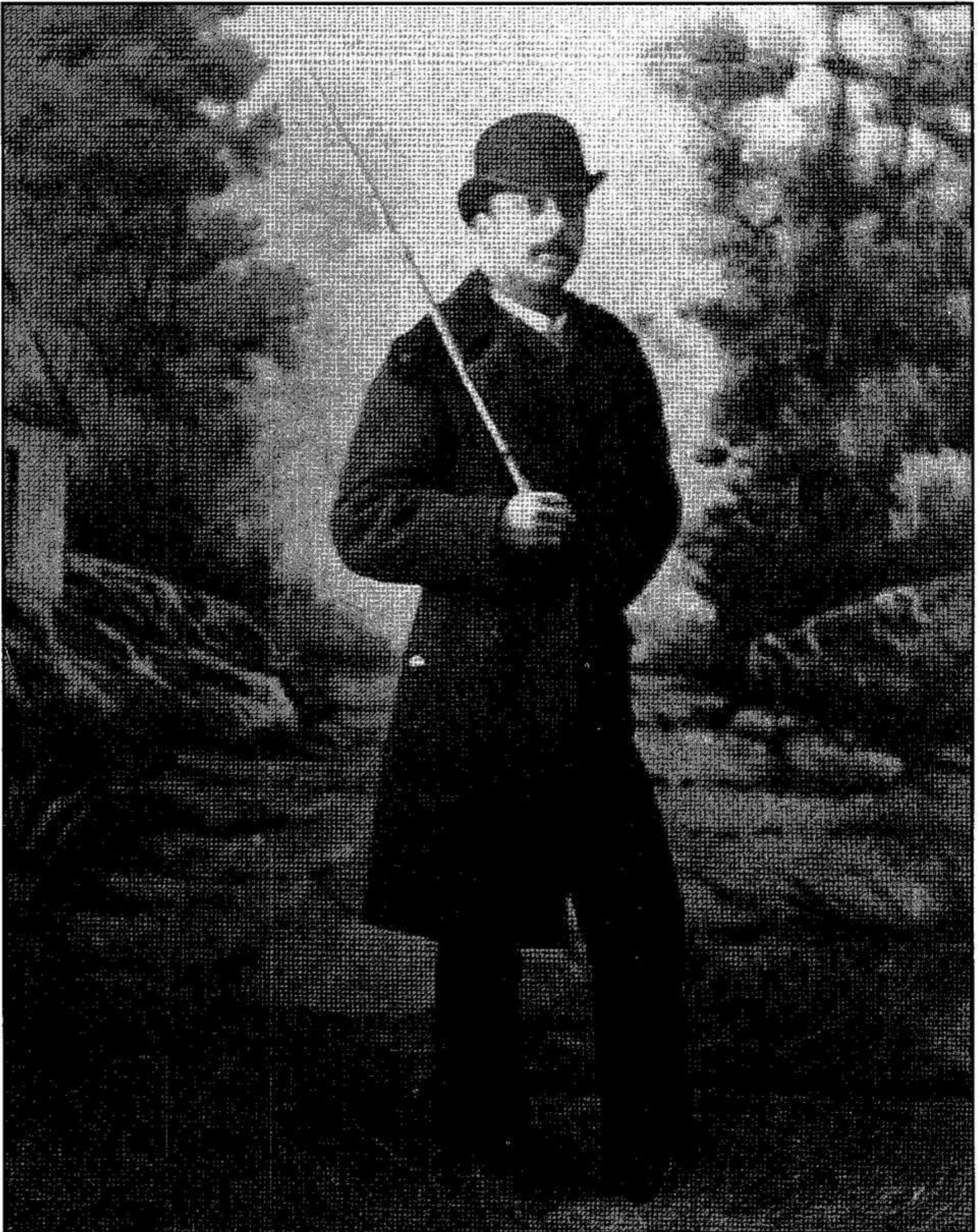
Barcelona. Any 1888. Dedicada al seu pare

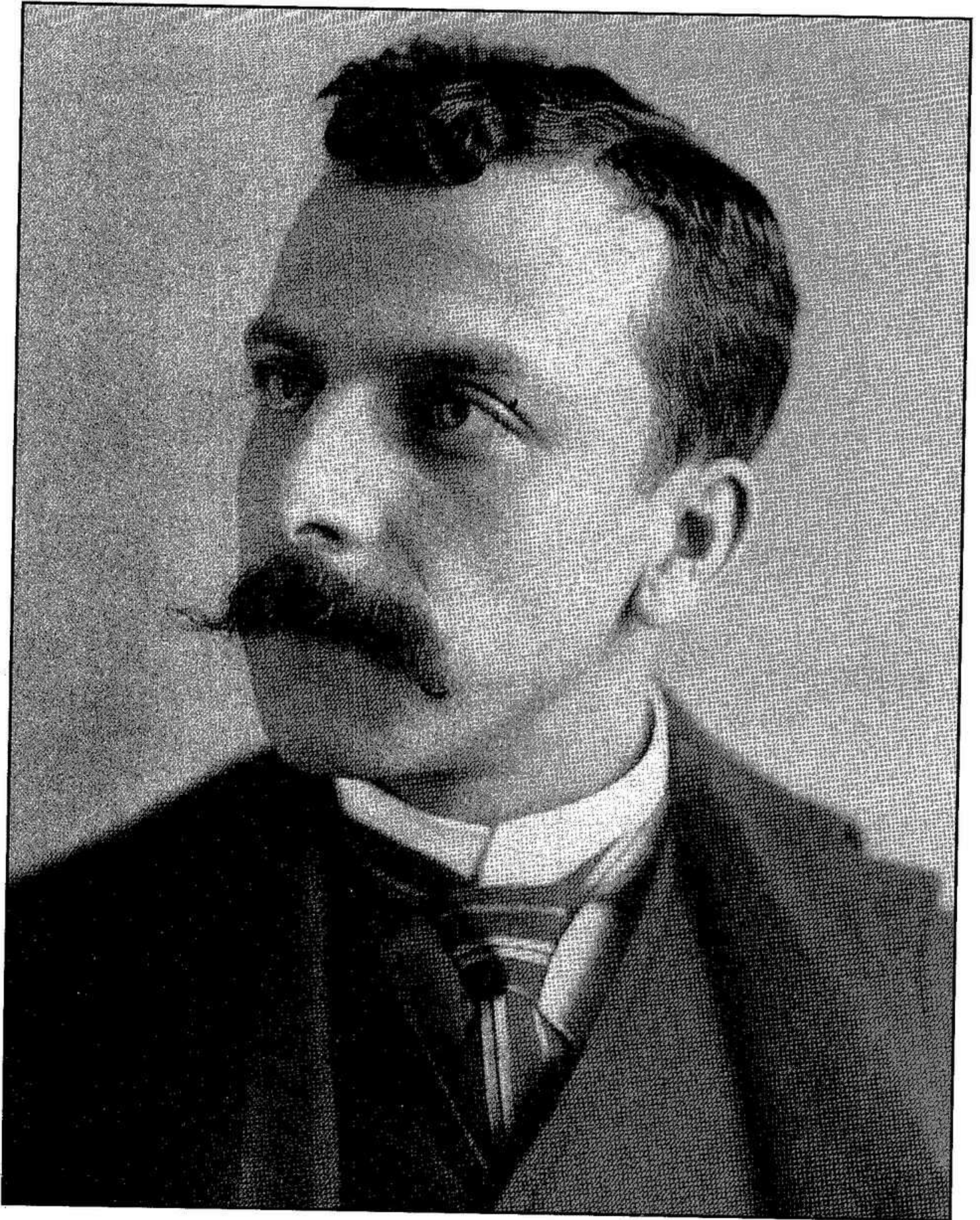
Balneari de la Puda de Montserrat, sense data

Catalunya, sense data

Sense data

Aprox. 30 anys

Fotografia Monjo. Pl. Miranda

Excursió, any 1898, dels professors de l'institut de Maó. Hernández Sanz, a la dreta, assegut damunt la paret

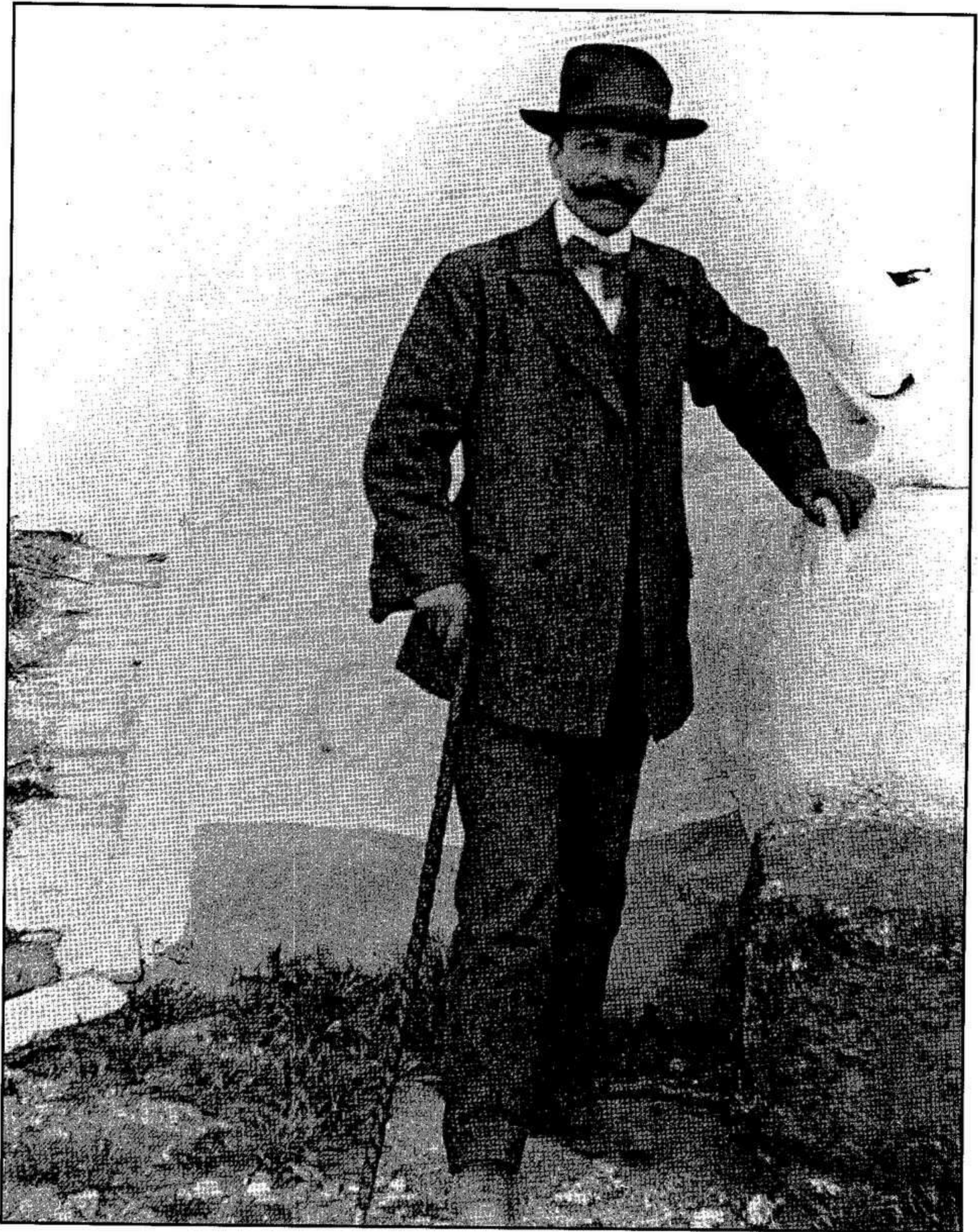
Any 1901. Fotografia que il·lustra l'edició del Compendi

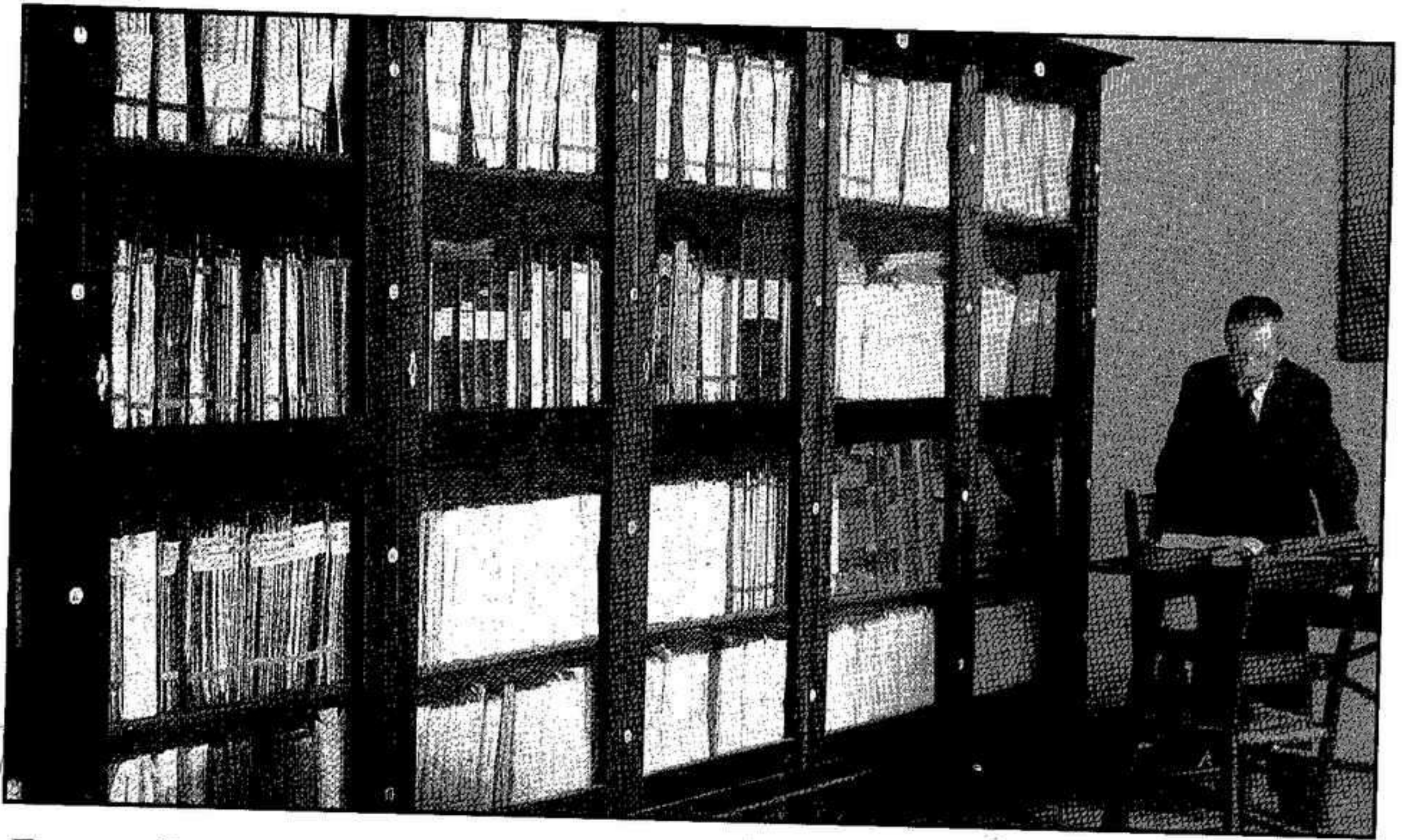
Sense data. Hernández Sanz, amb americana blanca

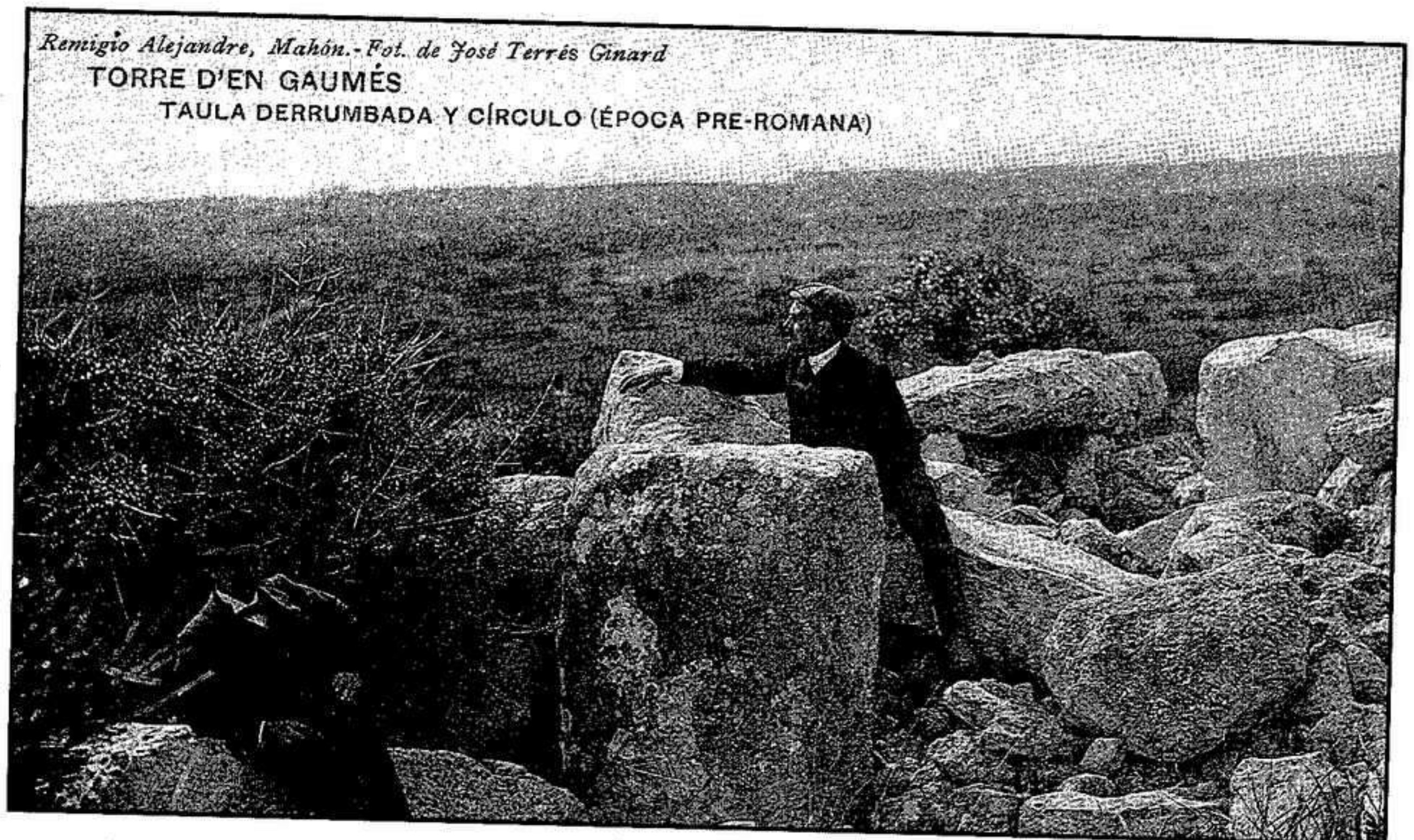
Sense data

Any 1908

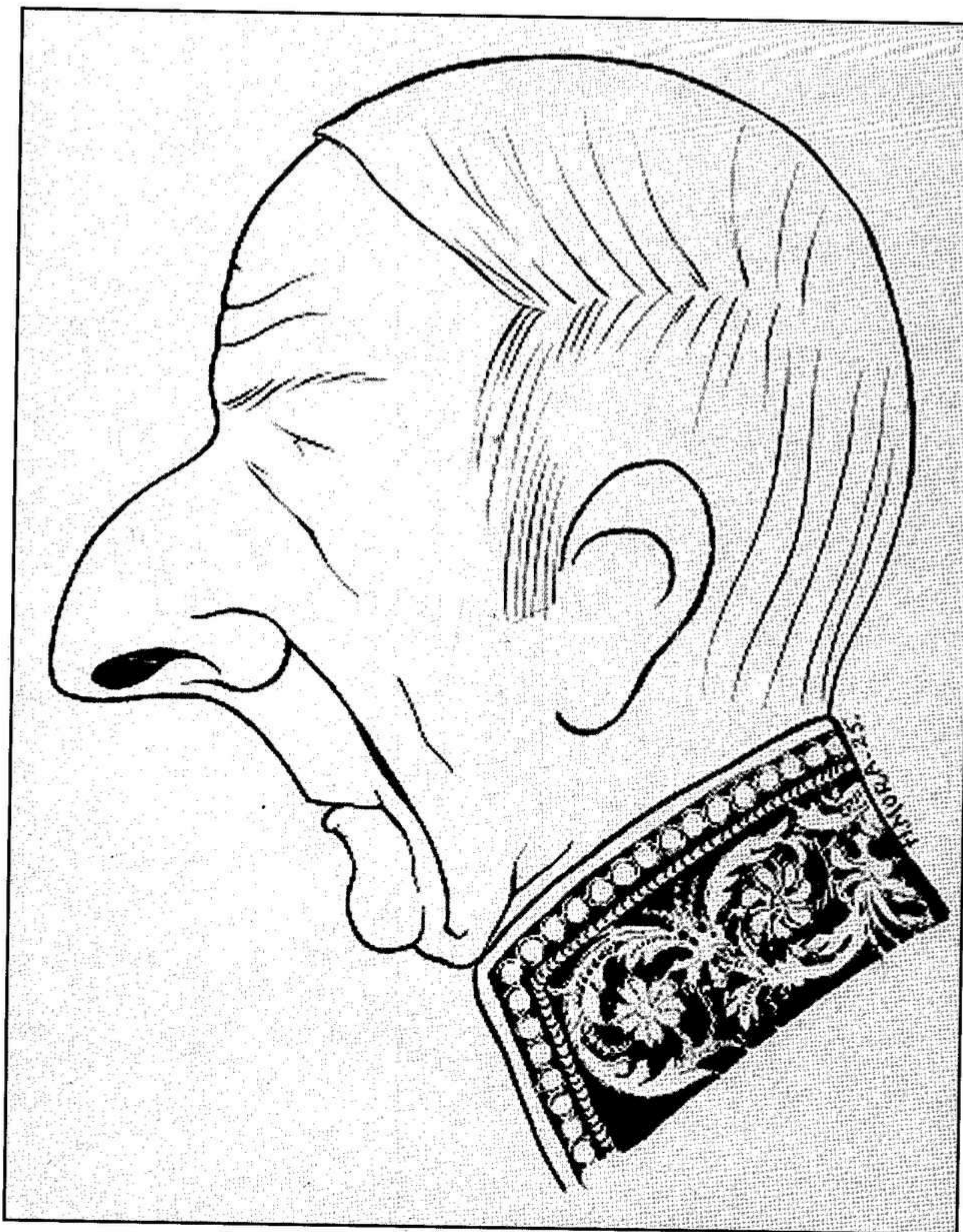
Fotografia que il·lustra el "Catàleg de l'Arxiu d'Alaior", 1917

Torre d'en Galmés, ca. 1920. Hernández Sanz, a l'esquerra

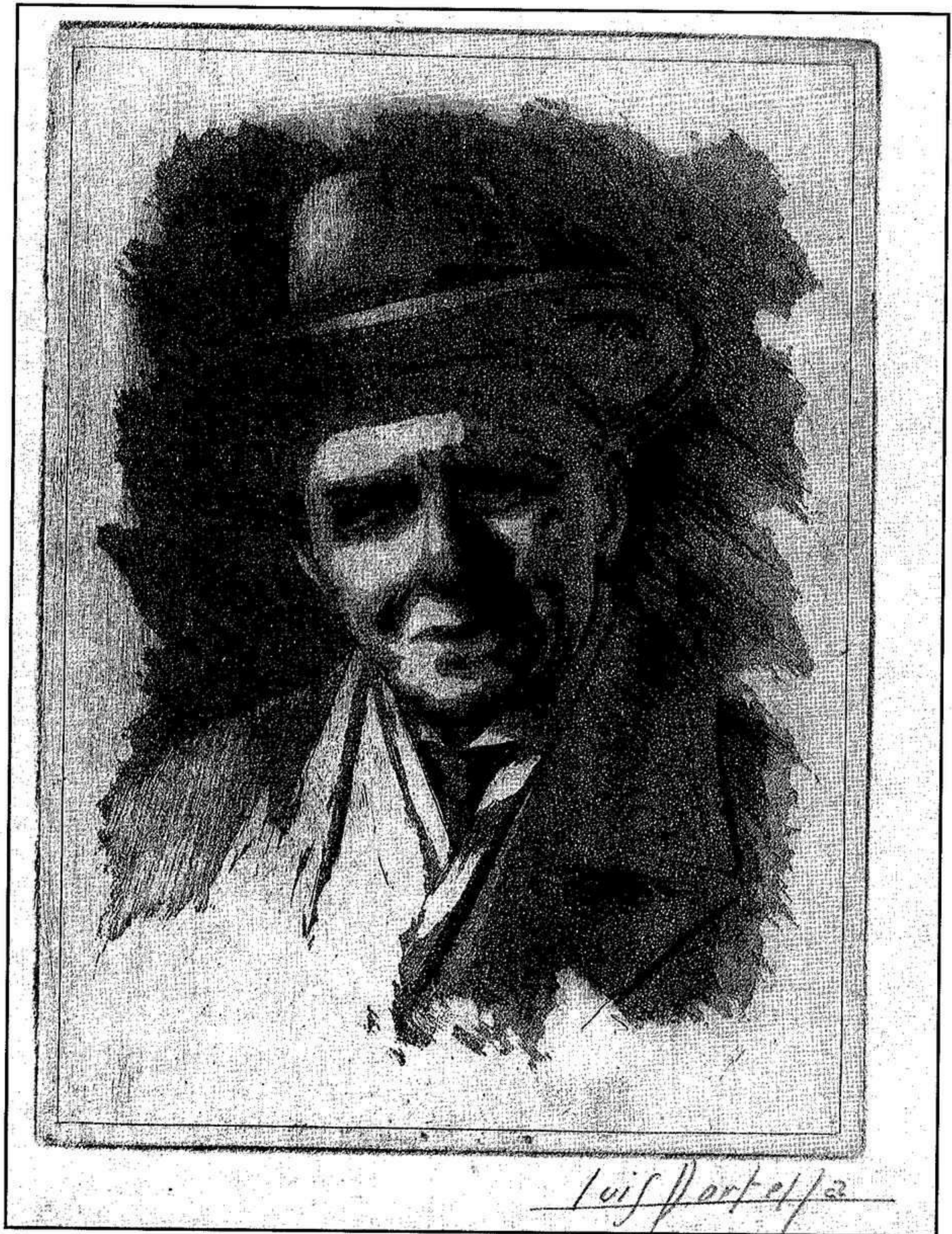
Any 1924. Caricatura de l'artista, realitzada pel seu fill Francesc

Any 1925. Caricatura del diplomàtic, realitzada pel seu fill Francesc

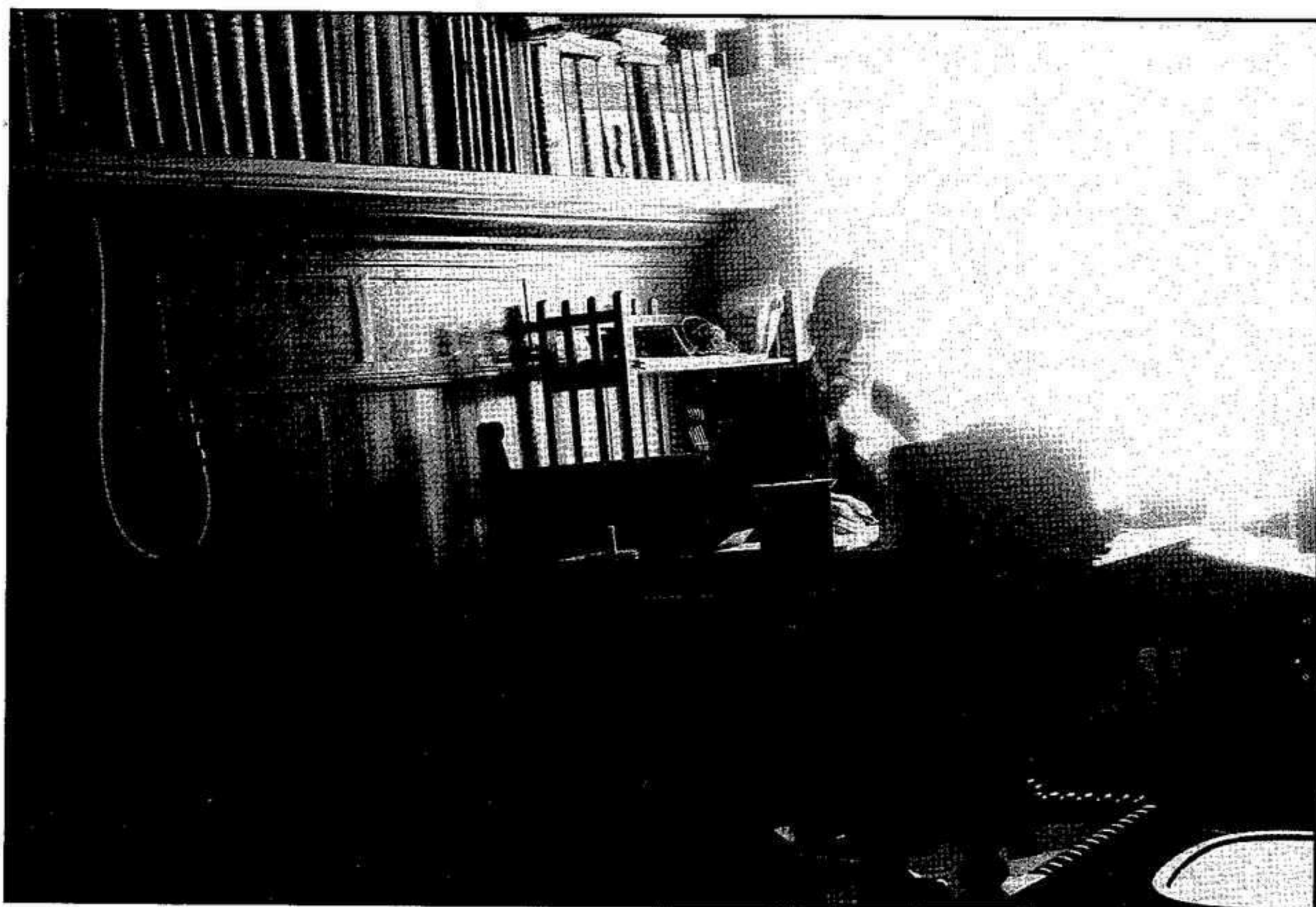

Fotografia R.V. Pons, el 1930

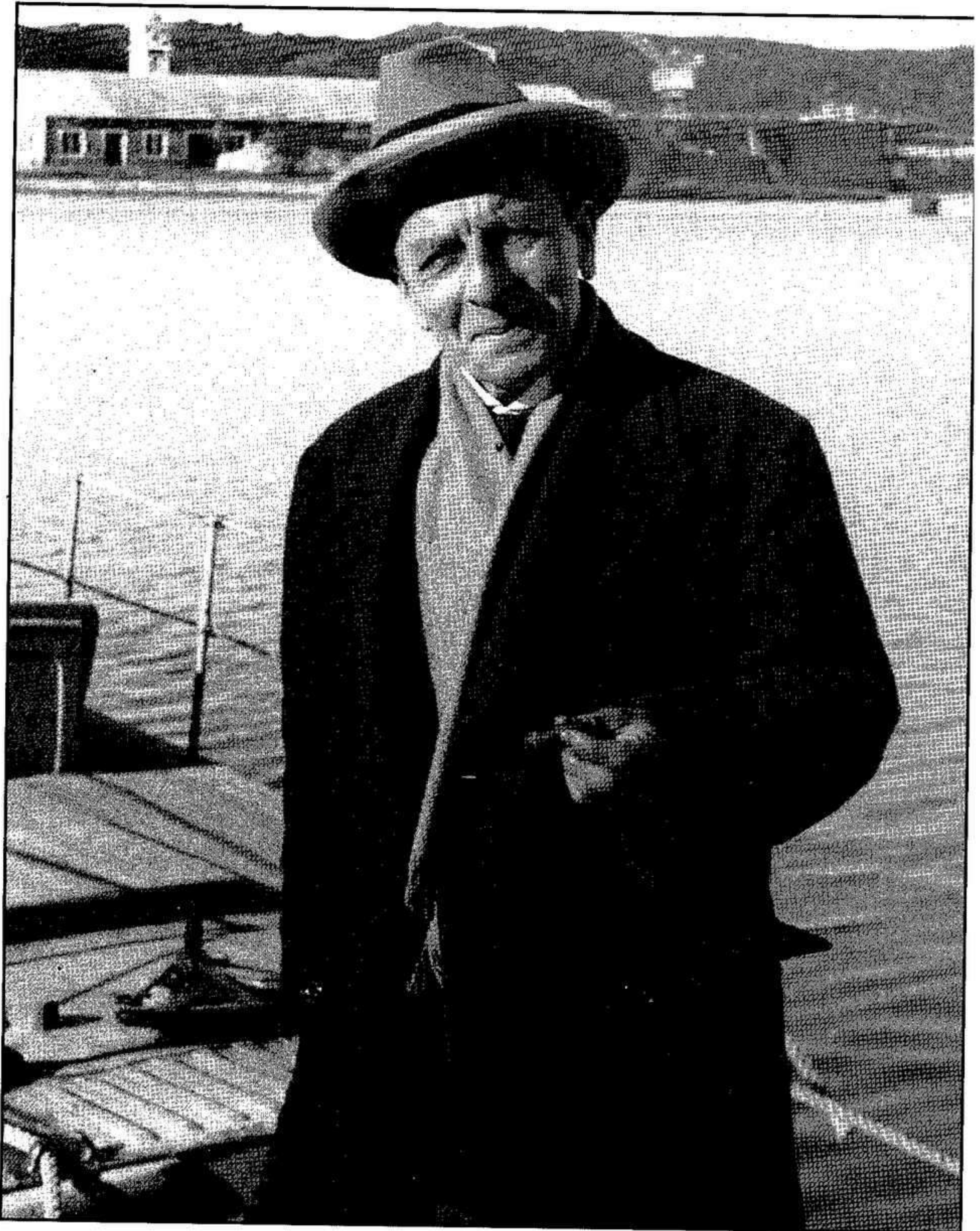

Retrat fet pel pintor Luís Portella, ca. 1930

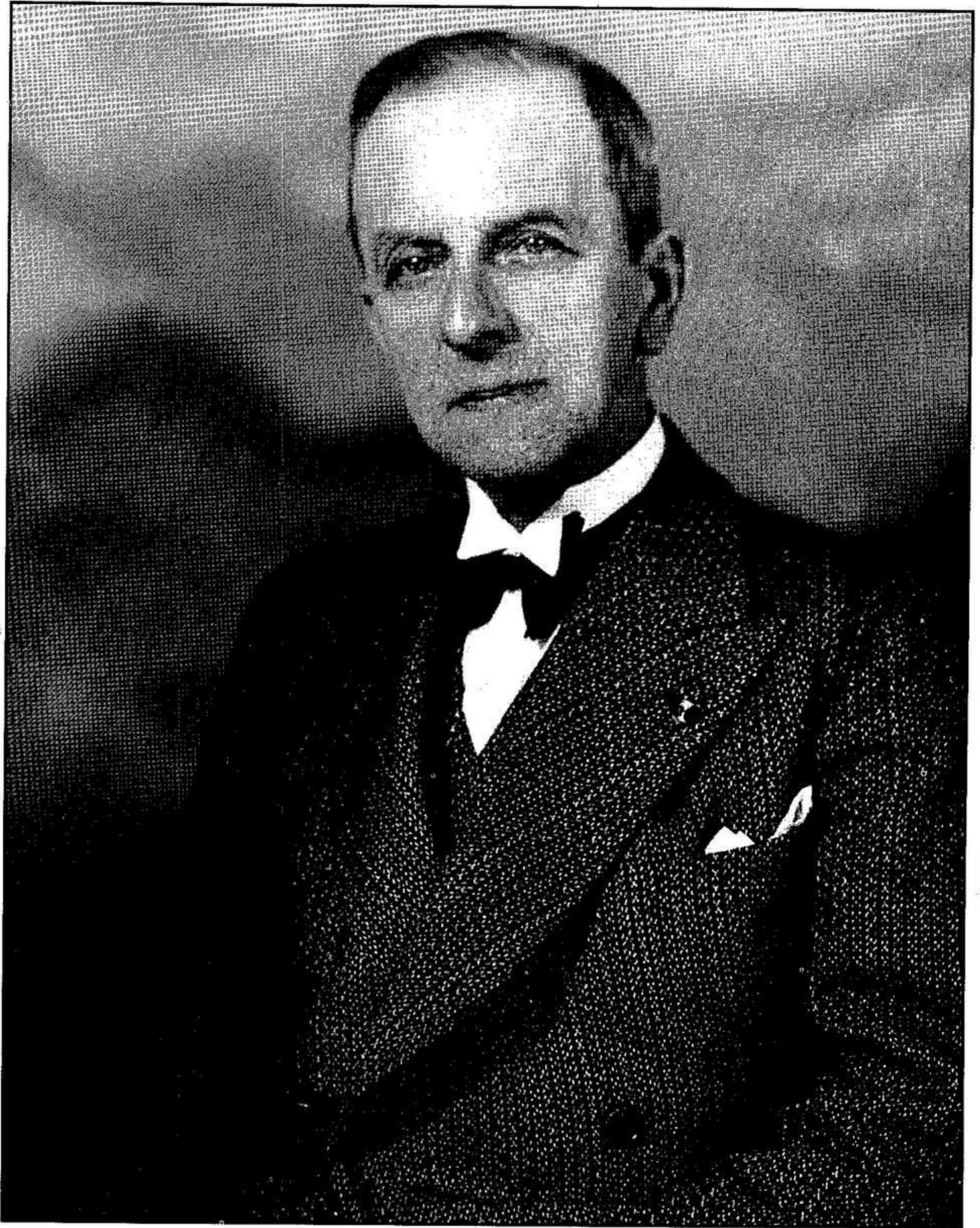

Al seu despatx, sense data

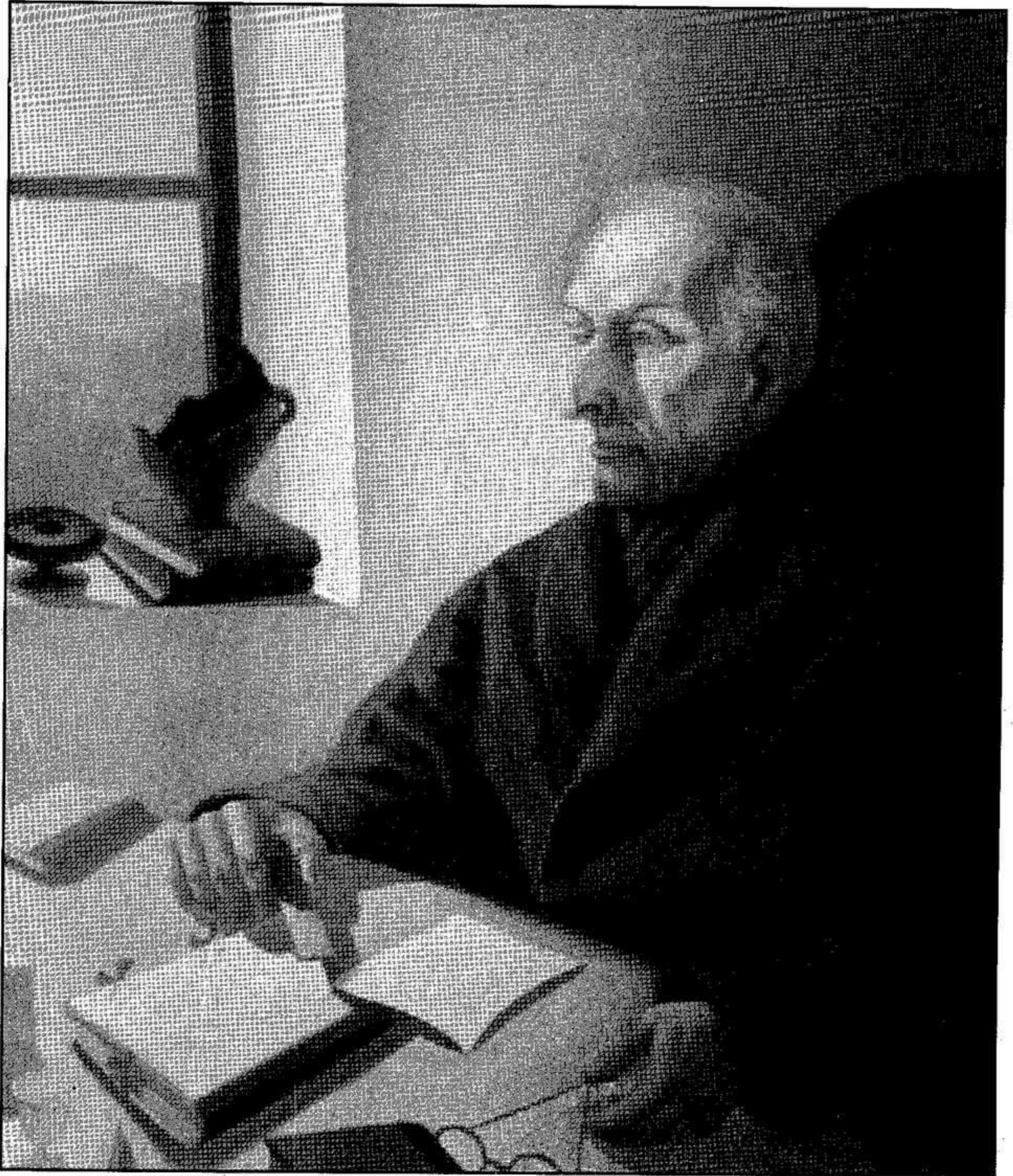
Any 1932. Al port de Maó

Any 1935

Any 1939

Retrat a l'oli, realitzat pel seu fill Francesc

1999
1863
1949
ANY
HER
nán
DEZ
SANZ

Hernández Sanz

---

l'historiador i l'home de cultura

FRANCISCO HERNÁNDEZ SANZ, HISTORIADOR DE MENORCA

JUAN HERNÁNDEZ ANDREU (*)

A lo largo de estos últimos meses se ha podido constatar tanto por parte de los menos iniciados y más jóvenes, como por los más conocedores de su obra, el carácter polifacético de don Francisco Hernández Sanz (19.VI.1863-4.III.1949); si bien ya hubo intervenciones muy eruditas a cargo de expertos sobre lo que representa su persona, intentaré en los próximos minutos abundar en su personalidad y, sobre todo, en su obra histórica; pero antes, permítanme que diga unas palabras desde mi posición de sobrino nieto suyo, haciendo alusiones a aspectos más íntimos, por ser familiares.

Primeramente quiero felicitar al Sr. Alcalde, Don Arturo Bagur, a su equipo de colaboradores y a la corporación municipal por el acierto de esta conmemoración y les agradezco profundamente a todos ellos que me hayan invitado a pronunciar esta conferencia, que quiero denominar *Francisco Hernández Sanz, Historiador de Menorca*, apelativo ganado con mérito y honra personal.

A pesar de que yo era muy pequeño, conocí personalmente a *Conco Paco*, como le llamábamos en casa. Era el único hermano de mi abuelo paterno y ambos hermanos, con sus respectivas familias, estuvieron siempre muy uni-

---

(*) Catedrático d'Història Econòmica de la Universitat Complutense de Madrid. Cap de Secció de Ciències Socials de l'IME.

dos. Además, todos vivían en S'arraval, a pocos metros de distancia, una vivienda de la otra. Mi padre y sus hermanos coincidían en edad y estudios con sus primos Hernández Mora.

Los "Hernández" somos una vieja familia mahonesa, por lo menos el árbol genealógico es conocido hasta el siglo XVIII, gracias al testimonio legado por el propio tío Paco y por la información que recibí puntualmente de mi abuela Dulce Perelló.

Aunque en las últimas generaciones hallamos estudiosos dedicados a la enseñanza, el tronco familiar lo formaron artistas dedicados a la platería y al grabado de camafeos. El más famoso es mi tatarabuelo don Francisco Hernández Carreras (25.II.1794-1.III.1868), casado con Magdalena Pons Pons (13.III.1823), artífice de pilas de plata de agua bendita y orfebre de la maza de plata del segundo macero del Ayuntamiento de Mahón. Era hijo de platero, Francisco Hernández Seguí (†13.II.1841) y probable descendiente de un núcleo de orfebres, que se registra en Mahón durante el siglo XVIII y de un modo cifrado en 1784.¹

He tenido oportunidad de descubrir en el Archivo Municipal de Mahón que Francisco Hernández Carreras fue accionista de la Sociedad promovida por la Junta de Comercio para el Depósito de mercancías en el Puerto (1849), que era uno de los principales contribuyentes de Mahón y que fue accionista también de la primera fábrica moderna de tejidos, la Industrial Mahonesa (1855), junto a su hermana Catalina que asimismo era accionista; su rostro pueden contemplarlo en el magnífico retrato al óleo que se exhibe en el museo Hernández Sanz-Hernández Mora. Su hijo Juan Hernández Pons, mi bisabuelo, superó a su padre en el arte del grabado, que hizo magistralmente sobre carnalina, ganando premios nacionales e internacionales por sus camafeos, algunos de los cuales pueden admirarse en el mismo museo, existiendo otras piezas que otros miembros de la familia guardamos celosamente en nuestras propias colecciones.

Margarita Sanz Femenías, hija de Juan Sanz Roca, traductor del *Telémac* (1822) y sobrina nieta de Joan Roca Vinent, ilustrado de la Sociedad de Cultura y cronista del puerto², casó con Juan Hernández Pons (4.V.1862) y de

¹ P. Mombeig (1932). Lafuente Vanrell (1918).

² Llabrés Bernal (1955). Hija de Juan Sanz Roca, sobrino de Joan Roca Vinent.

este matrimonio nacieron Francisco y mi abuelo Juan (21.III.1872-16.XI.1958). Este siempre tuvo gran admiración por su hermano mayor y estuvo muy compenetrado con él, compartiendo aficiones comunes, como el teatro y la música. Juan, funcionario de Aduanas, era violinista y empresario del Teatro municipal; y Francisco escribió una crónica de la ópera y de las diversas representaciones celebradas en nuestro Teatro desde su inauguración (“La ópera italiana en la ciudad de Mahón, 1817-1917”).

Cuando casó Juan, en 1900, Francisco aún soltero vivió algún tiempo en casa de mis abuelos, a quienes obsequió con dos magníficos óleos que pintó para dicho acontecimiento. Poco después casó él con Ifigenia Mora; fruto de este matrimonio nació Juan y después vendrían Francisco, Margarita y Bartolomé. Francisco heredaría de su padre el dominio de las artes plásticas y Bartolomé el buen gusto arquitectónico. La hija cuidaría a sus padres hasta el final de sus vidas; primero atendió la enfermedad de su madre y después acompañó a su padre; al término se metería a monja para cuidar enfermos.

Según me cuenta tía Margarita, su padre era una persona volcada en sus hijos; con Juan, el mayor, prodigaba paseos campestres por los alrededores de Mahón, instruyéndole en el amor a la naturaleza y a la literatura e Historia de Menorca, aficiones que Juan cultivaría sin desmayo toda su vida. En ocasiones los paseos llegaban a las cercanías de Mahón y triscando llanos y garri-gas, el padre estudiaba monumentos arqueológicos y dibujaba cuanto se le ponía ante los ojos. Asimismo, con frecuencia, don Francisco practicaba excursiones a la otra orilla del puerto con toda la familia, haciendo la travesía en barca.

Agradaba al padre y al hijo alargarse, sobre todo en las tardes domingue-ras, hasta la plaza de la Explanada, entonces en el extrarradio de la ciudad, a escuchar el concierto interpretado por la Banda Municipal. La Explanada era, con su bella y frondosa arboleda, el punto de cita, a aquellas horas del atar-decer, de la sociedad mahonesa, como lo era, en las noches veraniegas, el paseo de la Miranda.

Don Francisco Hernández Sanz era un gran tertuliano, que tenía respuesta para todo y también silencios. Oí toda la vida a mi padre repetir la frase “per dir bestieses val més callar”, expresión que decía haber aprendido *d’es Conco Paco*.

Su casa estaba abierta a los amigos. Así, cuando Ferran Soldevila era bibliotecario en Mahón solía ir a cenar varios días de la semana a casa de mi

tío, siempre que se lo permitiese su trabajo. Siendo yo un crío, recuerdo vagamente una tertulia en la sala de su casa, con amigos y ambiente de humo de cigarro, en la que había una persona vestida de negro y que era D. Juan Gutiérrez Pons, que visitaba frecuentemente a don Francisco para recibir consejos, tan necesarios en sus inicios como archivero municipal. También recuerdo, aunque levemente también, a tío Francisco pasar por delante de casa de mis abuelos, con su porte distinguido y asomarse a la salita para saludar y decir una palabra amable a la concurrencia.

El calvario *d'es Concu* fue cuando su hijo Juan estuvo cautivo durante dos años en la cárcel modelo de Barcelona después de la guerra a causa de una denuncia de afecto al bando republicano y siendo desoídos todos sus intentos por liberarle. No en balde también don Francisco había sido vanamente denunciado al terminar la guerra. Todo ello en una época de pérdida de facultades físicas por la vejez, cercano ya a los ochenta años y con la mujer enferma. Con todo, en 1943, cuando yo nací, tuvo la gentileza de pintar una magnífica acuarela con la que obsequió a mi madre, teniendo la obra un señuelo de maternidad con la figura, que el cuadro ofrece, de una payesa que da de mamar a su bebé.

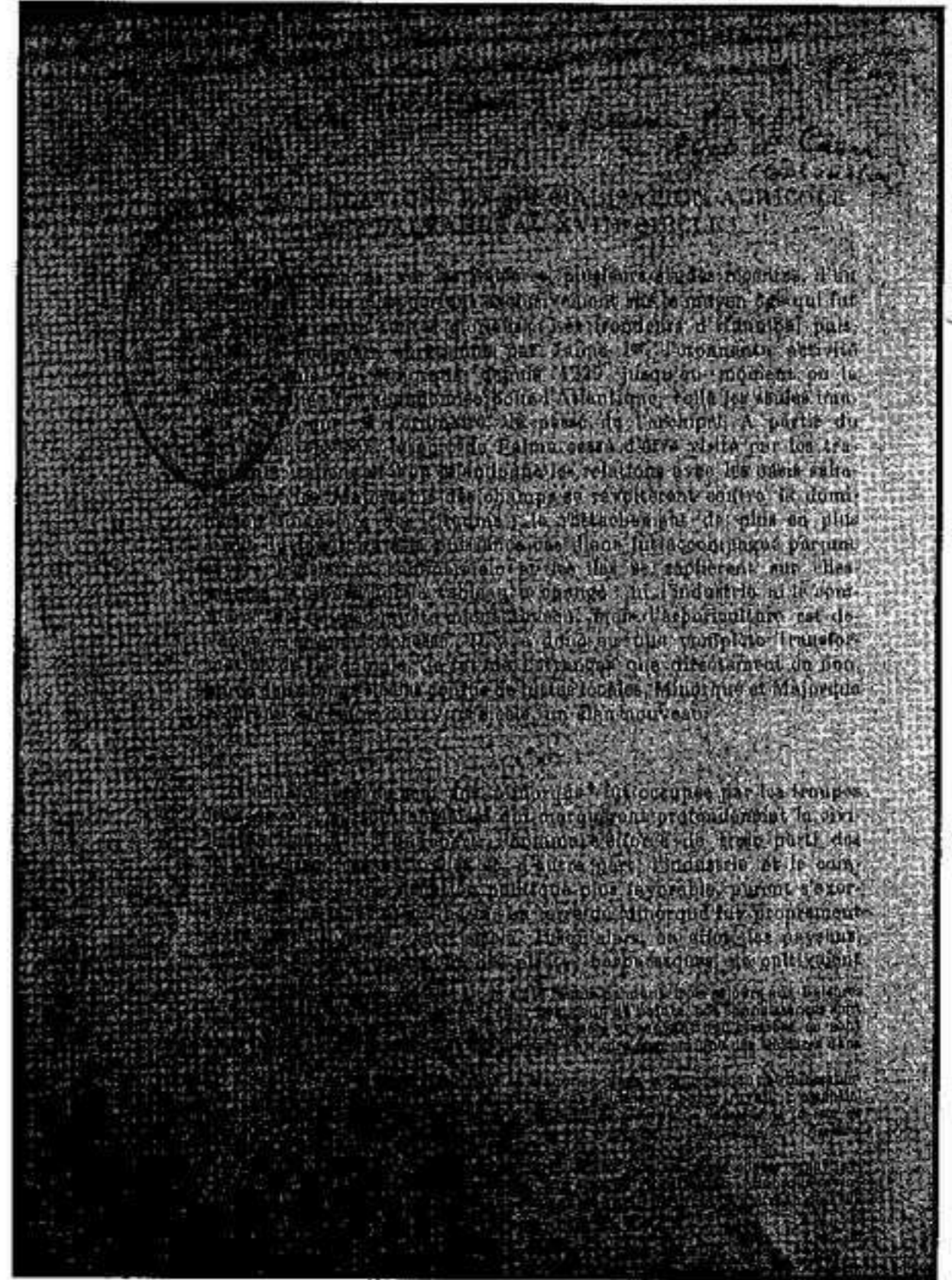
Fue en aquella época cuando quería volver a su investigación sobre instituciones locales menorquinas desde los orígenes a mediados del siglo XVIII, que no pudo acabar como reza en una dedicatoria que hizo de un borrador de este trabajo a mi padre. Y escribe: "Al Sr. D. José Hernández Perelló.- Recuerdo afectuoso de estas ciento treinta y dos páginas sobre 'Organización municipal menorquina' y dos grabados que debieron ilustrar, entre otros, mi último trabajo sobre la historia de Menorca, que, seguramente, me será difícil terminar. Con un abrazo de tu tío que te quiere.- Francisco Hernández Sanz. Rúbrica. Mahón 2 de noviembre de 1948". Mi padre apostilló a lápiz: "falleció el 4 de marzo de 1949".

*****

Son notables los avalistas de la obra de don Francisco Hernández Sanz, sólo refiriéndonos a su tarea de historiador. Se conocen los elogios a su persona de Josep Pla, Joaquina Comas de Candel, Joan Estelrich o del historiador de Girona, Carles Rahola, que brillantemente nos recordó en su día

Dedicatòria de Pierre Mombeig

Josefina Salord, a quien agradezco haberme proporcionado el artículo “Menorca vista por los Hernández” de Joaquina Comas (su hermana María había sido profesora mía en el Instituto Milá y Fontanals de Barcelona). Quiero añadir aquí los comentarios y referencias de los historiadores Pierre Mombeig y Ferran Soldevila, así como el reconocimiento que se le hace en la Historia de Catalunya dirigida por Pierre Vilar.

Pierre Mombeig, miembro de L'École des Hautes Etudes Hispaniques de París publicó en *Annales d'Histoire économique et sociale*: “*Vie de relations et specialisation agricole.- Les Baléares au XVIIIe siècle*”, cuyo contenido había adelantado en *Revista de Menorca* (1932). Reconoce este autor que Hernández Sanz había clasificado los archivos de Menorca “cuidadosamente e infatigablemente” y que de modo indefectible le guió en sus investigaciones. Y añade: “L'essentiel sur Minorque se trouve dans son livre “Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca”³. Mombeig será citado, años más tarde (1962), por Pierre Vilar en la *Catalunya dins l'Espanya moderna* al

³ P. Mombeig (1932), 314.

referirse a las Baleares.⁴ L'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales y el Centre National de la Recherche Scientifique tenían como órgano de expresión la revista *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, que había sido fundada por Lucien Febvre y Marc Bloch en 1929. Aquella Escuela sería la vanguardia de la historiografía a partir de aquel momento, luego volveré sobre este punto. En 1932 fue publicada la obra de Simiand: *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*. Y en 1933, la obra de Ernest Labrousse: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*.⁵

Ferran Soldevila, ilustre historiador catalán, medievalista y archivero fue maestro de Jaime Vicens Vives y amigo de Pierre Vilar. Soldevila tuvo gran influencia en lo más granado de la historiografía, especialmente económica de la Cataluña del momento como Jordi Nadal y Fabián Estapé, catedráticos de Historia económica y Economía aplicada, respectivamente, en la Universidad de Barcelona. Son conocidas las dos obras emblemáticas de Soldevila: a) *Historia de Cataluña*, 3 volúmenes (1934-1935); y b) *Historia de España*, 8 volúmenes (1947-1959); pues bien, el único historiador menorquín que Soldevila cita repetidamente en su *Historia de Cataluña* es a Francisco Hernández Sanz (II, 740-741; III, 1047, 1116 y 1209), siempre que hace referencias a la historia de Menorca. También cita una vez a Cosme Parpal y Marqués.

En la *Historia de Catalunya* dirigida y prologada por Pierre Vilar y coordinada por Josep Termes y Núria Sales, al referirse a la Menorca del siglo XVI y al tráfico mediterráneo se cita a Hernández Sanz, por dos veces consecutivas, como máxima autoridad historiográfica sobre el tema que se trata.⁶ Vilar es uno de los últimos genios de L'École des Hautes Etudes, gran hispanista y autor de la citada *Catalunya dins la Espanya moderna*, paradigma de la historiografía catalana.

*****

⁴ P. Vilar (1964), I, 188.

⁵ P. Vilar (1964), I, 18 i 22.

⁶ Vol. IV. Els segles de decadència (segles XVI-XVIII), 239.

Francisco Hernández Sanz fue un hombre culto de su tiempo; responde al regeneracionismo que siguió al desastre de Cuba, pertenece al *Noucentisme*; y estimo que sus planteamientos son profundos. Nuestro personaje nos recuerda la catadura de los hombres del trescientos italiano; humanista que asumió todo el potencial creador que le era propio, fruto del esfuerzo intelectual y artístico, que conduce al saber; ávido de la verdad y de la estética, transformando las cosas al servicio del hombre.

Hernández Sanz fue un hombre clásico y moderno a la vez, del último tercio del XIX y de principios del siglo XX, que ahora finalizamos y ha sido un acierto del Ayuntamiento de Mahón bautizar con su nombre a este postrer 1999. El motor de su quehacer cotidiano fue el amor a Menorca, al conocimiento y a la vida; al paisaje y a las gentes de *sa roqueta*, dentro de un marco universal.

Estas son las inquietudes propias que conforman la actitud del hombre ante la Historia y fue la tarea de historiador el rasgo más propio de don Francisco. En el cultivo que hizo de las biografías de menorquines ilustres, saca lo mejor que tienen las personas, sin distinción de ideologías y creencias. La Biografía histórica es un género desafortunadamente poco practicado en este país y gracias a su cuidado sabemos de Juan Rodríguez Femenias, José Mª Quadrado, José Mª Riudavets, Fernando Patxot y Ferrer, Orfila Sastre, Juan Taltavull García, José Miguel Guardia, Jaime Ferrer, General Quadrado, Pascual Calbó, Teodoro Ládico y Benito Pons. Aquella actitud fraguó su talante humano e intelectual. Las valoraciones humanistas están atrincheradas en un cúmulo de datos precisos y de documentos que las amparan.

Archivo y Escritura, Dibujo y Arqueología se hallan en Hernández Sanz al servicio del análisis y crítica razonados de las sociedades humanas del pasado con objeto de conocer el mundo contemporáneo y proyectar su experiencia hacia el futuro, para intentar mejorarlo. Este último punto es también propio de los hombres del Renacimiento y que condujo a nuestro hombre a crear instituciones culturales, sociales, artísticas, de comunicación e incluso de Fomento o Turismo; y siendo docente de dibujo en el Instituto de Mahón fue temporalmente Director del mismo.⁷

El uso de técnicas explícitas en el análisis histórico distingue al historiador con mayúscula del que no lo es. Quien pretenda hacer historia sin técni-

---

⁷ V. Macián (1998).

cas interpretativas se queda en la crónica, en la anécdota, es incapaz de esculpir y de interpretar el pasado. La interpretación tiene sus reglas, que aportan esfuerzos intelectuales de la mente mediante esfuerzos regulares específicos de pensamiento y de juicio objetivable, que crean hábito.

¿Cómo se puede hacer Historia general de Menorca sin responder al significado de las obras megalíticas? Hernández Sanz observa los monumentos los dibuja, los clasifica, los estudia y ensaya interpretaciones sobre ellos, con rigor y cautela.

Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca (1908, con una segunda impresión a cargo de Bartolomé Hernández Mora) desde el punto de vista estético es una obra de arte; los dibujos del autor facilitan enormemente el conocimiento del pasado menorquín y sus grabados transcriben lápidas, sepulcros, monumentos diversos, costumbres, paisajes y calles. No desprecie-mos el contenido didáctico de la Historia, que tan presente tenía nuestro historiador y escribía a sus lectores, acompañando ilustraciones para comunicarse con ellos. Algo parecido podríamos decir del bien escribir, tan cuidado en toda la obra de don Francisco, maestro en el arte de utilizar el sujeto, el verbo y el predicado. A sus dotes de redacción seguía el don de gentes y el don de lenguas, núcleo del cargo de diplomático del Sr. Hernández Sanz como Cónsul de Holanda en las Baleares.

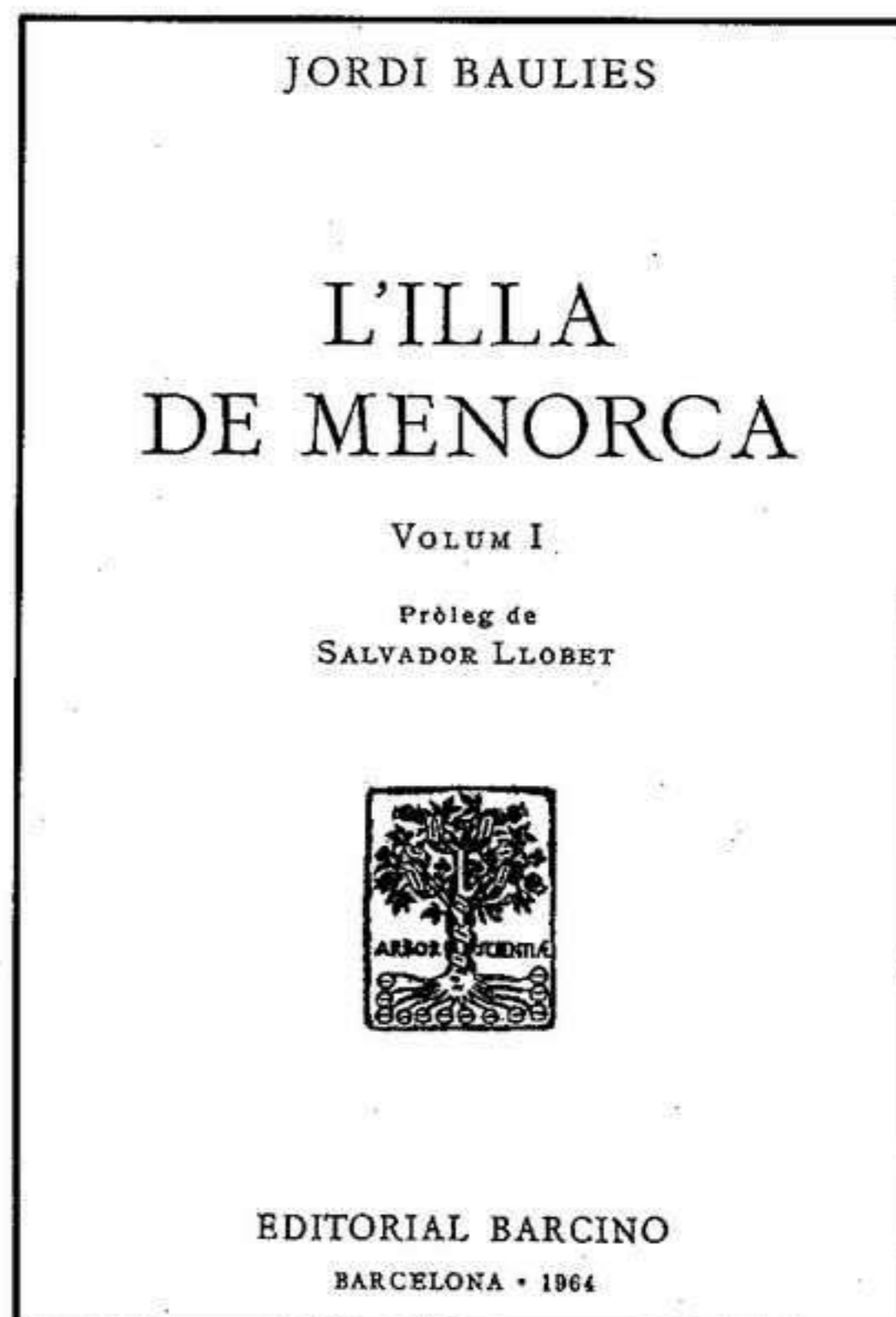
La mayoría de los estudiosos de Menorca tienen el Compendio como punto de llegada, en cambio para él era punto de partida. Su afán de conocimiento y su buen hacer le llevó a ordenar magistralmente los Archivos de Mahón y de Alayor. Por el Catálogo de este último recibió el segundo premio del Institut d'Estudis Catalans en 1918. Fue el archivero menorquín por antonomasia; los legajos de los Archivos históricos fueron sus principales fuentes de conocimiento e interpretación; desde su atalaya de hombre de Archivo dispuso de unas ventajas ganadas por mérito, que le otorgaban una posición propicia para desarrollar su tarea historiadora.

Don Francisco es un lujo para la historiografía menorquina y merece ser distinguido con el título de "Historiador de Menorca". Es el primer moderno. Además de dominar las técnicas clásicas de Archivística, Arqueología, Paleografía, Dibujo y Escritura, amén de buena preparación en Numismática, en Geografía, física y humana, y en otras disciplinas, tenía una sólida preparación en filosofía política y social.

Jordi Baulies incorpora Hernández Sanz
com una referència clau

A propósito de su conocimiento de técnicas analíticas quiero referir su obra inédita *Geografía histórica de Menorca* (1925), galardonada con *Accèssit* al premio de Historia del Institut d'Estudis Catalans (1926). Cuarenta años más tarde, esta misma obra sería citada, de modo honesto, 13 veces como *L'Illa de Menorca, manuscrit inèdit* en el libro de idéntico título escrito por Jordi Baulies y editado por Barcino. Además este mismo libro incluiría otras 23 citas más del *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*, además de 9 citas de otras publicaciones también de Hernández Sanz.

*****

¿Cuál era el trasfondo historiográfico durante el primer tercio del siglo XX? En Francia era L'Ecole des Hautes Etudes y la Revista *Annales. Economies. Societés. Civilisations*, antes referida. En Inglaterra, nace *Cambridge Moderne History* en 1902. En 1934, se publicó en Estados Unidos una de las más importantes historias económicas que se hayan escrito sobre

España, la obra de E. Hamilton: *American Treasure and the Price Revolution in Spain (1500-1650)*, seguida, en 1936, por *Money, Prices and Wages in Aragón, Valencia and Navarra, 1350-1500*. ¿Y en España?

En este país el Krauso institucionismo intentará realizar una historia menos idealista y más realista, como se refleja en dos de sus autores más importantes: Gumersindo de Azcárate y Rafael Altamira; y también, con personalidad más independiente, en Joaquín Costa; todos ellos efectuarán, no obstante, una cierta meditación sobre la Historia, intentando encontrar su verdadero sentido. Dice Vilar: "Es que hom creu que molts països disposen d'una 'història interna' elemental equivalent a la d'Altamira?"⁸

Antes del institucionismo, la obra clásica era la *Historia General de España* iniciada en el siglo XVII por Juan de Mariana y en 1850-1869, con un enfoque liberal, se había editado la *Historia General de España* de Modesto Lafuente, para citar, entre lo preexistente, lo más representativo. Sin embargo, corresponde a Manuel Sales y Ferré ser el primero que estudia la historia desde perspectivas preponderantemente positivistas. Sales, catalán, profesor de la Universidad de Sevilla, ocupó la primera cátedra de Sociología instalada en España (1898), instaurándose aquí esta disciplina en el mismo momento que también se establece en las principales universidades europeas.

El positivismo es destacable en Hernández Sanz, pero no absolutamente. Conviene matizar este nuevo enfoque científico. Gumersindo de Azcárate convierte a la Filosofía de la Historia en Filosofía social, puesto que la Historia de las civilizaciones de las sociedades y de su evolución concede a la Filosofía social la materia para elaborar los principios (*Carácter científico de la Historia*, Real Academia de la Historia, 1910).

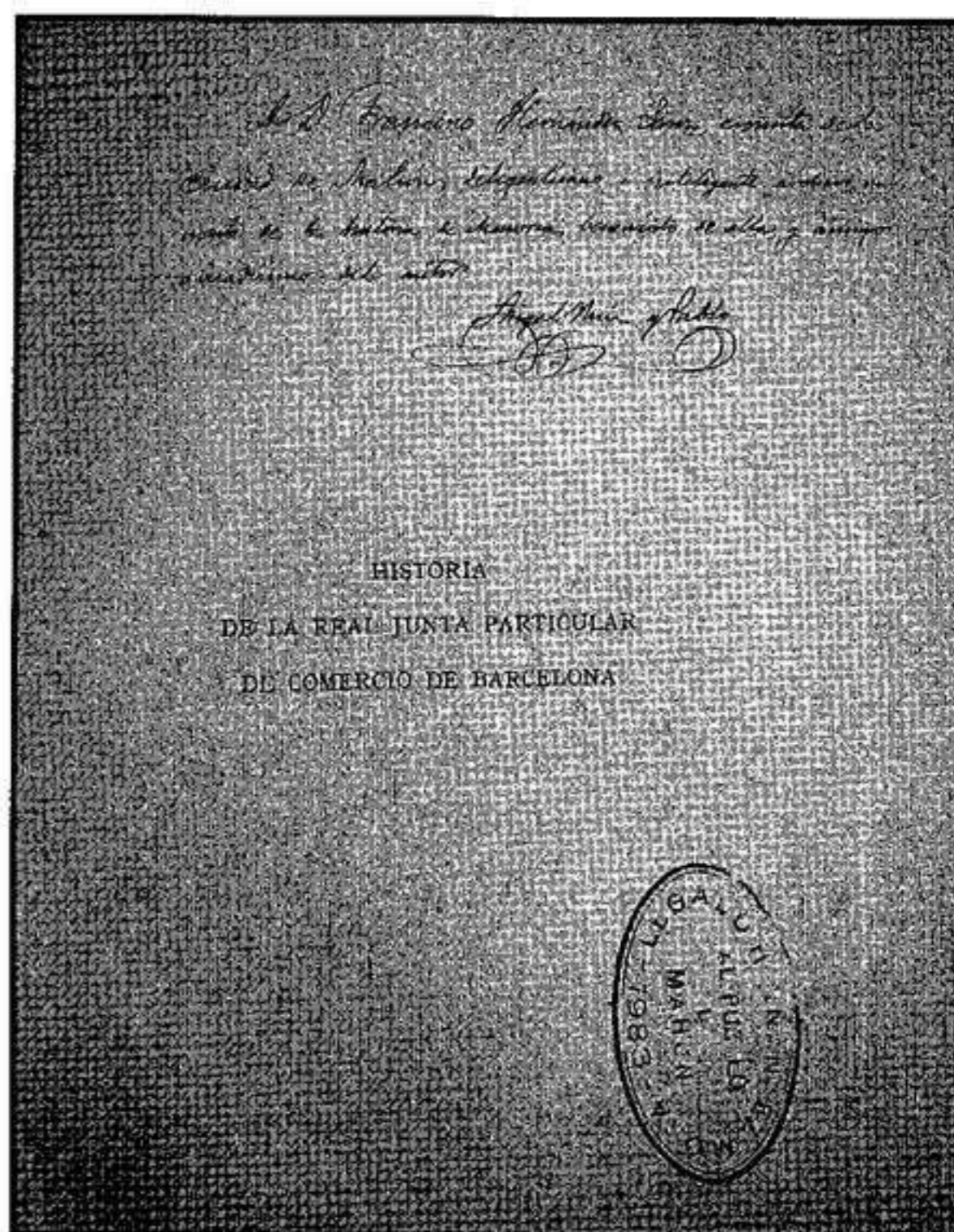
Altamira es el más importante de los historiadores Krauso institucionistas, que sin ser positivista estará influenciado por la metodología positivista. En frase que podría muy bien pertenecer a Sales, afirma: "El historiador es, en efecto, como el naturalista; un observador, un puro testigo de los hechos" (*Cuestiones modernas de Historia*, 1904).

Sin embargo, suavizará su afirmación al constatar que al historiador a diferencia del naturalista no le corresponde formular leyes.

En Costa se detecta una visión más positivista y sociológica de la Historia que en los ortodoxos Krausistas. La importancia que el aragonés concede a los

⁸ P. Vilar (1964), 32.

Dedicatòria d'Àngel Ruiz i Pablo

factores físicos y ambientales como condicionantes de la decadencia española, coincide con la opinión expuesta por Sales. Este enfoque es el que encontramos en el *Compendio* de Hernández Sanz.

Ángel Ruiz y Pablo (*Conversa familiar sobre el Regionalisme*, 1898)⁹ fue un crítico espléndido de la centralización administrativa del Estado y un defensor brillante del regionalismo; nos recuerda a Joaquín Costa en sus críticas al caciquismo local; pero sus posiciones descansan básicamente en una defensa de las tradiciones, que le lleva a ver la causa de todos los males en los partidos políticos de la época y sobre todo en el liberalismo. En cambio, Hernández Sanz tiene una visión racionalista del pensamiento liberal, que entiende en su sentido de impulsor de progreso, que le lleva a estudiar el pasado para aprender de él y así orientar el futuro por cauces de mejora cultural y social. Es un historiador moderno y asume todo lo positivo del liberalismo para ir a la búsqueda de libertades y de mejoras en lo social.

Don Francisco utilizó con frecuencia el positivismo como método histórico, que practicó, cuando lo hizo, rotundamente. Numerosas publicaciones suyas en la *Revista de Menorca* se limitan a transcribir un documento sin hacer

⁹ Ángel Ruiz y Pablo (1981), 139-153.

comentario alguno y dejando al lector que ejerza su individual interpretación acreedora de todo respeto. Así, es un ejemplo paradigmático la publicación de "Inventarios de los bienes y efectos que pertenecieron a los suprimidos conventos de Menorca, publicados en la prensa periódica a tenor de lo prevenido en la Real Orden de 9 de noviembre de 1836". Sin comentarios.

Con todo, en sus obras históricas de envergadura y complejidad emite hipótesis que trata de corroborar con documentos y con explicaciones racionales, que proporcionan las técnicas que domina y también el sentido común. Es más, de la cincuentena larga de sus publicaciones en *Revista de Menorca* muchas giran en torno a la transcripción documental; luego, en sus obras interpretativas utiliza estos artículos. Así es como trabajan las grandes escuelas históricas y los historiadores notables, con visión amplia y estrategia científica. Otra enseñanza.

Es un historiador racionalista crítico y no tolera la ambigüedad y menos aún la falsedad histórica. Era muy riguroso. Como anécdota al respecto, en un ejemplar familiar del *Compendio* (página 214) que obra en mi poder se observa un texto escrito a mano por el autor al pie de una inscripción hebrea, que dice: "Esta lápida hebrea, considerada como menorquina, procedía de Túnez, en donde fue cargada, por un barco que hizo lastre (Correspondencia de A. Ramis, 1811) Hernández, *Revista de Menorca*, febrero 1912." Asimismo es muy precisa la enmienda que hace a Modesto Lafuente sobre la fecha de la capitulación española ante los británicos en 1798.¹⁰

Se ha tildado a Hernández Sanz de anglofilia, creo que éste es un aserto exagerado. Su análisis del fecundo siglo XVIII trata de ser objetivo, tanto en las etapas de dominio británico como en las carolinas, también para los siete años de dominio de Francia, al que luego me referiré. Refiriéndose a la toma de Menorca por Carlos III en 1782, le compromete no precisamente como anglofilo la siguiente frase: "Tras un periodo de más de medio siglo de dominación extraña, volvía Menorca a su legítimo dueño"¹¹.

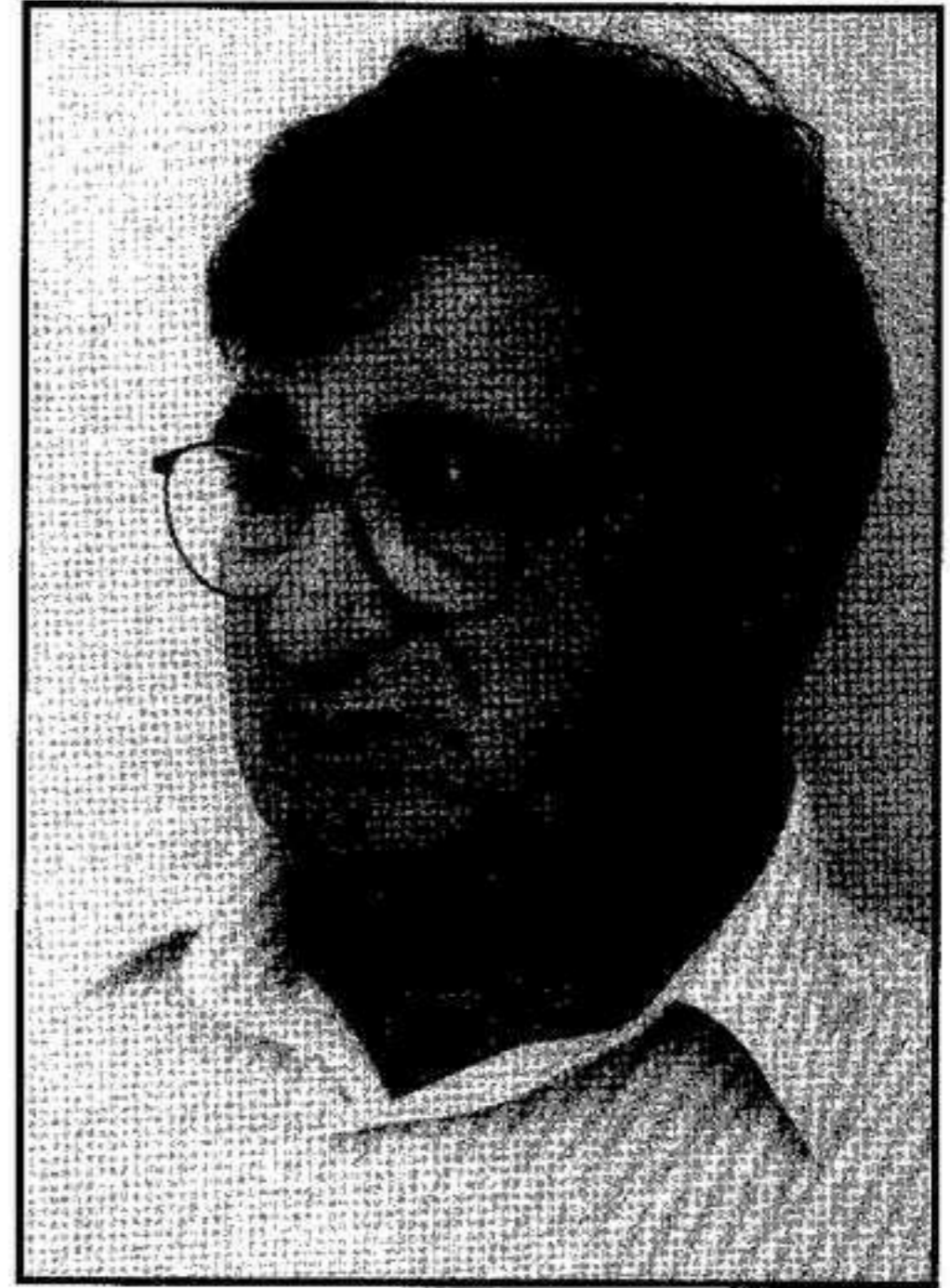
Tampoco hay que desconsiderar la generalmente admitida opinión historiográfica de que el impulso de los liberales decimonónicos y de los regeneracionistas del 98 se inspiraba, en lo político, en el *Espíritu de las Leyes* de

¹⁰ *Compendio* (1908), 372.

¹¹ F. Hernández Sanz (1908), 359.

Ernest Lluch, especialista en la història del segle XVIII

Montesquieu y en la Revolución francesa; y en lo económico, los afanes de mejora material tenían como paradigma a la Revolución industrial británica y su particular, adelantada en el tiempo, Ilustración, que beneficiaría de pleno a Menorca. Ello justifica que una historia que trata de explicar el progreso de las sociedades humanas del pasado y en particular de la menorquina, trate de centrar una dosis importante de su esfuerzo intelectual en el siglo XVIII, atendiendo a los años de dominio británico, a los antecedentes y a los que siguen, que es el caso de nuestro historiador.

Ernest Lluch en su *Las Españas vencidas del siglo XVIII* dice: “La peculiaridad de la Menorca británica no pasó las playas del enclave, aunque experimentó lo bien que le iba la libertad al catalán”(p. 41). Pierre Vilar dice: “Tanmateix, l’impuls econòmic del segle XVIII, essent internacional i generalitzat, no podia deixar totalment de banda Valencia i Palma. Les Balears s’aprofitaren àdhuc bastant àmpliament de la intervenció anglesa en llur economia”.¹²

Hernández Sanz como hombre auténtico de la Renaixença, tiene una actitud renacentista en el sentido clásico a la que llega por la Ilustración,¹³ pero

¹² I (1964), I, 188.

¹³ Este argumento coincide con las tesis de E. Lluch al respecto, refiriéndose a la influencia de la Ilustración en Cataluña. Existe una versión menorquina de las *Aventuras de Telémaco* en el Archivo Hernández Sanz-Hernández Mora.

también es un hombre de su tiempo. Sus inquietudes económicas y sociales las proyecta a través de su análisis histórico. Tiene muy clara la distinción entre una monografía sobre un tema especializado de lo que es una obra general como su *Compendio*. En lo primero pretende avanzar en el conocimiento científico conforme el uso de las técnicas adecuadas al ámbito de investigación, sin salirse de los instrumentos que él domina. En lo segundo pretende ser didáctico y ofrecer una visión amplia y general que despierte a los estudiosos el interés por el conocimiento y nuevas investigaciones. No pretende hacer historia total. Esta es una quimera en la que caerían posteriormente historiadores de la escuela de *Annales*, pretendiendo hacer análisis histórico-económico sin dominar la teoría adecuada; a diferencia de lo que habían sido las magistrales aportaciones en temas de método de los representantes de la primera época, como Ernest Labrousse, o de otros como Braudel y Vilar, dotados sobremanera de genialidad y de técnica.

Llegados a este punto, pienso que hemos conocido más la personalidad de nuestro personaje. Hemos fundamentado su carácter de historiador científico moderno. Definimos las características científicas de su análisis histórico; precisamos las técnicas históricas y complementarias existentes en su método de investigación analítica y también en la tarea de elaborar y ofrecer sus conocimientos. Además hemos expuesto sintéticamente el marco científico-metodológico y el substrato cultural que ofrecían las ciencias sociales e históricas durante los últimos años del ochocientos y primer tercio del siglo XX, sobre todo en España y hemos hecho referencias a otros países punteros en ese campo.

*****

La siguiente pregunta que ahora nos formulamos más directamente es ¿Cuál fue la escuela de nuestro historiador emblemático? Pienso que en la respuesta a esta pregunta hay varios núcleos donde debemos situar la formación de Hernández Sanz como historiador de talla.

NÚCLEO FAMILIAR E INSTITUTO DE MAHÓN

Vaya por delante que don Francisco era un genio y como tal se nace. De su madre aprendió la afición a la buena lectura y particularmente la literaria. De su padre y de su abuelo aprendió todo lo que hay que saber de las artes plásticas. Nació en el seno de una familia de artistas con afición a la lectura. La biblioteca de mi bisabuelo no era nada desdeñable; algunos fondos se hallan en la Colección Hernández Sanz-Hernández Mora y a través de algunas obras que yo heredé de mi abuelo Juan he podido comprobar en los distintos volúmenes que obran en mi poder la rigurosa ordenación de aquella Biblioteca con las siglas J.H. y la correspondiente signatura estampada en cada lomo correspondiente (Estante A, tabla 5, nº 8, por ejemplo). En 1880 terminó su Bachillerato en el Instituto de Mahón, donde tuvo profesores que le enseñarían a utilizar los valiosos fondos de la Biblioteca Pública, depositados entonces en la sede del Instituto. Y paso al segundo núcleo.

LA BIBLIOTECA PÚBLICA DE MAHÓN

El propio Hernández Sanz dice textualmente, refiriéndose a dicha Biblioteca: "...gracias a la iniciativa del Subgobernador de Menorca don Agustín Sevilla, se creó en noviembre de 1861 sobre la base de 9.600 volúmenes procedentes de los suprimidos conventos, habiéndose aumentado este caudal de libros con otros por compra, donativos de particulares y envíos del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, sumando en la actualidad 17.193 volúmenes. El catálogo de las obras, redactado y publicado por el Bibliotecario Doctor don Miguel Roura y Pujol, puede considerarse como un verdadero monumento bibliográfico. Es notabilísima también la Reseña de incunables que posee la Biblioteca, original del propio señor Roura".¹⁴

Efectivamente es aquel un Catálogo extraordinario, que luego lamentablemente no ha vuelto a publicarse ningún otro, ni siquiera para actualizar los dos volúmenes de Roura, que sigue siendo el áncora de salvación o tribunal de apelación de los estudiosos que quieren consultar fondos antiguos, hallán-

¹⁴ F. Hernández Sanz (1908), 47.

dose aquél sometido a modificaciones manuscritas, que actualizan su función instrumental. Mi experiencia personal es magnífica y no sé si los mahoneses son conscientes de que en esa Biblioteca, hoy depositada en la Casa de la Cultura, hay un Patrimonio bibliófilo con el que soñarían la mayoría de las Facultades de Humanidades y de Ciencias Sociales que existen hoy en España, y no digamos las de Estados Unidos.

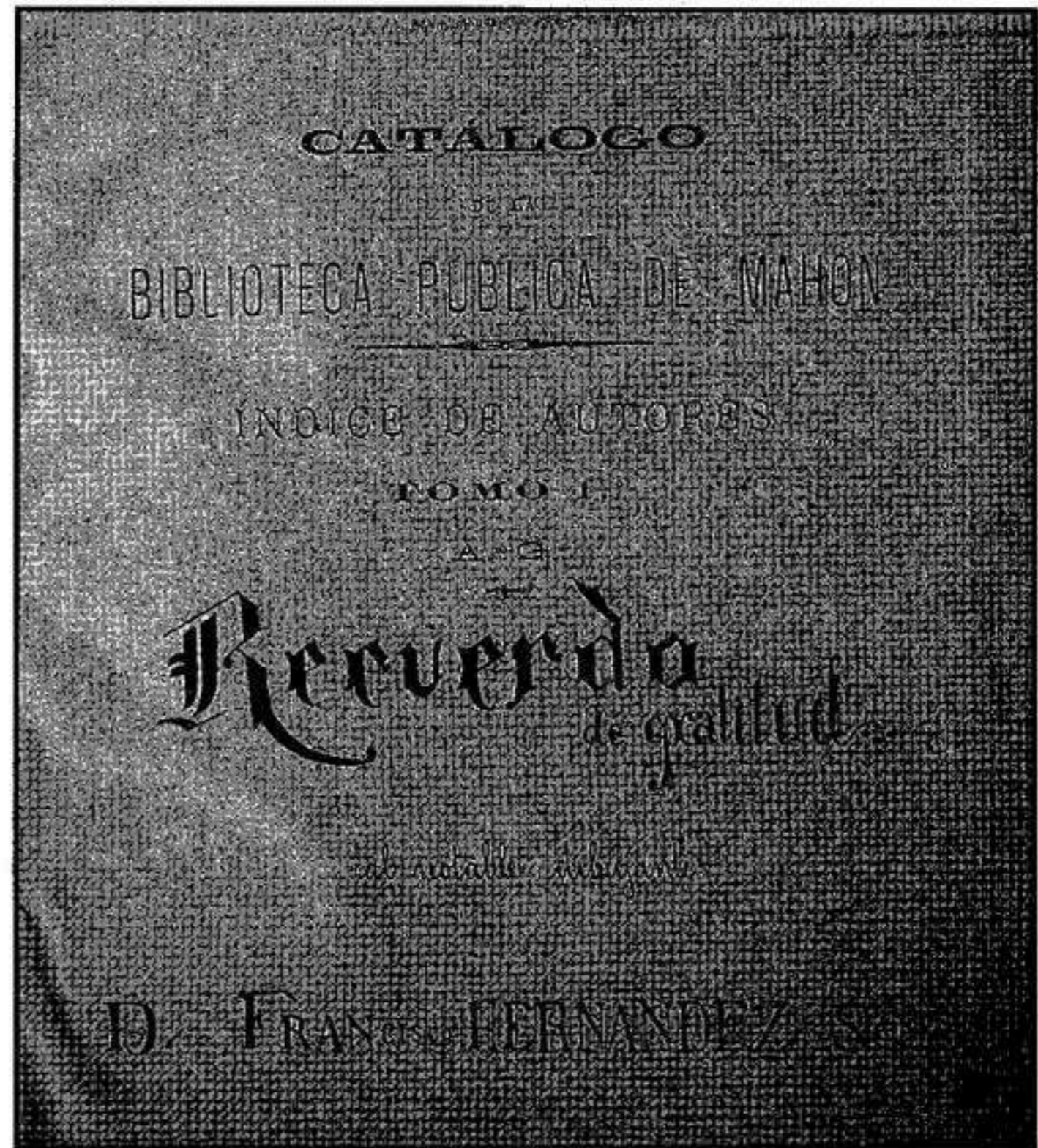
Desde mi óptica de intereses y sin búsqueda intensiva, he hallado y consultado, en la Biblioteca Pública, libros del siglo XVI o del siglo XVII, como *Exposición y comentario resolutorio de cambios de Martín Azpilcueta* (1557, en castellano), o la *Historia General de España y el Tratado y Discurso sobre la moneda de vellón*, de Juan de Mariana (versiones actualizadas e ilustradas, 1852 y 1854), además de obras de Domingo de Soto o del propio Covarrubias. También me llama la atención la existencia de muchos libros de ilustrados como la *Lógica en Diálogo de Condillac* por el español Valentín de Foronda (Ybarra, 1784); *El espíritu de las Leyes* de Condorcet; *El Restablecimiento de las fábricas, tráfico, y comercio marítimo de España* (Segunda parte), de Bernardo de Ulloa (1744); además de autores como Locke, Malebranche, Colbert, Kant, Fernández Navarrete, Campomanes, Floridablanca y Jovellanos, entre otros. Son destacables también *Las Memorias de la Real Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País* (Palma, 1784). Entre otros muchos autores del ochocientos destaco Jean-Baptiste Say, Ramón de la Sagra, (*Lecciones de Economía Social*, 1840), Martínez de la Rosa, Sánchez de Ocaña, Cánovas del Castillo, La *Economía política* de Saralegui, varias obras de Flórez Estrada, Jaumandreu (*Historia de la Corona de Aragón*, 1876), Malo de Molina (*Viaje a Argelia*, 1852), Conde de Toreno, y muchos más. Muy destacable es la existencia de la obra de Modesto Lafuente y Zamalloa, *Historia general de España desde los tiempos primitivos hasta nuestros días*, 30 vols. (1850-1867), el libro más importante, como les dije, de la historiografía liberal de España.

La biblioteca es también muy rica en Memorias, Noticias, Estadísticas, Informes y otros estudios acerca de la sociedad y economía españolas y de otros países durante la crisis del Antiguo Régimen. Hernández Sanz maneja esta biblioteca, algunos de cuyos libros son citados expresamente por el historiador menorquín en su *Compendio*. Me refiero a Juan de Mariana, al que recurre para exponer el ataque a Ciudadela por los turcos en 1558, cuyo texto

Catàleg de Miquel Roura,
amb dedicatòria de l'autor

viene refrendado por documentos de Parpal y Marqués¹⁵. El inicio del capítulo del *Compendio* que Hernández Sanz dedica a la tercera dominación británica lo presenta mediante la transcripción de un texto largo (22 líneas) de la *Historia* de Modesto Lafuente.

L'ARXIU DE LA UNIVERSITAT DE MAÓ Y EL FONDO BIBLIOGRÁFICO DE HISTORIADORES DE MENORCA

Ello constituye el tercer núcleo en la preparación histórica de don Francisco Hernández Sanz. Un punto añadido que marca distinción es la gran magnitud de la investigación archivística de nuestro historiador. El repertorio de Documentos citados por Francisco Hernández Sanz es colosal y fue exhibido espléndidamente y que Ustedes pudieron contemplar el pasado 23 de abril, día del libro, en la sala de exposiciones de la Biblioteca pública. La cronología abarca los siglos XIII-XIX. Seguidamente se exponía la lista de artícu-

¹⁵ Ibidem, 239.

los de nuestro autor con la referencia a los documentos expuestos. Son ciertos y ciertos de documentos primarios que el historiador Hernández Sanz leyó, interpretó analíticamente y dispuso al servicio del estudio de la Historia de Menorca.

Que duda cabe que las joyas de la corona, la plata de la familia, de la biblioteca de Hernández Sanz la formaban los libros de menorquines estudiosos e ilustres (Ramis, Parpal Marqués, Riudavets Tudury, Vives Escudero, Oléo y otros), particularmente los autores de análisis históricos, como pueden observarse en la Colección Hernández Sanz - Hernández Móra. En sus obras cita las fuentes documentales y los libros que consulta, pero es ejemplo de honestidad científica inusual en la época cuando al tiempo que publica su *Compendio* escribe en la *Revista de Menorca* (1908) "Apuntes de historiografía menorquina", donde sistemáticamente nos revela de modo empedernido sus fuentes y brinda un repertorio de los libros que ha utilizado en su obra también cita *Cronicones* como el *Mayoricense* de Campaner y Fuertes; y como no, el *Diario* de Joan Roca Vinent.

FINALMENTE LA ESTANCIA EN BARCELONA Y LA PREPARACIÓN DEL COMPENDIO

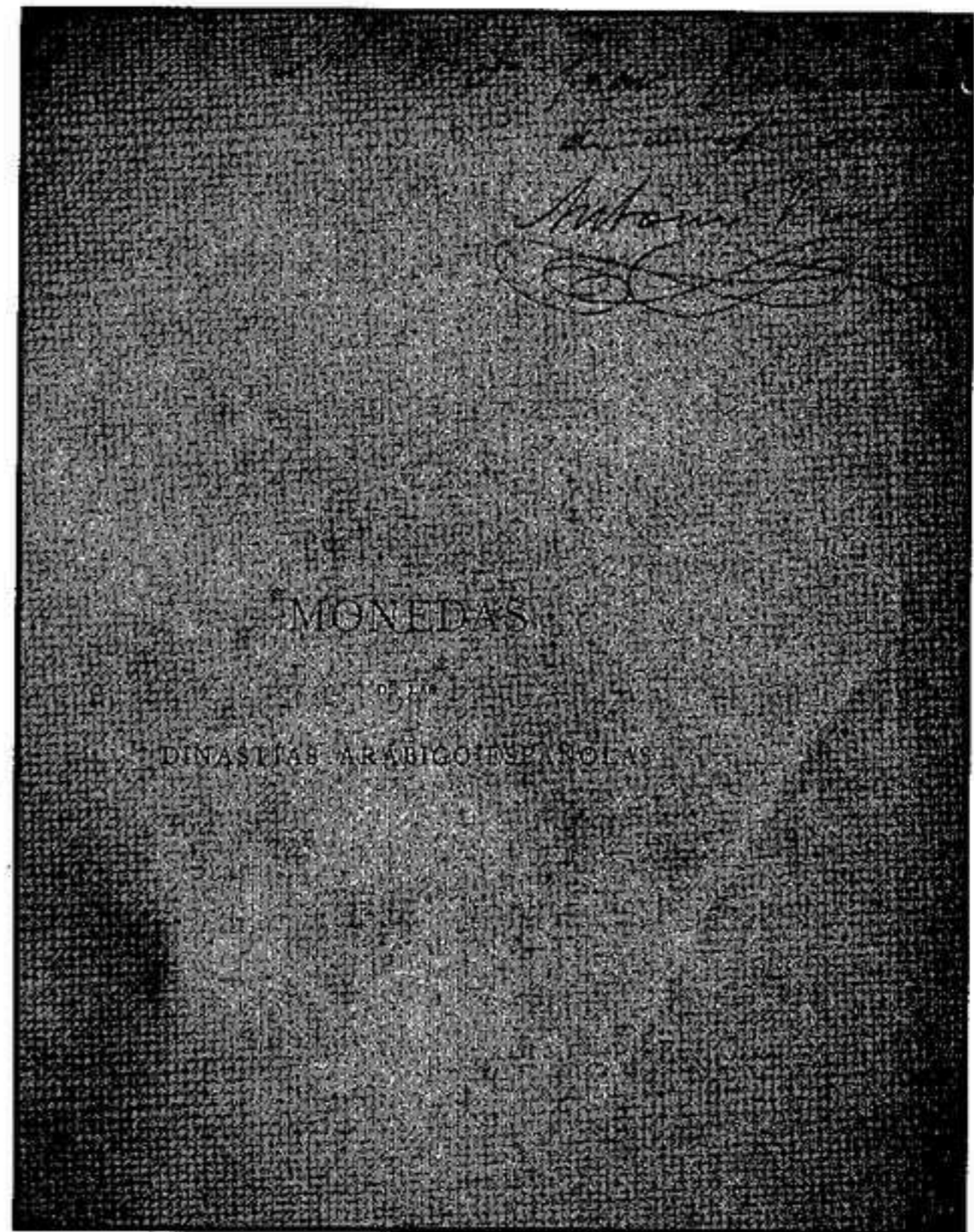
Abandonó los estudios de Medicina para dedicarse al cultivo de las Humanidades y del Dibujo, siguiendo los impulsos de su espíritu libre hacia aquellas actividades a las que se dedicaría por completo el resto de su existencia. Tenemos pocas noticias de esta etapa de su vida. Muy pronto publicó una nota sobre la Taula de Torretrencada en la revista *La Ilustración Española y Americana* en su número XLIII del año XXIX, correspondiente al 22 de noviembre de 1885. (Tenía 22 años).

Algunos años más tarde publicó su artículo titulado "Las Naos o Navetas de Menorca", que publicó la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa* en su volumen III (1901-1902), páginas 602 a 615 y 701 a 724. Ambos trabajos son citados en el *Compendio*.¹⁶ Alrededor de la colaboración con estas revistas desarrolló sus conocimientos sobre monumentos megalíti-

¹⁶ Hernández Sanz (1908), 84 y 85.

Dedicatòria d'Antoni Vives Escudero

cos e investigaciones arqueológicas como prueban estas publicaciones. Probablemente tuvo oportunidad también de consolidar sus convicciones en torno a los valores de la cultura y de la educación como vía de mejora individual y de progreso social, muy intrínsecos a una ciudad como Barcelona; y se educó en la necesidad de instrumentar libertades políticas para hacer asequibles a todos los individuos aquéllos valores.

Su permanencia en Barcelona, en contacto con intelectuales, le permitiría conocer las limitaciones del sistema de la Restauración política de 1875 para llevar a cabo transformaciones culturales y sociales, después del fracaso de la Revolución gloriosa de 1868 y de la primera República española. La política estaba muy centralizada y ello le despertaría la ilusión de defender los valores regionalistas. Para Hernández Sanz ello se plasmó en investigar y racionalizar la Historia de Menorca dentro de una concepción mediterránea y, por tanto, universal. En este empeño utilizó todas sus técnicas intelectuales; y aquellas otras destrezas que iría adquiriendo al filo de sus investigaciones arqueológicas, dentro de sus convicciones sociales y políticas. De ahí parte su interés por comunicar las características geográficas, físicas y de capital

humano, de la Isla y seguidamente aplicar sus esfuerzos en la investigación histórica, donde sobresale, primero por la singularidad isleña en los temas prehistóricos y después en su trabajo de historiador moderno.

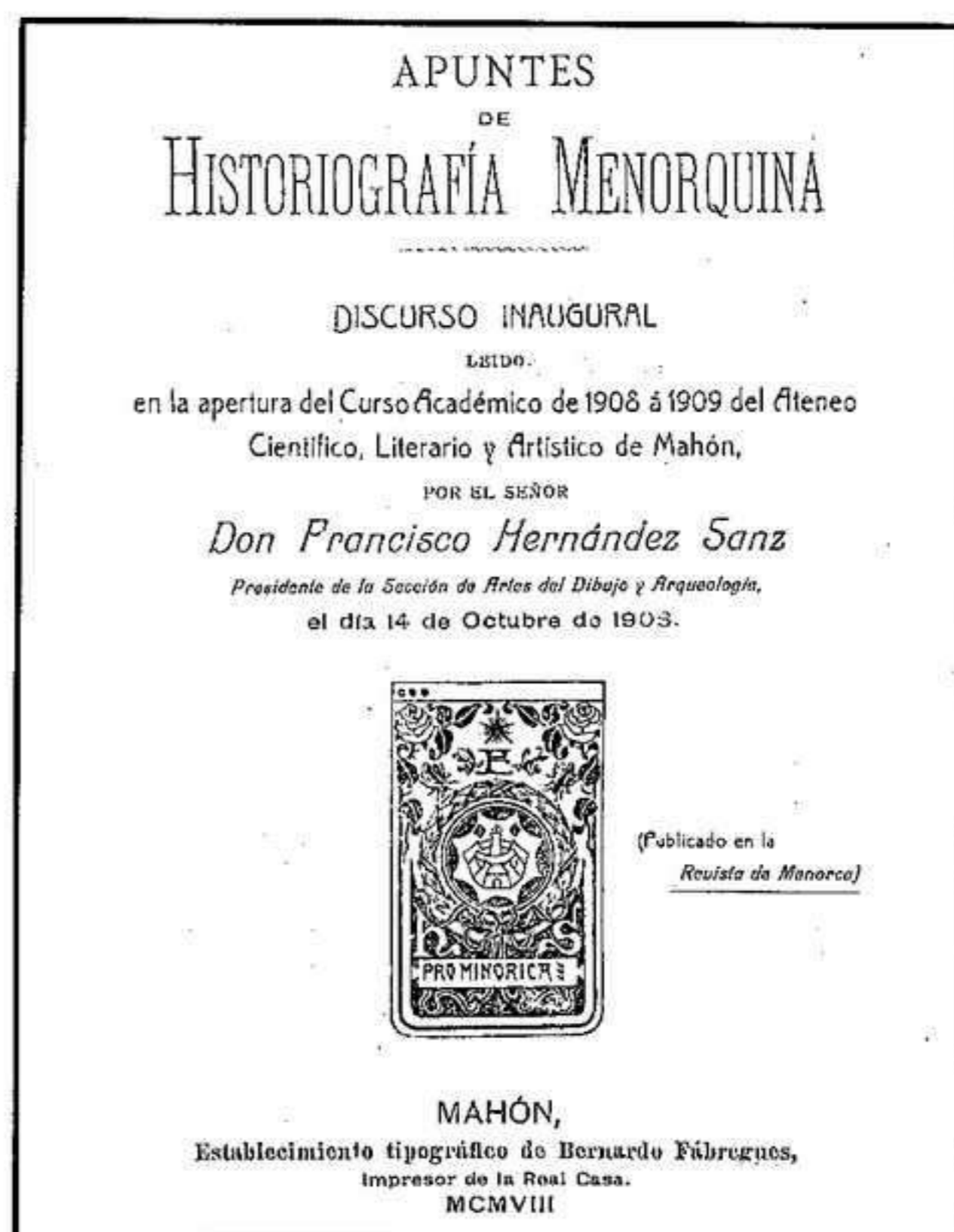
A su regreso a Menorca en 1894, que coincide con el año del fallecimiento de su padre, forjará su gran obra que fue el *Compendio*, a tenor de los distintos núcleos que fundamentaron sus investigaciones. Las fuentes primarias de Archivo de Mahón serán su campo de trabajo, a las que acudirá armado de las técnicas analíticas que conocía, permitiéndole formular correctas hipótesis desde la óptica de su moderna filosofía política y social, arropado con las lecturas de otros estudiosos que le habían precedido y sometiendo a los documentos a nuevos y viejos interrogantes, que ofrecerán respuestas a veces novedosas y siempre ilustradas como fruto de su método. Las publicaciones de Costa Azcárate, Altamira, o Sales y Ferré, por ejemplo, no son anteriores a la obra de Hernández Sanz, son coetáneos, independientemente de que nuestro historiador fuera conociendo alguna de las novedosas publicaciones de aquéllos a través del *Boletín de la Real Academia de la Historia*, de la que era Correspondiente.

Todos tienen el precedente de Modesto Lafuente; y comienzan a elaborar genuinamente un nuevo modo de hacer Historia, inspirados por la cultural herencia del siglo de las luces, que en vano tuvo efectos operativos y prácticos en las sociedades decimonónicas, con la excepción de Inglaterra, Francia y en un restrictivo club europeo de naciones; pero que los regeneracionistas españoles quieren efectivamente llevar a cabo a finales del ochocientos, sobre todo después del desastre del 98. *Annales* y los historiadores franceses referidos son muy posteriores al *Compendio*. Hernández Sanz no fue sólo un hombre de aprendizajes, básicamente, como luego indicaré, fue un creador social y un motor institucional para Menorca. Conoce y difunde la Ilustración menorquina, donde sobresalen los hermanos Ramis, Roca Vinent y Andrés Hernández, ocasionalmente institucionalizada a finales del XVIII en una efímera Sociedad de Cultura, cuya biblioteca tenía por *ex libris* "*Studio, et Amore*", amantes de la lectura histórica; conserva la versión menorquina de las *Aventuras de Telémaco*, como patrimonio familiar y fuente para medir el alcance de las luces en la sociedad mahonesa. Cultiva y mima a los menorquines de la Ilustración histórica, jurídica, científico-naturalista y médica. Y toma de ellos el sentido útil y práctico de sus saberes. *Pro Minorica*.

*****

F. Hernández Sanz,
historiador de la història de Menorca

En los años de su mayor madurez científica, Hernández Sanz (1932-1935) produce el trabajo "Sobre organización municipal menorquina", que no logra terminar y constituye su última obra, pero adelantó lo correspondiente hasta el término de la primera dominación británica en la *Revista de Menorca*, parte que Hernández Sanz tenía confeccionada en forma de folleto acompañado de dos grabados, como referí al principio, que estaba inédito y se contaba con un cierto número de ejemplares, los cuales, con buen criterio y gusto, el Ayuntamiento ha encuadernado dándole forma de libro. Es una historia de instituciones realizada con rigor metodológico, muy original y que nadie ha repetido. Me recuerda estudios de medievalistas contemporáneos o posteriores a don Francisco, como Henri Pirenne, Luis García de Valdeavellano o Ferran Soldevila, que tienen en común el afán de analizar la historia interna de las instituciones.

En esta nueva obra se observa el deseo de resaltar el contenido democrático y representativo de las instituciones locales menorquinas sobre todo a finales de la Edad Media. Es una investigación realizada sobre los documentos primarios de los archivos municipales, desarrollando también algunas tesis presentadas en el *Compendio*, pero en este nuevo trabajo se ofrece un análisis

completo y pormenorizado para toda la Isla y sus pueblos, a medida que éstos surgen a lo largo de la Historia.

El análisis arranca de la época romana, advirtiendo los escasos documentos disponibles sobre la época merovingia y la probable fidelidad de la isla de Menorca a Bizancio. Indica la organización municipal durante el dominio árabe y la acuñación de *dirhems* de plata en el periodo almohade (1208-1229) con el nombre de *Menorkah*.

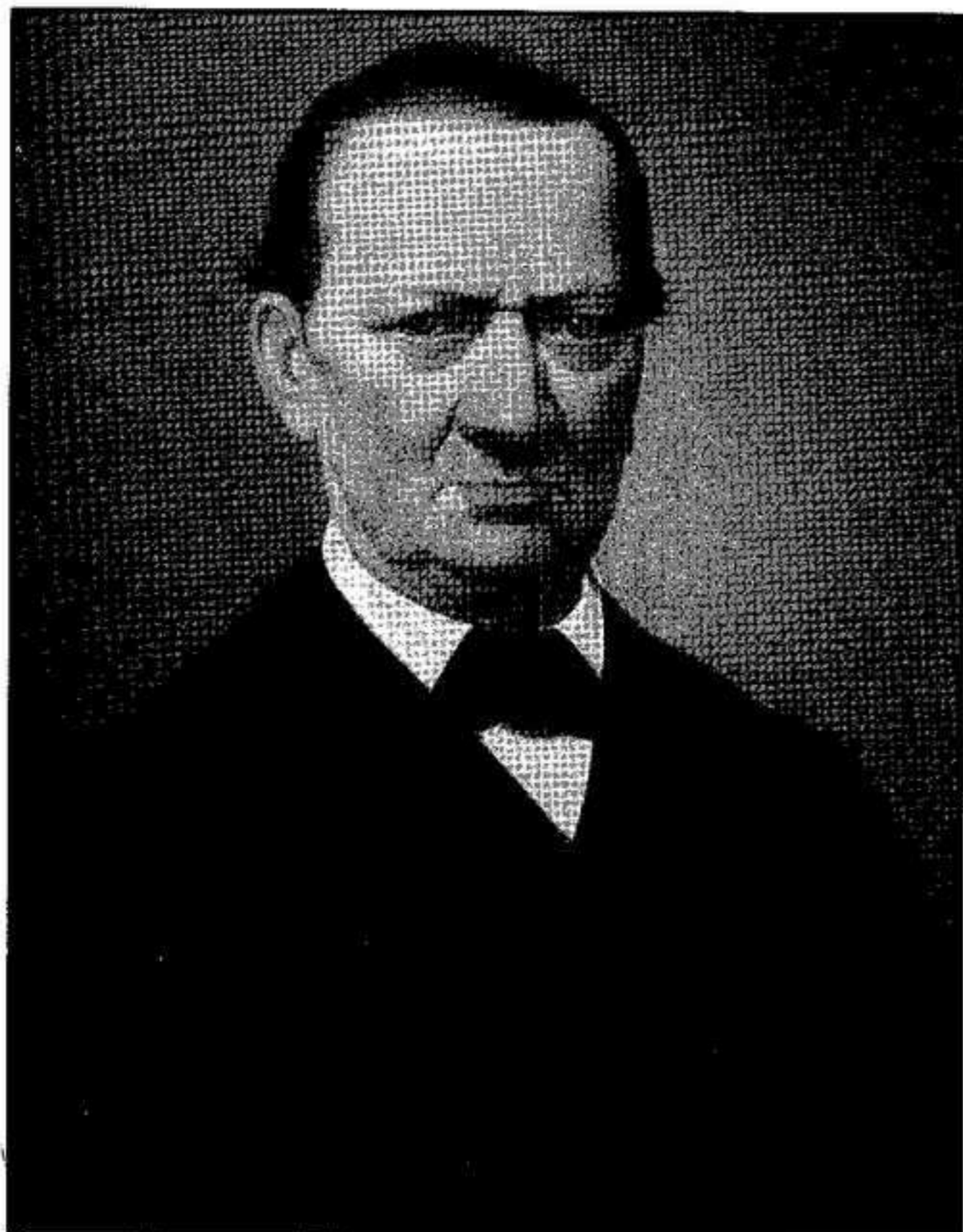
Nos sorprende con la gran autonomía política que disfrutaba Menorca durante el reino balear, constituida con una Universidad General para toda la Isla y con el disfrute de independencia jurisdiccional respecto a Mallorca parece que desde 1295 hay indicios de *Baylía* en Mahón. Es lógico que ocupe un lugar central del trabajo la disposición de la Carta Puebla menorquina de Jaime II de Aragón, de 30 de agosto de 1301, constitutiva de los feudos o *cavalleries*. Cuatro años más tarde se fundaría Alayor.

Aquel documento nos habla de la regulación de los mercados; del pago de los diezmos; y del nombramiento de los jurados después de Navidad con carácter anual, estipulándose entonces su salario.

Jaime II construyó el castillo de Mahón y reguló la estructura de la Universidad mahonesa con jurados representantes estamentales elegidos por sorteo entre prohombres de cada sector. En todas estas acciones, Hernández Sanz muestra la importancia popular en el proceso institucional de los municipios, que era respetado por los monarcas.

El largo reinado de Pedro IV el Ceremonioso fue prolífero en disposiciones, que nuestro autor selecciona en lo relativo al comercio de granos y medidas liberalizadoras del comercio marítimo de los mahoneses. Se reguló la composición de las Universidades de Mahón y otros pueblos, a tenor de la búsqueda de un sentido de representación eficaz, llegándose a introducir por Resolución Real de 4 de enero de 1377, aunque por poco tiempo, un sufragio universal de elección directa de los jurados estamentales que se efectuaba dentro de la iglesia de Santa María de Ciudadela.

El 20 de septiembre de 1383 se concedió a “los habitadors de Manorcha de esser franchs de pes, de mesuratge e de leuda”. Y añade un aserto muy significativo si tenemos en cuenta que escribía en 1930, refiriéndose a la antedicha reforma, dice textualmente que estaba “inspirada en principios de sana democracia”. El sistema de insaculación y sorteo llegó a todos los municipi-

Francisco Hernández Carreras,
abuelo de Francisco Hernández Sanz

pios de la Isla. Existían también el libro del Mercado y la figura del Almotacén que velaba por la probidad en el funcionamiento mercantil. Las formas electorales menorquinas bajo medievales se ve cautivaron la atención de Hernández Sanz.

Es muy completa la explicación que se da en el trabajo del proceso conducente, en tiempos de Alfonso V el Magnánimo a la sentencia arbitral de Requesens en 1442, constitutiva de la composición de las Universidades menorquinas, régimen vigente en las siguientes centurias y que respetarían los ingleses en el siglo XVIII.

En 1425 se acuñaba moneda menorquina y debió acuñarse durante bastantes años, según se precisa documentalmente. La crisis catalana alcanzó a Menorca, que recibió más libertades, pero los jurados se hicieron más intervencionistas.

Los siglos XVI y XVII, según nos revelan los documentos que investiga Hernández Sanz, que celosamente se guardan en el Archivo Municipal, fueron tiempos de pocas reformas constitucionales para la organización adminis-

trativa menorquina; se observa mayor dependencia de la administración real a través de resoluciones y disposiciones dadas por los Austrias a efectos de resolver litigios entre vecinos y jurados.

A principios del siglo XVIII los felipistas destruyeron los privilegios de Ciudadela y cortaron las autonomías de las universidades menorquinas; con el apoyo de la escuadra inglesa se restablece y reconoce la autoridad de Carlos III, el austríaco, pero a la postre los británicos, que desde 1708 no habían abandonado el fuerte de San Felipe se harán con el dominio de la Isla, si rechazo de los menorquines. Hernández Sanz aporta múltiples esclarecedores argumentos sobre el conflicto internacional al respecto. Al estudio de esta "guerra entre los de la Corona de Aragón y los moradores de las provincias de España", como diría Francesc Castellví, le dedica tanta o más atención como a la posterior dominación británica.

Aquí está la clarividencia histórica de Hernández Sanz tratando un tema que hoy está más vivo que nunca y lo seguirá estando. Así, sutilmente plantea a la historiografía la gran cuestión de verdad ¿Fue la Menorca británica una defensa del austracismo? ¿Qué hubiera supuesto la nueva planta borbónica para los menorquines del XVIII? ¿Las dominaciones británicas fueron una victoria de Menorca, que salvó a sus habitantes de la derrota de las Españas? ¿La Ilustración menorquina tiene más semejanza con la catalana que con la castellano asturiana? ¿Dónde están las raíces de la Ilustración, en el cameralismo alemán, en David Hume y sus seguidores o en la Escuela de la Salamanca de Azpilcueta y Juan de Mariana? Me gustaría escribir un libro sobre este asunto.

Dice nuestro autor: "Al posesionarse los Ingleses de Menorca respetaron en principio la organización municipal implantada por Alfonso V, con ligeras variantes, sin que, durante el largo periodo de la primera etapa de su dominio, 1712-1756, sufriera modificación alguna en su esencia"¹⁷. Asimismo se respetó la hacienda municipal menorquina, a petición de las Universidades. Hernández Sanz enjuicia con documentos y tino la dominación británica en la Isla y escribe: "Desde luego fueron confirmados en los cargos públicos a los naturales del país que los desempeñaban"¹⁸.

Naturalmente, no expondré ahora argumentos y matices de nuestro autor, en esta su última obra, acerca de las aportaciones y alcance de la política bri-

¹⁷ Hernández Sanz (1932-1935), 105.

¹⁸ *Ibidem*, 108.

tánica en Menorca; sólo señalo que se trata de extremos no siempre bien comprendidos, que en este estudio que comentamos se ponderan. Con todo, las revisiones historiográficas son siempre positivas, hechas con rigor, y, en este caso, mantienen vivo el espíritu crítico de Hernández Sanz.

La parte publicada del trabajo termina aquí, aunque afortunadamente existe un original escrito a máquina (22 hojas tamaño folio, a doble espacio), titulado “Facinto Cayetano, conde de Lannion, Gobernador de Menorca (1756 a 1762). Notas biográficas. Extracto del capítulo inédito, sobre la administración francesa implantada en Menorca, de la obra, en publicación, ‘Sobre organización municipal menorquina’ original de D. Francisco Hernández Sanz, Cronista de Mahón”. El título es diáfano. Se trata de un documento que recoge esquemáticamente, pero con detalle, lo que iba a ser el capítulo siguiente referido a la dominación francesa en Menorca y sus repercusiones en las administraciones locales isleñas.

Como primicia quiero indicar que a pesar de que se respetaron los privilegios de las Universidades, Hernández Sanz desvela enfrentamientos de los jurados con el conde de Lannion en materia de impuestos; un conato de traslado de la capitalidad de la isla a Ciudadela que fue impedido por los jurados de Mahón con el apoyo de los de Alayor y Mercadal. Especial interés tiene el proceso de creación del pueblo de San Luís. Este último capítulo lo firma Hernández Sanz en Mahón a 5 de septiembre de 1939. A pesar de la pulcritud mecanográfica del texto y la rúbrica, el escrito no debió pasar la censura de la época.

Sobre el siglo XVIII menorquín sólo conocemos la punta del *iceberg*; los fondos del Archivo Municipal de Mahón todavía no se han investigado mínimamente; pero hay indicios dentro y fuera de la historiografía menorquina, muy fiables, que advierten como la marina de Menorca y su comercio portuario en el Mediterráneo fue mucho más importante de lo que imaginamos. Por ejemplo el *Diario de Barcelona* delata que entre 1815 y 1819, de las trece áreas de donde procedían las embarcaciones llegadas con trigos a Barcelona, la más importante era Menorca y el puerto de Mahón, seguida de los puertos del Mediterráneo Occidental, desde Marsella hasta Trieste. Hasta 1820 la marina mahonesa será un apéndice del comercio catalán¹⁹.

*****

---

¹⁹ J.M. Fradera (1984), 147-148.

Hasta aquí creo haber probado que don Francisco Hernández Sanz fue un historiador científico moderno, acreedor a ser denominado el historiador de Menorca, cuales fueron las claves de su notable preparación para llevar a cabo su obra histórica y nos hemos recreado en su último libro; pero también quiero significar que nuestro ilustre mahonés fue un hombre de acción e impulso de iniciativas culturales. A él se debe la dirección de la *Revista de Menorca* durante más de un tercio de siglo.

EL 7 DE AGOSTO DE 1932 SE FUNDÓ FOMENTO DEL TURISMO DE MENORCA²⁰

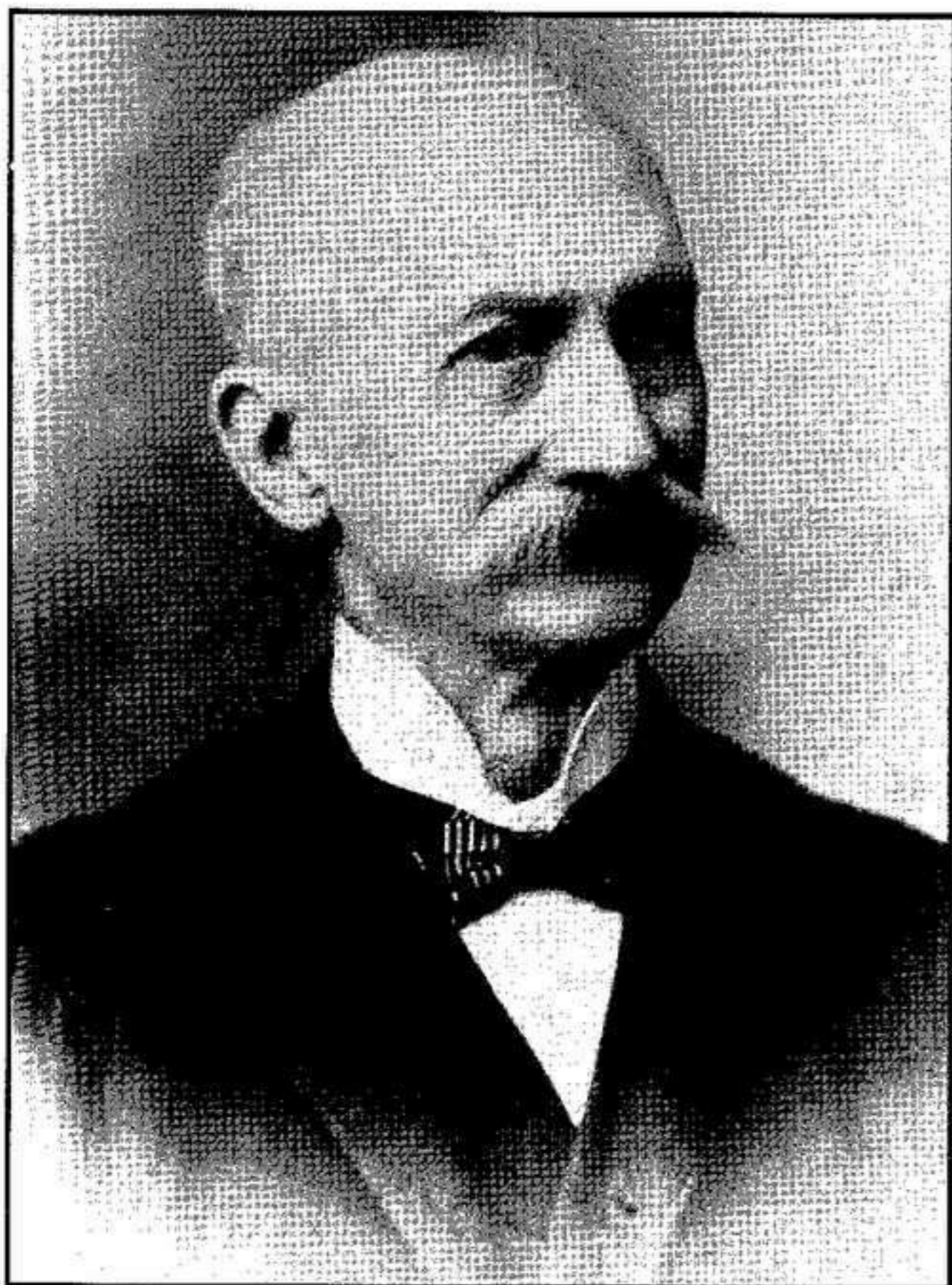
La Comisión organizadora estaba integrada por hombres ilustrados, el presidente del Ateneo de Mahón, don José Cotrina Ferrer y por don Francisco Hernández Sanz, presidente de la Comisión de Monumentos Históricos; junto a ellos había dos representantes del mundo empresarial. Su objetivo era, según los Estatutos "tender a la prosperidad y bienestar de Menorca y en particular facilitar la venida de forasteros, ampararlos y hacer agradable e interesante su permanencia en la Isla". Los estatutos fueron redactados por don Francisco Hernández Sanz, quien además dibujó el sello de la entidad.

La vida y la obra de Francisco Hernández Sanz fueron ejemplo de ciudadanía responsable, de historiador reconocido como la autoridad en la Historia de Menorca, a la que siempre contempló en un marco europeo y mediterráneo; hombre de gran humanidad supo respetar y, en su caso, admirar las ideas de todos; a unos exaltaría sus posiciones modernas y a otros respetaría sus convicciones más tradicionales.

En los últimos años de su vida supo sobrellevar el fallecimiento de su mujer, su vejez, con señorío, y su enfermedad bronquial, había sido un fumador empedernido; sufrió con silencio los cambios que se produjeron a su alrededor; pero supo ser un jubilado jubiloso que no dejó de trabajar como historiador y maestro de archiveros, en ésto no le jubilaron; supo llegar hasta el final rodeado de sus hijos, demás familia y amigos. En estas postrimerías

---

²⁰ *Memorias del Fomento del Turismo de Menorca, 1933-1935*. Emilio de Balanzó, *Última Hora*, agosto de 1981.

Juan Hernández Pons,
padre de Francisco Hernández Sanz

se esforzó en alumbrar su historia de la organización de los municipios de Menorca, a los que tanto quería porque llegó a conocerlos mejor que nadie como recompensa a sus incansables investigaciones.

El día de su óbito la familia paró el duelo en el cementerio durante dos horas, según me cuenta tía Margarita, recibiendo la condolencia del pueblo. Fuera de Menorca, en el *Diario de Barcelona*, ocho días después, escribía Josep Pla, bajo el titular “Un gran menorquín”, el elogio que ya conocen; destaco su frase que calificaba a don Francisco de “màxim historiador i erudit de la Balearica minor”. En Madrid, *Estudios Geográficos*, noviembre, 1949, núm. 37, p. 722-723, principal revista científica de Geografía e Historia de España, editada por el Instituto Juan Sebastián Elcano del Consejo Superior de Investigaciones Científicas, dedicaba dos páginas necrológicas a “Don Francisco Hernández Sanz” y, entre otras cosas, decía: “El día 4 de marzo de 1949, en la ciudad de Mahón ha muerto D. Francisco Hernández Sanz, cuyo nombre es internacionalmente conocido como promotor y como autor de impor-

tantes y continuadas investigaciones geográficas e históricas sobre la isla de Menorca... poseía excelentes cualidades para la investigación minuciosa, al pa que inteligente, dobladas de un amor inconmensurable a su tierra nativa. Durante varios lustros ha sido el alma de cuantas manifestaciones culturales han tenido como sede Mahón, y ha sido también el orientador de todos los que hemos pisado aquellas hospitalarias tierras españolas con el objeto de realizar algún estudio geográfico, histórico o folklórico... Su obra maestra y que resume el trabajo de luengos días en su *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca...* constituye la recopilación más minuciosa y completa que existe de los conocimientos anteriores sobre este tema, escrupulosamente tamizado con su claro talento, y de los que hasta la fecha había reunido el propio autor como fruto de sus búsquedas en archivos y bibliotecas insulares... El dinamismo, la actividad y la competencia de aquel viejecillo tan amante de su tierra nativa no se borrará nunca de la mente de los que tuvieron la dicha de tratarle. Cronista de Mahón, archivero del M.I. Ayuntamiento de esta ciudad... titular de preciadas condecoraciones en premio a sus trabajos de investigación, era una de las personalidades de más relieve de Mahón, y, sin embargo, de condición afa-ble y entusiasta, se ponía a la disposición de todos aquellos –sin distinción de nacionalidad ni de procedencia o de ideas- que iban a realizar algún estudio o simplemente a conocer sobre el terreno los impresionantes monumentos megalíticos o los recuerdos históricos que atesora aquel país.” (J. Comas.)

Ahora pasado medio siglo, el Ayuntamiento de Mahón ha proclamado al viento de Menorca aquella actitud de afecto y sincero reconocimiento. *Studio, et Amore. Pro Minorica*. Muchas gracias Sr. alcalde y concejo de munícipes. Su gesto les honra.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ARXIU DE LA UNIVERSITAT DE MAÓ (1999), *Documents citats per Francesc Hernández Sanz*, dia del Llibre
- BAULIES, J. (1964-1967), *L'Illa de Menorca*, 3 vols., Barcelona.
- BOYD, C. (1997), *Historia Patria*, Princeton University Press.
- CANUT, María Lluïsa y J.L. Amorós (1989), *Anatomía de una cultura. Cien años de la revista de Menorca (1888-1988)*, IME.

- COMAS DE CANDEL, J. (1949), "Don Francisco Hernández Sanz", *Estudios Geográficos*, num. 37, noviembre, Madrid, 722-723.
- (1975), "Menorca vista pels Hernández", *Miscel·lania Pau Vila*, Granollers.
- FOMENTO DE TURISMO DE MENORCA (1932-1935), *Memorias anuales*.
- FRADERA, Josep M. (1984), "El comercio de cereales y la prohibición de 1820 (el caso del mercado catalán)", *Agricultura y Sociedad*, nº 30 enero-marzo.
- GOMILA, Joan J. (1998), *Menorca. Guía d'arquitectura*, Maó.
- HERNÁNDEZ MORA, J. (1981), "Els orígens de l'Ateneu de Maó", separata de la *Revista de Menorca*.
- HERNÁNDEZ SANZ, F. (1908), *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*, Mahón.
- (1932-1934), *Sobre organización municipal menorquina*, separata.
- (1987), *Cultura y Sociedad*. Edició y próleg a cura de Josefina Salord.
- (1908), "Apuntes de historiografía menorquina", *Revista de Menorca*
- (1925), "Inventarios de los bienes y efectos que pertenecieron a los suprimidos conventos de Menorca, publicados en la prensa periódica a tenor de lo prevenido en la Real Orden de 9 de Noviembre de 1836", *Revista de Menorca*.
- LLABRÉS BERNAL, J. (1955), *De la marina de antaño. Notas para la historia de Menorca (siglos XVIII-XIX)*, Palma de Mallorca.
- LLUCH, E. (1999), *Las Españas vencidas del siglo XVIII*, ed. Crítica.
- MACIÁN, V. (1998), *El Instituto de Mahón, conquista de una sociedad*, Mahón.
- MOMBEIG, P. (1932), "La revolution economique de Majorque & Minorque au XVIII siècle", *Revista de Menorca*, 5ª Epoca, XXVII, noviembre-diciembre.
- NÚÑEZ ENCABO, M. (1976), *Manuel Sales y Ferré: Los orígenes de la Sociología En España*. Cuadernos para el Diálogo, Madrid.
- ROURA PUJOL, M. (186.), *El catálogo de la Biblioteca Pública de Mahón*.

- RUIZ I PABLO, A. (1981), *Conversa familiar sobre el Regionalisme*, ed Nura, 1981.
- SALES, N. Historia de Catalunya. Director Pierre Vilar, Vol. IV. *Els segles de la decadencia (segles XVI-XVIII)*, edicions 62, Barcelona.
- TERRÓN PONCE, J. L. (1989), "Hernández Sanz. El historiador y el contexto ideológico-cultural de su época", *Revista de Menorca*.
- VILAR, P. (1964), *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vols., Barcelona edicions 62.

FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ, ARXIVER

JUAN FRANCISCO SÁNCHEZ NISTAL (*)

L'any 1949 moria Francesc Hernández Sanz a Maó. Aquest número de la *Revista de Menorca* que tenim a les mans evidencia que es pot omplir ben bé un llibre només amb els comentaris a la feina que deixà feta.

El projecte d'edició de la seva obra completa preveu vuit toms on figuraran només els treballs de tipus textual. És a dir, aquests volums no inclouran la producció artística ni reflectiran les incomputables hores que dedicà a la feina d'editor, professor o membre actiu d'associacions. Manifestacions totes aquestes que comparteixen un nexa comú, definit, sobretot, per la personalitat de l'autor.

De tots els títols que havia merescut, si és que n'havia d'emprar algun, el que ell estimava especialment era el de cronista i arxiver. Aquesta era la seva professió des que guanyà la plaça a l'Ajuntament de Maó l'any 1910, i a aquesta feina li donà una projecció tan singular que és aquí on trobarem, si no el denominador comú o nexa que dóna unitat al conjunt de la seva obra, almanco la principal manera de servir al lema *Pro Minorica* que solia emprar i que és el que millor defineix la intenció de l'obra general de Francesc Hernández Sanz.

(*) Director de la Biblioteca Pública de Maó.

El cinquantenari de la seva mort donà lloc a un any ple d'activitats promogudes per l'Ajuntament de Maó i tendents a la recuperació de la seva memòria. A la Biblioteca Pública i Arxiu Històric de Maó volguérem adherir-nos a aquesta convocatòria des del principi, entre d'altres raons perquè, com a responsables actuals de la col·lecció documental de l'antiga Universitat, ens sentíem en deute amb l'arxiver que la va organitzar i popularitzar. Participàrem en dues actuacions en aquest sentit: una exposició i una modesta col·laboració editorial.

L'abril de 1999 la Biblioteca Pública de Maó presentava una mostra on figuraven els documents de l'Arxiu de la Universitat Maonesa que Francesc Hernández havia citat de manera expressa a la *Revista de Menorca*. Com a propietari o director d'aquesta revista es trobava en una posició excel·lent per tal de divulgar l'extraordinari contingut del fons documental que tenia al seu càrrec. Es trià el tema indicat pensant que podia ser instructiu veure l'ús que féu de l'Arxiu la persona que l'organitzà, qui millor l'ha conegut mai. També hi havia la intenció de recordar que els documents als quals es referia l'escriptor objecte de l'homenatge es mantenen encara a l'abast del públic interessat.

Dels aproximadament 150 articles signats per Hernández Sanz en aquesta revista, segons l'índex de Miguel Barber Barceló, 35 compleixen aquesta condició, i s'hi citen poc més o manco 300 documents de l'Arxiu de la Universitat. Tot i que no es consideraren a la mostra, publicà també altres articles en els quals apareixien citats documents d'arxius diversos, com de l'antic Museu Municipal, Biblioteca de Maó, parròquia de Santa Maria, Govern Militar, Universitat d'Alaior, Reial Patrimoni o Reial Governació, aquests dos últims ubicats aleshores a les dependències municipals.

Si al *Compendio de Geografía e Historia de Menorca* és molt difícil d'esbrinar on són els documents en què es basa, als articles de la *Revista de Menorca*, de temàtica molt menys ambiciosa i més concreta, en canvi, no hi ha tal dificultat, ja que l'autor, al manco, ens deia a quin arxiu pertanyien les fonts que emprava.

Pràcticament cap historiador no havia emprat els fons de la Universitat per a la reconstrucció de la història illenca abans de Francesc Hernández. Difícil de comprovar, i per tant banal, aquesta afirmació caldria matisar-la amb la menció de dos autors: Antoni Ramis, del qual tenim algunes notes tretes dels llibres de Cartes Reials, i Irénée Lameire, que l'any 1908 publicà *Les occu-*

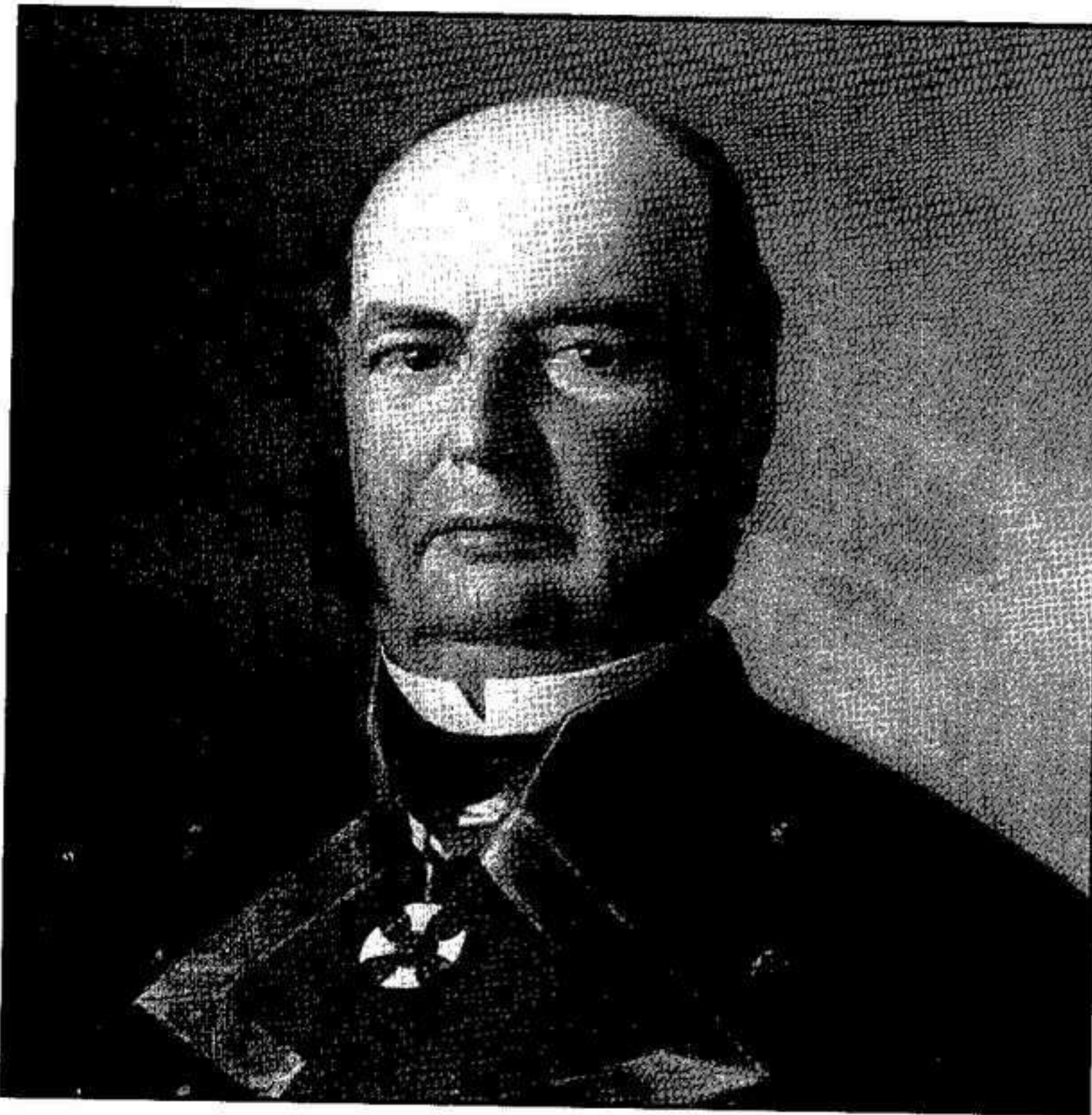

Antoni Ramis,
un dels capdavanters en la
consulta dels fons documentals

pations militaires de l'ile de Minorque pendant les guerres de L'Ancien Droit, de pràcticament nul·la influència a la historiografia local posterior. Les històries de Pere Riudavets i Rafael Oleo tenen les mateixes mancances de referències a les quals al·ludíem quan parlà del *Compendio de Geografía e Historia*.

L'any 1896 el nostre autor començà a publicar a la *Revista* petits articles de caire molt semblant a la majoria dels que aquí comentarem. Per redactar-los, com s'ha dit, va acudir a repertoris documentals variats. Són assaigs amb una extensió molt variada, perquè oscil·len entre una i, ben bé, més de cent pàgines. Molt pròxims als mateixos documents, amb poca elaboració teòrica, de vegades es limiten a la pura transcripció sense més comentaris. “Un document curiós”, “un document interessant”..., són substantius que precedeixen els títols de moltes d'aquestes col·laboracions. Amb aquestes ens presenta un tipus d'història que agrada al gran públic, plena de detalls significatius, de dades aparentment intranscendents, però que contenen el sabor inalterat dels esdeveniments tot i el pas dels segles. Són els fets tal com els presenten els documents redactats a l'època en què ocorrien, la història vista pels qui la visqueren.

L'historiador Pere Riudavets
i Tudurí

Les línies que vénen a continuació no pretenen comentar aquests treballs sinó aproximar-nos al coneixement del conjunt de documents que els inspirà. Per aquesta raó, no seguirem un ordre cronològic o temàtic per parlar-ne, sinó que els tractarem tot seguint els grans grups, les sèries en les quals s'estructura la col·lecció.

L'any 1907 publicà la transcripció d'unes actes de sessions dels jurats de l'any 1608 amb el títol *Servicio sanitario de Mahón en el siglo XVII. Documentos inéditos*. Aquí hi podem veure que, uns anys abans de comptar amb un cronista oficial, l'Ajuntament obre les portes de l'arxiu a Francesc Hernández. Veiem també que aquest compta amb unes condicions de consulta mínimes (a la *Revista* del mateix any transcriu també un imprès conservat entre els lligalls de papers que llavors romanien sense classificar), i veiem, per últim, que aquesta col·lecció de documents, inexplorada fins aquella data pels investigadors, comença a ser explotada sistemàticament, però amb exclusivitat, pel que havia de ser el seu primer custodi.

També és significatiu que aquesta primera transcripció es refereixi a la sèrie dels acords o actes dels jurats: pràcticament, el nostre cronista buida

aquesta sèrie a la recerca de dades referides als treballs més voluminosos que publicà, de manera que constitueix el gruix de l'aparell documental que comentarem.

A *Los maceros de la Universidad o Municipalidad de Maó* (*Revista de Menorca* 1913) cita trenta-cinc documents pertanyents a vuit d'aquests llibres, encara que es basa també en uns pocs documents de la sèrie de cartes reials. A *Documentos relativos a la estancia del Almirante Oquendo en la Isla de Menorca* (*R. de M.*, 1915, 1916 i 1917) tenim la transcripció de nombroses actes del llibre que correspon als anys de l'estada, si bé acudeix quasi en la mateixa mida a la sèrie homònima de la Universitat d'Alaior i a altres fonts. A l'article *El Reloj público de la Ciudad de Maó* (*R. de M.*, 1918), llevat de dues cartes, acudeix únicament a aquest conjunt de llibres. Igual és el cas de la *Constitución de la Universidad de la Villa y término de Mahón durante los siglos XVI, XVII y XVIII, notas extraídas de los libros de Determinaciones del Consejo de dicha Villa por su cronista archivero*. (*R. de M.*, 1922, 1923 i 1926).

També s'inspira en la sèrie dels acords per a l'elaboració de treballs com *Sobre Organización Municipal menorquina* (*R. de M.*, 1934), *Episodios de la guerra de los anglo-españoles contra Francia, durante su primera República, vistos desde Mahón 1793-1795* (*R. de M.*, 1932) o a l'article titulat *El Teatro Principal de Mahón* (*R. de M.*, 1924) encara que les actes citades en aquest últim més aviat pertanyen ja a l'arxiu municipal. Per a la redacció de *Preparativos de defensa contra la temida invasión de Barbarroja, Mahón (1533-1534)* (*R. de M.*, 1929) ha de recuperar uns dels pocs textos que es conserven, certament en pèsim estat, anteriors a la desolació de 1558. Per últim, cal mencionar la interessant transcripció que ocupa el *Establecimiento de la Casa de Maternidad de Mahón (1792)* que inclou la revista de l'any 1932.

Amb la varietat de temes per als que fa servir aquests llibres d'actes, Hernández ens mostra la versatilitat d'aquest fons, curiosament molt poc emprat pels historiadors posteriors.

La sèrie de correspondència ocupa el segon lloc en les preferències del cronista, especialment la subsèrie de cartes rebudes o cartes missives, com es deia en el llenguatge administratiu de l'època. La correspondència tramesa és emprada només als *Episodios de la Guerra...*, mentre que les "missives" són part quasi tan important com les actes als articles ja citats *Sobre organización*

municipal..., *el reloj público...* i *Episodios de la guerra...* .*Documento Interesante. Noticias de la Isla de Menorca que presenta a su theniente de Re Dn. Joachin de Guevara el Dr. Pedro Pons y Portella su jurado Clavario a Mahón* (R. de M., 1921) és un article que conté la lletra de l'informe elaborat pel clavari Pons, i que es conserva en unes condicions tan dolentes que, avui dia, la *Revista* és l'únic lloc on es pot consultar. Així mateix, els dos treballs que tracten dels grecs vinguts a Menorca i que publicà en 1913 i 1925 en refereixen a tres de les cartes rebudes pels jurats.

Amb les sèries de correspondència passa com amb les de les actes del jurats. Potser això sigui causat pel fet que els historiadors actuals s'estime més consultar les sèries de manifestos, o les d'agricultura i comerç, que no pas a la recerca de dades estadístiques i d'indicadors econòmics i socials. No és que actes i cartes manquin de dades d'interès per a la historiografia moderna és que per tal de consultar-les és necessària una llarga feina prèvia i coneixement de la documentació com la coneixia Hernández Sanz. Una correcta i àgil explotació historiogràfica d'aquestes dues sèries requereix uns índexs temàtics encara sense elaborar, que facilitin la recerca i permetin la consulta de les dades que contenen per a tota mena d'investigació. Seria també important numerar les cartes per tal de garantir-ne la conservació i l'ordre original.

Com a sèrie ben identificada, original, destacarem en tercer lloc la dels llibres de Cartes o Privilegis Reials, que complementen les dades aportades pel nostre cronista als títols en els quals tracta la història de la Universitat: *Sobre organización*, i *Los maceros, ja esmentats*, i el que duu per títol *Una sentencia Arbitral de Mossèn Galceran de Requessens, Governador de la Isla de Menorca (1441)*, que publicà a la *Revista* de l'any 1926. També acudeix als llibres de privilegis per documentar l'estudi de l'esquadra de l'Almirall Oquendo i a altres dos treballs: *Agricultura, ramaderia, avicultura, industrias agrícolas* (R. de M. 1932) i *Documento interesante, Mahón en 1677* (R. de M., 1924) en què es transcriu un document tramès pels jurats al governador manifestant la seva preocupació per la servitud que tenen els maonesos de dur homes per a la defensa del Castell de Sant Felip i Ciutadella, obligació que deixa indefensa la vila mateixa.

Hernández Sanz dedicà un especial interès a aquest últim conjunt de llibres. Tot seguint el mateix criteri amb el qual els antics secretaris havien format els anteriors, és a dir cosint-hi documents de diversa procedència segons el seu interès, ell mateix seleccionà i enquadernà amb pergamí els documents

Postal de les ruïnes de Sant Felip a començaments del s. XX

del llibre que du el número nou. L'arxiu de la Universitat, com veurem, es beneficià en altres ocasions de l'habilitat d'Hernández com a enquadernador. Fora de la *Revista de Menorca*, com a monografia a part, i a una edició d'autor, publicà a més el Catálogo de la Sección Primera. Privilegios y Cartas Reales del Archivo Municipal de Mahón, en què transcriu els epígrafs dels cinc llibres primers. Aquesta tercera sèrie tampoc no és consultada avui dia ja que els més antics tenen un caràcter marcadament medieval, estan escrits en llatí i amb una lletra arcaica i aquesta dificultat es veu agreujada per la mala conservació del suport.

Per a la redacció d'un estudi titulat *Notas sobre los signos usados por algunos de los notarios que ejercieron en Menorca durante los siglos XVI, XVII y XVIII* (R. de M., 1926) i la d'un altre que transcriu l'inventari de *los bienes de Guillermo Montserrat* (R. de M., 1929), Hernández Sanz pren una sèrie d'escriptures de l'Arxiu de la Universitat agrupades sota el nom d'Actes i contractes notariais, ja que no fou fins als anys 50 que Maria Lluïsa Serra aconseguí que el Col·legi Notarial s'avingués a dipositar l'arxiu dels protocols a la que seria Casa de la Cultura, per tal de facilitar-ne la investigació.

Per a l' estudi exhaustiu en el qual parla de la guerra contra la República Francesa que donà a llum el 1932 i que hem mencionat quan parlàvem de les sèries anteriors, veiem que el nostre historiador s'adreça també a les actes de la *Junta de Sanitat*. Així mateix hi fa al·lusió als papers d'una altra sèrie, la de *Recaptació d'impostos*, que havia fet servir també l'any 1907, el primer d'aquest seguit de cites, quan publicà *Aprestos para la defensa contra una invasión argelina*, transcripció d'un imprès, potser no gaire ben enquadrat dins d'aquesta classificació.

Fins aquí hem tingut una bona demostració de l'ús que es pot fer dels documents propis d'un arxiu d'universitat convencional i ben conservat. Però el de la Universitat de Maó no és un arxiu convencional. No podia ser-ho després de 40 anys de la feina d'un arxiver de la talla de Francesc Hernández Sanz.

Per fer-nos-en una idea, i si els comptes no ens surten malament, només hem mencionat 19 articles dels 36 que documentava als papers de la Universitat. La resta són treballs basats en documents que el cronista troba en mans de particulars i que afegeix a la col·lecció que té al seu càrrec. Amb aquests documents, diguem-ne, recuperats, creà una secció especial que retolà amb el mot de *Miscel·lània*. De vegades, però, queden mesclats amb els papers originals del jurats a seccions com Assumptes Religiosos i Agricultura, Indústria i Comerç. Hem d'afegir que la majoria dels documents que recupera per a l'arxiu no són objecte de cap publicació. En qualsevol cas, tots són molt interessants, de vegades d'un interès extraordinari, com és el cas del *Diari de Maó*:

Veiem citat aquest dietari a cinc articles: "Bibliografía. Menorca española en 1808. Extracto de un fragmento traducido y entresacado del cronicón "Diary de Maho", su autor el erudito cronista menorquín D. Juan Roca y Vinent" (*R. de M.*, 1908); "Sobre el paradero de las banderas del Regimiento Inglés de Infantería nº 51" (*R. de M.*, 1921); "Sobre los diversos cementerios que poseyeron los ingleses en Mahón" (*R. de M.*, 1928) i a dos dels articles ja vists: la història del Teatre Principal i "Episodis de la guerra contra França". Quan fa les primeres cites, aquest diari encara pertanyia als successors del capità, però l'any 1926 aconseguí que l'Ajuntament comprí els plecs que conformaven la crònica, que enquadernà n'Hernández de pròpia mà. Des de llavors aquest és probablement el document de l'arxiu més consultat. Tot i que es va microfilmear en els anys 50, la mala qualitat dels fotogrames no ha

Article de F. Hernández Sanz reivindicant
la importància dels arxius de l'illa

BUTLLETI
DE
NOSTRA PARLA

Any I. - N.º 6.   MAHÓ - PASSATGE DE SITES, 1   Març 1924.

ELS NOSTRES ARXIS

Entre las fonts històriques poques d'interès tan gran com les col·leccions documentals servades en els Arxius de las Municipalitats.

Elles reflexen tota l'espiritualitat d'un poble; elles ens pinten, amb tota fidelitat, la vida de relació dels nostres avantpassats; elles ens fan conèixer quins eren sos costums, sos anhels, ses aspiracions ciutadanes, el procés de ses urbanés millores, els llaços qui estrenyen la unió, dintre d'una comunitat, de les viles comarcanes; les festes i les solemnitats, en una paraula, les alegries experimentades pel poble, com també les adversitats per ell sofertes, adversitats que, per desgràcia, mai no faltan tant dins la vida privada, com dins la vida col·lectiva.

Si firam els ulls vers els arxius de nostra regió menorquina lo primer que salta a la vista és l'amor que senti sempre nostre poble per sa llengua nadiua, la qual, malgrat sa esplèndida manifestació en els documents privats i públics —llengua respectada per les dominacions estranyes del segle XVIII— va ésser desterrada de l'ús oficial, en el XIX, per una Reial Ordre.

I aquestes col·leccions documentals, molt enfora d'ésser lletra morta, com qualcun suposa, es lletra plètòrica de vida, ja que la història que enclou tant fortament ligada se troba a la vida moderna que per esclarir un fet determinat d'avui se la precisa, moltes vegades, acudir al punt de partida qui se troba, sovint, allunyat segles ençera.

Això vol dir que els Arxius Municipals no poden, no deuen sortir dels pobles qui els formaren i dels quals són l'ànima.

A quatre se reduïxen els Arxius municipals de caràcter històric que poseix Menorca: el de Mahó, el de Ciutadella, el d'Aleyor i el de Mercadal.

El de Mahó reuneix els documents pertanyents a la Universitat de sa vila i terme, els de la Reial Governació i del Real Patrimoni de Menorca, part dels del Vice-Almirallat establert pels anglesos, i altres col·leccions particulars confiades a sa conservació y custòdia.

El de Ciutadella, els de la Universitat General de l'Illa i els de la particular de la Vila.

Els de Aleyor i Mercadal, els de ses respectives Universitats.

La Municipalitat de Mahó, ja fa molts d'anys que se preocupa de la perfecta ordenació, catalogació i instal·lació decorosa del seus importantíssims arxius, haventlos destinat la planta baixa de la Casa Consistorial.

La de Aleyor, en data 13 de Desembre de 1915, va acordar l'impressió del Catàleg de son Arxiu, classificat i ordenat pel qui escriu aquestes ratlles, publicat que fou en 1917.

La de Ciutadella se disposa a habilitar una sala especial del nou edifici comunal, en construcció, on puguen ésser acomodades dignament les importants col·leccions que conserva.

Are bé, de tot lo referit se dedueix que sols respecte i consideració merei-

permès que la còpia substitueixi l'original per a l'ús quotidià dels investigadors. S'ha tornat a enquadrar, s'han digitalitzat les seves pàgines amb resultat no més satisfactori que el del microfilm, ha acudit a l'exposició organitzada pel Govern de les Illes Balears a Sevilla amb motiu del XIV Congrés Internacional d'Arxius de l'any 2000, diverses vegades s'ha intentat publicar la transcripció. Esperem que a la fi s'aconsegueixi fer la còpia, o la transcripció, definitiva que permeti descansar als fatigats fulls manuscrits d'aquest extraordinari cronicó.

En aquesta mateixa secció, "Miscel·lània", trobem altres dos llibres interessants, un amb els estatuts i les actes de la "Societat Maonesa", que féu servir per a la redacció d'*Una sociedad de Cultura establecida en Mahón durante la segunda mitad del siglo XVIII*. (R. de M., 1921) i que ha donat lloc a treballs d'autors posteriors. L'altre es tracta d'un volum enquadrat amb la còpia del procés a què es refereix al treball titulat *Un consejo de Guerra celebrado en el Cuartel de la Guardia montada para juzgar al Honorable Teniente General Jaime Murray, gobernador que fue de Menorca desde 1774 a 1782*. (R. de M., 1934). Tots dos van ser regalats a l'Ajuntament pel mateix Hernández Sanz.

Amb documents d'origen similar que enquadrà a la secció dels *Assumptes religiosos* redactà: *Copia de la bula de la fundación del Convento de Ntra Sra. Del Toro* (R. de M., 1929), *Sobre la erección de un templo griego en la ciudad de Mahón* (R. de M., 1913), *La colonia griega establecida en Mahón durante el siglo XVIII* (R. de M., 1925) que hem mencionat quan parlàvem de les cartes missives, i *Un rector de 12 años* (R. de M., 1917), per al qual emprí més documents de la seva col·lecció particular que avui no són a l'arxiu. També trobem en aquesta secció la interessant crònica de Joan Frontí que donà lloc a la *Relación de los hechos más notables que han sucedido en San Luis, relativos tanto a la Iglesia como a sus vicarios y rectores desde su fundación hasta 1834* (R. de M., 1927).

Tenen gran demanda per part dels historiadors actuals. Els papers són agrupats a la secció *Comerç, Industria i Navegació*, d'origen privat. Títols com *Un corsario menorquín (1779-1781)*, *Jornal del Corsary Sant Antony a Padua o Una patente de corso expedida durante la dominación francesa en la Isla de Menorca*, apareguts el 1924 i 1929, ens porten als temps heroics de l'enyorada edat d'or de la marina maonesa.

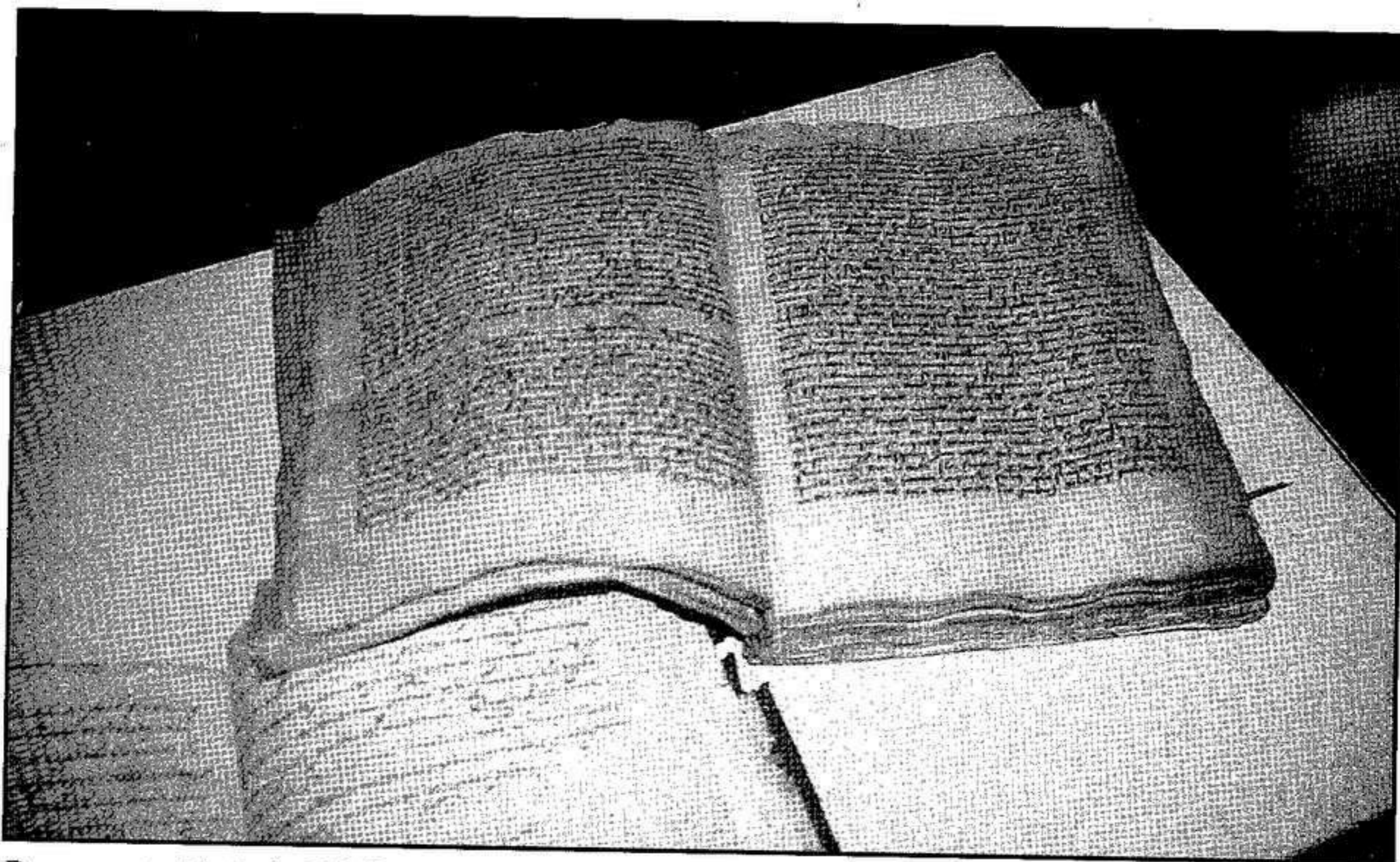
Hi ha una petita secció, formada només per tres lligalls, amb certificacions d'acords de les altres universitats il·lenques i que n'Hernández anomena al seu inventari *Documents extranys a la Universitat de Maó*. Serveixen per documentar l'al·ludida conferència que donà a l'Ateneu i publicà a la *Revista* el 1934, "Sobre Organización Municipal Menorquina".

Fent menció del Diari del Capità Roca ens referíem a la història del Teatre Principal, que està redactat principalment amb llibres d'actes i correspondència relativa a Beneficència i Actes Públics. *Documentos relativos al músico Bellot, pensionado en Nápoles por la Universidad de Mahón*, publicat el 1927 es basa en els papers de la sèrie Instrucció Pública. Les fonts emprades en aquests dos articles pertanyen, per les seves dates, al fons de l'Ajuntament més que no pas al de la Universitat.

Els documents que formen les seccions 9 a 15 de l'inventari no surten cap article: Agricultura, Avituallament, Albarans, Hisenda, Litigis, Diputacions de la Universitat fora de l'Illa i Padrons.

Fins aquí, els papers que estigueren a l'exposició. La seva recuperació física per tal de dur-los a la mostra va ser una tasca de dificultat variable. Fou fàcil en el cas de documents pertanyents als llibres d'actes, ja que sempre eren

Documentació de la Biblioteca Pública, emprada per F. Hernández Sanz en les seves investigacions

escriu la data, que és el criteri amb el qual s'ordenaven i cosien aquests papers des de temps immemorials.

Quant als llibres de cartes reials, l'autor sempre es refereix a la lletra o número que els identificava, i l'única dificultat va ser un dels llibres citat als treballs més primerencs, que es tracta en realitat del primer llibre de Cartes Reials de l'Arxiu de la Reial Governació. Les cites recollides de papers solts, en canvi, de vegades no sortien a la primera, ja que la classificació que ell mateix donà a l'arxiu encara no estava definida quan foren objecte de les corresponents col·laboracions. També passa que papers que estaven solts en el temps en què foren citats ara estan enquadernats, com s'ha dit, en el llibre nou de cartes reials. Les dues subsèries principals de correspondència de les quals hem parlat, per altra banda, quedaren massa dividides a l'inventari definitiu, circumstància que, en ocasions, ens obligà a buscar en diferents lligalls fins a trobar alguna carta, tasca que, tot s'ha de dir, no ocupà gaire temps donat el perfecte ordre cronològic en el qual va deixar cada una d'aquestes subdivisions. Així mateix, ha estat una sorpresa trobar entre els papers de la Universitat aquells que deia que estaven en mans privades quan els cità.

No trobarem alguns documents, segurament a causa de la manca de temps que sol acompanyar la preparació d'aquests tipus d'activitats. Es tracta del que ens mostrà als treballs següents: *Sobre la edificación del Principal de Guardia* (R. de M., 1925). Aquí la referència que ens dona, Obres Públiques, no correspon amb la cronologia de la secció. D'un altre, *Documentos curiosos. I. Los jurados de Mahón son invitados por el contralmirante ruso al baile que debe celebrarse en honor de la fiesta de su Soberano (1770)* (R. de M. 1926), simplement no ha sortit al lligall que ens diu (cartes de 1770). El tercer havia de ser entre els Memorials. Es tracta de la transcripció titulada *Sobre corridas de caballos* (1793) apareguda a la *Revista* de 1929. I tampoc no aparegué el que copià a la revista del mateix any: *Confraternidad de Centurione para la Parroquia de Nuestra Señora del Rosario de la Villa de San Carlo en la Isla de Menorca, reedificada en 26 de marzo de 1827*, que havia de ser entre els papers dels Assumptes Religiosos.

Al lector pacient que hagi arribat fins aquí, potser l'interessi demanar una còpia del text processat amb el catàleg dels papers mencionats que figurarà a l'exposició, amb les referències al número exacte del lligall, llibre o caps en què es troben. En lloc de les confuses línies que precedeixen, en aquest catàleg hi trobarà una llista, ordenada per dates, dels articles que hem anat anomenant on també surt la referència als mateixos documents.

El Dia del Llibre de 1999, la Biblioteca obria aquesta exposició i presentava el catàleg mencionat, amb assistència de l'alcalde de la ciutat, altres membres de l'Ajuntament, els components de la Comissió per a la celebració de l'Any Hernández Sanz i representants dels mitjans de comunicació, entre els quals hi havia la Televisió de Menorca i el diari *Menorca* que van descriure l'acte en els seus mitjans. El diari va publicar uns dies més tard, a més a més un excel·lent reportatge amb fotografies signat per Xim Fuster. Les visites de col·legis i la parada tradicional de llibres al carrer, al mateix temps, convertiren la diada de Sant Jordi de l'any 1999 en una veritable festa a la Biblioteca.

També va ser un honor poder participar, juntament amb membres destacats del món de la cultura, a les reunions de la Comissió citada, la qual cosa ens donà ocasió d'estar presents, entre d'altres actes, a l'organització d'un concurs literari en què els escolars de Menorca oferien una entranyable visió del que fou per a ells la figura de l'il·lustre autor. Una altra oportunitat gratificant ens la va oferir l'actual arxivera municipal, Àngels Hernández, invitant-

Despatx de Francesc Hernández Sanz al Museu-Biblioteca del Claustre del Carme

nos a col·laborar en l'edició del segon volum de les obres completes: l'Inventari de l'Arxiu de la Universitat de Maó, redactat pel nostre cronista abans de deixar el seu càrrec i que mai no s'havia publicat. Suposa una satisfacció no menor veure aquest número monogràfic de la *Revista de Menorca*. És aquesta satisfacció la que va promoure els treballs que hem comentat per divulgar la feina de Francesc Hernández i la que ens empeny al reconeixement del qui, des del seu temps, va fer tant per situar la cultura menorquina al lloc destacat de què avui gaudeix.

HERNÁNDEZ SANZ, ALMA MATER DE LA “REVISTA DE MENORCA”(*)

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (**)

1. INTRODUCCIÓ

La *Revista de Menorca*, la capçalera encara ara degana de l'illa, és a la història de les nostres publicacions periòdiques no diàries el que la figura de l'intel·lectual Francesc Hernández Sanz és a la història de la mateixa *Revista de Menorca*.

Em permet de començar la meva exposició recurrent a un petit joc cacofònic per dar entenent l'enorme i prolígera vinculació que cal establir, com a premissa bàsica de tot el que explicaré, entre la persona d'Hernández Sanz i la història d'una aventura editorial, la més portentosa, extensa, rica, perdurable, dels annals hemerogràfics de Menorca. És una aventura que judic d'extraordinària atès el llarg temps que roman en circulació i, alhora, pel seu doble signe d'empresa cultural i periodística, és a dir, de premsa periòdica de caràcter cultural. Fóra debades una qualsevol anàlisi que pretengués d'escatir la nombrosa col·lecció de toms o fer-nos intel·ligibles els més de cent anys de tasca editorial de la *Revista*, sense una referència paral·lela a la funció dina-

---

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó, divendres, 4 de febrer de 2000.

(**) Llicenciat en Ciències de la Informació.

mitzadora que va acomplir, titànicament, Hernández Sanz. En certa forma, i causa que va ser una tasca exercida en els sempre delicats i heroics anys inicials, la funció que avui li reconeixem és d'una importància ben singular, com la clau que aguanta el pes d'una gran volta. Pens que fou, literalment, proveïdial per consolidar-la i fer-la imprescindible. Crec que va representar un paper vitalíssim, el d'un veritable pal de paller. Amb ell va créixer i madurar la petita llavor del fundador i, per tant, la publicació va quedar ben prou guarida: diríem, dels molts perills que amenacen la gens atlètica salut de les publicacions periòdiques –i molt més encara les de signe cultural. Hernández Sanz va protagonitzar-ne l'etapa més llarga, densa, estable i regular de totes les que componen l'estructura cronològica de la *Revista*. Com maldaré de reconstruir-la va rescatar de l'oblit, s'hi va posar, al capdavant com a director propietari tot encetant un període fecundíssim, i va saber després, generosament, traspassar-la a una propietat de caràcter institucional –no pas d'individual o personal–, amb capacitat sobrera per garantir la pervivència de l'obra, malgrat els molts d'entrebancs i maldecaps financers que l'han, més o menys, empaitat sempre, perillosament, amenaçadorament.

Hernández Sanz, en el curs de molts d'anys, en va ser l'autèntica *almater* en el sentit més purament llatí de l'expressió de “mare nodrissa”, és dir, la persona preocupada perquè un ésser es nodreixi i prosperi.

Aquesta idea central és la que vull desentranyar en homenatge a la memòria d'Hernández Sanz, dins el darrer tram de l'Any que l'Ajuntament de Mallorca li ha dedicat d'ençà del passat 4 de març, avui fa onze mesos.

2. ORIGEN DE LA REVISTA: ARRELS EN UN DIARI

¿Quin és l'origen de la *Revista de Menorca*? Situem, primer, les arrels de projecte editorial i mirem després de reconstruir tot el seu desenvolupament fent-ho, però, des del punt de vista del paper protagonitzat per Hernández Sanz. A partir d'aquest moment, amics i amigues, buscarem d'establir el context historicocultural que va posar el medi de cultiu en què la *Revista* havia de gestar-se. I, a continuació, veurem l'evolució de la capçalera de la mà de què podem considerar el director més conspicu i important, si més no fins a l'estroncament brutal de la Guerra Civil.

La nostra tradició erudita habitual –allò que sovint els investigadors donen per assentat sense cap revisió crítica– ha sostingut una veritat que semblava gairebé axiomàtica. Ha acostumat a repetir, l'esmentada tradició, que la *Revista de Menorca*, nascuda l'any 1888, just en la primera etapa política de la que hauria de ser llarguíssima Restauració, havia estat fundada per Joan Seguí Rodríguez. Una simple recerca hemerogràfica, però, ha introduït, si no una rectificació capgiradora de la vella creença, sí, almanco, una reformulació més precisa d'aquesta. Així com era explicada l'aparició de la capçalera en el panorama de les publicacions periòdiques de Menorca, ens acontentàvem a dir que fou una iniciativa de Seguí Rodríguez. Donàvem per segur que era el fruit de la jubilació d'un militar lletraferit, progressista i amant de la cultura que, havent tornat a casa –pot ser que per malaltia– s'havia decidit a desar l'espasa amb què havia combatut els carlins per les contrades de la península, a canvi d'empunyar la ploma de la literatura. Li atorgàvem, gairebé en solitari, el mèrit d'haver volgut canviar la raó de la força per la força de la raó. Així, idò, aplaudírem sobre la persona de Seguí Rodríguez que hagués deixat el bel·licisme mortífer que havia practicat abans, per passar-se a una modalitat més plausible de bel·licisme: el bel·licisme incruent i fèrtil de l'estudi, de la civilitat en què s'estalonen totes les formes d'amor al coneixement intel·lectual.

Ara, però, estem en disposició d'afirmar que tots aquests elogis que li atribuïem, d'una manera quasi personal, constitueixen alguna cosa molt més col·lectiva (o generacional) del que havíem encertat a dir. No és que ens calgui ara retirar-los-hi. La idea és encara més subtil i interessant que la nua desposseïció de les lloances de què s'havia fet mereixedor Seguí Rodríguez. La realitat és que ens cal repartir els mèrits entre un grup més ampli i homogeni. Ara podem començar a creure que l'aparició de la *Revista* no fou una venturera ametlla que caigué de punta, sinó el producte d'una dinàmica social, d'un brou de cultiu més complex que configura una realitat més vasta que uns simples encerts individuals.

Jo no m'atreviré a furtar-li, a Seguí Rodríguez, cap intervenció personal en el naixement de la *Revista*, i molt manco que la inspiració sobre el model, l'estructura o la paginació fos aportada directament per ell, a partir del coneixement que havia adquirit del *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* de Palma. S'ha explicat prou que Seguí Rodríguez havia conegut aquest

Butlletí en una estada a l'illa veïna i gràcies a haver sovintejat les tertúlies del professor Gabriel Llabrés Quintana, a qui Mallorca devia la fundació de la dita publicació cultural. Però, tanmateix, pertoca d'esbatanar amb més amplitud la finestra del passat i albirar-hi tota una generació d'homes de cultura, situada en la gènesi de la iniciativa menorquina, just a l'epicentre de la irrupció de la *Revista de Menorca* a l'estadi de la premsa. Per mirar d'esser més exactes, es tracta d'un grup polític i d'opinió que, des de l'activisme ideològic més trepidant, volgué abraçar també el compromís netament cultural. Estic al·ludint al grup democràtic que es congregava al voltant del diari *El Liberal*.

Per dir-ho sumàriament, el grup democràtic a què faig referència és aquell que se situava en el punt oposat al que ocupaven els catòlics i conservadors. Si, en el terreny periodístic, aquests se sentien vertebrats a través del diari *Bien Público*, tots els que, en un grau o altre, discrepaven de les posicions de sectors tradicionalistes, maldaven d'alinear-se en el moviment que volia representar *El Liberal*. En ell hi havien tingut cabuda segments polítics ben diversos, però sempre presidits per la vindicació de l'ètica democràtica i, en definitiva, la modernitat de les estructures socials, polítiques i econòmiques. Dins d'aquest diari, segons les èpoques, hi havien conviscut republicans federals, sagastins, constitucionalistes, tant de la constitució revolucionària de 1869 com la pactada de 1876 i que va instaurar el tornisme, com els veïns monàrquics amadeïstes però contraris a la casa de Borbó, vista com a dinastia corrupta i políticament desacreditada.

En els anys en què apareixeria la *Revista de Menorca*, el gran conglomerat democràtic caminava plegat, sense a penes discrepàncies electorals o legislatives. Ens situem a la dècada dels vuitanta. *El Liberal* sortí a la palestra el 30 de juny de 1881. Les doctrines no tradicionalistes, les que s'allunyaven de les posicions de dreta catòlica i el monarquisme ortodox, provenien d'una dècada anterior caracteritzada, periodísticament, per una multiplicitat de capçaleres en concurrència. A cada matís doctrinal podia arribar a correspondre'ls una publicació periòdica pròpia, més o menys duradora. En canvi, la premsa dretana presentava de temps enrere –pràcticament des del Sexenni Revolucionari– un panorama una mica menys confús. Hi havia alguna capçalera setmanal catòlica, és a dir, explícitament confessional, i, per damunt de tot, com a instrument que donava cohesió general, un únic diari comú per

qualsevol peculiaritat dretana, a la manera d'espai de confluència per a totes les dretes: *El Bien Público*.

L'evolució periodística, però, entraria en els anys vuitanta tot experimentant una certa simplificació de l'oferta de premsa de posicions progressistes. Totes les forces no monàrquiques s'aplegaren per fundar *El Liberal*. Si més no, aquesta anàlisi és vàlida per al cas de la ciutat de Maó, perquè convé advertir que l'altre pol periodístic de Menorca –Ciutadella– presentava una realitat amb perfils propis, no exactament coincidents amb el que es feia a Maó. Pens, per tant, que l'hem de passar per alt per com no tingué cap repercussió directa sobre la matèria d'aquesta conferència.

Idò bé. *El Liberal* endegà la tasca periodística gaudint del suport personal d'un nucli de maonesos molt actiu i sensible a les qüestions culturals. Com a hereus, quan no protagonistes en primera persona, de la Revolució de Setembre de 1868 –la primera gran ruptura burgesa i democràtica del segle–, el nucli de fundadors i redactors del diari concebiren, ben prest, un treball que no s'exhauria en els límits del combat polític. Malgrat que *El Liberal* no aspirava sinó a reproduir, fidelment, les pautes més clàssiques del model de l'anomenada *premsa ideològica* (la informativa encara trigaria molt a arribar a Menorca, amb un retard considerable sobre la tendència arreu de l'Estat); malgrat això, demostrà d'antuvi una preocupació constant pel progrés cultural, i en general per assumptes periodístics d'aparença neutral, políticament indiferents, diríem. La línia editorial del diari acabaria obrint una nova preferència. Ja no només es procurava per la defensa aferrissada de les postulacions polítiques pròpies, sinó que, alhora, també es pretenia de parar esment en el progrés cultural i en el foment dels seus valors. La protecció de les arts i les lletres, l'estímul a l'educació de la joventut, i fins dels adults, l'estudi de la història i dels seus personatges exemplars o el conreu de les ciències foren matèries vives per a *El Liberal*. Fou una actitud molt novedosa en la tradició de la nostra premsa. No és que els mitjans d'informació d'abans s'haguessin mantingut opacs als fets culturals o artístics de casa nostra; indolents, en definitiva, al pensament no estrictament de lluita política, sinó que l'originalitat era que, a partir d'un model de premsa purament ideològica i portaveu d'un bàndol, es fixessin les bases d'un model nou, inèdit. Era aquell model de premsa que s'adona del potencial cultural enorme, de la capacitat formativa excepcional, que tenen les publicacions periòdiques. Acabava, definitivament,

d'irrompre a la tradició hemerogràfica menorquina, la descoberta de la funció formativa de la premsa de masses.

I aquesta afirmació esdevé ben palesa quan, l'any 1883, *El Liberal* crea la secció que s'anomenaria *Los Lunes de El Liberal*. Per primera vegada a Menorca una capçalera diària d'informació general innovava, a Menorca, una mena de secció regular i específica consagrada a tractar-hi temes d'interès artísticocultural.

A mi sempre m'ha semblat que la idea de *Los Lunes* devia ser adoptada del suplement homònim que havia creat a Madrid *El Imparcial*. Aquest diari nascut el 1867 per mà del gallec Eduardo Gasset Artime (futur avi matern de José Ortega y Gasset), fou un dels primers de caràcter informatiu de la premsa espanyola, i amb els anys, un dels de major circulació de la Restauració. I el 1874, exactament el 27 d'abril, va iniciar la publicació dels famosos *Lunes literaris*. El suplement aconseguí de ser un trenc d'aire fresc en l'atmosfera aviciada i massa plena de fums polititzats de la premsa ideològica espanyola. Com molts anys després recordaria en unes memòries el periodista i primer director del suplement Isidoro Fernández Flores (en *Fernanflor*), "todos los diarios querían tener Hojas", és a dir, assajar l'experiència d'un *Lunes* consagrat a la literatura, les arts i el pensament¹.

A la nostra illa, aquell desig hi arribaria el 1883, dos anys després d'haver-se llançat *El Liberal*. En una primera etapa la innovació abraçaria del 2 de gener al 19 de març de 1883. Aleshores es publicava com una secció inclosa en el mateix plec habitual del diari, ocupant la primera i segona pàgines. A partir de la festa de Sant Josep, però, la secció canviaria de format. Seria aixecada de les columnes del diari i s'imprimiria com a separata en un full apartat per ambdues cares. Aquesta etapa es va perllongar fins a les acaballes de juny del 1888, cinc anys després. A partir d'aquest moment, i com a relleu directe del diari crearia la *Revista de Menorca*. L'afirmació em sembla molt valuosa per diverses raons. Les desgranarem en el curs de l'exposició, però paga la pena d'avançar-les telegràficament.

Primera: *La Revista* és la continuació editorial de *Los Lunes*, sense solució de continuïtat entre un i altre producte, tot i el punt d'inflexió excepcional que es forma en el pas d'una capçalera a l'altra.

¹ Citat per SEOANE, María Cruz, a *Historia del periodismo en España, II: El siglo XIX*, pàg. 271, Alianza Editorial Textos, 68, Madrid, 1983.

El diari "El Liberal" promogué l'edició de "Los Lunes" el 1883, primera llavor de la "Revista de Menorca"

Segona: *La Revista* demana de ser vista, genèticament parlant, com una creació a cura del nucli periodístic que s'arrecera a l'entorn d'*El Liberal*.

I tercera: *Los Lunes*, juntament amb la seva nova versió que s'hauria d'anomenar *Revista de Menorca*, constitueixen dos exponents d'una rica sèrie de dotacions culturals, portades a terme, a títol personal, per la gent d'*El Liberal* i alentades editorialment pel diari.

Em permetran que m'estengui una mica a detallar-los aquests antecedents. A més d'ajudar-nos a entendre l'origen de la *Revista*, haurem millorat el coneixement amb què hem d'insertar adequadament la tasca que hi farà Hernández Sanz quan s'incorpori a la redacció i assumeixi com a cosa pròpia el gruix essencial del llegat sobre el qual s'havien atansat les arrels de la publicació.

El Liberal explicava el següent als lectors que veieren el primer número de *Los Lunes* el gener de 1883: "Deseando corresponder al favor, cada día creciente, que nos dispensa el público, hemos resuelto crear en el número de Los Lunes de El Liberal una sección de política, literatura, ciencia y artes (...) Esperamos que nuestros suscritores [sic] verán con gusto esta innovación que empieza con nuestro número de hoy"².

² *El Liberal*, edició del dilluns, 22 de gener de 1883, número 471.

No és aquest el moment d'esbrinar els continguts –tipus de matèries, línies de treball, etcètera– que anaren desfilant per les pàgines del suplement de cultura. Basta que en constatem un factor important: la progressiva consolidació del projecte periodístic en el curs de cinc anys, fins que, en començar l'any 1888, la redacció del diari anunciava això: “*Como habrán advertido los lectores, la numeración de la hoja literaria Los Lunes no se ha interrumpido al entrar en el corriente año bisiesto. Lo ha motivado nuestra resolución de no dar por terminado el año V de Los Lunes hasta fines del próximo junio. En julio nos proponemos dar una nueva forma, mayor ensanche y unidad editorial aparte a nuestro boletín literario, en la seguridad de que nos lo han de agradecer nuestros suscriptores*”³.

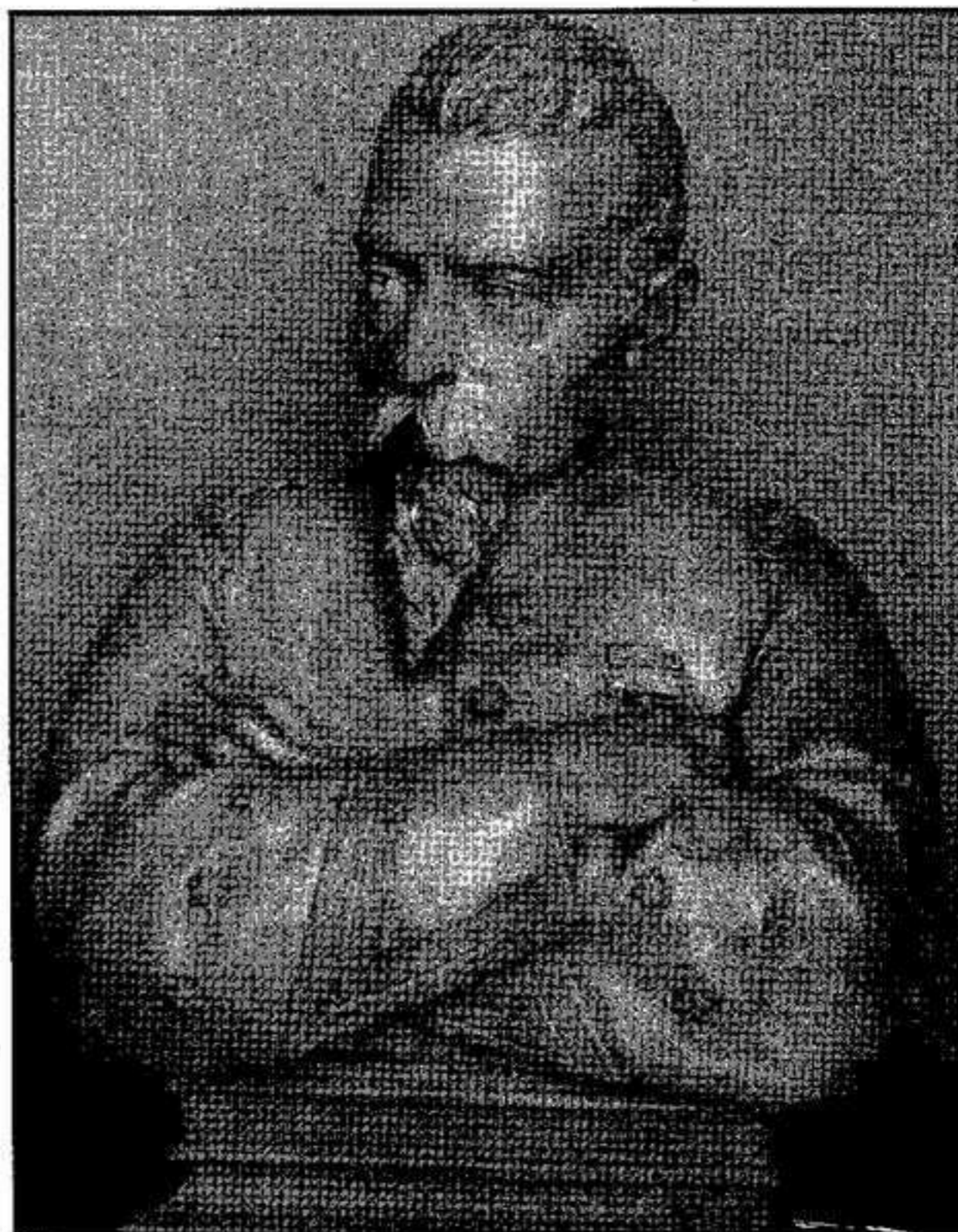
L'avís és d'una importància notabilíssima, per com ens remet a la verificació de la millora periodística i, de retruc, a un descobriment novel·los, mai no recollit pels investigadors. Heus-lo aquí formulat: contràriament al que s'ha dit en una cadena d'autors que es copien els uns als altres, la *Revista de Menorca* no va ser, al capdavant, una creació hemerogràfica de nova planta, sinó la reconversió de *Los Lunes*. Fins a la mort del seu primer director, en Joan Seguí Rodríguez, els quaderns editats eixien al carrer com a suplement d'*El Liberal*, amb distribució gratuïta per als subscriptors del diari democràtic i amb una programada translació de l'estructura periodística de *Los Lunes* a la seva reconversió, o sigui, a la *Revista de Menorca*. Una novetat morfològica seria el format i la separació de la capçalera. Es volgué passar d'un full com a suplement a un quadern amb característiques editorials pròpies. A més, el nucli promotor del diari instituï la figura de director per a dirigir aquests quaderns. Nomenaren, és clar, en Joan Seguí Rodríguez, persona que havia estat col·laboradora habitual de *Los Lunes*. No hi ha pas dubtes que Seguí va tenir una intervenció de debò en la concepció del projecte, perquè seria elegit per a posar-s'hi al capdavant.

El diari ho explicaria així: “*Desde julio, Los Lunes serán sustituidos por la Revista de Menorca, dirigida por nuestro amigo D. Juan Seguí Rodríguez. Esta publicación será mensual y se editará aparte, bajo cubierta de color, recibéndola gratis los señores suscritores de El Liberal (...) No dudamos de que los amantes de nuestra querida isla recibirán con aplauso la aparición*

³ *El Liberal*, edició del dilluns, de gener de 1888, número 1953.

Joan Seguí Rodríguez,
primer director de la "Revista de Menorca"

de dicha Revista, que se ocupará, en primer término, de asuntos de Menorca; en segundo, de las Baleares; y, en tercer lugar, de tesis generales"⁴.

El pla potser pot semblar simple, esquifit, però, en realitat, revesteix un valor gens fútil. Abans hem delimitat alguns canvis morfològics. Ara en veurem de més substantius. Són els aspectes d'orientació editorial. La redacció havia marcat una prioritat temàtica ben significativa. Es tancava l'època de *Los Lunes* en què les col·laboracions sovint tractaven qüestions genèriques, geogràficament inconcretes, en absolut referides a Menorca com a camp de recerca o de treball intel·lectual. Si féssim un inventari d'articles publicats durant el quinquenni de vida de *Los Lunes*, hi deduiríem l'escassa quantitat d'originals dedicats a Menorca o signats per autors locals. Això vol dir que *Los Lunes*, tot i ser una eina de cultura que rompia amb un cert panorama anterior, no atenia les especificitats insulars, si més no amb voluntat preferent. Menorca, la seva literatura, la seva història, les arts, etcètera, és a dir, el bloc de la personalitat cultural insular, a penes deixondia interès intel·lectual notori. Vull dir que no s'hi feia conreu cultural amb una positiva o explícita

⁴ *El Liberal*, edició del dilluns, 2 de juliol de 1888, número 2100.

menorquinitat –per desxifrar, no el món en abstracte, sinó el país concret. Tot el Sexenni Revolucionari, i en general el llarg període anterior del regnat d'Isabel II, fou més aviat magre i estèril pel que fa a un tipus de dinàmica cultural que suposés alguna continuïtat coherent amb la generació de començaments de segle: el grup il·lustrat que, des de Joan Ramis i Ramis, abraçaria fins a la figura del gramàtic Antoni Febrer i Cardona. Després de la mort d'aquest fenomenal intel·lectual el 1841, Menorca es capficaria en el carrerany estret i imperatiu de l'espanyolització i l'assimilació cultural castellana. El brillant període menorquí de la cultura catalana quedava clos, i tota una altra situació s'obriria pas, amb les empentes i la força del que és llei, norma i oficialisme.

Sense menystenir cap individualitat més o menys digna d'atenció, a mi em sembla cert que, a Menorca, no tornarà a agombolar-s'hi una nova generació culturalment interessant –vull dir nostrada– fins al darrer terç del segle XIX. La generació d'aleshores, amb noms com Seguí Rodríguez, el seu cosí botànic Joan Rodríguez Femenies, el poeta Bernat Fàbregues Sintes o l'historiador Pere Riudavets Tudurí, se'ns presenta, encara que tèbiament, com un grup reeixit, tot i practicar la feina intel·lectual en llengua castellana. Però, tanmateix, semblen haver superat el criteri de la castellanització de Menorca. Ja no experimenten aquella pruija tan pròpia de l'etapa immediatament anterior de voler introduir l'educació castellanitzada si allò que, de veritat, hom aspirava era a rompre l'aïllament i a entrar en una autèntica llengua de cultura. La nova generació dels vuitanta ha descobert –o redescobert– la necessitat de fer cultura, si no en llengua menorquina de moment, sí almenys sobre Menorca i recuperant el coneixement de la pròpia identitat històrica. De bell nou la classe intel·lectual de l'illa es busca a si mateixa. Vol tornar a entendre's particularment i a recuperar la tradició més pregona: la que havia quedat frenada en el primer terç del segle XIX. Tot plegat, perfila una generació ben interessant, a les files de la qual caldrà que també hi esmentem, pel cantó dels tradicionalistes, noms tan egregis com ara Francesc Camps i Mercadal, Àngel Ruiz i Pablo o Cosme Parpal i Marquès. Tots ells acabarien desfilant per les pàgines de la *Revista de Menorca* en el tombant de segle, a partir de la segona època, confluint-hi amb la nissaga que prové del cantó dels demòcrates.

La llosa del signe castellanitzant, en efecte, començarà a moure's a les darreries del Vuit-cents. La continuïtat de la memòria altre cop torna a albi-

rar-se. Singulars mostres de vitalitat deixondida detectarem a la dècada dels vuitanta. La petita burgesia maonesa (d'economia mercantil que, alhora, dóna mostres inequívokes d'inquietud intel·lectual) promou accions com ara patrocinar *Los Lunes* (primer full de premsa diària dedicat a les lletres), fundar el Museu Municipal, editar la *Historia de la Isla de Menorca* de Père Riudavets i donar a llum la *Revista de Menorca*, una capçalera que acabaria sent un corpus admirable i monumental d'estudis de tota mena sobre l'illa –sobre el país concret.

La importància de la *Revista* s'hauria de referir ben aviat, no només a les millores materials externes del producte –que també hi eren, comparades amb l'etapa de *Los Lunes*–, sinó sobretot a la naturalesa i finalitat que volia assolir la publicació. El compromís amb l'illa, erigint-la en finalitat intel·lectual en si mateixa, és una raó de ser que encara ara perdura, que encara és vàlida cent-vint anys després.

Així les coses, la *Revista* va encetar un vast camí de contribució al redreçament i la normalitat culturals. "Lo prometido es deuda", escriví el gasetiller d'El Liberal el 7 de juliol de 1888, "hoy repartimos a nuestros apreciables suscritores el cuaderno primero de la Revista de Menorca"⁵.

Seguí Rodríguez, en fer la salutació com a director, marcava l'ideari de la publicació, en perfecta coherència amb la nova hora, i sens dubte no com a declaració en solitari. Digué que "la prensa técnica, la prensa profesional", segons l'expressió literal que empre, no estava exposada als riscos que patia la ideològica. I així, advocava per un tipus de publicacions periòdiques "sosegadas y tranquilas, circunscritas a las artes de la paz y al predominio de la literatura y de la ciencia"⁶. En efecte, si en el terreny de les dinàmiques culturals, la *Revista* suposa una aposta pel desvetllament, vist des de la perspectiva de la història de la premsa menorquina fou una primera fita vers formes de periodisme independent de les dialèctiques dels partits, rigorós en els continguts i neutral en les baralles polítiques. Acabava d'aparèixer en escena la funció formativa de la premsa, assolida, ara ja sí, plenament.

Així dissenyada, la *Revista* arrenca inspirada en el lema explícit de "pàtria i ciència". En altres paraules: l'expres amor vers la terra pròpia –l'illa de

⁵ *El Liberal*, edició del dilluns, 7 de juliol de 1888, número 2105.

⁶ *Revista de Menorca*, SEGUÍ RODRÍGUEZ, Joan, article *A qué venimos*, juliol de 1888, Establiment Tipogràfic de B. Fàbregues, Maó.

Menorca— i l'afany de coneixement, és a dir, la formació i la defensa del valors intel·lectuals, emmarcat en la realitat de l'entorn propi.

Alguns autors, en analitzar el comportament de Seguí Rodríguez, li ha retret una fibra de menorquinitat més aviat minsa pel que fa a l'autèntic abas del lema “pàtria i ciència”. Pensen, en el més optimista dels supòsits, que ca entendre'l en clau espanyola, sense matisos regionals. Josep M. Quintana arreplegant les imputacions de molts biògrafs, qualifica Seguí Rodríguez d'home “poc sensible a la cultura catalana”⁷. Amb tota seguretat això és be cert. Però, de cap manera, ens ha de conduir a negar l'efecte de normalitzaci cultural que rau en l'obra de la *Revista* que ell va dirigir, i la identitat de l qual contribuiria a afaïçonar decididament. Si avaluam els continguts del tor que formen la primera època (1888-1890), no hi surt, per enlloc, una eventua tendència assimiladora, culturalment parlant. De cap manera s'hi practicave formes d'uniformisme cultural, ans hi hagué un concret i tibant esperit regio nalista menorquí. Per això, em permet de dir, modestament, que la referènci al concepte de pàtria que esgrimeix la publicació s'ha d'entendre menorqui nament, perquè res del que afirmen els inspiradors d'aquesta i res del qu publicaran els col·laboradors no conduirà a enfortir la castellanització de l cultura menorquina: ben al contrari, malgrat la qüestió lingüística. Allò qu mirarà sempre d'estintolar és l'especificitat del que és menorquí, sense alleu gerir-ne la càrrega global que comporta una tesi tan compromesa.

L'aparició de cada nou quadern durant aquell primer any d'edició suposa va una oportunitat per exaltar la menorquinitat com a valor en si mateix. A tall d'exemple, transcrivesc els comentaris d'*El Liberal* corresponents a l distribució dels quaderns sisè i setè. La “colección va ya adquiriendo notori importancia, pues con el tiempo será un libro de consultas, indispensable para poseer muchos datos referentes a esta isla. Siendo hoy gratis para lo suscriptores de *El Liberal*, el público menorquín debe aprovecharse de esta ventaja, y nuestros lectores harán un loable servicio a la literatura insular a sus propios amigos, animándoles para que se suscriban a nuestro periódico, o a lo menos a dicha *Revista*”⁸. En fer-se el repartiment del setè quader es recalca que la meta editorial era “consagrarse al estudio de nuestra que

⁷ *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*, QUINTANA, Josep M., Publicacions de l'Abadia de Montserrat i IME, Barcelona, 1998, pàg. 30.

⁸ *El Liberal*, edició del divendres, 7 de desembre de 1888, número 2231.

rida isla, sin miras lucrativas y lejos de toda bandería política" i per això, "su Redacción acojerá [sic] gustosa cuantos trabajos se le remitan, encaminados a aquel fin primordial"⁹.

Vint-i-nou quaderns es treballaren en el marc d'aquesta nova realitat. El trentè restaria damunt la taula de Seguí Rodríguez, que moriria el 20 de gener de 1891, a 43 anys. Sobrevingué aleshores un lustre de suspensió de la capçalera, i caigué el silenci sobre ella.

3. L'ÈPOCA LLABRÉS: EL BON REBROT

És clar, però, que la llavor ja havia agafat fort a la terra, i el 3 de febrer de 1896 s'anunciava el rebrot. "El administrador de nuestro periódico D. Bernardo Fàbregues ha impreso el cuaderno 30 de la Revista de Menorca que publicaba nuestro malogrado amigo D. Juan Seguí Rodríguez, el cual por su enfermedad y muerte dejó sin concluir (...)"¹⁰.

L'impressor Fàbregues sembla que hauria rebut l'empenta d'una personalitat nouvinguda a l'escena menorquina: el professor de l'institut de Maó Gabriel Llabrés Quintana, que just un any abans (1895) havia arribat destinat a l'illa. L'estímul de l'intel·lectual mallorquí féu que Fàbregues completés el tom de la primera època i que, acte seguit, fes costat a Llabrés per responsabilitzar-se de la impressió de la segona època.

Hernández Sanz, després d'un periple universitari inconclús per Barcelona, havia tornat a casa el 1894 i, des de 1895, compartia claustre docent amb el professor Llabrés. Tots dos es feren amics, de manera que el jove maonès pogué assistir de ben a prop a la inquieta activitat intel·lectual de Llabrés a l'illa de Menorca. Hernández Sanz fou partícep de les aficions històriques i erudites de Llabrés, qui sabé inocular al deixeble maonès l'amor a la investigació i la recerca documental del passat menorquí, alhora que escometia l'exhumació de la *Revista de Menorca*. En aquest sentit, durant la segona època de la publicació, Hernández Sanz es distingirà com a alumne predilecte del mestratge que havia començat a difondre el catedràtic mallorquí. A par-

⁹ *El Liberal*, edició del dilluns, 5 de gener de 1889, número 2253.

¹⁰ *El Liberal*, edició del dilluns, 3 de febrer de 1896, número 4346.

Gabriel Llabrés i Quintana,
director de la *Revista de Menorca*

tir d'ara i fins al tancament de la segona època el 1897, Hernàndez Sanz s'introduirà lentament en les modernes metodologies de la investigació historiogràfica i, sobretot, s'amararà de l'esperit fundacional de la *Revista*. L'aprenent, de moment, observa, practica, cova el seu propi ideari intel·lectual, en acurada sintonia amb el segell que, des de l'origen, marca el sentit editorial de la publicació. Però, mentrestant, el torn protagonista li correspon a Llabrés. "Como el Sr. Fábregues, a instancias del catedrático de nuestro instituto D. Gabriel Llabrés, se propone seguir la publicación de la citada Revista, aceptará trabajos de cuantos quieran contribuir al esclarecimiento de nuestra literatura. Se publicará un cuaderno cada trimestre de invariable número de páginas, que no bajarán de 50, siendo su precio el de una peseta, admitiéndose desde luego suscripciones en esta imprenta y en la de D. Salvador Fábregues de Ciudadela"¹¹. Adonem-nos, doncs, que comença la distribució a l'altre gran nucli demogràfic i periodístic de l'illa.

La segona època, sota la direcció de Llabrés, comprèn els anys 1896 i 1897, sense canvis apreciables en l'orientació bàsica. Escriu el director que

¹¹ *El Liberal*, ibídem anterior.

vol ser una mena de lloc de reunió d'informació, dades, articles, etc., sobre la cultura menorquina. "Será –diu– una especie de archivo". "Por medio de nuestra Revista, acaso consigamos estrechar los vínculos de amistad y compañerismo de la colmena intelectual menorquina, facilitándole un campo neutral donde puedan darse a conocer sus trabajos literarios, científicos y artísticos sin necesidad de salir de la tierra, ni de implorar refugio en los periódicos políticos o en publicaciones extrañas"¹².

Aquesta època, que suposaria l'estrena d'Hernàndez Sanz amb la seva primera col·laboració amb un tema arqueològic¹³, tingué una gran virtut. Alhora que preservava la filosofia fundacional, inaugurava una tendència d'investigació específicament historiogràfica basada en la metodologia documentalista. Després Hernàndez Sanz hauria d'ampliar a nivells extraordinaris aquesta característica pròpia del positivisme que llavors imperava en aquest camp de les ciències socials. En dos anys Llabrés reconstruiria la *Revista*, hi aplegaria nous i magnífics col·laboradors i, sobretot, formaria una mena de nucli entusiasta que, ben prest, li hagué de prendre el relleu així que la seva mudadissa, inquieta biografia professional se l'emportés fora de l'illa. *El Bien Público*, el diari que havia assistit emmudit al desenvolupament de la primera època de la *Revista*, posà una nota de preocupació i alarma per aquella marxa. "De verificarse, como es probable [el trasllat de Llabrés a l'institut de Càceres] (...), perderá nuestro primer centro docente uno de sus profesores más ilustrados y celosos, y la Revista de Menorca, [a] su director y principal sostén"¹⁴.

A l'hora de l'adéu definitiu, verificat un 13 de febrer de 1898, el mateix diari conservador informava: "No obstante, continuará publicándose la Revista de Menorca bajo su dirección e inspiración, secundándole en tan laudable obra algunos escritores menorquines"¹⁵. El pal de paller d'aquest nucli esmentat pel diari tenia un nom propi: Francesc Hernàndez Sanz, qui hauria de ser mantenidor principal de l'obra un dilatat i fabulós espai de temps: trenta-vuit anys, entre 1898 i l'esclat de la Guerra Civil de 1936. És el període que conformaran la 3a, 4a i 5a èpoques, les de més gran glòria i qualitat intel·lectual per a Hernàndez Sanz.

¹² *Revista de Menorca*, "Salutació", primer número, 1896.

¹³ En el número de maig de 1896, va publicar-hi l'estudi *Notas arqueológicas: monumentos megalíticos de Sa Cudia Cremada, Talatí de dalt, Torelló, Torrelissá Vell i So na Cassana*.

¹⁴ *El Bien Público*, edició del divendres, 7 de gener de 1898, número 7378.

¹⁵ *El Bien Público*, edició del dilluns, 14 de febrer de 1898, número 7408.

4. L'ÈPOCA HERNÁNDEZ SANZ: EL GRAN APOGEU

Entre 1898 i 1906, el ritme d'edició de la *Revista* tingué certes irregularitats. En aquest lapse apareixeran els volums de la tercera època (1898-99) i la quarta (1902). Després, en reprendre's el 1906, ja no patiria cap interrupció més, llevat de la causa major de la Guerra Civil. Van ser vint-i-vuit anys entre 1906 i 1934 que donaren lloc a l'estabilitat més sòlida fins aleshores coneguda¹⁶. És una època daurada, de producció copiosa, molt fecunda (llevats, potser, els maldecaps econòmics), en què Hernández Sanz, que ja era director propietari de la capçalera d'ençà del comiat de Menorca de Gabriel Llabrés, exerciria una tasca de direcció molt plausible, ensems amb la publicació de numerosíssims treballs propis de recerca fruit del sistemàtic escorcoll arxivístic que portava a terme en els principals fons de l'illa.

És també el període del traspàs de la titularitat legal de la capçalera a l'Ateneu de Maó, a mans del qual encara hi roman legítimament.

En aquest espai de temps ben considerable, hi veurem la desfilada de la nònima més llarga i excel·lent d'autors de l'època, així com una impressionant obertura del compàs temàtic: història i literatura, economia, ressenya bibliogràfica, biografia, sociologia, ciències naturals, dret i legislació, costumisme, folklore, educació, etcètera, etcètera. Vull dir que Hernández Sanz, amb direcció incansable i lúcida, aconseguiria de projectar sobre les pàgines de la *Revista* tota la diversitat disciplinar possible que permetia, aleshores, el nivell de la intel·lectualitat local —la preparació acadèmica de la nostra gent del primer terç de segle. Els professors José Luis Amorós i Maria Lluïsa Canut, que han publicat un magnífic assaig de tipus documentalista¹⁷ dels primers cent anys de la *Revista*, han assenyalat que el gruix de la cinquena època consta de 2.109 entrades d'articles, i que formen un total de vint-i-nou volums. Hernández Sanz, particularment, hi va publicar cent quaranta-nou treballs. L'any més prolífic fou 1911, amb dotze treballs; i els menys, 1915,

¹⁶ Els quaderns corresponents a l'any 1935 sembla que mai no arribaren a sortir. El Butlletí informatiu de l'Ateneu corresponent a febrer de 1936 avisà de la propera aparició dels quaderns d'aquell any en un sol volum, però l'esclat de la guerra segur que ho anorrea. Vegeu el Butlletí de 20 de febrer de 1936, número 514.

¹⁷ Vegeu *Anatomía de una cultura: Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*, de CANUT, Maria Lluïsa, i AMORÓS, José Luis, IME, 1989.

1916, 1918 i 1934, amb només un en cada anualitat. En paraules de la investigadora Josefina Salord, a qui devem la revisió i interpretació modernes de la vàlua del gran intel·lectual, "*l'assumpció de la seva menorquinitat és, en aquests moments, total i absoluta, perfectament fecunda*"¹⁸.

Si ens entretinguéssim una mica, veuríem que el tipus d'obra que Hernández Sanz va realitzar a les pàgines de la seva *Revista* és bàsicament historiogràfica. La imponent allau de treballs, però, grinyola dins aquesta etiqueta tan estreta. I és que la producció abasta matèries de tota mena: biografies, arqueologia, il·lustracions i dibuixos, transcripcions documentals, patrimoni i belles arts, crítica bibliogràfica o història. A la vegada, dins aquest darrer camp, la diversitat és aclaparadora. Hi apareixen qüestions d'història marítima, religiosa, militar, musical, econòmica, del corsarisme, de l'arxivística o del municipalisme menorquí. El panorama és verament vastíssim, fabulós. Pocs col·laboradors com ell han assolit una dimensió tan feraç, abundant en fruits.

A mi sempre m'ha fet la sensació que un esforç de semblant gegantisme de producció sols seria comparable –en el camp historiogràfic, benentès– a l'obra també ingent dels germans Joan i Antoni Ramis i Ramis en la mateixa matèria, en el tombant del XVIII al XIX. Hernández Sanz aconsegueix un servei cultural anàleg en el tombant següent, entre el XIX i el XX.

Ordenats els treballs per grans categories, podríem fer la següent catalogació genèrica: hi ha 64 treballs històrics, 23 biografies, 22 de patrimoni artístic i arquitectònic, 15 ressenyes bibliogràfiques i 8 d'arqueologia. Fins al total de 149 treballs, la resta es reparteixen entre temes de literatura, transcripcions de documents i gravats i dibuixos. Un balanç increïble.

L'efecte cultural, i també social, d'aquesta feina és una evident contribució a la recuperació de la menorquinitat, o el que resulta el mateix, la reconstrucció del país. Com vol la catedràtica Salord, tot plegat "*tindrà (...) un paper clau, contribuint a desvetllar la consciència pròpia –amb totes les cauteles i retards imposats pel complex panorama menorquí– mitjançant, sobretot, la història convertida en mirall d'autoconeixement col·lectiu*"¹⁹.

¹⁸ SALORD RIPOLL, Josefina, en el pròleg de *Cultura i societat de Menorca (I)*, d'Hernández Sanz, col·lecció Capcer, 3, IME, 1987, pàg. VI.

¹⁹ SALORD, Josefina, *ibídem* anterior, pàg. XI.

La intensa tasca investigadora potser va actuar d'exemple capdavanter per a tota una generació de menorquins, que hi veieren, en la seva autoritat i en l'obra de la *Revista* que conduïa, el principal far editorial de l'illa. Feia d'instrument prestigiós per a la divulgació del saber sobre Menorca, en perfecta sintonia amb la tasca que, simultàniament, desplegava l'Ateneu des de 1905. No debades, un any després, aquesta entitat i el propietari pactarien un acord de cessió de la capçalera a favor de l'Ateneu. Ho detallarem més endavant.

Val a dir, entre tant, que la importància de la figura d'Hernàndez Sanz per a la història de la *Revista* és altíssima. Sabé recollir aquella fonda arrel social que provenia dels anys vuitanta del segle anterior, a l'aixopluc d'*El Liberal*. Alhora, sabé també canalitzar-hi les personalitats més fornides dels sectors catòlics, i amb la confluència d'ambdós ramals formà un tronc de cultura robust, ben endreçat i de riquíssima sabà. Segons que ha considerat el professor Jordi Carbonell, "*una personalitat extraordinària domina el període per la seva gran fecunditat, per la seva honestat d'historiador, per la seva coneixença profunda de la història i la literatura de Menorca: Francesc Hernández Sanz, sense la tasca del qual avui fóra impossible de reconstruir bona part del passat de l'illa. Hernández Sanz és el Rubió i Lluch de Menorca*"²⁰.

4.1. La cessió a l'Ateneu

Enmig dels entrebancs financers i de la sempre curta tirada –per tant, de venda limitadíssima–, hagué de suposar una descàrrega de preocupacions la generosa idea de pactar la cessió espontània de la propietat de la capçalera a l'Ateneu. Per a la professora Salord, "*les dificultats de publicació de la Revista de Menorca en el tombant de segle –que s'haurien de relacionar, entre d'altres elements, amb la crisi de la indústria, de base artesanal, menorquina arran de les guerres colonials i posterior pèrdua d'aquest mercat– dugueren Hernández Sanz a plantejar-se la continuïtat de la revista en relació amb l'existència d'una institució cultural que la sustentàs*"²¹.

²⁰ CARBONELL, Jordi, *La cultura de Menorca*, Serra d'Or, novembre 1964, pàg. 22. També citat per SALORD, Josefina, en el pròleg de *Cultura i societat a Menorca (I)*, d'Hernàndez Sanz, col·lecció Capcer, 3, IME, 1987, pàg. VII.

²¹ SALORD, Josefina, *ibídem* anterior, pàgs. XI i XII.

L'acord el van negociar quatre directius de l'Ateneu (Jaume Pomar, Lluç Carreras, Pere Ballester i Lorenzo Lafuente), i, de bon grat, Hernández Sanz féu traspàs de la titularitat legal de la capçalera a l'entitat cultural maonesa, de la qual ell mateix –val a recordar-ho– n'havia estat soci fundador.

Un nom important en el procés de traspàs de la *Revista* va ser el de l'apotecari, també soci fundador de l'Ateneu, Jaume Ferrer Aledo. Ferrer, en una sessió de la junta directiva²², havia exposat la conveniència que l'Ateneu continués la publicació de la *Revista de Menorca*, que aleshores es trobava en un compàs de retards. La junta, és clar, va acollir la proposta amb molt d'interès, i en uns pocs dies quedaven perfilades les condicions de l'acord. El document es signà el 3 de gener de 1906, amb les següents estipulacions principals:

Primera: la cessió, per part de l'oferent, es feia lliurement i espontània. Segona: l'entitat receptora prenia la capçalera per convertir-la en l'òrgan oficial de l'Ateneu com a propietària exclusiva, però sense poder-li canviar ni la naturalesa, ni la identitat ni la finalitat editorial. Tercera: no es podia modificar el nom i, de bell antuvi, Hernández Sanz quedava designat director. Quarta: l'administració passava a la responsabilitat de l'Ateneu. I cinquena: es nomenava un Consell de Redacció mixt, entre membres directius de l'Ateneu i el director, amb capacitat per deliberar i decidir els continguts de la publicació.

Tot i que no s'observen canvis de rumb substancials en l'ideari de la *Revista* en el curs dels anys i les èpoques, crec que és ben exacte interpretar els fets de l'any 1906 com una mena de refundació. En efecte, en el primer quadern de la cinquena època (gener de 1906), la Redacció publicava una salutació amb clara consciència que s'endegava una etapa nova, que arrenca-va un veritable punt i apart en la trajectòria. "*Es de rúbrica que en el primer número de toda publicación periodística, se expongan el objeto y finalidad que los fundadores se proponen*"²³. La pretensió, però, no introduïa cap novetat destacable, llevat de la condició d'òrgan oficial d'una entitat, quan fins aleshores la *Revista* havia estat en mans privades, o, a tot estirar, en els anys fundacionals, en mans d'un grup de premsa diària. L'orientació, però, es mantindria inalterable: complir la funció de publicació periòdica apolítica i acon-

²² *Llibre d'Actes*, núm. 1, sessió de l'1 de gener de 1906, folis 35 i 36. Arxiu de l'Ateneu de Maó.

²³ *Revista de Menorca*, V època, quadern 1, gener 1906, article "Nuestro ideal", pàg. 5-7.

fessional, dedicada a l'estudi de les ciències, les arts, les lletres i el pensament de la societat menorquina de qualsevol època històrica. Això volia ser, així havia estat des del naixement, i així continuaria sent, invariablement Hernández Sanz, vist amb perspectiva actual, va esdevenir un factor de continuïtat i d'estabilitat providencial. La va rebre amb unes característiques ben definides, amb aquestes va posseir-la a títol personal i, amb les mateixes, punt per punt, va traspasar-la a l'Ateneu, en la confiança que era garantia de pervivència per damunt del pas del temps.

El fet clau que explica el traspàs de la capçalera fou la inauguració de l'Ateneu l'any 1905, ja que representava l'aparició d'una entitat de prou confiança, perfectament identificada amb la mentalitat que sostenia la *Revista* que proclamava valors coincidents amb l'ideari de la publicació. L'editorial del primer número corresponent a la nova etapa ho confirma expressament "*Constituido el Ateneo científico, literario y artístico de esta ciudad; aunadas en este centro inteligencias y voluntades para el fomento de la cultura colectiva; y sucediéndose, con asidua lisonjera, las manifestaciones científicas, literarias y artísticas de activos ateneístas, cada día en mayor número se impone la posesión de una Revista periódica, donde recopilemos en letra de molde nuestra labor, salvándola, en lo que ella valga, de los estragos de olvido (...)*"²⁴. Sempre l'oblit! Sempre l'angoixa reiterada d'aquesta generació de menorquins que sent que la pròpia identitat, que la pròpia condició cultural, històrica, etc., són béns que obliguen a esforços personals i col·lectius per evitar que les arronsades del temps els foragiti, i que, per tant, deixin el poble de Menorca sense consciència dels seus referents concrets, –amb la noció de país mutilada i buida, com el rostre orb de qui ha perdut la vista.

A tall d'anècdota els contaré que, amb el producte líquid procedent de la venda del primer número de la *Revista*, la junta de l'Ateneu ordenà l'adquisició de diversos exemplars de cartografia antiga de Menorca, oferts per llibreries antiquàries alemanyes²⁵. L'avís l'havia donat, és clar, el mateix Hernández Sanz.

El conveni de cessió fou retocat el novembre de 1941 per fer-li una addició política, imposada per exigències del nou règim dictatorial amb què s'ha

²⁴ *Revista de Menorca*, ibídem anterior, pàg. 5.

²⁵ *Llibre d'Actes*, núm. 1, Ateneu de Maó, sessió de 26 de gener de 1906, foli 40.

via saldat la Guerra Civil. Per una banda, es declarava que *"el carácter o rumbo que convenga imprimir a la Revista, de acuerdo con las normas del Estado Nacional Sindicalista y siempre dentro del campo de acción propio del Ateneo y sociedades en él domiciliadas, será determinado por el Consejo de Redacción o Junta Directiva según corresponda"*. D'altra banda, i atesa la feble salut d'Hernández Sanz en aquella feréstega postguerra, el qual havia, pràcticament, desat una qualsevol forma de treball físic i intel·lectual, se li va atorgar el reconeixement de restar perpètuament lligat a la *Revista* atribuint-li la condició de Director Honorari, *"en atención –diu el document– a la meritoria e inimitable labor realizada por dicho señor, durante largos años, al frente de la citada publicación"*. Sí, era ben cert. Hernández Sanz hi havia donat, al projecte editorial més important de la història de les publicacions culturals menorquines, gran part de la seva pròpia vida, físicament parlant però també intel·lectualment. Recordaré que, entre maig de 1896 en què publicava el seu primer treball, i fins al 1934, en què aparegué el darrer, havien transcorregut trenta-vuit anys de direcció efectiva, sistemàtica i admirable.

Després de la guerra, Menorca, com tantes coses del país, com tanta gent nostra, patí un tall brutal de dalt a baix. Era la fractura que interrompé la tasca de construcció de la normalitat. L'onada cultural del primer terç del segle XX quedà estroncada, sense alè i sense drets. La *Revista*, és clar, també en seria una damnificada. Calgué esperar que les noves autoritats del servei de premsa i propaganda del règim donassin de nou el permís d'edició l'any 1943. Com hem assenyalat abans, el conveni de cessió fou retocat per adaptar-lo a les exigències polítiques. Aleshores, Hernández Sanz, sotmès a una vida de reclusió domèstica, estava malalt, ja no podria mantenir viu el seu mestratge ni tampoc dedicar-li el seu temps. A partir d'aleshores, l'entera responsabilitat hauria de recaure en l'Ateneu. Segons una dolguda evocació de Josep Pla, que visitaria Hernández Sanz un any abans de passar avall el 4 de març de 1949, *"era un vellet retirat en un racó de casa seva davant el braser, amb tots el reflexos emotius de l'edat. Quan el vaig felicitar pel treball històric considerable que havia realitzat en el curs de la seva llarga vida, es posà a plorar con un nen. És trist de pensar que al capdavall de tota obra humana no hi ha més que una segregació de llagrims"*²⁶.

²⁶ PLA, Josep, Les Illes, tom XV, *Obres Completes*, pàg. 61.

No deixa de ser interessant, per analitzar amb ulls positius les noves etapes que ara vindrien, de fer notar que el sistema polític de la postguerra no va incautar la capçalera, com havia estat pràctica implacable a tot l'Estat, tal volta per creure en la innocuïtat –devien pensar els ideòlegs del règim– de la premsa cultural, sobretot en aquells casos, com ara el de la *Revista*, que es dedicaven a la inofensiva tasca dels estudis locals. És així com la cèl·lula de la primera vida, la raó de ser més íntima i bàsica de la publicació menorquina, va perviure en circumstàncies tan adverses. L'esperit va romandre indemne, i així, a dues veus –l'Ateneu i la *Revista*–, les generacions ulteriors a la Guerra Civil van poder fruit, gairebé innacte, de tota la força d'aquell esperit cultural que provenia del darrer terç del segle XIX i del qual l'inoblidable Hernández Sanz va ser un adalid extraordinari. Únicament amb l'obra desenvolupada a la *Revista* i per a la *Revista*, n'hi hauria ben prou per haver-lo de recordar eternament, i amb la gratitud que l'èpica medieval atorgava als almogàvers, aquells guerrers que frenaven l'avanç de l'Islam, i que, avui, és un mot que usam per qualificar, en sentit figurat, els patriotes abrandats: patriotes menorquins d'obres tan abrandades com les que avui reconeixem en la figura immortal de Francesc Hernández Sanz, l'*alma mater* de la *Revista de Menorca*, el més gran monument de menorquinisme que mai no han escrit les nostres generacions.

Moltes gràcies.

Reproducción facsímil del nº 99, del 30 de marzo de 1885,
de "Los Lunes de El Liberal", antecedente de la Revista Menorca

LOS LUNES

REVISTA ARTÍSTICA, CIENTÍFICA Y LITERARIA DE EL LIBERAL

Año III.

Mahón, 30 de Marzo de 1885.

Núm. 99.

GUIA MENORQUINA PARA 1810

VXI

MINISTERIO DE REAL HACIENDA, Y GUERRA DE EXÉRCITO

Ministro principal

Sueldo y gratificación
anual en reales de vn.

El Comisario ordenador D. Pedro Nolasco Veláz de Medrán	30000.
TRIBUNAL DEL REAL PATRIMONIO	
<i>Presidente</i>	
El Sr. Ministro principal.	
<i>Asesor</i>	
Dr. D. Nicolás Orfila, y Guardia	4800.
<i>Abogado fiscal</i>	
Dr. D. Juan Font, y Roselló	8000.
<i>Agente idem</i>	
D. Juan Ximenez, y Morera	1333.
<i>Escribano, Secretario, y Archivero</i>	
D. Miguel Delgado, y Valls	533.
<i>Substituto</i>	
D. Juan Morillo, y Ayguals, sin sueldo.	
<i>Alguacil</i>	
Pedro José Ferrer	1825.
<i>Portero, y pregonero</i>	
José Olivár, y Quintana	1460.
CONTADURÍA PRINCIPAL DE EXÉRCITO	
<i>Contador</i>	
D. Manuel Lopez Maestre	18000.
<i>Oficial 1.º</i>	
D. Francisco de San-Martin, destinado en el ejército de Cataluña.	6500.
Segundo. D. José de Mena	5500.
Tercero. D. José Soler, habilitado de Comisario de guerra, sueldo y gratificación.	3400.
Quarto. D. Juan Lopez Maestre	3000.
<i>Portero</i>	
D. Francisco Mascaró	2720.
TESORERÍA PRINCIPAL DE IDEM	
<i>Tesorero</i>	
D. Guillermo Cardona; dotado con 18000 reales pero solo percibe el que anteriormente gozaba como Administrador de rentas	9000.
<i>Oficial</i>	
D. José de Neyra	6000.
<i>Escribiente</i>	
D. Manuel Alonso	3000.
SUBDELEGACION DE RENTAS	
<i>Subdelegado</i>	
El señor Ministro principal.	

JUZGADO

Se compone de los mismos individuos que forman el del real patrimonio, siendo Fiscal nato el Administrador general.

ADMINISTRACION GENERAL

Administrador general

D. Pedro Montada: su dotacion es de 9000 rs. pero solo percibe su anterior haber de Oficial de este ramo . . . . . 6000.

Oficial 1.º Interventor

D. (en blanco) . . . . . 6000.

Idem agregado, con funciones de 1.º

D. Bartolomé Serra . . . . . 4800.

Portero

D. Pedro Pablo Rosetty . . . . . 2920.

DEPOSITARIA GENERAL

Depositario

El Administrador general de rentas.

Caxero

D. Juan Angel Antúq, y Capella . . . . . 3650.

Colector reformado

Dr. D. Juan Mir, y Montañés . . . . . 3300.

ADUANA DE MAHÓN

Vista

D. Pasqual Gonzalez . . . . . 6000.

Guarda-almacen, pesador, y marchamador

D. Francisco Mir, y Magrino . . . . . 3600.

Mozos de almacen

Uno . . . . . 2920.

ALMACEN DE EFECTOS ESTANCADOS, Y TERCENA

Guarda-almacen, y tercenista

El de la aduana.

Escribientes que ejercen de Oficiales 2.º y 3.º

D. Antonio Montada . . . . . 1460.

D. Antonio Pons, y Pons . . . . . 1460.

ADMINISTRACION SUBALTERNA DE CIUTADELLA

Administrador

D. Antonio Beilóc . . . . . 7000.

RESGUARDO DE RENTAS REALES

Comandante

D. Mariano Garl: su dotacion son 10000 rs.

y solo percibe el haber anterior de . . . . . 6000.

Cabo 1.º D. Pedro Sampól de Palós, propietario . . . . . 3650.

Segundo D. Antonio Marllnez . . . . . 3650.

Tercero D. Domingo Martínez de Arriba . . . . . 3650.

Quarto D. Carlos París . . . . . 3750.

Tercenista agregado, en calidad de Cabo nocturno

D. Francisco Pastor . . . . . 2920.

Dependientes

Doce, dotados con 2520 rs. cada uno . . . . . 30240.

Cabo de la ronda volante

D. Sebastian de Zafra . . . . . 4400.

Dependientes

Seis, con 2190 rs. cada uno . . . . . 13140.

<i>Falta del resguardo</i>	
Un patron con 3480 rs. y quatro marineros con 2520 rs. cada uno	13560.
RÁMO DE ÚTENSÍLIOS	
<i>Interventor</i>	
El Oficial de contaduría D. Juan Lopez Maestre, con la gratificación de	3600.
<i>Guarda-almacen</i>	
D. Saturnino Cárdena, <i>idem de</i>	3285.
REALES ATARAZANAS	
<i>Idem</i>	
D. Rafael Oléo, <i>pensionista</i>	3600.
ESCRIBANOS, PROPIETARIOS DE FADIGAS, Ó CARTAS REALES	
<i>Mahon</i>	
D. Francisco Cáules, y Mercadal, <i>sin sueldo.</i>	
<i>Ciudadella</i>	
D. Agustín Carrió, y Ballestér, <i>idem.</i>	
<i>Alayó</i>	
D. Antonio Pons, y Pons, de Antonio, <i>idem.</i>	
<i>Mércadal</i>	
El antecedente, <i>idem.</i>	

Las maravillas de la memoria

LA memoria es una facultad preciosa que no todos poseemos en el mismo grado. Hay personas que se ven obligadas á hacer supremos esfuerzos para recordar el número de la casa en que viven, y otras que recuerdan sin el menor trabajo todos los detalles de su existencia, todos los hechos de que han sido testigos, todo lo que han visto, escuchado ó leído. Aparte de las ridículas exageraciones del charlatanismo, varios hechos perfectamente comprobados demuestran que ciertas organizaciones privilegiadas poseían ó poseen una memoria literalmente prodigiosa. Entre este número debemos citar, ante todo, algunos hombres ilustres de la antigüedad, tales como Simónides, autor del primer tratado de inmémónica, y Temístocles, que disfrutaba igualmente de una memoria fenomenal. Refiere Séneca que Cineas, embajador de Pirro, era considerado como la maravilla de su tiempo, á causa del desarrollo singular de dicha facultad, y habla de otro personaje que recitaba, palabra por palabra, un poema que había oído leer una sola vez.

Parece ser que Aviceno célebre médico árabe, gozaba también de una memoria tan feliz, que desde su más tierna edad logró asimilarse todo lo que constituía en el siglo X el conjunto de los conocimientos humanos: bellas letras, filosofía, matemáticas, medicina, etc.; y á los diez años recitaba de cabo á rabo el Korán, sin vacilaciones ni omisiones de ningún género.

El célebre Pico de la Mirandola, que vivió, y vivió poco, porque murió á la edad de treinta y tres años, en el siglo XV, hablaba 22 lenguas cuando apenas había cumplido diez y ocho primaveras, lo cual supone una memoria nada común; y en efecto, retenía fácilmente 2.000 palabras de una lectura cualquiera.

En el siglo siguiente encontramos á José Scaligero, que aprendió en tres semanas los 48 cantos de la *Iliada* y de la *Odisea* (en griego), y las obras de todos los poetas griegos en cuatro meses. Marco Antonio Muret, que vivía en la misma época y estaba dotado de una

memoria excelente, puesto que aprendió sin maestro las lenguas griega y latina, cita en sus *Variae lectiones* á un joven corso que repetía, sin la menor dificultad, despues de haberlas aprendido de memoria, la friolera de 36.000 palabras. Además, citaba de memoria á Muret todos los barbarismos que había notado en sus escritos, y ántes de terminar, el profesor se veía obligado á pedir gracia á su discípulo. Justo Lipsio, otro escritor de la misma época, repetía los cinco libros de las *Historias* de Tácito, suplicando á sus oyentes que le hundiesen un puñal en el pecho si cometía el más leve error.

Un tal Francisco Suarez, según testimonio del padre F. Estrada, jesuita que vivió en el siglo XVII, recitaba de memoria las obras completas de San Agustín, las cuales no forman ménos de once volúmenes *in folio*, de la edición de los benedictinos.

Cláudio Menestrier, otro jesuita del siglo XVII, repetía, sin omitir una sola, 300 palabras agrupadas arbitrariamente y pronunciadas una sola vez ante él, en el mismo orden en que las había oído, y que, por cierto, constituían el colmo del desorden. Un inglés, llamado Marrou, ha sido considerado como capaz de recitar por entero todo discurso pronunciado en su presencia.

Debemos citar, además, en este período, á Pascal, quien á fines de su breve existencia no había olvidado nada de lo que había hecho, pensado ó aprendido desde que tenía uso de razón, así como á Locke y á Leibnitz, igualmente famosos por su maravillosa memoria.

Mágliahecchi, bibliotecario de Cosme III, gran duque de Toscana, no era ménos célebre por su prodigiosa memoria, pues no solo recordaba el contenido de un libro que hubiese leído una vez, sino también el número de la página donde se hallaba tal ó cual pasaje. Poseía idéntica memoria de los lugares, y refería igualmente todos los detalles de las localidades que había visitado.

Cristiano Heinecher, nacido en Lubeck el 6 de Febrero de 1721, y fallecido el 27 de Junio de 1725, esto es, á la edad de cuatro años y medio, ofreció, ó pesar del corto tiempo de su vida, varios fenómenos de memoria, que parecen verdaderamente milagrosos. Desde la edad de diez meses, repetía todas las palabras que oía pronunciar, y al año sabía de memoria los principales acontecimientos contenidos en el «Pantateuco».

A los dos años había aprendido todos los hechos relatados en el Antiguo y Nuevo Testamento; durante el curso del tercer año se hallaba en estado de contestar á la mayor parte de las preguntas relativas á la Historia Universal y á la geografía, y aprendía el francés y el latín; y finalmente, durante el cuarto año estudiaba teología y la historia de la Iglesia. Este verdadero prodigio no se limitaba á recitar como un papagayo lo que había aprendido, pues ó pesar de su edad razonaba sobre los hechos, según afirman sus biógrafos. El rey de Dinamarca quiso verle, y conducido á Compenhague, á su regreso á Lubeck, cayó enfermo y falleció al cabo de pocos días.

Al lado de estos ejemplos serios de sorprendente memoria existen otros que, aunque de distinto carácter, no dejan de ser en extremo curiosos. A esta categoría pertenece el ejemplo del doctor Tomás Fuller, que repetía de memoria, y por orden riguroso, el texto de todas las muestras de la vía pública, desde Ave María

Lane hasta el extremo de Cheapside, hoy día Mansion House. A este ejemplo podemos añadir el de Guillermo Lyon, que por un vaso de *punch* su bebida favorita, recitaba desde el principio hasta el fin un número del «Daily Advertiser», después de haberlo leído una sola vez y durante una noche de orgía.

Dicese que el cardenal Mezzofanti, que murió el año de 1849, poseía 78 idiomas á la perfección, y reconocía, desde luego, por el acento, á qué provincia pertenecía un extranjero cualquiera.

Mezzofanti era hijo de un pobre carpintero, y hubiera seguido el oficio de su padre, si un sacerdote, sorprendido ante su inteligencia y su portentosa memoria, no se hubiese encargado de su educación. Así, pues, antes de terminar el estudio de las humanidades, el hijo del carpintero había adquirido el conocimiento perfecto del latín, del griego, del hebreo, del árabe, del español, del francés, del alemán y del sueco, además del italiano, que hablaba como lengua materna.

Hemos llegado ya á los tiempos modernos, y entre los personajes célebres de nuestros días á quienes su gran memoria ha hecho célebres, debemos citar á Mr. Tomás Carlyle, ilustre y venerable historiador inglés. Créese que desde la edad de diez años no ha leído menos de cinco volúmenes ordinarios por día. Por lo tanto, ha sido el catálogo vivo del museo británico, siéndole familiares todos los volúmenes notables que este archivo contiene.

En Agosto de 1874 exhalaba el último suspiro un profesor del Liceo Enrique VII, cuya extraordinaria memoria era elogiada por todos, pues recordaba con la mayor exactitud lo mejor de cuanto había leído, y citaba textualmente, sin vacilar, algunos pasajes de libros que no había abierto hacia más de diez años.

Entre nosotros existía el famoso *Pastor del Escorial*, el cual recitaba, sin cometer ningún error, la «Historia de España», del padre Mariana. ¡Cuatro volúmenes *in folio*! Recordaba todos los libros que había leído y todas las conversaciones que había oído, hubiese ó no tomado parte en ellas, repitiéndolas sin omitir ni una sola palabra. Finalmente, los periódicos han referido, en Octubre de 1876, que un joven alemán, de veinticinco años, llamado David Rosenfeld, sabe de memoria los 36 volúmenes del *Talmut*, y que el arzobispo de Praga, primero, y después el príncipe de Bismarck, le han otorgado varias audiencias con objeto de admirar los resultados de su prodigiosa memoria.—A. B.

(*El Mundo Moderno.*)

OLINDA

LEYENDA ORIGINAL

de la Srta. D.ª A. Marcelina Vinent

(CONCLUSIÓN)

Viendo á Rogero Conrado
Sintió nublarse su frente
Y latir violentamente
Convulso el pecho agitado.
Mas frunciendo el ceño adusto
Con ademán altanero
Le dijo altivo y severo

Sin ocultar su disgusto:

—¿Quién sois vos que os atreveis

Mis gozes á interrumpir,

Y á mi morada á venir

Sin mi venia? ¿qué quereis?

—Perdonadme, gran Señor,

Mas fué una torpeza mia

Dirigirme aquí, en un día

De tal fausto y esplendor.

Contestó al punto Rogero

Con malicia mal velada,

Y en verdad que mi llegada

Es por vos un mal agujero.

Y es que existe entre los dos

(Apelo á vuestra memoria,)

Cierta lamentable historia

Que en breve juzgará Dios.

—Eres osado villano,

¿Qué me importa á mí tu cuento?

Dime cual es el intento,

Cual es el proyecto insano

De aquel escrito insolente

Que me mandaste atrevido.

—Conrado su contenido

Es preciso y concluyente.

Que contra vos se conspira

Bien claro allí se os previene,

Que ningún poder contiene

El pecho que odio respira.

Que mientras en regio espacio

De las bodas los festejos

Celebrais, dá aquí no lejos,

En vuestro mismo palacio,

Se preparan vuestros feudos

Por mano oculta movidos,

A alzarse todos unidos

Contra su señor y deudos.

Y cuando el sol de mañana

Ilumine estas laderas

Con las tintas placenteras

De su luz pura y galana,

Vuestros blasones sin brillo

Habrán caído hechos trizas,

Y habrá un monton de cenizas

En lugar de este castillo.

Al fin vuestra mente alcanza

A comprender, pues os sobra

Perspicacia, que esto es la obra

De una terrible venganza.

Una mujer bella y pura

Que asesinó vuestro amor,

Un padre cuyo dolor

No halla tregua á su amargura.

Esta historia lastimera,

Ya sabéis vos que no es cuento;

¿Comprendéis ya bien mi intento

Y la suerte que os espera?

—¡Infame! exclamó Conrado

La voz por la furia ahogada,

Furibunda la mirada

Y el semblante amoratado.

No será así, la voz mia

Haré vibrar, y mis deudos

Convencerán á mis feudos

De tu infame villanía.

—Calma, que si á estremos tales
No quereis que acuda, un plan
Ha concebido mi afán;
Aquí traigo dos puñales.

Betios en lucha igual,
Defended bravo y osado
Hoy vuestra vida Conrado,
La lid es justa y leal.

Yo soy aquí el ofendido,
Y dominando el despecho
A vuestro pecho mi pecho
Vengo á oponer decidido.

—Jamás un noble la espada
Medirá con un pechero,
Primero morir, primero,
—Vuestra insolencia es osada

E inútil vuestro clamor,
O conmigo vos batís
U os juro que aquí morís
A manos de mi furor.

Conrado feroz rugía
Cual pantera acorralada
Su rutilante mirada
Vivo fuego despedía.

Al fin purpúrea la frente
Y por la rabia cegado
Toma el puñal acerado
Y embisté impetuosamente

A Rogero que violento
Entre sus brazos le envuelve,
Golpe por golpe le vuelve
Con satánico contento.

La lucha es encarnizada,
Conrado bramando fiero,
Y es una furia Rogero
Por el averno evocada.

De pronto se oye un gemido
Que lanza un pecho doliente,
Y de sangre roja, hirviente,
Se mira el suelo teñido.

Y un hombre sobre la alfombra
Exhalando mortal queja,
Y otro que veloz se aleja
Del corredor por la sombra.

—
Cuando el sol puro y radiante
Asomó del nuevo día
Dorando con sus fulgores
Las alegres praderías
De aquella vasta comarca,
Presurosos acudían
Los sencillos habitantes
A lo alto de una colina;
De donde llenos de asombro
Contemplaban como ardía
El castillo de Montblanc
En medio de llamas vivas.
Solo un hombre indiferente
A una acción tan inaudita
Mudo é inmóvil presenciaba
Aquella espantosa ruina.
Era Rogero, que impávido
Miraba cual se cumplía
La obra de su venganza
Con satánica sonrisa.

A. Marcelina Vinent.

ADULTERACIONES

DE la extensa revista que publica en Londres la casa española *Yebes y C.* tomamos los siguientes párrafos, que demuestran hasta que punto se falsifican allí y en los Estados Unidos las frutas en conserva.

Dice así la citada revista:

«Existen en nuestra Península muchos productos desconocidos aquí, cuyo abastecimiento especulativo hecho por ciertos fabricantes más aventurados que sus colegas ha dado lugar á la creación de un gusto y por consiguiente de la demanda.

Hace 15 ó 20 años los ingleses no sabían comer el tomate. Hoy lo comen por activa y por pasiva y no digamos nada de la aceituna, conocida sólo de aquellos que viajaban, no considerándose hoy mesa completa sin ella.

Hay muchas cosas en nuestro país que para nosotros pasan desapercibidas ó quizá despreciadas, porque no queremos ó no podemos desprendernos de un cierto quijotismo inherente de raza y de las cuales los extranjeros que desconocen este sentimiento se aprovechan haciendo de ellas comercio é industria con gran beneficio para sí propios. Tomemos la cáscara de naranja. ¿Se sorprendería V. si dijésemos que este es un artículo considerable de importación á este país? Hoy está en su infancia y en manos de casas inglesas que sino estamos mal informados, tienen sus agentes en Andalucía, quienes pagan un tanto por cada arroba de cáscara ó desperdicio de naranja que los traperos recojen. Una vez en poder de los referidos agentes, la hacen hervir en marmitas, colocándola después en unos cilindros de hierro que contienen como un quintal, cerrados herméticamente á tornillo y de esta suerte le embarcan para Inglaterra en cantidades hasta unos 2.000 cilindros de una vez.

Cuando llega aquí los fabricantes se encargan de transformar la cáscara del trapero, en *Mermelada de Naranja Superfina*, según la etiqueta en los tarros, y esta gente se chupa los dedos de gusto al comerla!!!

También viene mucha corteza de naranja seca, suponemos que para la fabricación de licores.

Sería prolijo prolongar los ejemplos: basta con los que señalamos para demostrar que España y Portugal tienen elementos latentes y desconocidos sin desarrollar, que solo necesitan trabajarse para aumentar prodigiosamente la exportación de sus productos á este y otros países.»

«Una gran parte de la pulpa, la peor, procede de los Estados Unidos, muy adulterada con zanahoria y nabo, y para que V. se forme un cálculo hasta donde llevan los americanos la ciencia de la falsificación, diremos que bajo el título de «Horrores herméticos» publica el «San Francisco News Letter» el resultado de sus averiguaciones acerca de la calidad de los géneros en latas procedentes de California. Según dicho periódico, la miel de California se hace de glucosa; la mantequilla, de grasa de buey; el café, de centeno tostado; el vino de Oporto, de alcohol rebajado mezclado con campeche. «El News Letter» ha dedicado particular atención al examen de las gelatinas de Cortulo, que en la mayor parte de los casos está hecha de manzanas aromatizadas con esencias, y «doctoradas» de tal manera que no contienen ninguna de las virtudes del artículo genuino. A esto añadiremos que la venta de mantequilla en Nueva York asciende á cien millones de libras de peso de las cuales según declara el Ministro de Agricultura, más de una mitad es pura falsificación.

Imprenta de EL LIBERAL, Nueva, 25.

FRANCESC HERNÀNDEZ SANZ: LA CULTURA COM A EDUCACIÓ I CIVISME¹

A Josep Bagur

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

L'Institut Joan Ramis i Ramis, hereu directe del patrimoni històric i documental de l'Institut per antonomàsia de Maó i de Menorca al llarg de gairebé un segle, és un dels múltiples espais que acull la memòria de l'intel·lectual i de l'artista Francesc Hernández Sanz, un dels més grans creadors de cultura de l'illa de tots els temps i, precisament, en una de les etapes més dinàmiques del món contemporani: la que es va obrir al tombant del segle passat i es va desplegar durant les tres primeres dècades del Nou-cents.

La declaració d'*Any Hernández Sanz* per part de l'Ajuntament de Maó, amb motiu del cinquantè aniversari de la mort d'aquest fill il·lustre, té un sentit diàfan i profund: és la Ciutat tota que es pot reclamar hereva i deutora de la memòria d'un dels seus ciutadans més generosos. L'Arxiu municipal, el Museu de Menorca, la Biblioteca Pública, l'Ateneu, el Teatre Principal, l'Orfeó, l'Escola d'Art (com a continuadora de l'Escola d'Arts i Oficis), l'Institut Pasqual Calbó (que recull l'herència de l'Escola del Treball), el Foment del Turisme i fins el Col·legi d'Arquitectes: en una paraula, tot l'entramat cultural, institucional, educatiu i cívic duu el segell de la presència de

---

¹ Lliçó inaugural del curs acadèmic 1999/2000 de l'IES Joan Ramis i Ramis, pronunciada l'1 de desembre de 1999 dins el marc de la commemoració de l'*Any Francesc Hernández Sanz*.

(*) Professora de Llengua i Literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

Francesc Hernández Sanz. I tot açò per esmentar només les múltiples àgores de la polis primera, la maonesa, perquè la seva acció es va estendre arreu de Menorca, va crear llaços de col·laboració amb intel·lectuals i amb entitats de Mallorca i de Catalunya, va ser reconeguda acadèmicament dins i fora de l'Estat: així, el seu lema *Pro Minorica* condensa tot un programa obert Menorca endins i Menorca enfora o, si volem: l'aprofundiment en la pròpia i primera realitat com a condició necessària per al creixement i la projecció. És, en suma, com una crida a ser desacomplexadament locals per poder trobar, a manera concèntrica, els marcs d'adscripció més amplis, perquè sentir-se i proclamar-se ciutadà del món no pugui ser ni una *boutade* (una sortida fora de to) ni un salt en el buit sinó la conseqüència lògica d'aquella màxima dèlfica, poetitzada per Miquel Costa i Llobera; "siau qui sou". El desplegament d'un programa així reclama complicitats, col·laboracions, adhesions, sintonies amb el present històric: pluralitats. I Francesc Hernández Sanz, encara tan desconegut o malconegut per tots, és el cap de brot d'un arbre esponerós, la punta de l'iceberg que els mals temps no han pogut enfoscar i que, ara per ara, ens convida a una immersió per descobrir de ple el món que ell, en la seva mesura, encarna i representa.

És per açò que, després de les conferències que ja hem pogut escoltar a l'Ajuntament i a l'Orfeó i de les exposicions de la Biblioteca Pública i l'actual del Museu de Menorca, els propòs un viatge que ens deixi entreveure Hernández Sanz dins el món que ell va viure: un complex i dinàmic món històric que, a la vista dels profunds canvis i sacsejades, va atorgar a la cultura una dimensió inèditament transformadora i democratitzadora. Perquè és el nostre món contemporani, a les acaballes sobretot del segle passat, que veu néixer la figura de l'intel·lectual, la de qui es planteja tot l'abast col·lectiu del coneixement i del saber, des de l'alta cultura fins a la que és indestruïble de l'ofici de viure. S'obren llavors els grans interrogants sobre l'educació, sobre la conservació del patrimoni, sobre la creativitat del present, sobre l'associacionisme, sobre els models polítics, sobre les cultures minoritàries o minoritzades, sobre el mateix paper que la cultura ha de jugar en la construcció del món: interrogants que ara, a la nostra societat postindustrial i global, caigudes les utopies de colors diversos, ens tornen a inquietar davant una realitat sempre tossuda i que hem de fer, per imperatius ètics, humanament habitable. Francesc Hernández Sanz, amb la concepció que fa seva de la cultura com a

educació i civisme (el títol d'aquesta lliçó), ens pot també ajudar a pensar el nostre present, òbviament inèdit, sense xarxes. No oblidem, però, el pensament que l'intel·lectual maonès va corporeïtzar: cal conèixer el passat per afrontar la creació sòlida del present i del futur.

* * *

EL COMPROMÍS AMB EL PRESENT

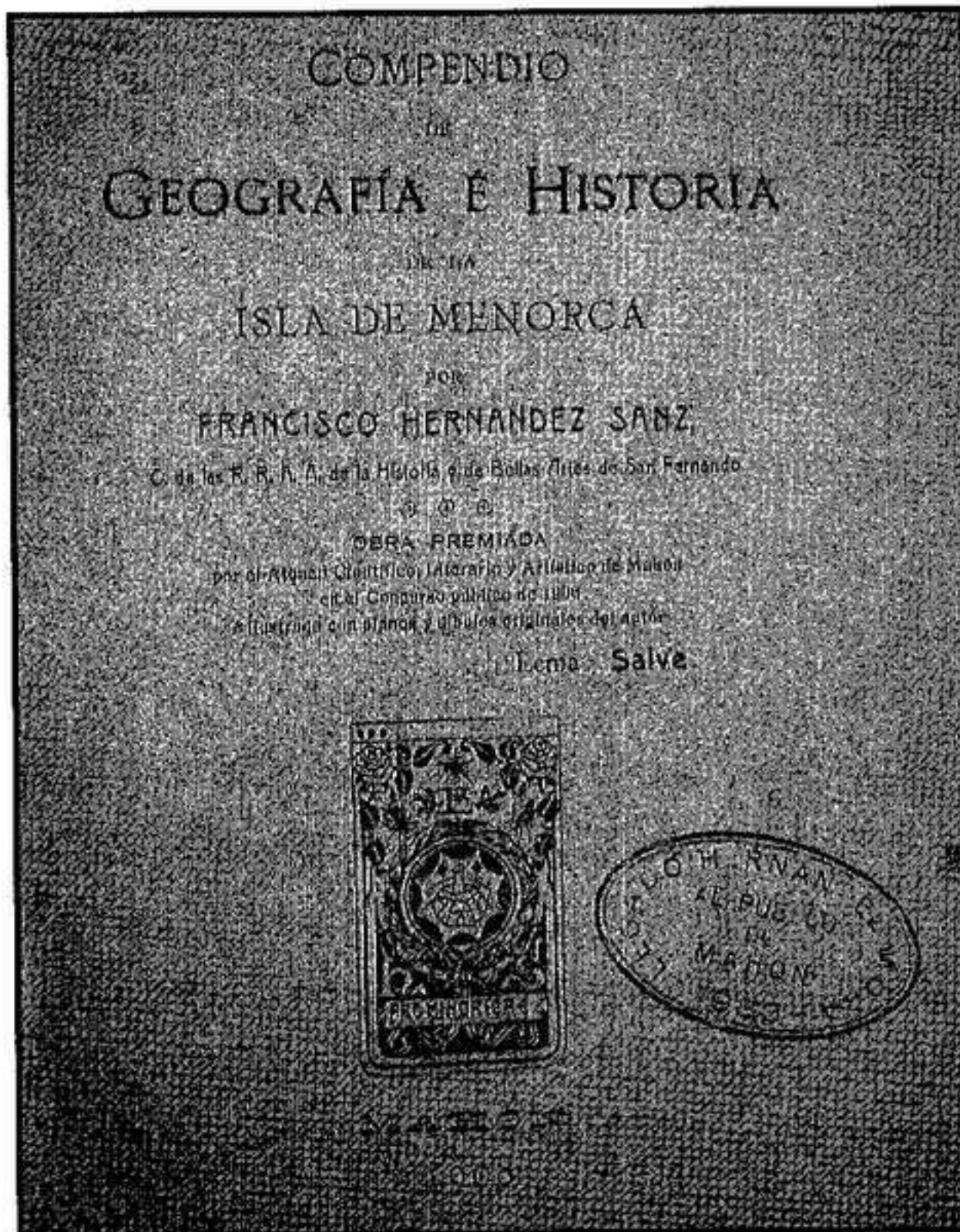
Feta aquesta introducció, em permetran que, d'acord amb la retòrica clàssica horaciana, comenci *in media res*, "al mig de les coses", per tal de recuperar tot d'una el fil d'una trajectòria tant individual com col·lectiva.

Situem-nos a l'obra més popular, més emblemàtica per coneguda, de Francesc Hernández Sanz: el *Compendio de geografía e historia de la isla de Menorca*, premiada per l'Ateneu i publicada el 1908. L'estat actual del coneixement historiogràfic, d'una banda, i, de l'altra, el fet que l'intel·lectual menorquí estigués a l'avantguarda de la metodologia històrica de l'època, com va evidenciar Joan Hernández Andreu a la magistral conferència del proppassat 18 de novembre, són la prova més concloent de la importància d'un llibre que sintetitza el doble vessant acadèmic i artístic de l'autor.

Primera cristal·lització de gruix de la seva activitat, el *Compendio* clou una gran etapa d'aprenentatge acomplert per establir el punt de partida més rigorós de la seva magna obra. Mancats com hem estat durant molt de temps de normalitat cultural, hem reclamat al llibre una impossible actualització per al nostre present, cosa que ha impedit de remarcar, paradoxalment, l'actualitat de l'obra.

I la seva coherència. I el seu compromís. Així, tot i que Hernández Sanz tanca el seu llibre el 1833, amb la fi de la societat d'antic règim i l'inici de l'estat liberal i burgès (poc més de setanta anys enrere de la publicació del *Compendio*), no s'està, al final de tot, de llançar un avís: "cuantos adelantos, cuantas conquistas en los diferentes órdenes de la vida social hemos conseguido en estos últimos años, quedan estampados en la primera parte de este libro".

En efecte, aquesta primera part de geografia, a més del medi físic, abraça també l'economia (amb els canvis introduïts per la industrialització), els mit-

Portada del *Compendio de Geografía e historia*

jans de comunicació, la demografia, l'organització política, el patrimoni ecològic i històric i la cultura.

Aturem-nos en aquest darrer apartat. Ben significativament, en el capítol que li dedica defuig tot historicisme centrat en les grans personalitats (i menorsquins il·lustres que dona en apèndix, tot ampliant-ne amb bon criteri nòmina) per fer un assaig sociològic del moment present, amb la qual cosa evidencia la consciència que té de la realitat cultural menorquina i l'escala de valors amb què la contempla.

Així, el primer indicador és l'alfabetització, lligada als centres d'ensenyament (amb una referència a la introducció primerenca de la "moderna pedagogia"), a les biblioteques de l'illa i a les institucions tant d'alta cultura humanística i científica (en destaca l'Ateneu i l'*Observatori astronòmic*, dissenyat per Maurici Hernández Ponsetí) com de medicina social (la *Lliga anti-tuberculosa*, el *Dispensari oftalmològic* i *La Gota de Leche*). La impremta i la premsa, és a dir, els mitjans de difusió i de divulgació, ocupen després el segon interès, que es desplaça, amb més espai, al tema de la llengua, tractat sense cap ambigüitat ("El habla menorquina es una variedad dialectal de la lengua

catalana”) i amb rigor filològic i històric. En aquest sentit, destaca l’oficialitat de la llengua pròpia fins a començaments del segle XIX amb el corresponent ús escrit en els àmbits públics i professionals, d’una banda, i, de l’altra, en els privats (en aquest cas, fins ben entrada la segona meitat del segle XIX).

El diagnòstic actual (amb “la enseñanza oficial en castellano”) és que la llengua ho és “només” de comunicació oral (“Hoy por hoy su uso queda reducido á la conversación familiar”), amb tot el comportament diglòssic que se’n deriva, agreujat, com destaca, per l’“anarquia” ortogràfica, derivada de la manca d’una normativa única per a tota la comunitat lingüística, la qual, com ja sabem, es va aconseguir uns anys més tard, el 1913, amb la publicació de les *Normes ortogràfiques* de l’Institut d’Estudis Catalans. El resultat de tot plegat és, com Hernández Sanz destaca, que, a començaments del segle XX, el castellà és una llengua limitada per extensió i per grau de domini:

“No solamente son contados los menorquines de las ciudades que no posean el castellano lo suficiente para darse á entender, sino que son escasos también, en Mahón sobre todo, los que no hablen uno ó varios idiomas extranjeros (el francés ó el inglés principalmente”.

Clou aquest capítol amb referències a la música, als establiments benèfics i a les societats de socors mutus: en els tres casos, la dimensió cívica hi és subratllada. En el primer, pel fet de connectar l’afició musical amb l’existència d’orfeons “inspirados en la civilizadora obra del immortal Clavé”. En els altres dos, perquè són la mostra del caràcter humanitari i previsor dels menorquins.

El que resta clar de la lectura d’aquest capítol és que el seu autor té una concepció àmplia, política en el sentit de ciutadana, de la cultura, indestriable, per tant, de l’educació (en el sentit tant d’instrucció com de valors socials) i del civisme. En conseqüència i en coherència, ell mateix s’ha de concebre en funció d’aquestes coordenades, que reclamen accions col·lectives, de grups amb plataformes que propiciïn canvis i millores en la seva societat. Un intel·lectual així, “professional” en diria Jordi Casassas,² no pot ser mai petrificat en una imatge única perquè allò que el caracteritza és el diàleg constant i polifònic amb la realitat dinàmica, que el defineix i que ell contribueix a definir incessantment aportant-li nous coneixements, noves accions i noves imatges.

² Jordi CASASSAS I YMBERT, “La història cultural i l’intel·lectual professional. Una visió personal”, *Cercles*, 1 (Universitat de Barcelona 1998), 6-11.

És des de la perspectiva de la societat i dels grups que hi incideixen que adquireix tot el sentit afrontar la trajectòria de l'intel·lectual i l'artista Francesc Hernández Sanz, l'autor del *Compendio* i del capítol de Cultura esbossat. La feina que s'ha de fer és ingent però tenim la ferma confiança que aquest Any Hernández Sanz haurà posat les bases per a la recuperació doble inseparable d'aquesta figura i del món bigarrat que va viure.

* * *

LA FORMACIÓ MENORQUINA ENTRE LA REVOLUCIÓ I LA RESTAURACIÓ

La formació menorquina dels primers disset anys de Francesc Hernández Sanz -del 1863, en què va néixer, fins al 1880, en què clou els seus estudis de batxillerat- ens hauria d'aportar les llavors més valuoses dels posteriors fruits de maduresa: aquelles llavors on cristal·litzen conjuntament els estímuls familiars i les circumstàncies històriques.

Pel que fa als primers, la importància és decisiva perquè serà a la llar on s'encarnarà l'aprenentatge artístic i cultural més inesborrable. L'ascendència paterna -és fill, nét i rebesnét d'orfebres i gravadors- és la primera escola de qui, al Nou-cents, serà reconegut com a *arbiter elegantiarum*, per la seva obra i per l'estil amb què afronta la vida. L'ascendència materna el connecta amb el gran món de la cultura il·lustrada: no debades el seu avi Joan Sans i Rocanobot de Joan Roca i Vinent, l'autor de *Diari de Maó* i membre destacat de l'acadèmia setcentista *Societat Maonesa*, que es reunia a la casa de Joan Ramis- és el traductor al menorquí -és a dir, al català literari de l'època- de *Les aventures de Telèmac* als anys vint del segle passat.

D'una banda i altra, rep no només art i cultura -i fins ciència, si no oblidam els lligams indirectes amb els Hernández apotecari i metge- sinó també la percepció social de la cultura i la perspectiva ideològica, cívica, des de la qual es viu i es crea. Pensem només, com molt bé va destacar Joan Hernández Andreu, en l'abast moral i pedagògic de l'obra de Fenelon, traduïda pel seu avi; pensem, encara, en les figures que el seu pare Joan Hernández Pons triava per als seus relleus en nacre - Galileu, Voltaire, Mirabeau-; pensem, finalment, que tant el seu avi patern, Francesc, com el seu pare mateix es van

implicar en la vida ciutadana a través de les seves actuacions com a regidors i tinents.³

Sabem, per Joan Hernández Móra, que l'ensenyament primari el dugué a terme al Col·legi Maonès del prestigiós mestre valencià Josep Hospitaler, la qual cosa constitueix un índex pedagògic i sociocultural valuós dins el període del Sexenni revolucionari en què es desenrotlla la vida de l'infant dels cinc als dotze anys, fins al seu ingrés a l'Institut. En efecte, Josep Hospitaler,⁴ escriptor prolífic i director del *Diario de Menorca* (1858-1866), ens situa de ple en una nova etapa: la de la ruptura amb el món il·lustrat, que havia fet de la llengua catalana de Menorca el seu mitjà d'expressió cultural més europeista i cosmopolita.

Amb la mort d'Antoni Febrer i Cardona el 1841 i la configuració de l'estat liberal i burgès, que reclamarà per a l'autoanomenada "nación" espanyola una única llengua "nacional", a Menorca s'iniciarà, des de perspectives de "progrés", un procés de castellanització, la principal estratègia del qual serà qüestionar la unitat de la llengua per tal de desposseir el "menorquí", minusvalorat i rebaixat a "dialecto", de la seva condició de llengua de cultura, ben manifestada per les generacions anteriors d'il·lustrats.

Josep Hospitaler, amb la seva obra lexicogràfica, s'insereix dins un panorama més ampli,⁵ que no serà qüestionat fins als anys vuitanta, des de París, per Josep Miquel Guàrdia i, a partir del tombant de segle, des de Menorca mateix per intel·lectuals i escriptors que, com Francesc Hernández Sanz, obriran una nova dinàmica de recuperació dels usos cultes de la llengua catalana de Menorca.

Mentrestant, però, cal retenir que aquesta atmosfera de castellanització lingüística era compatible amb l'exercici d'una menorquinitat -associativa, historiogràfica, científica, patrimonial, pedagògica i literària-, de la qual beurà l'infant Francesc Hernández per recuperar-la, amb plena consciència, a la seva maduresa. Permetin-me una petita pluja de noms: l'*Ateneo de la Juventud* o *Ateneo Menorquí*, creat el 1869, amb joves com el seu futur amic

³ Vegeu Deseado MERCADAL, *Los Ayuntamientos de Mahón a través de la historia* (Maó 1975).

⁴ Vegeu Jaume OLIVER, *Escola i societat* (Palma 1978), 181.

⁵ Vegeu Jordi CARBONELL, "Els gramàtics i els lexicògrafs menorquins anteriors a F. de B. Moll", *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Menorca* (Barcelona-Menorca 1994), 57-75.

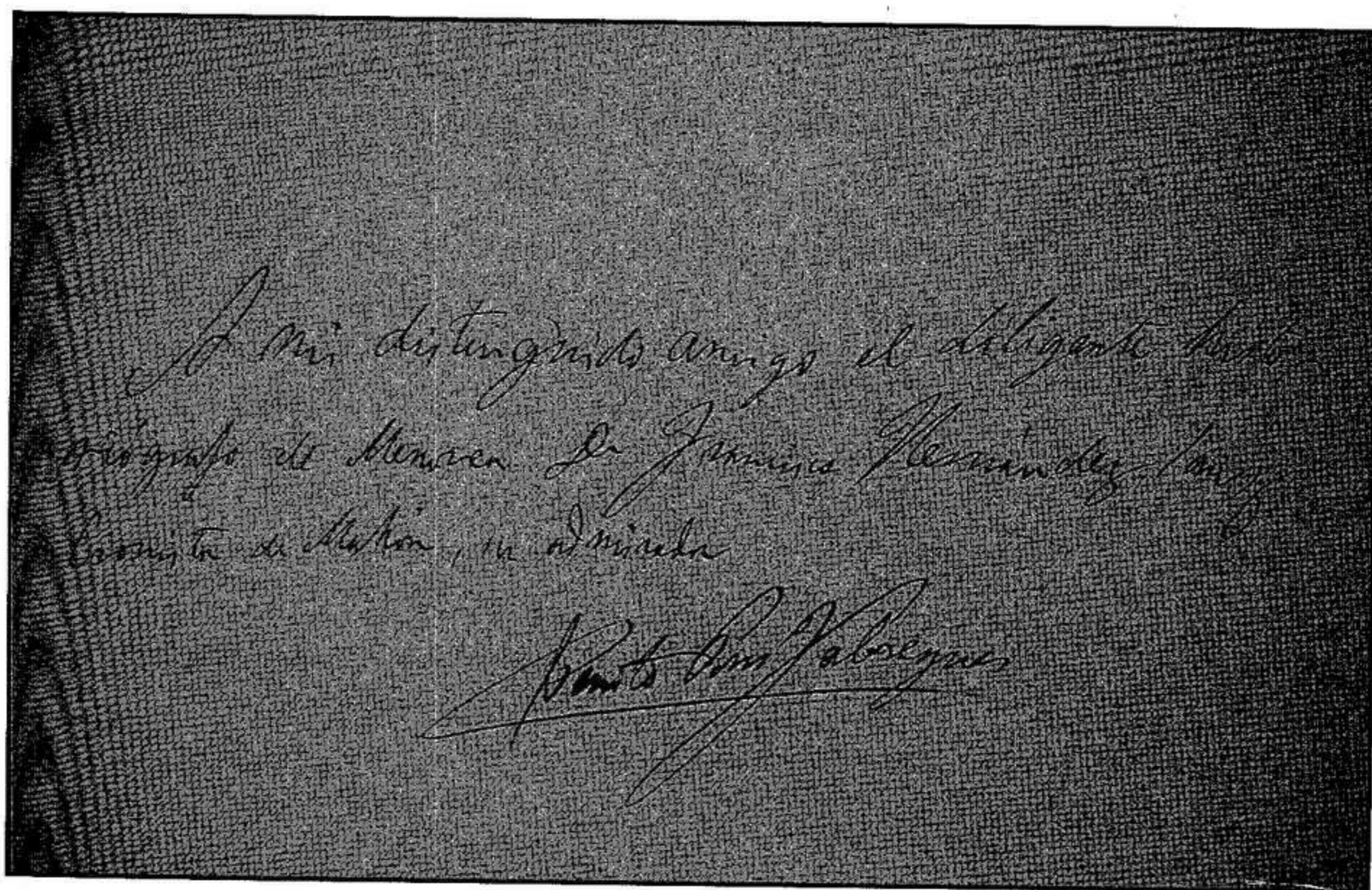
i col·lega Benet Pons i Fàbregues; la *Historia de la Isla de Menorca* (1874-1876) de Rafael Oleo i Quadrado; els grans científics, tan diversos ideològicament, Francesc Cardona i Orfila i Joan Joaquim Rodríguez Femenia; l'arqueòleg i col·leccionista Joan Pons i Soler; el pedagog Joan Benejam, adalid de l'ensenyament des dels infants fins als adults; l'activitat teatral, periodística, impressora i literària dels germans Fàbregues, amb la figura destacada de Bernat, l'autor d'obres que van de *Lo llibre dels glosats* (1867) a la *Biblioteca de escriptors menorquines* (1878). I des dels anys seixanta fins a vuitanta, la figura aglutinadora i relacionadora de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria amb la xarxa de col·laboradors per als toms de Menorca de *Die Balearen*.⁶

Els anys d'institut de Francesc Hernández del 1875 al 1880, en els primers anys de la Restauració borbònica, ens poden oferir també dades significatives tant pel que fa a l'equip docent com a l'extraordinària capacitat intel·lectual del jove alumne. Quant al primer, n'hem de destacar especialment dos professors: l'humanista i traductor Magí Verdaguer i Callís, cosí del poeta Jacint Verdaguer, i el bibliotecari Miquel Roura i Pujol, amb qui el lligarà sempre una profunda amistat.

L'expedient de l'alumne Francesc Hernández, conservat a l'arxiu d'aquest Institut, és ben explícit: amb un domini, gairebé absolut, d'excel·lents, hi destaquen els premis en quatre assignatures: retòrica i poètica, psicologia lògica i ètica, aritmètica i àlgebra, i geometria i trigonometria. Aquest brillant currículum fa que el claustre de professors acordi unànimement de dispensar-lo del pagament dels drets del grau de Batxiller. Permetin-me una anècdota a l'altura d'aquesta categoria acadèmica: entre els exàmens conservats en el seu expedient, n'hi ha un sobre figures retòriques; l'exemple que acompanya la definició de metàfora és "El sabio es el faro de la humanidad". Batec de l'època o collita pròpia, és, al meu parer, el que millor pot anunciar la figura lluminosa de Francesc Hernández Sanz.

* * *

⁶ Vegeu Miquel Àngel LIMÓN, "L'Arxiduc i Menorca, apunts d'unes relacions oblidades", *Revista de Menorca*, 1994, 273-283.

Autògraf de Benet Pons Fàbregues, que mantingué una extensa relació epistolar amb F. Hernández Sanz

LA FORMACIÓ BARCELONINA ENTRE LA RENAIXENÇA I EL MODERNISME

L'aprenentatge continua fora de l'Ítaca menorquina, amb tota la dimensió del poema de Kavafis, per anar a la ciutat -Barcelona- a "aprendre i aprendre dels que saben". Ens trobam, sens deubte, davant una nova etapa decisiva -dels desset als trenta anys- i, tanmateix, molt mancada de dades concretes.

Sintetitzem-ne el que ens és conegut: en primer lloc, tres cursos a la Facultat de Medicina, que abandona segurament en descobrir que aquesta no és la seva veritable vocació. En segon lloc, una activitat artística que, d'acord amb la informació que posseïm, tindria un doble vessant. El primer, el d'il·lustrador en un ampli ventall de revistes: des de les més *underground* com *El Nuevo Intermedio* -recordin l'exemplar de l'exposició actual al Museu de Menorca, de la col·lecció de Tomàs Vidal Bendito- fins a les principals revistes satíriques i republicanes de l'època, com *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa* al servei d'una política catalana d'esquerres entre

Miquel Roura i Pujol a la primera seu de la Biblioteca Pública

la classe obrera. El segon, el de pintor, com ens ho confirma el fet d'haver compartit taller a prop de la catedral de Barcelona amb Anglada Camarassa i el mestre de Joan Vives Lull, al seu torn deixeble artístic de Francesc Hernández Sanz.⁷

En tercer lloc, una activitat literària, investigadora i divulgadora, de la qual coneixem només els seus articles (i dibuixos) d'arqueologia publicats a *La Ilustración Española y Americana*, amb els quals volia iniciar el volum I dels XXIII, de l'obra completa, dissenyada a les darreries de la seva vida.

El misteri que plana sobre la seva etapa barcelonina -d'una certa bohèmia segons el mateix Josep Pla- està fet, tanmateix, de claroscurs ben significatius: la producció artística i literària que ens n'ha arribat, amb tota la continuïtat posterior, i, sobretot, una dada, fins ara no observada. Em referesc a la que es troba a l'expedient d'Hernández Sanz com a professor dins l'arxiu d'aquest institut: va exercir, per oposició, d'agent de comptabilitat municipal de l'Excel·lentíssima Diputació Provincial de Barcelona des del desembre de

⁷ Vegeu Cristina ANDREU, "Vives Lull: una vida i una obra", *J. Vives Lull (Maó, 1901-1982)* (Menorca 1993), 13-62.

1888 fins al maig de 1893 “por haber renunciado al mismo con motivo de su traslado a Mahón”.

Tot plegat significa que, des d'una pluralitat de perspectives, Francesc Hernández Sanz va viure intensament la realitat de la capital catalana en un període privilegiat: el del triomf del moviment de la Renaixença, amb el naixement del catalanisme polític i la configuració, a començaments de la dècada dels noranta, d'una nova generació modernista, que fa del nacionalisme i de l'europeisme els dos eixos complementaris del seu programa de regeneració cultural.

El testimoni posterior del seu fill Joan, en una carta adreçada a Francesc de B. Moll, així ens ho confirma:

“Els capvespres, a la sortida de l'escola, on tot l'ensenyament es donava en castellà, el meu pare em feia seure al seu costat i em posava a les mans un llibre o altre de Mossèn Verdaguer i m'explicava tot allò que jo encara no podia entendre i que, una volta comprès, m'agradava molt i acabava per aprendre-ho de memòria. No sols les poesies que parlaven del Bon Jesús i dels nois i de les coses més pures, sinó les altres, les patriòtiques, que, després, m'atrevia a recitar davant la família. Fou una experiència educativa que he agraït sempre al meu pare. Ell escrivia els seus treballs en castellà, per norma general, però, en el fons de la seva ànima, es sentia catalanista”.⁸

A Barcelona, gran universitat de cultura i de civisme, Hernández Sanz es va “licenciar” d'intel·lectual, de persona que, de nou en contacte amb el seu medi menorquí a partir del 1894, miraria d'incidir-hi posant en joc dos atributs essencials: el realisme -el fet de prendre la realitat com a punt de partida- i la voluntat de millora d'aquesta realitat en funció d'una perspectiva de futur.

* * *

⁸ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, “Joan Hernández Móra: les paraules i els silencis de la Menorca del segle XX”, *Revista de Menorca*, 1994, 394.

LA ILUSTRACION ESPAÑOLA Y AMERICANA

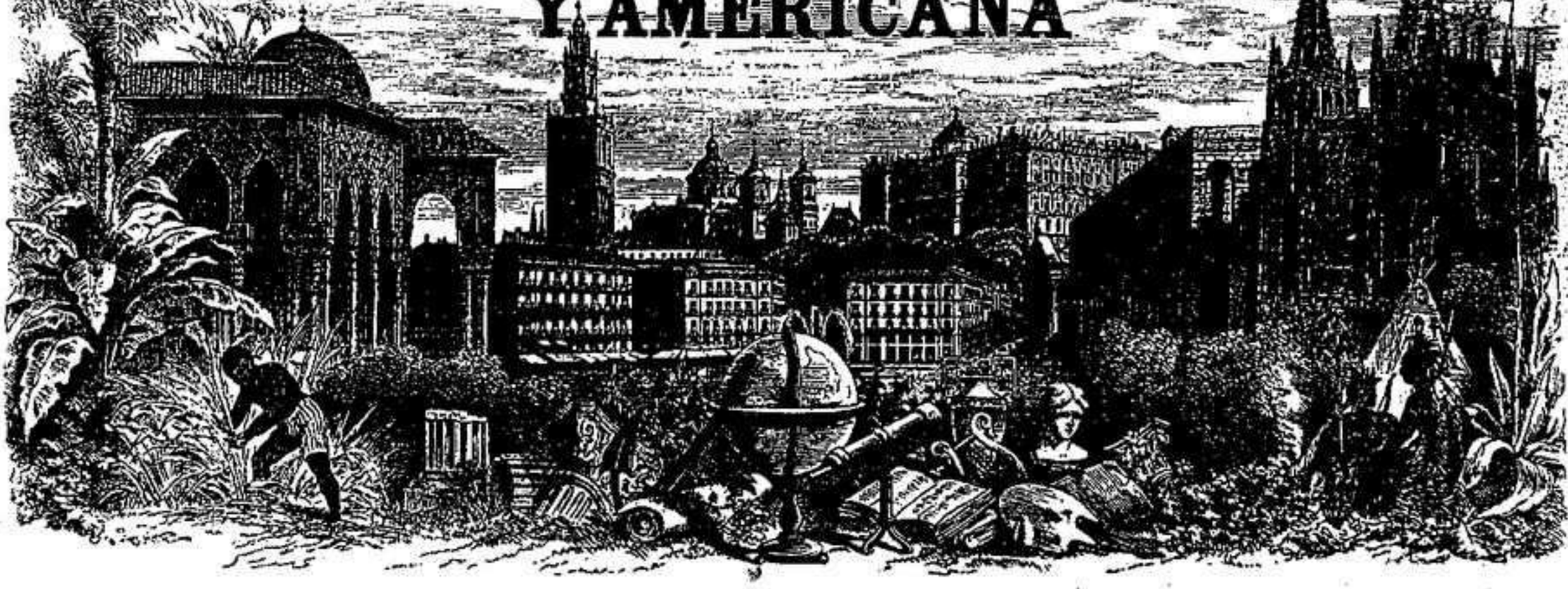

Table with subscription prices in pesetas for different regions (Madrid, Provincias, Extranjero) and terms (Ano, Semestre, Trimestre).

Year and issue information: AÑO XXIX.—NÚM. XLIII. ADMINSTRACION: CARRETAS, 12, PRINCIPAL. Madrid, 22 de Noviembre de 1885.

Table with subscription prices in gold (oro) for Cuba, Puerto-Rico y Filipinas, and other regions.

Capçalera de "La Ilustración Española y Americana"

310 LA ILUSTRACION ESPAÑOLA Y AMERICANA. N.º XII

Artículo de texto, likely related to the archaeological findings shown in the adjacent image. It discusses various aspects of the site and its significance.

Additional article text, continuing the discussion or providing more details on the archaeological site.

APUNTES ARQUEOLÓGICOS DE LA TINA DE ROSA.

Section of the archaeological report detailing the findings from the 'Tina de Rosa' site, including descriptions of structures and artifacts.

LIBROS PRESENTADOS A ESTA REDACCIÓN POR AUTORES O SOCIEDADES

Section listing books presented to the editorial office by authors or societies, with brief descriptions of each.

ARTÍCULO DE PAÍS RECOMENDADOS

Section recommending books from various countries, providing titles and authors.

ALMANAQUE DE LA ILUSTRACION PARA 1886. Directory listing for the year 1886, including names and addresses of contributors and subscribers.

Gravat i article d'Hernandez Sanz a l'esmentada revista

EL TOMBANT DE SEGLE O LA CRISTAL·LITZACIÓ D'UN NOU PROJECTE INDIVIDUAL I COL·LECTIU.

Quan Hernández Sanz retorna a Menorca, el panorama cultural es presenta amb tot d'ambivalències que, al llarg dels anys vuitanta i inicis dels noranta, han reforçat, d'una banda, plantejaments de les dècades anteriors i, de l'altra, han introduït nous elements amb capacitat de projecció futura.

Així, si el 1883 Jaume Ferrer i Parpal publica un *Diccionario Menorquín-Castellano*, d'un interès lexicogràfic indubtable, però amb l'objectiu "que sirva de guía para aprender el idioma nacional y no confunda nuestra habla con el catalán, valenciano ni mallorquín"; dos anys després Josep Miquel Guàrdia, des de les pàgines de la *Revue des Deux Mondes*, alerta de la diglòssia menorquina que fa del castellà la llengua escrita i reclama, en conseqüència, "un vocabulari complet del català, abraçant tots els dialectes, retrocedint fins a la seva procedència, i si fos possible, a l'origen de tots els mots, un gran nombre dels quals és de manlleu. No hi ha probablement un altre mitjà d'establir una ortografia assenyada i uniforme, i de preparar així una història seriosa de la llengua i de la literatura catalanes". El primer editor modern de *Lo somni* de Bernat Metge, l'articulista de *L'Avenç*, el gran erudit i humanista de la Renaixença, el metge-filòsof i el pedagog alaiorenc s'avançava, en aquest camp com en tants altres, al que serien les grans fites de la generació noucentista.

El 1888, per altra banda, Joan Seguí Rodríguez, partint del model del *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* de Palma, havia creat la *Revista de Menorca* amb el lema "patria y ciencia". Fins al 1890, congria al seu voltant un grup de primera línia, entre els quals cal destacar els científics Maurici Hernández i Joan Joaquim Rodríguez, els historiadors Pere Riudavets i l'eivissenc Enric Fajarnés (autor d'un article sobre la instrucció de la dona a Menorca). El tram de referències de figures (de J. M. Guàrdia a Miquel Roura i Francesc Andreu Femenias) i de notícies de tot l'àmbit cultural català és la mostra més evident d'un ampli interès, que depassava l'àmbit de la publicació periòdica, com ho demostra l'impuls a la creació del Museu Municipal el 4 de novembre de 1888.

Encara una darrera dada: els sectors conservadors i catòlics redefiniran també el seu paper per convertir la combativitat ideològica en acció cultural.

Comencen a emergir les figures de Francesc Camps i Mercadal, d'Àngel Ri i Pablo i d'un joveníssim Cosme Parpal i Marquès. La dècada dels noranta més, estarà marcada per la catalanitat del bisbe manresà Joan Comas i Vid que no debades serà rebut amb un poema de l'escriptor des Castell per fer avinent "que no haveu mudat de pàtria/sols haveu mudat de llar".⁹

És dins aquest context, complex i ambivalent, que se situarà Francesc Hernández Sanz al moment d'iniciar-se l'etapa de cristal·lització d'un projecte, alhora individual i col·lectiu. El febrer del 1894 serà nomenat professor de dibuix de l'institut (impartint dibuix lineal, geomètric, de paisatge, de figura i, posteriorment, topogràfic), tasca docent que el posarà en contacte amb el catedràtic d'història Gabriel Llabrés i Quintana, amb qui l'unirà una relació profunda de mestratge i amistat fins a la mort de l'erudit mallorquí.

A tots dos devem la recuperació de la *Revista de Menorca*, paralitzada el 1890 i que reapareix el 1896-1897 amb un programa ara clarament acadèmic, regionalista i regeneracionista:

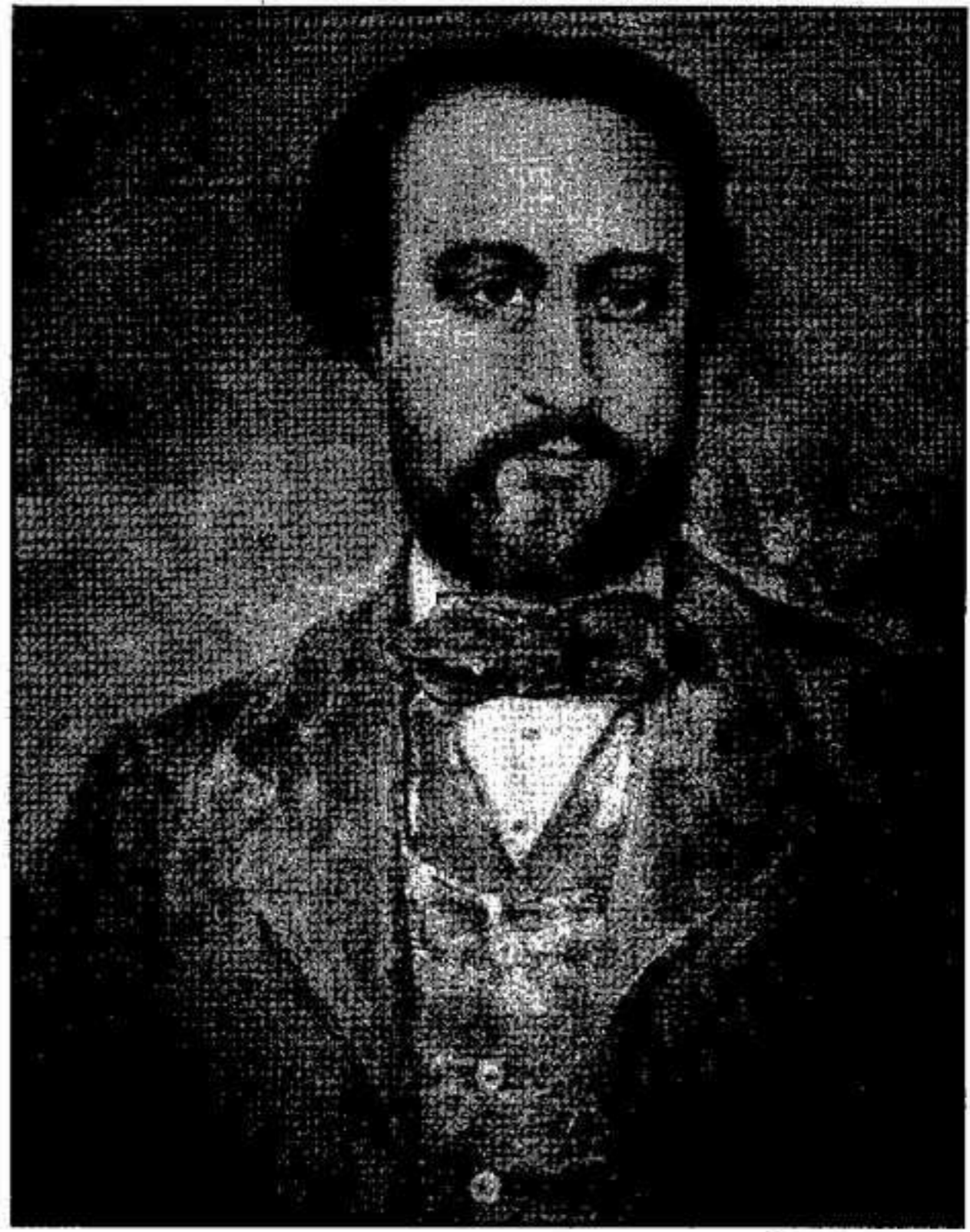
"(...) por este medio, acaso, consigamos como fin mediato, reanimar y mantener vivo entre los verdaderos amantes del país el espíritu de vigilancia y de mejora en favor de la balear menor, hoy tan decayida, á fin de que sus mejoras y progresos sean, más bien que meros accidentes debidos á los triunfos y á las complacencias políticas, aspiraciones de una opinión general que tenga conciencia clara y convicción firme de las necesidades públicas".

La referència a la "balear menor" no és aquí retòrica: remet a l'existència d'uns contactes fructífers entre Menorca i Mallorca en un moment en què ambdues es plantegen un programa de modernització cultural i cívica, que pren com a model Catalunya. L'espai que la mateixa Revista atorgarà a Josep M. Quadrado, el 1896, arran de la seva mort, és la mostra més conclouent d'aquestes relacions que volen compartir el mestratge de l'historiador ciutadellès pel que fa a la configuració d'un intel·lectual, exempt de tot provincianisme i, en conseqüència, compromès amb la realitat del seu país, des del qual i per al qual treballa. Aquesta lliçó, explicitada per Miquel dels Sants Oliver, és la que impulsa la *Revista* pública i assumeix.

⁹ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, "Església i menorquinitat cultural: el traçat d'un itinerari", *Publicacions des Born*, 1 (Ciutadella 1997), 97-120.

J. M. Guàrdia, figura cabdal del moviment de la Renaixença

El rerefons de tot plegat son els contactes que s'obren amb els grups més dinàmics de la cultura mallorquina: el del diari *La Almudaina*, que posa damunt la taula plantejaments que farà seus l'Ateneu a partir de la seva fundació el 1905: l'associacionisme dels sectors productius, el foment del turisme i la confiança en el poder transformador de l'educació, el principal adalid del qual serà l'historiador Rafael Ballester. A *La Almudaina* hi col·laboraran Àngel Ruiz i Pablo (amic del poeta Joan Alcover) i Joan Benejam,¹⁰ mentre que la Societat Arqueològica Lul·liana obrirà les pàgines del Butlletí i les portes de l'entitat a figures com Francesc Camps i Mercadal i Francesc Hernández Sanz, el qual en serà nomenat soci corresponent el 10 de gener de 1898.

Aquest nomenament s'afegeix al de l'Associació Artísticoarqueològica Barcelonesa (del 21 de novembre del 1888) i al de la Societat Barcelonesa d'Amics de la Instrucció (20 de novembre de 1897), sense comptar els derivats de la seva activitat artística -Academia de Nobles y Bellas Artes de Zaragoza (1898), la de Bellas Artes de Cadiz (1899) i la de San Fernando

¹⁰ Vegeu Damià PONS, *El Diari "La Almudaina" en l'època de Miquel S. Oliver* (Binissalem 1998).

(1903)-, i els que s'aniran incorporant en altres etapes posteriors: Academia la Historia (1906), Sociedad Arqueológica Tarraconense (1909), Société Bibliographique de Paris (1900), Société de Correspondance Hispanique Consejo Superior de Protección a la Infancia y Represión de la Mendicidad (1913). Si els cit, és per remarcar que l'*honoris causa* d'Hernàndez Sanz és fet, com diria Francesc de B. Moll, de *laboris causa* i, encara, en els múltiples camps que només una ferma i cívica vocació i dedicació culturals pot unificar.

No ens pot estranyar, per tant, que, a la marxa de Gabriel Llabrés, "nuestro querido Director y maestro", Hernàndez Sanz assumés qui la continuï (aquesta és la paraula que ell emprà) de la *Revista de Menorca*, confiant (una altra paraula seva) en la col·laboració col·lectiva i fent vots en l'assoliment del seu desig: "el pasado es buena garantía para el porvenir". Els problemes arqueològics, tanmateix, toparà es resoldran amb la creació de l'Ateneu, al qual, el 1906, oferirà la revista com a òrgan d'expressió.

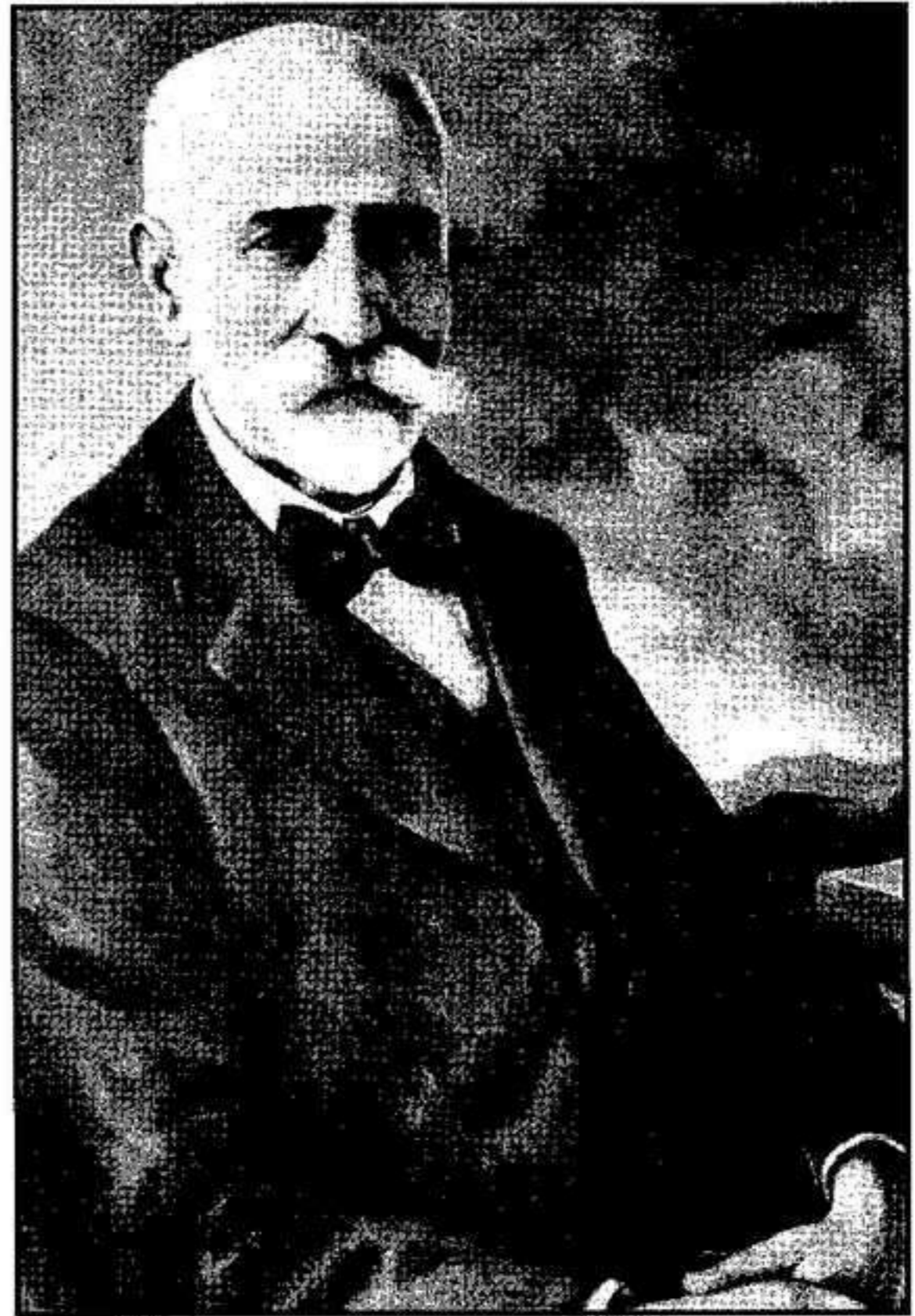
Abans, però, a partir, del 1896 al 1905, durà a terme una important tasca investigadora, que es concretarà en una quinzena llarga de publicacions sobre temes d'arqueologia, història moderna i contemporània, història cultural, traducció, edició de textos i de gravats..., cada una de les quals requeriria un estudi anàlisi aprofundida. Ara, tanmateix, el que m'interessa de subratllar és la modernitat de la concepció historiogràfica de Francesc Hernández Sanz tal i com pel que fa a determinats àmbits com a la dimensió interdisciplinària.

El vessant individual -tot i la destinació pública- d'aquesta feina es complementa encara amb un altre d'estrictament col·lectiu, en diferents àmbits. Citem-los. En primer lloc, la col·laboració, al costat d'una nòmina extensa de menors, que oferirà a Antoni M. Alcover el 1901 per omplir fitxes lèxiques (sobretot de l'edat moderna, a partir dels documents d'arxiu) de cara a l'elaboració del *Diccionari de la llengua catalana*: esteim a l'inici d'una dinàmica, que tindrà com a fita decisiva el Primer Congrés Internacional de Llengua Catalana (1906), on participaran Francesc Camps i Mercadal, Àngel Ruiz i Pablo i Cosme Parpal i Marquès.

En segon lloc, el paper actiu que jugarà, al costat de Pere Ballester, per decidir la participació menorquina al I Congrés Històric de la Corona d'Aragó (1905), d'acord amb la proposta que els ha adreçat Benet Pons i Fàbregues (el més joveníssim de l'Ateneu Menorquí del 1869, ara destacat autonomista de Mallorca).

F. Camps i Mercadal,
metge, folklorista i filòleg

En tercer lloc, l'activitat docent i divulgadora que durà a terme a l'Extensió Universitària, creada el 1904 i germen de l'Ateneu Científic, Artístic i Literari. Així, d'acord amb el seu expedient acadèmic, sabem que el curs 1904/1905 va impartir un curs de Teoria i Història de l'Art; els de 1905/1906 a 1907/1908, tres de Geometria aplicada al Dibuix; i del 1909 al 1911, un total de quatre cursos sobre les matèries abans esmentades. A més, va fer nombroses conferències: el 18 de maig de 1904, sobre "L'Art a Menorca" a la Primera Escola de Filletes de Maó; el curs 1906/1907 a les classes nocturnes d'adults; el 28 de maig de 1910 i l'11 de novembre de 1911, a l'Ateneu des Castell sobre "L'Art com a font històrica" i la "Història de l'escriptura" respectivament. Aquesta activitat li va merèixer, ja el 25 de novembre de 1909, el reconeixement de la Junta Central de l'Extensió Universitària de Barcelona en forma de medalla d'or. Per part nostra, no calen paraules per justificar que la cultura, per a Hernández Sanz, era educació i civisme.

* * *

INTEL·LECTUALITAT I INSTITUCIONS DEL NOU-CENTS

El 1905/1906 significa, també per a Menorca, l'entrada plena al Nou-cents en tant que es qüestiona explícitament l'individualisme artístic del torn bant de segle europeu i es planteja una acció institucionalitzadora i civilitzadora, en un marc d'establiment de noves i progressives relacions dins la comunitat cultural i lingüística catalana.

José Pérez de Acevedo, el 1906, combat el simbolisme decadentista del Modernisme per fer una declaració de mediterraneïtat i d'assumpció, per part de l'artista solidari, dels sentiments de la humanitat. Aquestes paraules, les pronuncia en una nova tribuna, que és la mostra més concloent del salt qualitatiu produït a Maó i a tot Menorca. Em referesc, òbviament, a l'Ateneu Científic, Artístic i Literari, la institució més emblemàtica de la Menorca que al Nou-cents vol configurar una "cultura col·lectiva".

L'ambició del seu programa -de veritable Acadèmia- es fa evident amb la creació de seccions -Ciències exactes i naturals, Ciències morals i polítiques, Literatura i música, Arts del Dibuix i Arqueologia, Esports i excursions, Agricultura-, de les quals resta exclosa la de Comerç, Indústria i Navegació pel fet que la idea ateneística ha comportat el naixement de la Cambra oficial. Tota una vida cultural completa es generarà al seu voltant -investigacions, exposicions, recitals, concerts, premis, divulgació- i la convertirà en espai nodridor i projector d'iniciatives de dins i de fora de l'illa. Acollirà el Museu Municipal, del qual ha estat conservador Hernández Sanz des del 1898. Comptarà, a més, amb un òrgan d'expressió, la *Revista de Menorca*, també dirigida per Hernández Sanz i salvada, així, de la precarietat amb què havia viscut des del seu naixement.

L'èxit de l'Ateneu serà, per tant, el d'un ampli grup d'intel·lectuals i de ciutadans amb una idea de civisme menorquí i menorquinista, que, sense qüestionar el marc "oficial" de la cultura, introduirà espais essencials de reconeixement i d'assumpció de la pròpia realitat. El microcosmos ateneístic se situarà, encara, dins un mapa cultural menorquí ric, interconnectat i dinàmic: la llengua, l'etnografia, el dret, el regionalisme, el patrimoni cultural, l'ensenyament tindran plataformes i noms perfectament inserits en els grans debats del Nou-cents.

És dins aquest context que adquireix tot el sentit la brillant i atapeïda trajectòria de Francesc Hernández Sanz en l'etapa que va del 1904/1906 fins a

1931, en un ampli espai temporal clarament marcat, als anys vint, per la dictadura de Primo de Rivera i, com diria Josep M. Roig Rossich, el seu “assaig de repressió cultural”.¹¹

L'intel·lectual i l'artista maonès, amb la maduresa i gràcies als nous espais i relacions, intensifica la seva activitat en tots els camps. La síntesi, i no diguem la contextualització, és gairebé impossible però mirarem d'esbossar-ne les grans línies. En primer lloc, l'artística: president de la Secció d'Arts Plàstiques de l'Ateneu, n'impulsarà la creativitat amb mostres de fotografia (1906), de projectes i de dibuixos arquitectònics (1908: Francesc Femenias i Francesc Hernández Sanz) i amb Exposicions Generals de Belles Arts (1911 i 1917), amb totes les implicacions amb altres projectes culturals i cívics. Creador, al seu torn, actiu i reconegut (acumula medalles d'or i de plata en diferents exposicions, fins internacionals), converteix l'art en objecte de divulgació i d'investigació històrica, donant a conèixer l'obra dels pintors contemporanis i recuperant figures tan cabdals com la del pintor setcentista Pasqual Calbó.

En segon lloc, la docència estricta: a l'Institut, a l'Escola Municipal de Dibuix (nomenat per concurs el 15 de març de 1909), a l'Escola d'Arts i Oficis (fundada el 1919) i a l'Escola Elemental del Treball en què va ser transformada el 1926.

En tercer lloc, tots els vessants -acadèmics i cívics- com a historiador, partint de la seva activitat primera com a arqueòleg, les formes vuitcentistes del qual s'adeqüen al nou segle: al rigor (que comparteix amb el seu amic Antoni Vives Escudero), als nous mitjans de reproducció (la fotografia), a la direcció d'excavacions i al fet de col·locar aquesta activitat al centre d'un programa de protecció del patrimoni i de captació d'un “turisme de qualitat”, que pugui servir d'element modernitzador. En aquest sentit, cal retenir una dada privilegiada: la constitució, el 10 de gener de 1924, de la Subcomissió de Monuments històrics i artístics, sota la seva presidència.¹²

El veritable salt el fa, però, com a historiador: l'obra d'aquest període ocuparia devuit voluminosos toms dels vint-i-tres amb què ell va organitzar la seva producció escrita. Es tracta, ni més ni manco, que de més de cent deu

¹¹ Vegeu Josep M. ROIG ROSICH, *La dictadura de Primo de Rivera a Catalunya. Un assaig de repressió cultural* (Barcelona 1992).

¹² Vegeu *Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Baleares* (Palma 1928).

entrades, algunes de les quals corresponen a llibres sencers. I tot açò, fet de d'una concepció interdisciplinària de la història, amb una metodologia rigorosa i positivista (no debades és cronista de la Universitat de Maó i arxiver municipal des del 1910), amb un domini dels recursos de la llengua literària amb il·lustracions pròpies, amb referències historiogràfiques amplíssimes: en suma, amb tot allò que caracteritza, d'acord amb Enric Pujol, la historiografia noucentista.

Al costat del *Compendio de Geografía e Historia* (1908), cal esmentar, de manera especial, *El archivo municipal de Alayor* (1917) i la inèdita *Geografía històrica de l'illa de Menorca* (1925). Les dues darreres obres van ser premiades per la Secció historicoarqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (fundat per Prat de la Riba el 1907 després del seu nomenament com president de la Diputació de Barcelona), la Secció que participà en el Servei de Conservació i Catalogació de Monuments, el de Foment dels Museus Locals i l'Oficina d'Estudis Jurídics, i assumí el Servei d'Excavacions Prehistòriques.¹³ Tot un programa ben afí al que impulsava l'actuació de Francesc Hernández.

El fet, gens anecdòtic ni particular, té la dimensió de categoria menorquina perquè la implicació en la política cultural noucentista d'Hernández Sanz és paral·lela a la que havien establert, per citar noms emblemàtics de la mateixa alçada, Francesc Camps i Mercadal amb la Secció Filològica (no debades Menorca va assumir des del primer moment les *Normes ortogràfiques* del 1913, publicades per Llum Nova des Migjorn) i el seu *Butlletí de dialectologia catalana*, i el mateix folklorista/filòleg, juntament amb Pere Ballester (relacionat amb l'Oficina d'Estudis Jurídics), amb l'Arxiu d'Etnografia Catalana. Gens de vuitcentisme, per tant, ni cap nostàlgia romàntica batega en l'acció d'aquests gran intel·lectuals menorquins, que tiren endavant un programa de modernització i de connexió amb la cultura catalana compartida.

En relació amb açò, hi restaria un darrer punt, l'extensió del qual limitaré a unes poques dades significatives. Francesc Hernández Sanz, fidel a la seva concepció de cultura, participarà en tot moment en totes les activitats i amb totes les entitats al servei del creixement col·lectiu: el 1909 a l'àlbum solida-

¹³ Vegeu Jordi CASASSAS (coordinador), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)* (Barcelona 1999), 202.

ri *Menorca-Italia*, publicat per l'Ateneu Popular de Maó; el 1910, amb la institució de puericultura i maternologia *La Gota de Leche*; el 1919, amb la commemoració de l'Any Josep M. Quadrado i Joan Ramis, impulsada respectivament pel Cercle Artístic de Ciutadella i l'Ateneu de Maó; el 1923, amb la creació de l'Associació Menorquina de Nostra Parla, punt d'arribada del camí de retrobament amb la catalanitat històrica, cultural i lingüística de Menorca. L'encontre era històric, molt ben representat per la presidència atorgada a Joan Mir i Mir (provinent de l'anarquisme i del sindicalisme); la vicepresidència, a Francesc Hernández Sanz; el càrrec de bibliotecari a Ferran Soldevila (establert llavors a Menorca); la presidència honorària a Francesc Camps i Mercadal, el patriarca de les lletres menorquines, la saviesa vella al costat de la saba nova de Joan Hernández Móra i de Marçal Pascuchi, la generació que hauria hagut de superar, si la tragèdia posterior no els hagués ferit de ple, les ambivalències de les generacions anteriors.

L'assaig dictatorial de Primo de Rivera paraitzarà l'Associació i el seu Butlletí, però no podrà frenar un dinamisme cultural imparabile, que, en el cas de Francesc Hernández Sanz, s'ha traduït ja en un reconeixement més enllà de l'illa, gràcies en part a dos dels seus ambaixadors culturals més eminents: Josep M. Ruiz Manent, el fill d'Àngel Ruiz i Pablo, i Joan Estelrich, el mallorquí format a Menorca, que, des de les tribunes que li ofereix la seva elevada posició de dirigent cultural, enaltirà amb les més altes paraules "el primer historiògraf vivent de les illes Balears"; és a dir, Francesc Hernández Sanz.

* * *

EL FINAL D'UN CAMÍ

Amb la proclamació de la Segona República, Francesc Hernández Sanz, a frec de la setentena, pot compartir la desclosa general d'esperances i de projectes que, finalment, aposten per la configuració d'un estat plurinacional i plurilingüístic. El seu perfil intel·lectual adquireix la nitidesa de qui, amb una sòlida trajectòria al darrere i amb la companyia més qualificada de la generació jove, avança encara en la cristal·lització dels objectius, educadors i cívics, que sempre l'han guiat.

La seva obra investigadora i divulgadora -que en tot moment ha concedit un espai fonamental a la història cultural- aconsegueix ara una nova fita amb l'edició de textos literaris cabdals: la *Relació i drama sobre la conquesta de Menorca* (1930), una peça única dins el teatre català, d'acord amb Enric Cabra¹⁴; *Sapphira* (1931), l'única traducció conservada de la immensa activitat cultural duita a terme per la *Societat Maonesa*, acadèmia i centre de lectura que ell havia donat a conèixer el 1921; i la comèdia setcentista *Història de la invenció de Nostra Senyora del Toro*, acompanyada d'una introducció en català en què expressa la importància del que, als anys seixanta, Jordi Carbonell, anomenarà "el període menorquí de la literatura catalana". Ens cal, per tant, subratllar amb tota la força el paper capdavanter d'Hernàndez Sanz dins la historiografia literària catalana pel que fa al coneixement de la Il·lustració i del Neoclassicisme.

En aquesta tasca, no es trobarà sol: el seu fill Joan ha emprès l'estudi de l'obra de Josep M. Quadrado; Marçal Pascuchi, des de Barcelona on és professor de l'Institut-Escola, ha col·locat Josep Miquel Guàrdia, l'altre gran figura de la Renaixença, al centre de la seva investigació; i Llorenç Lafuente Vanrell, des de la *Pàgina menorquina de El Bien Público* fa pública la poesia del gran humanista il·lustrat Antoni Febrer i Cardona. Al seu torn, el filòleg i editor ciutadellenc Francesc de B. Moll, continuador de l'obra d'Antoni M. Alcover, emprèn el 1933 la col·lecció "Les Illes d'Or", el programa inicial del qual contempla la publicació d'obres històriques i literàries d'autors menorquins, Francesc Hernàndez Sanz entre ells.¹⁵

Ens trobam, per tant, davant una etapa decisiva de configuració d'un espai cultural compartit, amb la presència activa de l'intel·lectual maonès, ja sigui donant suport a l'autonomia universitària catalana (ja el 1917 havia publicat a la revista *Estudis Universitaris Catalans*), ja sigui establint contactes amb intel·lectuals (Pau Vila, Carles Rahola, entre d'altres) i amb entitats que, com l'*Associació per la Cultura de Mallorca* i la revista *La Nostra Terra*, manifesten una idea globalitzadora de la cultura, en paraules d'Isabel Graña.¹⁶ No debades el seu fill Joan imparteix, a començaments dels anys 30, una càtedra

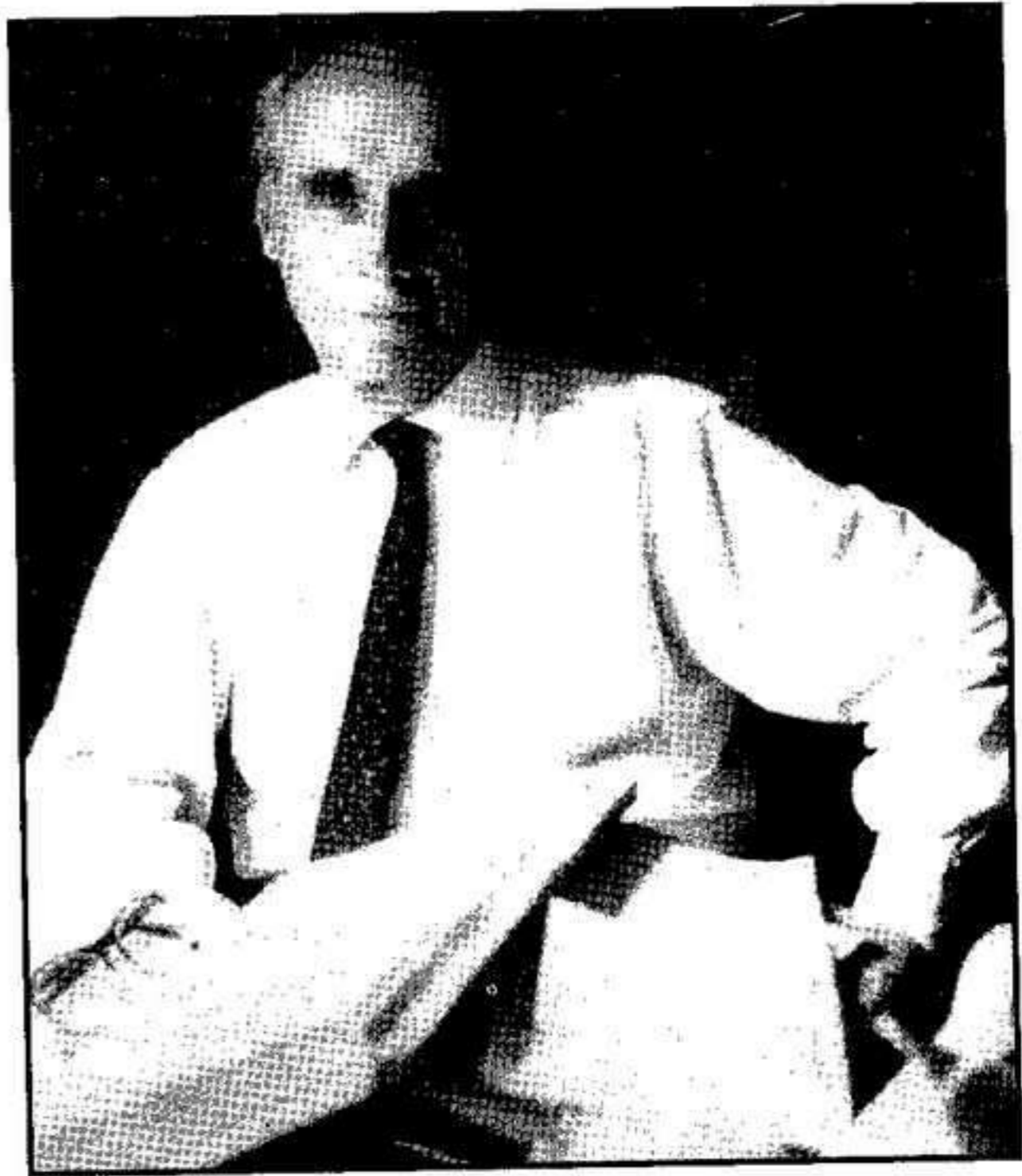
¹⁴ Vegeu Enric CABRA I MARTORELL, "Introducció" a *Presa de Menorca* (Menorca 1989), 5-41.

¹⁵ Vegeu Josep MASSOT I MUNTANER, *Els intel·lectuals mallorquins davant el franquisme* (Barcelona 1992).

¹⁶ Vegeu Isabel GRAÑA I ZAPATA, *La cultura a Mallorca (1840-1936)* (Palma 1998), pp. 64.

Ferran Soldevila, bibliotecari de l'Associació Menorquina de Nostra Parla

d'Estudis Baleàrics (proposada per l'Associació, tot i que contestada pel jove catalanista Joan Timoner Petrus, "Menorquit") i ell mateix proposa, en el seu període de director, la subscripció a l'esmentada revista, juntament amb el Diccionari Alcover/Moll i el *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

El dinamisme de Francesc Hernández troba expressió no només en la investigació i l'edició sinó també, i sobretot, en la projecció cultural, la gestió cívica dels recursos i del patrimoni i l'ensenyament. Així, serà un dels amfitrions dels membres de la Institució Catalana d'Història Natural de l'Institut d'Estudis Catalans que visitaran Menorca el 1933 en el que és una bona mostra de com la intel·lectualitat científica i humanística illenca havia aconseguit d'inserir la nostra realitat dins el pla més acadèmic. L'interès que Menorca desvetlla a tots els àmbits, fins als més internacionals, es tradueix també en obres d'autors estrangers, honorats tots ells a agrair el mestratge i la col·laboració de Francesc Hernández Sanz.

Aquesta obertura científica i literària reclama, a més, des de començaments de segle, un correlat de modernització socioeconòmica de l'illa: aquest és el sentit del paper que l'artista maonès, com a President de la Comissió de Monuments Històrics, jugarà en la fundació, el 1932, del Foment del Turisme, en un ambient ben preparat per les guies que l'Ateneu ha impulsat.

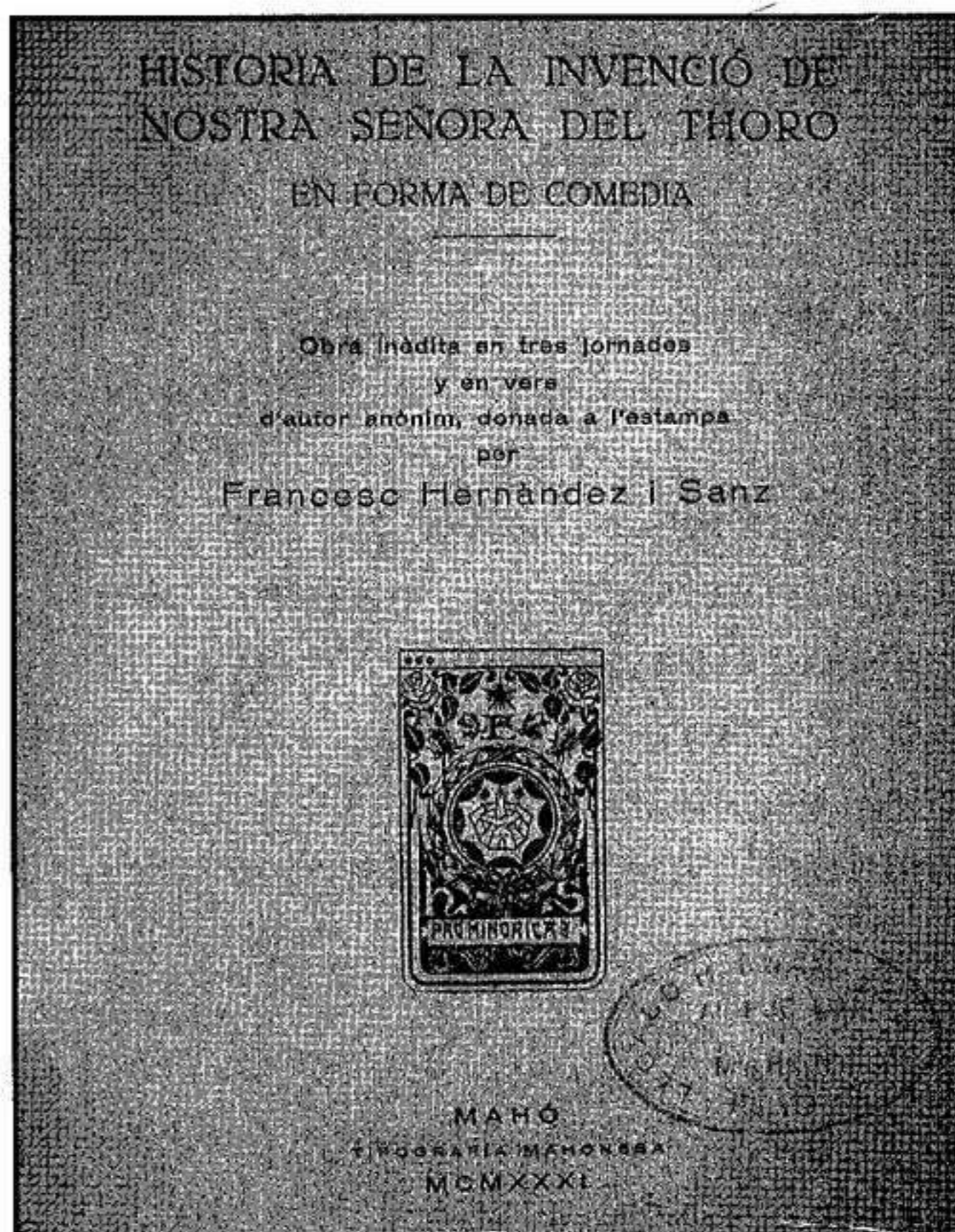

Joan Estelrich (a la dreta) amb la redacció de
"La Gaceta de Menorca", 1913

I, finalment, l'ensenyament, que ell ha impartit i imparteix des de centres per a un alumnat socialment ben divers. No ens pot sorprendre de descobrir, a les actes d'aquest Institut, l'entusiasme i els bons criteris pedagògics i humans amb què Francesc Hernández afronta l'any de Director delegat, nomenat directament pel Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts. Del març del 33 al de 34, desplega una gestió impecable tant pel que fa als recursos i a l'infraestructura del centre com a la vida cultural que ha de generar. Amb l'elegància més natural, i més ferma, resol els conflictes més corporativistes, mira d'implicar el centre en els projectes sorgits a Madrid o a Barcelona i proposa gestos cívics (no polítics) d'un profund sentit, com és l'expressió de condol per la mort de Francesc Macià, president de la Generalitat de Catalunya.

En arribar al 1936, la cultura de Menorca, gràcies a persones com Francesc Hernández Sanz, havia recorregut un llarg camí de retrobament, de modernització i de projecció. Una bona mostra d'açò és la redacció, poc abans de l'esclat de la guerra, d'un Manifest d'ahesió i d'agraïment als signats pels grans intel·lectuals i escriptors de Catalunya i de Mallorca. La celebració, el 1933, del centenari de la Renaixença havia donat forma i formes a una cata-

F. Hernández Sanz, descobridor i editor d'obres cabdals de la Literatura menorquina

lanitat que Menorca ara fa seva per l'assumpció de la seva història (encarnada en les figures de Joan Ramis, Vicenç Albertí, Antoni Febrer i Cardona i Josep M. Quadrado) i la voluntat de “renèixer en el propi esperit”.¹⁷

Els fets bèl·lics n'impedirán les signatures, i el triomf franquista mirarà d'anul·lar-ne les fites del passat i tota la càrrega constructora del futur. Francesc Hernández Sanz patirà també la repressió, soferta a Mallorca en plena guerra pel seu amic historiador Joan Pons i Marquès, signant del Manifest mallorquí. Com ell, d'acord amb un text escrit el 1937 en castellà i no publicat fins al 1977, només pot optar per dues posicions:

“Una, la de disimular la derrota, y con una agilidad que tiene su imagen exacta en el mundo vegetal, volver la cara al sol que más calienta y, renegando de las banderas de ayer, acogerse a la nueva bandera triunfadora. Otra, la de confesar la derrota, pero “nuestra derrota”

¹⁷ Vegeu Josefina SALORD RIPOLL, “Josep M. Quadrado com a referent cultural de la Menorca del Nou-cents”, *Joan Ramis i Josep M. Quadrado: de la Il·lustració al Romanticisme* (Barcelona 1999), 327-349.

personal, no la de la idea, invicta ella e invencible en la partícula c
verdad”.¹⁸

I Francesc Hernández Sanz, també derrotat personalment, encarnarà, e tot moment i fins ara mateix, el triomf de la Idea, de la idea viscuda com pràctica cultural educadora i cívica. La doble mort del 1939 i del 1949 (u encara hivernal 4 de març) posarà a prova la fragilitat o la fermesa de l memòria col·lectiva. Res no podrà, però, apagar-ne la seva flama, avivada per totes aquelles persones que compartien el seu lema obert *Pro Minorica*. Així és a nosaltres que ens interpel·la perquè convertim aquesta commemoració en un veritable acte de recuperació. De recuperació, si em permeten, de la voluntat col·lectiva de repensar, amb els nous elements d'aquest final de segle cops atzarós, desorientat i encara esquitxat de barbàrie, el paper central que hauria d'ocupar la cultura com a educació i civisme.

---

¹⁸ Vegeu Joan PONS I MARQUÈS, *Historia i política* (Palma de Mallorca 1977), 302.

FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ I EL CAMÍ DE CAVALLS

JOAN MANEL MARTÍ I LLUFRIU (*)

CAMÍ DE CAVALLS

*El camí de cavalls
-capamunts, capavalls-
dóna la volta a l'illa;
els còdols emblancats
voregen els costats
de la via senzilla.*

*Aguaita els arenals,
macars, ports i tossals
de part de tramuntana;
i al sud els esvorancs
de cales i barrancs
que clivellen la plana.*

*A vegades l'incert
viarany quasi es perd
dins pinars o marina;
però segueix cap dret,
un lloc o una paret
tot d'una us hi encamina.*

*Si seguiu el camí
del cap fins a la fi
no haureu fet tasca eixorca,
perquè el seu màgic fil
embasta el bell perfil
de l'illa de Menorca.*

*(Poema de Joan Timoner i Petrus,
del llibre-recull L'illa d'argent
i publicat l'any 1982)*

(*) Llicenciat en ciències biològiques.

PREÀMBUL. EL CONTEXT

Trobar-se camins tallats, tancats amb paret seca, branques o barreres d'ullastre amb cadenats, no és, gens ni mica, una novetat d'aquest final de mil·lenni. Als arxius municipals de tots els pobles —desastrosament conservats molts d'ells, per cert—, s'hi poden trobar cartes i documents, de diferents èpoques, de ciutadans afectats que es queixen pel tancament d'un camí determinat. També s'hi troben les respostes de l'Administració corresponent, que moltes vegades, actua amb contundència i ordena l'obertura del camí en qüestió, però que, d'altres, no té la informació suficient per prendre una decisió ràpida i segura jurisdiccionalment. A més, hem de tenir en compte que, en molts casos, quan parlem d'un camí ens referim, simplement, al dret de pas per un viarany sense delimitació de paret, fet que facilitava molt la seva alteració o desaparició. Aquest és el cas del camí que tractam aquí, l'anomenat Camí de Cavalls, que, per la seva peculiaritat de camí no delimitat amb paret seca, s'ha convertit amb el temps en una de les vies de comunicació més problemàtiques.

L'estament militar, un dels principals beneficiaris del vell camí que voreja l'illa, és qui, d'una forma més insistent, fins a l'any 1960, es queixa del seu mal estat als ajuntaments corresponents. Fet que és del tot lògic si tenim en compte que el Camí de Cavalls ha servit d'enllaç entre les diferents torres de defensa i de vigilància (talaies) per a l'ús de la cavalleria i, en tot cas, també de la tropa. Però si bé és cert que el Camí de Cavalls ha tingut una clara definició (no sabem amb seguretat si l'originària, tot i que la majoria d'autors així ho consideren) com a via "estratègica" i "per a la defensa" de Menorca, no ho és menys que, des del seu mateix naixement, el camí ha anat lligat a l'ús civil i públic. Ho demostren les queixes d'entitats o de particulars que reclamen l'obertura d'algun tram del Camí de Cavalls, tancat pels propietaris de les terres per on aquest passa. Davant les queixes, els municipis, o també el governador de la província, recordava o ordenava als propietaris la seva obligació de mantenir net i marcat amb calç el traçat del camí.

Pot servir de mostra la carta que el governador civil de les Balears envia el 5 de setembre de 1932 a l'Ajuntament de Ciutadella, en resposta a la protesta formulada per la Sociedad "La Sportiva" de Pescadores y Cazadores de Menorca sobre el tancament del pas pels camins del Semàfor del cap de Bajolí i el Camí de Cavalls: *"He tenido a bien disponer lo siguiente: Interesar del*

señor Teniente Coronel Jefe de la Comandancia de la Guardia Civil dé las oportunas órdenes para que por la fuerza de su mando sita en esa ciudad, se proceda a hacer desaparecer las barreras que impiden el paso” (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella). L’Ajuntament de Ciutadella, per la seva banda, no dubta a refermar, en un llenguatge administratiu prou enrevessat, la disposició del governador civil: *“teniendo en cuenta y que el establecimiento de la servidumbre de paso es indudable en todas las fincas (...) y inspirándose –referint-se a l’alcaldia— en el bien de los administrados y no estando dispuesta a tolerar privilegio de clase alguno esta dispuesta a llegar, si la incomprensión de ciertos propietarios lo obliga, donde sea preciso para esclarecer el derecho a colocar dichas barreras y a que desaparezcan estas caso contrario”* (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

Com veim, la problemàtica entorn del Camí de Cavalls no es redueix només al tema de la seva conservació, sinó que es fa extensiva a la vigència del dret de pas que anomenam “servitud”. Els arguments que esgrimien aleshores uns –els que la defensaven— i altres –els qui la creien extingida o no existent— no han canviat gaire dels actuals, com bé queda reflectit en l’expedient obert per l’Ajuntament de Ferreries l’any 1901, relatiu a la conservació d’una servitud de pas que posa en comunicació aquest terme municipal amb el des Mercadal passant pels llocs de Sant Antoni, Son Rubí i Sant Joan de Serra. En aquest cas no es tracta de la servitud del Camí de Cavalls, però bé que ho podria ser. L’Ajuntament de Ferreries, davant la queixa d’alguns ciutadans de la vila que se senten perjudicats pel tancament *“de la servidumbre de paso público a pié y con caballeria que prestan desde tiempo immemorial sus fincas, para la comunicación y tránsito com atajo entre ambos pueblos de Ferreries y Mercadal, perjudicando así de un modo notable los intereses de los habitantes de ambos términos”*, decreta l’obertura del camí, resolució contra la qual els propietaris interposaren un recurs dirigit al governador de la província per considerar-la *“destituida de fundamento legal y contraria al derecho de propiedad libre que los recurrentes sustentan”* (Arxiu Municipal de Ferreries).

No és estrany, idò, que, en les circumstàncies esmentades, els ajuntaments de l’illa sol·licitessin informes tècnics i jurídics sobre els camins, i que els intel·lectuals i historiadors de l’època exposessin la seva opinió, tècnica i científica, en referència a la qüestió.

EL PROTAGONISTA: FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ

Encara que fins ara ho hagi pogut semblar, l'objectiu del present treball de recerca no és descriure la situació conflictiva entorn del Camí de Cavalls especialment important entre els darrers anys del segle passat i el primer terç del present. Aquesta, emperò, és imprescindible per comprendre i situar els treballs realitzats pel polifacètic Francesc Hernández Sanz en els quals, d'una forma més breu o més extensa, és present el Camí de Cavalls. Abans caldria també fer un esbós biogràfic del nostre protagonista, tot destacant-ne aquells aspectes que més tenen a veure amb el contingut del treball present.

Hernández Sanz (Maó, 1863-1949) va ser, sense cap mena de dubte, una de les figures intel·lectuals més rellevants de la Menorca del primer terç de nostre segle. La seva tasca com a historiador és imprescindible per comprendre la història de Menorca. J. Mascaró Pasarius, en la dedicatòria de la seva *Geografia e historia de Menorca*, dirà: "A la memòria de l'insigne patrici menorquí, Francesc Hernández Sanz, Historiador Major de Menorca. Homenatge fervorós". El denominador comú de tota l'activitat d'Hernández Sanz "es troba, segurament, en l'assumpció de la seva menorquinitat, en la necessitat que sent de trobar-hi una base que l'expliqui, a ell i a la col·lectivitat de què forma part. En aquest sentit de voluntat d'explicació i de convenciment és que podem parlar ja de menorquinisme, no com a reducte tancat sinó com a espai obert des del qual establir ponts i lligams amb la realitat tota"¹. Destacà en la seva activitat d'investigació històrica i participà molt activament en els cercles culturals més dinàmics d'aquella època: l'Ateneu Científic, Literari i Artístic, l'Ateneu Popular de Maó (del qual va ser president de la secció d'Arts i Oficis) o de l'Associació Menorquina de Nostra Parla (de la qual fou vicepresident del butlletí que duia el mateix nom). Del 1898 al 1936 es féu càrrec de la direcció de la *Revista de Menorca*, i fou precisament durant aquest període que la revista esdevingué una publicació de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic (1906). Des de l'any 1910 fins al 1943 treballa a l'Arxiu Històric de Maó, període durant el qual va elaborar, entre molts altres treballs, el *Catálogo del Archivo*

¹ Josefina Salord: "Entre l'oblit i la memòria col·lectiva", pròleg de *Cultura i societat a Menorca* de Francesc Hernández Sanz.

Obra de J. Mascaró Pasarius
dedicada a F. Hernández Sanz

GEOGRAFIA e HISTORIA de MENORCA

Coordinada por J. MASCARO PASARIUS

A la memòria de l'insigne patrici menorquí,
FRANCESC HERNANDEZ SANZ,
Historiador Major de Menorca.
Homenatge fervorós.

J. MASCARO PASARIUS

Historico Municipal de Mahón (inèdit). Morí el 4 de març de 1949, a l'edat de 86 anys. L'Ajuntament de Maó, en sessió de 2 d'abril, del mateix any, el nomenà fill il·lustre de la ciutat.

Tres són les obres a través de les quals es pot fer un seguiment de l'estudi que Hernández Sanz fa del Camí de Cavalls: el *Compendio de Geografia e Historia de la Isla de Menorca*, publicat el 1908; el dictamen encarregat per l'Ajuntament de Maó "*Sobre caminos públicos de Menorca*" (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella), publicat a la *Revista de Menorca* i al *Butlletí Oficial de Ciutadella* l'any 1932; i l'obra escrita en català *Geografia Històrica de Menorca*, actualment dipositada a la biblioteca que porta el nom del seu fill, Joan Hernández Móra, esperant que algun dia surti publicada. Segons consta a la portada del llibre, H. Sanz acabà aquesta obra l'any 1925, és a dir, en plena dictadura de Primo de Rivera. Sobre aquest darrer treball, també hem de dir que va publicar-ne una petita part a la *Revista de Menorca* el mateix any 1932.

SOBRE L'ORIGEN DEL CAMÍ DE CAVALLS

En tota la seva obra publicada en què parla del Camí de Cavalls, Franc Hernàndez Sanz manté la teoria del seu origen francès, opinió que coincideix amb la del primer document bibliogràfic del qual tenim constància (*Plano la Isla de Menorca*, Bernat Calvet, 1890) que utilitzà com a base principal de la seva investigació. Cal dir que el *Compendio* constitueix una de les primeres referències bibliogràfiques (la quarta, cronològicament parlant), després de l'esmentada, de la de Rafel Oleo (a la qual quasi mai es fa referència) i de la breu aportació de l'Arxiduc (1892). És també un dels primers (segon) documents cartogràfics del Camí de Cavalls, mapa escala 1:200.000 fet el 1907². Tot i que no hi fa referència, el seu comentari sobre el Camí de Cavalls en el *Compendio* es basa, com hem dit, en el treball de Bernat Calvet sobre el *Planell de l'Illa de Menorca del cartògraf Louis Stoki d'Arc de Rochette*, que és el primer document cartogràfic trobat que conté el Camí de Cavalls. L'article de Calvet fou publicat a *El Ateneo*, òrgan de l'Ateneu Balear de Palma, i reproduït posteriorment a la *Revista de Menorca* de l'any 1890.

Les referències al Camí de Cavalls en el *Compendio* són bàsicament quatre. Tres d'elles són aquestes:

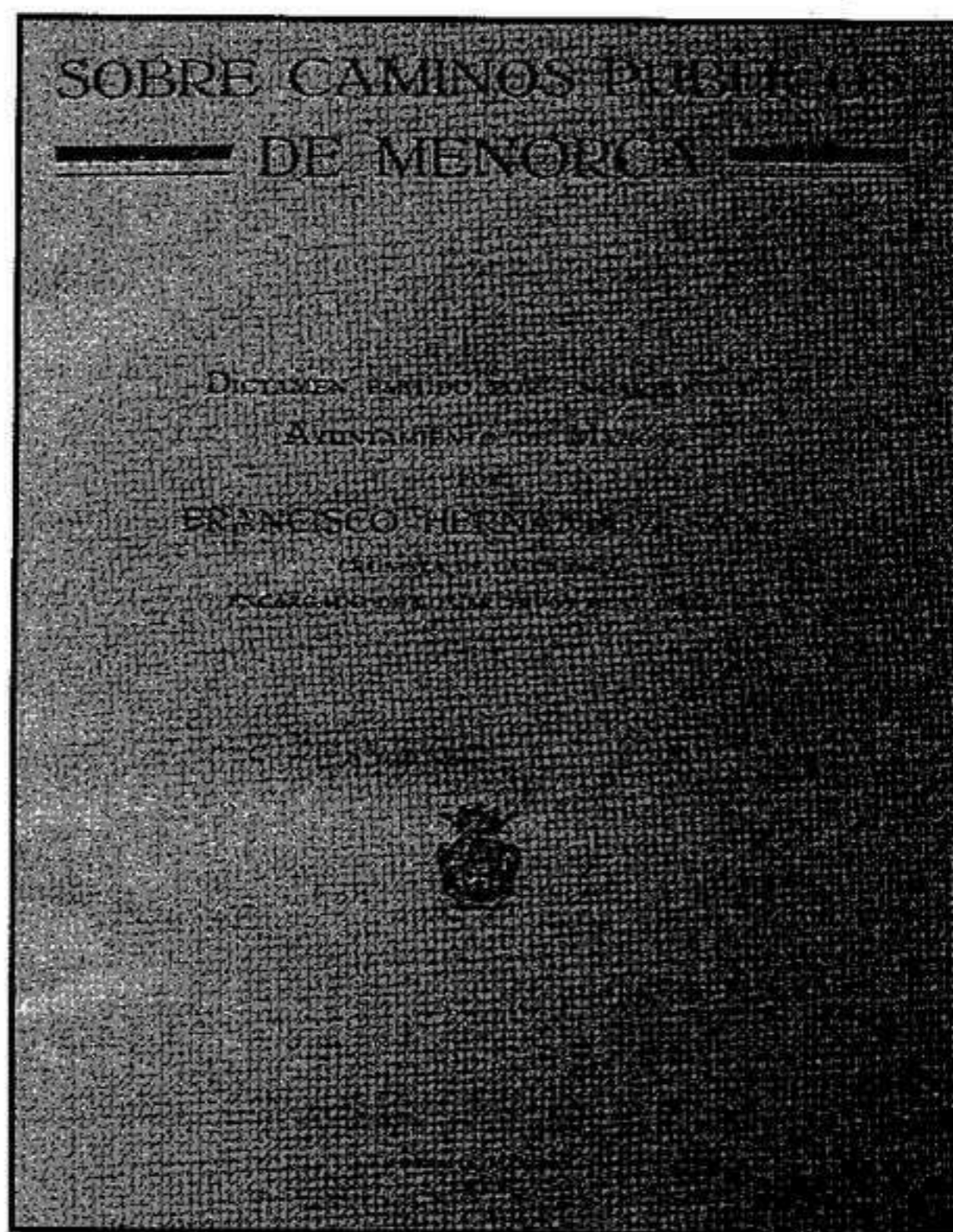
“Circunvala la isla una senda, marcada con encalades mojones, denominado Camí de Cavalls (camino de herradura) abierto por los franceses durante su efímera dominación, de 1756 a 1763 (220 kilómetros)” (pàg. 42, capítol VIII, “Comunicaciones terrestres i marítimas”).

“A él debiose (fent referència al comte de Lannion, el qual cap a l'any 1760 féu càrrec del govern de Menorca) en gran parte la apertura del camino que circunvala la isla (hoy convertido en pedregosa senda), llamado de Cavalls, y que obedecía a unos fines puramente estratégicos para servicio de las baterias y atalayas con también para agrupar las tropas, en caso necesario, para defender los puntos accesibles de nuestro litoral” (pàg. 337, capítol XXI, dedicat a la dominació francesa).

I parlant del general Sir Charles Stuard: “No descuidó tampoco el refuerzo de la Isla para ponerla á cubierto de un ataque imprevisto, levantando bat

² Posteriorment dibuixarà dos mapes més, sense aportar cap novetat: un d'escala un poc més petita 1:150.000, i un altre d'escala un poc més gran al del *Compendio* per incloure'l en el llibre de Miquel Moreno *Consideraciones sobre la defensa de Menorca*, de 1909.

Dictamen encarregat per l'Ajuntament de Maó

Josep Mascaró Pasarius

rias en la costa, ensanchando considerablemente el camino de cavalls” (pàg 372, capítol XXV, “Toma de Menorca y tercera dominación británica”).

En el dictamen “Sobre caminos públicos de Menorca”, publicat l’any 1932, torna a postular la teoria de l’origen francès. Aquí sí, emperò, que en fa referència al treball de Bernat Calvet. De fet, la descripció que Hernández Sanz fa del traçat del camí és quasi idèntica a la de Calvet.

Vistes aquestes dues úniques referències bibliogràfiques publicades en les quals tracta sobre l’antic camí, no és estrany que situï Hernández Sanz entre aquells autors que han acabat defensant la teoria de l’origen francès del Camí de Cavalls, teoria que perdrà la seva solidesa amb el treball de Jaume Ferrer publicat el 1948 (*Revista de Menorca*), i, posteriorment, amb el de Joan C. C. Nicolàs (1992). Però la realitat no és aquesta. En l’obra inèdita, *Geografia Històrica de Menorca*, Hernández Sanz defensa un origen anterior al de la dominació francesa, dada que estaria més d’acord amb la hipòtesi de Rafael Oleo i Quadrado³ i l’Arxiduc⁴, que en situen l’origen cap al 1331, i que marcadament tindran F. Martí i Camps⁵ o J. Mascaró Pasarius⁶.

³ “En el mismo año (1331) en Menorca era muy frecuentado, y en especial en las costas del término de Ciudadela, de Galestos moros y Argel, que con sus asaltos nocturnos quemaban y robaban cuanto encontraban. Los ciudadanos tomaron en su vida varias medidas, y entre las de que todos los colonos tuviesen un instrumento, llamado vulgarmente corn para avisar reciprocamente con su sonido, señal de peligro en la costa, en cuya ocasión era obligación de todos los caballeros el comparecer armados y a caballo. A este efecto se construyó alrededor de la isla un camino esperito, llamado hoy Camí de Cavalls; se montaron también cuadrillas de ciudadelanos...” (pàg 120 del tom I de l’original manuscrit de les *Noticias Históricas Topográficas de la Isla de Menorca y algunas otras concernientes a la misma*. Aquesta obra inèdita formada per catorze toms escrits a mà va servir de base a R. Oleo per fer la seva *Historia de la isla de Menorca*, (1876-1878). Entre la pàgina 595 i 596, en el mateix primer tom, hi ha una carta que Rafael Oleo escriu a Santiago Simó de Ciutadella, el 24 de maig de 1876, en la qual, sota el títol de Camí de Cavalls escriu: “En el año 1331 fué cuando Menorca se vió precisada de establecer semejante modo de defensa; así lo encontramos en los anuales de nuestra historia. En aquellos tiempos todas las poblaciones cristianas de la costa Mediterranea mantenian continuas luchas con los sarracenos, que entonces se llamaban “furiosos de la mar”, y he aquí el motivo porque se dedicaban personas al manejo de las armas; así es que se introdujeron las juntas y torneos venidos de alemania”.

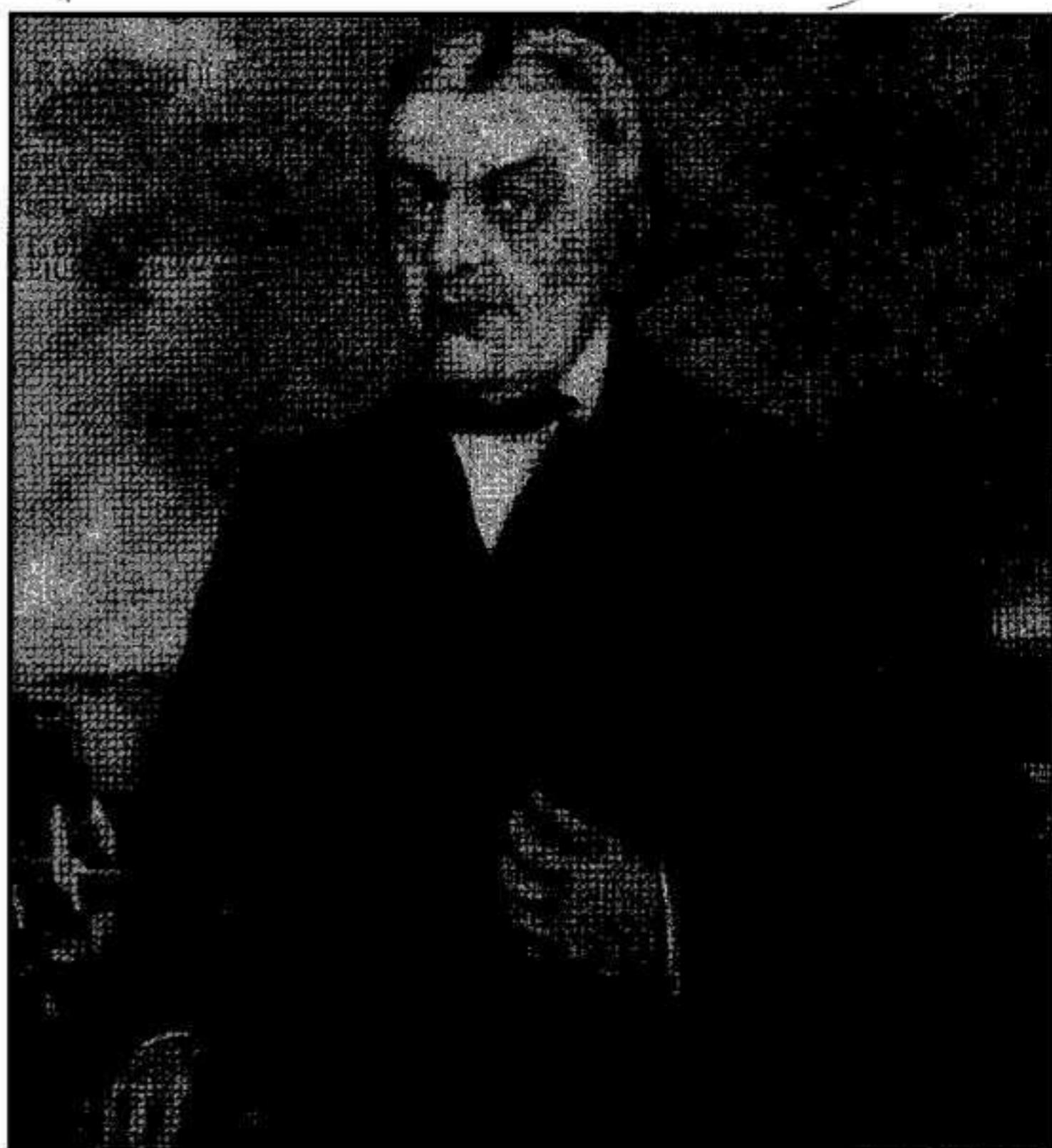
⁴ “En 1331 fue construido un vial periférico llamado Camí de Cavalls, con objeto de que la caballería pudiera alcanzar rápidamente aquellos lugares costeros donde amenazare desembarcar el enemigo. Esta servidumbre persiste aún hoy pues el general Llorente hizo limpiarlo hace algunos años para mejor vigilancia de la costa.” (*Die Balearen*, Arxiduc Lluís Salvador d’Austria, 1891).

⁵ “Durant la dominació francesa es reféu el camí de cavalls que, possiblement originari de l’Edat Mitjana forma una circumval·lació recurrent totes les costes de l’illa”. (pàg. 150, F. Martí i Camps, *Iniciació a la Història de Menorca*). “Emperò els pirates o corsaris que es poble menorquí té estampats en sa memòria”.

Rafael Oleo i Quadrado

L'Arxiduc Lluís Salvador

Hernández Sanz, a *Geografía Histórica de Menorca*, diu “La institució de les Cavalleries, per Jaume II de Mallorca, l’any 1300, per la qual s’obligà sos propietaris a mantenir un cavall armat per la defensa i custòdia de l’Illa va originar l’apertura d’un camí de circumvalació de Menorca que de bon principi no tenia altra indicació que els portells oberts en les parets dels llocs pel lliure pas dels cavallers encarregats de vigilar la costa”.

“Durant la curta dominació francesa (1756-1763) i baix el Govern del Comte de Lannion, qui per ses altes virtuts fou tant estimat dels menorquins s’operen també notables millores en l’ordre material.”

“A sa iniciativa es va deure en gran part l’afirmat i eixamplament del camí de circumvalació o de Cavalls amb el fi de servir les bateries i atalaies de la costa com també per poder ajuntar les tropes en cas necessari i combatre sense pèrdua de temps qualsevol agressió que intentassin els enemics pels punts accessibles del litoral.”

“Així mateix feu construir o recompondre una porció de vies radials que partint de punts interiors enllaçaria amb l’anterior camí.”

L’argument que donava en el *Compendio* (quarta referència del Camí de Cavalls) per abandonar la teoria que ara, a *Geografía Histórica de Menorca* defensa, era:

“Tal vez, por homogeneidad de nombres, se ha supuesto por alguien que el llamado Camí de Cavalls se abrió en la época de fundación de las Cavalleries, con el objeto de que los que tenían á su cargo la defensa y custodia de la isla pudieran libremente recorrer su litoral. Contra esta suposición, y á favor de la nuestra atribuyendo esta vía á los franceses, emitida en el capítulo VIII de la primera parte de esta obra, debemos hacer constar que el camino de circumvalación no figura en ninguna carta de la isla anterior á la dominación francesa” (pàg. 177-178, capítol XI, “Reino Independiente de Mallorca”).

---

ria, nomenant-los “lladres de la mar”, són principalment els moros, i un poc es “lladres de Pisa”. I d’el es recordança històrica es camí de cavalls que, donant la volta, voretja l’illa, senyalat no es sap quan establert legalment pels francesos en s’estada a Menorca, a mitjan centúria devuitena.” (pàg. 85, tom I *Folklore Menorquí de la Pegesia*, 1918).

⁶ En paraules de J. Mascaró Pasarius, Oleo diria “que en 1331 Menorca se vio precisada a construir un camino a lo largo de la costa de la Isla que más adelante recibió el nombre de Camí de Cavalls” (Mascaró Pasarius, *Geografía e Historia de Menorca*).

Aquí queda clar, idò, que era la manca d'un document que fes referència al Camí de Cavalls abans de la dominació francesa el que el posicionà al costat de la teoria de l'origen francès. Si finalment, Hernández Sanz, a *Geografia històrica de Menorca*, canvia la seva pròpia teoria deu ser perquè ha trobat qualque document anterior al 1756. El problema és que Sanz no esmenta, ni hi fa referència directament, cap document d'aquest tipus en la seva obra inèdita. Tot i així, en el present treball es formulen possibles indicis de quin és aquest document.

Un any abans de morir, l'any 1948, Jaume Ferrer i Aledo aporta en el seu treball *Menorca, su población rural* noves dades que fan referència al segle XVII i que tiraran per terra l'origen francès. Recull que en el *Llibre del Reial Patrimoni*⁷ titulat *Causas de Naufragios*, de 1681 a 1686 consta que l'any 1682 (de fet és el 1683, com s'ha pogut comprovar després) ja s'empraven els camins anomenats "de cavalls o de cavallers". També diu que el vell camí està assenyalat amb pedres que l'autoritat obliga a emblanquinar periòdicament i que és prou incòmode utilitzar-lo. "Sería delicioso —diu— que pudiese tener anchura suficiente para poderla emplear para dar paseos en coche o en auto, puesto que afrece panoramas muy curiosos."

El treball de Jaume Ferrer és el primer que dóna referències documentals anteriors a la dominació francesa que permeten corroborar un origen més antic del Camí de Cavalls. Foren aquests mateixos documents els que serviren a Hernández Sanz per revisar, en la *Geografia històrica de Menorca*, l'origen de creació del camí que circumval·la tota l'illa? No hi ha proves suficients per donar una resposta segura, però sí per intuir que va ésser així; és a dir, que tant Jaume Ferrer com Hernández Sanz utilitzen la mateixa documentació del *Llibre del Reial Patrimoni* per mantenir l'origen anterior a la dominació francesa del Camí de Cavalls. Quins són aquests indicis?

Primer. Que Hernández Sanz i Jaume Ferrer col·laboraren conjuntament en els principals àmbits culturals de l'època. Entre el 1919 i el 1929 coincideixen a l'Ateneu de Maó i en la publicació, la *Revista de Menorca*: mentre Jaume Ferrer era vicepresident de l'Ateneu, Hernández Sanz era el director de la revista. L'any 1923 ambdós formen part de la primera Junta General de

⁷ Hernández Sanz, al *Compendio* de 1908, ja explica en què consisteix el llibre del Reial Patrimoni. Diu en la pàgina 205: "Fué creado por Alfonso III, y tenía por objeto la cobranza de las rentas que debía percibir el rey para su mantenimiento y esplendor del trono".

l'Associació Menorquina de Nostra Parla, de la qual, com ja s'ha dit abans, Sanz, juntament amb Joan Mir i Mir, Ferran Soldevilla, Marçal Pascuchi i el seu fill Joan Hernández Móra, es fa càrrec de la Comissió de Redacció del Butlletí.

Segon. Hernández Sanz acaba la *Geografia històrica de Menorca* l'any 1925. Durant aquest temps Sanz encara és arxiver municipal de Maó (1910-1943) i, per tant, coneix i té al seu abast el *Llibre del Reial Patrimoni de Menorca* (de fet a la *Geografia Històrica* trobam cites que fan referència a aquesta font documental). No només açò, sinó que, com es diu a la "Notícia biogràfica" publicada a la *Revista de Menorca* l'any 1949, "No sólo el archivo propiamente municipal, sino los archivos también importantísimos de la Real Gobernación y del Real Patrimonio de Menorca fueron salvados por Hernández Sanz cuya diligencia consiguió llevar aún otros fondos documentales al que llamamos ya Archivo Histórico de Mahón, con denominación única y cuya existencia nos envanecemos todos". Si tenim en compte que el 1924 H. Sanz publica per primera vegada a la *Revista de Menorca* l'índex general de l'inventari del *Llibre del Reial Patrimoni*, i que un any abans ja havia rebut la medalla al mèrit civil pel fet d'haver-lo classificat i dipositat a l'Arxiu Municipal de Maó, podem situar, amb gran seguretat, que cap als anys 1924-1925 és el moment en què Sanz té accés al *Llibre del Reial Patrimoni* i comença a estudiar-lo. Tot açò fa pensar que, efectivament, Sanz coneixia la cita de *Las causas de Naufrágios*, i ben podria ser que de primera mà; és a dir, que fos qui la descobrí.

Tercer. J. Ferrer publica el seu treball *Menorca, su población rural* l'any 1948. En aquest treball Ferrer fa constants referències a l'obra publicada d'Hernández Sanz, el *Compendio* i "una obrita publicada en 1932 con el título *Sobre caminos públicos de Menorca*". Sense citar aquesta "obrita" (de fet, no ho podia fer perquè al treball *Sobre caminos públicos de Menorca* diu "fue abierto por los franceses durante su dominación"), a l'hora de referir-se a l'obertura del Camí de Cavalls, diu: "Segun el Sr. Hernández Sanz este camino se reconstruyó, por estar en mal estado, durant los años 1756 a 1763". Efectivament, diu "se reconstruyó" (Hernández Sanz, a *Geografia Històrica* diu que als francesos es deu "l'afirmat i eixamplament"); és a dir, que J. Ferrer utilitza en aquest moment la *Geografia Històrica* i no el *Compendio* o l'Informe, tot i ser inèdita.

Aleshores, encara queda un interrogant per resoldre: per què Hernández Sanz, després d'haver verificat la hipòtesi de l'origen del Camí de Cavalls cap al segle XIV i d'haver-la exposada en una nova obra històrica (*Geografia Històrica*, 1925), al cap de set anys repeteix en l'Informe encomanat per l'Ajuntament de Maó la vella teoria ja abandonada de l'origen francès? El fet que ni J. Ferrer la prengué en compte en el seu treball del 1948 pot servir per postular possibles respostes. Una d'aquestes podria ser que Hernández Sanz, tot i haver acabat la primera redacció de l'obra l'any 1925, l'acabas d'escriure a màquina i, per tant, de repassar-la i corregir-la, alguns anys després, entre el 1932 i el 1949; període durant el qual aconseguí les referències extretes del Reial Patrimoni del Camí de Cavalls, que obtingué directament o de part de J. Ferrer. Però aquesta és només una possible resposta de les múltiples que es podrien formular i que caldrà examinar i investigar amb més paciència.

INFORME SOBRE ELS CAMINS PÚBLICS DE MENORCA⁸

Tant en el *Compendio* com en la *Geografia Històrica de Menorca*, obres extenses i genèriques, les referències al Camí de Cavalls són curtes i en cap cas no es fa una descripció més o menys detallada del traçat o del seu estat de conservació. En l'Informe, en canvi, sí que hi trobam una descripció més exhaustiva del camí, tot i que en aquest tema no introduesqui modificacions respecte del document que ell utilitza sempre com a principal referent, el *Plano de la Isla de Menorca* de Bernat Calvet. De fet, podríem dir que la descripció del recorregut és quasi la mateixa en detall.

Sí, emperò, que val la pena destacar dos aspectes valoratius de l'Informe: un que fa referència a l'estat de conservació, i l'altre al caràcter públic del camí.

⁸ Apareix publicat a la *Revista de Menorca* (pp. 267-270, de 1932) com "Sobre caminos públicos de Menorca. Dictamen emitido por encargo del Ayuntamiento de Mahón" i al Butlletí Oficial de Ciutadella com "Considerando la importancia del informe del Cronista del Ayuntamiento de Mahón, don Francisco Hernández Sanz, que comprende el historial de los caminos y carreteras construídas por el Estado en Menorca, así como las que fueron construídas durante las dominaciones inglesa y francesa, acordó el Ayuntamiento de Ciudadela en sesión de día 26 de Octubre de 1932 imprimir dicho documento en un número extraordinario del Boletín Oficial del Municipio".

CONSERVACIÓ DEL CAMÍ DE CAVALLS

En aquest sentit diu: *“hay que suponer que sería mucho mayor de lo que en la actualidad ofrece quedando reducido a una mala senda, sin sombra. lo que fué y si no fuera que el ramo de guerra considerando su existencia todavía de utilidad en caso contrario, hace frecuentes llamamientos a los propietarios de las fincas que atraviesa para que lo dejen expedito al público encalen los mojones indicadores de su trazado, tenemos la seguridad de que habría desaparecido del todo”*.

SOBRE EL CARÀCTER PÚBLIC

Les referències al caràcter públic en l'Informe són constants. Ho diu el títol (*Sobre caminos públicos de Menorca*); ho diu el paràgraf anterior referent al mal estat de conservació (*“lo dejen expedito al público”*); i ho diu a l'introducció de l'Informe:

“la necesidad de conocer de una manera precisa el trazado de aquellos caminos públicos que conducen al litoral de la Isla algunos de los cuales fueron cerrados por medio de barreras por los propietarios colindantes o bien agregados a sus posesiones, impidiendo con ello el paso de carruajes, con grave perjuicio del Estado y del uso público”.

“De esta red de comunicaciones, que existía el día de la conquista por los españoles en 1782, quedó sólo una mala caricatura, confeccionada obedeciendo al capricho de todos los propietarios colindantes que empezaron ensanchar sus dominios a costa del del público, sufriendo todos aquellos caminos de construcción extranjera todas las mutilaciones y atropellos imaginables —fins aquí Hernández Sanz reproduceix Bernat Calvet— sin que el Gobierno de la Nación pusiera coto a tales demandas y castigara con mano dura a los que así detentaban terrenos que al público en general pertenecían.”

Són aquests dos paràgrafs de l'Informe que el convertien en un document important i, com deiem en el preàmbul, necessari per a les administracions locals per tal de prendre decisions amb una certa seguretat documental i jurídica. Aquesta importància es posa perfectament de relleu en el previ que

l'Ajuntament de Ciutadella incorpora al dictamen elaborat per Hernández Sanz (i encomanat per l'Ajuntament de Maó, no ho oblidem) que es reproduïx en el butlletí oficial del municipi: "*Considerando la importancia del informe del Cronista del Ayuntamiento de Mahón, don Francisco Hernández Sanz, que comprende el historial de los caminos y carreteras construídas por el estado en Menorca, así como las que fueron construídas durante las dominaciones inglesa y francesa, acordó el Ayuntamiento de Ciudadela en sesión de día 26 de Octubre de 1932 imprimir dicho documento en un numero extraordinario del Boletín Oficial del Municipio. Ciudadela 27 de octubre de 1932. El Alcalde, Pedro Hernández*". Però, a més de la importància que degué tenir en el seu moment, és també un document important avui, en tant que constitueix una referència seriosa i rigorosa sobre la vigència o no del dret de pas pel camí que voreja tota l'illa. Referència que, a diferència de les anteriors, deixa molt clar el caràcter públic de la servitud i no restringit a l'ús militar o defensiu de l'illa, i que, ben possiblement, serví a un dels seus admiradors i deixebles, l'historiador J. Mascaró Pasarius, per afirmar expressions tan contundents com aquestes: "*Es una verdadera e irreparable lástima no haber aprovechado la oportunidad que nos presentaba la existencia de un camino estatal y público de circumvalación a la isla, salvándolo de los especuladores del suelo, para dedicarlo a uso y disfrute de los menorquines en general. Nunca mejor que con este motivo es aplicable con toda su crudeza y realismo el sabio y viejo refran popular de guardet d'un ja està fet*".

EN FORMA DE CONCLUSIÓ

Possiblement, una de les primeres referències al conflicte dels camins pels quals s'impedeix el dret de pas la trobam al *Llibre Vermell*, quan Pere IV, rei de la Corona Catalanoaragonesa, l'any 1373, exposa que "*de algún tiempo a*

⁹ *Geografía e Historia de Menorca*, 1978. En un paràgraf del mateix apartat es diu que "En la década de los años 60 por una disposición del Gobernador Militar el Camí de Cavalls pasó al pleno dominio público", però en cap lloc de l'obra no es donen referències més específiques d'aquesta disposició que permetin trobar la documentació original.

Pel que fa a la dita popular "guarda't d'un ja està fet", s'utilitzava per fer referència a aquelles coses de les quals es creu que ja no tenen remei.

esta parte, entre algunos de dicha Isla, com el consentimiento de sus vecino han cerrado con còdols y pedres sus posesiones, de modo que unos vecino han quitado a otros el uso de dichas garrigas", davant la qual cosa estableix: "que, los mismos que hayan cercadas, deben tener en ellas buenas portellas y ben amples de manera que los habitantes de dichos lugares tengan uso en las dichas garrigas". En l'exposició de motius, Pere IV també fa referència a les causes que es produeixen tals barraments del pas: "de cuyas clausulas se ha ocasionado que las posesiones así cerradas, se conviertan en mejores y de más precio".

Els conflictes entorn de la propietat o del dret de pas d'un determinat camí és una constant, si no de tota la història de la nostra illa, sí, almanco, des de la conquesta de Menorca per la Corona Catalanoaragonesa, i així en queda constància en les fonts arxivístiques. Si hi ha conflicte és perquè se'n fa ús i d'açò no n'hi ha cap dubte. Ningú no hauria protestat pel tancament d'un camí que no fos transitat ni tingués cap interès, com a mínim, per a una part de la col·lectivitat.

Si ens centram en l'època que ens ocupa —període determinat per la vida d'un dels grans historiadors de Menorca, Francesc Hernández Sanz—, hem de concloure, sense el més mínim dubte, que la conflictivitat a causa dels camins tallats era notable. I és justament aquesta problemàtica la que ens certifica que els camins tant interiors com costaners de Menorca són utilitzats d'una forma molt freqüent. Poden servir d'exemple les dues referències citades en el preàmbul, una de les quals fa esment d'un camí interior (que enllaça Ferreries amb Ciutadella pels llocs de Son Rubí, Sant Antoni i Sant Joan de Serra) i l'altra al camí perimetral anomenat Camí de Cavalls (protesta formulada per la Sociedad "La Sportiva" de Pesca y Caza de Menorca). A les citades, n'hi podríem afegir un feix prou important, com una d'aquestes quatre:

i) Pàgina Menorquina de *El Bien Público*, 20 de juliol de 1933, número 532, amb títol "*Excursiones por la costa*", darrer paràgraf: "*Otros años los grupos excursionistas eran numerosos por mar y por tierra, particularmente por mar. Por tierra, la excursión es muy dificultosa por carencia de un buen camino de circunvalación, ya que el de cavalls es una simple senda como su nombre expresa. Los caminos que van directamente a las calas son en general bastante malos y algunos casi impracticables, por lo que sería de desear que los Ayuntamientos los pusieran en estado aceptable*".

ii) 1910, el Govern Militar de l'illa de Menorca, “*con el fin de tener expedida toda comunicación que pueda contribuir a la vigilancia del litoral de esta Isla, y al efecto el camino de herradura que la circunvala*”, envia una nota a l'Ajuntament d'Alaior perquè aquest interessi els propietaris “*de las fincas del término municipal por donde pasa aquel*” en la seva recuperació (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

iii) Comunicació del Govern Militar enviada el 16 d'agost de 1871 a l'Ajuntament de Ciutadella on, a més de denunciar els abusos comesos per alguns propietaris de l'illa que –textualment– “*han extendido sus fincas dentro de la zona marítima llamado Camí de Cavalls*”, valora l'esmentada ruta com a “*tan necesaria (es) para el transito de pescadores, naufragos y también para la vigilancia de la costa*”. En una altra nota del 28 de juliol del mateix any, el Govern Militar repeteix de forma quasi idèntica que “*no dejando de ser menos útil también para el paso de los pescadores y de las tripulaciones cuando ocurren naufragios, que desgraciadamente son muy frecuentes en toda la costa de Nuestra Isla. Y como tanto porvenir siendo de uso público dicho camino desde tiempo inmemorable, como porque la mayor parte de el se halla comprendido en la zona marítima...*” (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

D'altra banda, des del Foment d'Aigües del Subgovern de Menorca, després de rebre una carta del governador civil de la província, s'ordena a l'Ajuntament (28 d'agost de 1871) que comuniqui als propietaris l'obligació de mantenir obert el Camí de Cavalls. Fixau-vos que en aquest cas és el Subgovern de Menorca, Foment d'Aigües, el que actua per conservar la servitud pública de pas i no l'estament militar directament (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

iv) Ja fora de l'època que ens ocupa, però que pot tenir un gran interès, hi hem d'afegir la declaració del propietari de So na Parets, l'any 1790, Francesc Quadrado, en què sol·licita a l'Ajuntament de Ciutadella la verificació d'una sèrie de fets que el perjudiquen. En un d'aquests capítols es parla de “*la molta gent que passa per lo dit Camí de Cavalls*” (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

Primera conclusió: Hernández Sanz, com quasi la totalitat d'autors que han estudiat el Camí de Cavalls, coincideix a atorgar la seva definició originària a una finalitat militar, de defensa de la costa i de comunicació entre les talaies, bateries i altres fortificacions. Ara bé, el que sí és un fet clarament i de

sobra documentat és l'existència d'un ús civil i d'un ús militar del Camí de Cavalls. Tant és així que Hernández Sanz no dubta a qualificar-lo en tot moment de "*camí públic*" (Informe sol·licitat per l'Ajuntament de Maó).

Sobre l'origen del camí de circumval·lació queda clara una cosa: Hernández Sanz, tot i mantenir inicialment una postura dissident, pensa (i així en queda constància en la seva *Geografia Històrica de Menorca*) que el Camí de Cavalls és anterior a la dominació francesa, coincidint, per tant, amb les opinions formulades en les principals obres historiogràfiques immediatament anteriors i posteriors a les seves. En especial, caldria remarcar l'obra inèdita de Rafel Oleo, *Notícia Historico Topogràfica de la Isla de Menorca*, que serveix de base per a la seva *Historia de la Isla de Menorca* (1876-1878). La principal troballa que motiva el canvi d'opinió d'Hernández Sanz és, amb molta probabilitat, la que se sol atorgar al seu col·laborador Jaume Ferrer Aledo. I anant més lluny, caldria pensar que és justament Hernández Sanz qui obté per primera vegada la referència del Camí de Cavalls al *Llibre dels naufragis*.

Avui podem afirmar amb tota garantia, gràcies a la feina de De Nicolàs, que les fonts utilitzades per F. Hernández Sanz i per Jaume Ferrer Aledo certifiquen l'origen del camí, com a mínim, abans de 1756 (inici de la dominació francesa). A més, De Nicolàs, ha aportat alguna altra referència respecte d'aquesta qüestió, tant del mateix *Llibre del Reial Patrimoni, Causas de naufragios desde 1681 hasta 1686*, com d'altres documents de la primera dominació anglesa (Guia del Camí de Cavalls, 1987, Joan C. De Nicolàs). A l'esmentada documentació de De Nicolàs podríem afegir la carta escrita l'any 1758, és a dir, en plena dominació francesa, dirigida als jurats de l'illa, en la qual es diu: "Havent ja acabat de fer acomodar en la forma deguda el Camí de Cavalls, qui volta tota l'Illa,... Essent esta util, y necessari esper que V. Mag. faran son dever,..." (Arxiu Històric Municipal de Ciutadella).

Segona conclusió: L'origen del Camí de Cavalls s'ha de situar, com a mínim, abans de la dominació francesa, durant la qual sí que es produí una reconstrucció i rehabilitació del vell camí. I, d'açò, n'acabarà deixant constància Hernández Sanz a la *Geografia Històrica de Menorca*, encara que sense fer esment d'una nova referència del *Llibre del Reial Patrimoni* de la qual ell és, com a mínim, coportador.

No és tan clara, en canvi, la conclusió a la qual arriben l'Arxiduc, Rafel Oleo, Hernández Sanz i altres historiadors posteriors, de situar l'origen del Camí de Cavalls cap a l'any 1331 (que de fet hauria de ser el 1301), amb la fundació per part del rei Jaume II de Mallorca de les Cavalleries, i per les quals s'obligava els propietaris de les terres a mantenir "un cavall armat per a la defensa i custòdia de l'illa". Almanco, aquesta referència tantes vegades citada per Hernández Sanz s'haurà de valorar com a incerta fins que no es trobi la documentació que ho certifiqui.

No seria just, emperò, acabar aquest recull en forma de conclusió sense deixar constància de l'existència d'opinions discordants a la de Francesc Hernández Sanz sobre la servitud pública de pas del Camí de Cavalls. Dins l'època a la qual ens referim aquí, una d'aquestes veus és la de Jaume Vidal i Villalonga, adscrit precisament al ram militar d'infanteria, de qui trobam diversos escrits que parlen sobre la defensa de l'illa publicats a la *Página Menorquina d'El Bien Público*. En qualsevol cas, l'opinió de Vidal és absolutament minoritària enfront d'aquells que defensen l'ús públic del Camí de Cavalls utilitzat de temps immemorial.

BIBLIOGRAFIA

- CALVET, Bernat (1890): "Plano de la Isla de Menorca", *Revista de Menorca*, 1a època, pàg. 433-439; 449-458; 465-474.
- DE NICOLÁS MASCARÓ, Joan C. (1997): *Guia des Camí de Cavalls de Menorca*, Triangle Postals.
- FERRER ALEDO, Jaume (1948): "Menorca. Su población rural", publicat a la *Revista de Menorca* en diferents lliuraments des del 1946 fins el 1951.
- GUTIÉRREZ PONS, Joan (1964): "L'Arxiu històric municipal de Maó", *Serra d'Or* (número especial dedicat a Menorca, novembre de 1964).
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1908): *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1925): *Geografía Històrica de Menorca*. Inèdit.

- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1932): "Historial de los caminos y carreteras construídas por el Estado en Menorca", *Boletín Oficial del Municipio de Ciudadela*, núm. 40. També publicat el mateix any a la *Revista Menorca* (pàg. 267-270, 1931) amb el títol "Sobre caminos públicos de Menorca".
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1932): "Agricultura", *Revista de Menorca*, pàg. 63-95.
- MARTÍ I CAMPS, Francesc (1964): *Iniciació a la història de Menorca*, pàg. 150.
- MARTÍ I CAMPS, Francesc (1918): *Folklore Menorquí*, "De la Pegesia", to II, pàg. 85.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep (1980): *Geografia e Historia de Menorca*.
- OLEO QUADRADO, Rafel (1876): *Notícias Histórico Topográficas de la Isla de Menorca y algunas otras concernientes a la misma*. Inèdit.
- SALORD RIPOLL, Josefina (1987): Pròleg dels toms I i II de la col·lecció Capcer dedicats a Francesc Hernández Sanz. *Cultura i Societat Menorca*.
- SALVADOR D'ÀUSTRIA, Lluís, Arxiduc (1980): *La isla de Menorca*, traducció dels toms VI i VII de *Die Balearen*.

ANNEX 1

Tres pàgines del capítol VII, "Vies de Comunicació", de l'obra historiogràfica inèdita d'Hernández Sanz, *Geografia Històrica de Menorca*, en les quals tracta el tema del Camí de Cavalls.

La institució de les Cavalleries, per Jaume II de Mallorca, l'any 1300, per la qual s'obligà a sos propietaris a mantenir un cavall armat per la defensa i custòdia de l'illa va originar l'apertura d'un camí de circumvalació de Menorca que de bon principi no tenia altra indicació que els portells oberts en les parets dels llocs pel llibre pas dels cavallers encarregats de vigilar la costa.

Amb la fundació del poble d'Alayor, manada per Jaume II l'any 1304, per la que s'adquiriren els terrenys de l'alqueria Ihalor, veïns de l'antig camí romà, i a dotze kilòmetres de Mahó, s'obri un camí que posas en comunicació el nou poble amb el port d'Addaya, passant vora l'església rural de Binixems, fundada en 1330, i més tard l'anomenat camí de la mar que arribaria prop de la costa N. passant pels llocs Biniguarda, Les Rambles, Santa Eularieta, Son Alzina, S'Albaida i Llocaitx. En aquest camí va morir l'heroic Miquel Berzola, comandant de cavalls d'Alayor, al tornar greument ferit de la batalla, guanyada amb sos 150 alacorencs contra 200 moros invasors, en terres de Ses Coves, el dia 9 de juliol de 1644.

Per altra banda la fundació per Jaume III, en 1330, del benefici personal o vicariat perpetu agregat a la parroquia de Mahó amb obligació de celebrar missa una vegada per setmana a l'oratori de Mussupta, origen del somrient poblet de Sant Climent, va obligar a l'apertura d'un camí que unigués a la vila el nou poblat.

En consideració a que la vila i port de Mahó era la clau de defensa de la Illa de Menorca i de la Ciutat i Regne de Mallorca i de les altres illas comarcanes, Felip II que ja començava a regir els destins de la nació, amb el fi d'evitar un altre desastre com l'ocorregut el 1535 amb el setje i saqueig de Mahó per Barbarossa, va tenir l'idea de fortificar el port y el 1er de Maig de 1554, festa de Sant Felip, es posè amb gran solemnitat la primera pedra de la nova forteresa que prengué aquell nom. Prest va creixer, junt a ses murades exteriors un arrabal, i es va haver d'obrir una nova via que comunicàs amb Mahó.

Que, traduïda al castellà per D. Vicent Calatayud, Catedràtic de llatí del nostre Institut, el 187, i ara per nosaltres, vol dir:

" Aquest camí reial que posa en comunicació les dues parts extremes de l'illa fou obert per primera vegada i reforçat amb murada l'any 1720 merces a la sol·licitud del claríssim varó, general Ricard Kane (nom amb raó molt estimat de tots el menorquins i digne de perpetua memoria principalment en aquets indrets i vergers) investit pel Rei amb el Govern superior de Menorca. Fet malbé ja amb el temps l'honorable varó Enric Eduard Fox, General Governador d'aquesta illa duit per son amor als naturals del país i sa posteritat el feu reconstruir i restaurar completament en els anys 1800 i 1801, servint-se per tal objecte dels soldats anglesos d'aquesta guarnició.

" Va tenir la inspecció i direcció de les obres Guillem Scholy, Subdelegat a la octava legió d'infanteria."

Ademés d'aquesta excel·lent via s'obriren durant la primera dominiació anglesa alguns camins militars: un qui partint de la platja des Banyul i passant per sa mala garba acabava a la platja d'Algayarens (15 Kms.); un altre qui passant per Son Marcal, Sa Pabordia i Torrella finia a Sa Codolada d'Alfurinet (18 Kms.) i altres 10 kilòmetres entre Es Banyul i Cala Blanca.

Durante la curta dominació francesa (1756-1763) i baix el Govern del Comte de Lonnion, qui per ses altes virtuts fou tant estimat dels menorquins, s'operen també notables millores en l'ordre material.

A sa iniciativa es va deure en gran part l'afirmat i eixamplament del camí de circumvalació o de Cavalls amb el fi de servir les bateries i stalayes de la costa com també per poder ajuntar les tropes en cas necessari i combatre sense perdua de temps qualsevol agresió que intentassin els enemics pel puents accessibles del litoral.

Així mateix feu construir o recompondre una porció de vies radials qui partint de punts interiors enllacassin amb l'anterior camí. Aquestes foren:

	<u>Kilometres</u>
1ª - De Mahó a Binianclla (per Trepucó i Lloc nou) . . .	9
2ª - " Mahó a Binisafua (per Llumesanas)	9

	<u>Kilometres</u>
Suma anterior	18
3 ^a - De Mahó a Cala Molí (per Turdonell)	16
4 ^a - " Alayor a la platja de Sa Canassia (per Binialmese)	6
5 ^a - " Alayor a Cala Molí	11
6 ^a - " Alayor a Addaya.	10
7 ^a - " Mercadal a Fornells.	8
8 ^a - " Mercadal a l'arenal de Tirant.	7
9 ^a - " Fontfredones de Baix a Binicodrell	6
10 ^a - " Ferreries a Sta. Galdana (per Binisaid).	8
TOTAL	<u>90 Kms.</u>

A partir d'aquesta epoca s'inicia un periode de calma que dura fins a 1860, comencament d'un altre qui es caracteritza per l'apertura de carreteres per conte del'estat.

En els anys 1860 i 1861 te lloc el replanteig de la nova via de Mahó a Vila-Carlos; entre 1862 a 1864 s'obre la magnifica carretera de Mahó a Sant Climent, mentres el 1863 es comença la de Mahó a Sant Lluís que s'acaba el 865; de 1871 a 1875 es construeix la de Fornells a Sant Cristofol passant per Mercadal; el 1878 comencen les obres de la nova carretera general de Mahó a Ciutadella, oberta al public el 1900 i, entretant, de 1881 a 1885, s'obre també la de Sant Cristofol a Ferreries.

Es devre nostre fer constar que la construcció de totes aquestas carreteras fou deguda a la iniciativa de l'il·lustre menorquin Excm. Sr D. Rafel Prieto i Caules qui va dur durant molts d'anys la representaci en Corts de la nostra illa i que son traçat va esser obra del no meny il·lustre germà seu D. Francesc, Enginyer de Camins, Canals i Ports.

L'estat següent demostra les caracteristiques de les esmentades carreteras:

Ordre.	Pobles qui enllacen	Longitud en metros	Data de se construcció													
1 ^{er}	Gene- ral de Mahó a Citlla	<table border="0"> <tr> <td style="font-size: 2em;">{</td> <td>Mahó a Alayor</td> <td>12.100</td> <td rowspan="4" style="vertical-align: middle;">44.500</td> </tr> <tr> <td></td> <td>Alayor a Mercadal</td> <td>8.700</td> </tr> <tr> <td></td> <td>Mercadal a Ferreries</td> <td>8.300</td> </tr> <tr> <td></td> <td>Ferreries a Ciutadella</td> <td>15.400</td> </tr> </table>	{	Mahó a Alayor	12.100	44.500		Alayor a Mercadal	8.700		Mercadal a Ferreries	8.300		Ferreries a Ciutadella	15.400	1878-1900
{	Mahó a Alayor	12.100	44.500													
	Alayor a Mercadal	8.700														
	Mercadal a Ferreries	8.300														
	Ferreries a Ciutadella	15.400														
		Segueix . 44.500														

ANNEX 2

Fragment del capítol dedicat a la ramaderia, dins la *Geografia Històrica de Menorca*, publicat l'any 1932 a la *Revista de Menorca*.

82

RAMADERIA

sa cavalleria, el fet de que quan desembarcà d'estòl d'Alfons III, l'exercit sarraí fugint cap al Castell de Sen Agaiz, no va esser topat pels cristians fins aquell castell on se firmaren las capitulacions. De no haver fugit a cavall els moros, els cristians, qui disposaven de cavalleria els haurian copats abans d'encastellarse.

Ademés, transcurreguts solament tretze anys dès de la conquesta de Menorca fins la fundació de las Cavalleries, de las quals havem fet esment, es indiscutible que des de aquella data no devien taltar cavalls en la nostra illa, com tampoc devien mancar egües ja que la cria de la raça híbrida *mular* es molt antiga i d'ella en parlen els historiadors de Menorca.

Tal volta l'adjunta nota sobre les *Mostres i resenyas de las Cavalleries existents des de 1656 fins a 1670*, en la que abundan las anotacions dels colors castany i negra, podria donar un camí per l'estudi d'aquest bestiar en èpoques passades.

MOSTRAS I RESENYAS DE LAS CAVALLERIES

1 Binillauti	{	1656	Cavall castany.
		1660	Cavall castany ab lo peu derrera esquerra blanch, tort del ull esquerra.
		1662	Id.
		1663	Id.
		1664	Id.
2 Binixems	{	1667	Id. (Fins 1670).
		1656	Cavall castany ab un estel al front.
		1660	Cavall senyat a las ancas de blanch a la part esquerra.
		1662	Cavall estrellat castany.
3 Binixems	{	1663	Id. (Fins 1669).
		1656	Cavall castany.
		1664	Cavall castany estrellat ab un peu blanch Id. (Fins 1667).

4	Bini Ma- fumet	1656	Cavall ros.
		1660	Cavall castany clar.
		1662	Cavall negre.
		1663	Cavall negre castany
		1670	Cavall negre. (Fins 1669).
5	Putzer	1656	Cavall castany obscur.
		1660	Id.
		1662	Cavall groch ab los quatre peus blancs i al morro blanc.
		1663	Cavall castany tres peus blancs.
6	Torre d'en Saura	1656	Cavall negre calsat de los peus.
		1660	Cavall castany clar sens senyal alguna.
7	Son Pi- cart	1662	Cavall vermell. (Fins 1664).
		1662	Cavall castany clar ab un estel al front i un peu blanc.
8	Tirant	1656	Cavall blanquinós de peus.
		1660	Cavall jove groch blanc de quatre peus i al front fins al morro també blanc. (Fins 1670).
9	Cavalleria pagada per lo Real Pa- trimoni	1656	Cavall castany.
		1660	Cavall castany clar ab tres peus blancs (Fins 1670).
10	Torre Trencada	1656	Cavall castany. Cavall castany ab un estel petit blanc al front i prop lo ull dret un poch blanc
		1663	Cavall ab algunas clapes blanques. (Fins 1670).
11	Binido- nayre	1656	Cavall morsillo peu esquerra i ma dreta blanca.
		1660	Cavall castany clar ab clapes blanques al coll a la part dreta.
		1663	Cavall castany.

12 El Gaye- rens	}	1656	Cavall castany.
		1660	Cavall oscur ab las cames i peus negres.
		1662	Cavall castany oscur un peu derrere dret blanch.
			Cavall blanch. (Fins 1670).
13 Turme- dens	}	1656	Cavall castany clar i caps negres.
		1660	Cavall bayo peus i cames negres.
			(Fins 1670).
14 Bini Aguen	}	1656	Cavall castany obscur.
			Cavall castany calsat del peu dret.
		1660	Cavall castany negre.
		1662	Cavall castany obscur.
		1663	Cavall negre ab lo front blanch.
15 Sa Layró	}	1664	Cavall negre. (Fins 1669).
		1656	Cavall castany.
		1660	Cavall castany obscur ab estel blanc al front. (Fins 1670).
16 Turellons	}	1656	Cavall castany clar.
		1660	Cavall castany obscur estel blanc al front i el morro blanquinós.
			(Fins 1670).
17 Bini Sa- rraya	}	1656	Cavall castany estel blanch al front qu'arriba vora al morro i un peu blanch.
		1664	Cavall casi blanch. (Fins 1667).

(Archivo de la Real Gobernación de Menorca. «Liber Capitania glis. Minor» n.º 3 quart plech.)

Des de temps inmemorial totes les viles de Menorca destinaran un carrer, d'ordinari el mes llarg, anomenat *el cos* per efectuar en ell el dia de la festa major del poble corregudes de cavalls. Reminiscències de las aficions sarraines son les *colcades* que celebraven i se celebren encare, en las mateixes festes, *caragolant* els cavalls devant de la Casa de la Vila abans d'emprendra camí de l'ermita per assistir a completes.

Pero on se mostren mes patentes aquestas reminiscen-

cias es en la festa de Sant Joan de Juny que celebra Ciutadella ; tres dias dura la festa, com durava ja en els primers anys de la conquesta, en la qual els colcadors no se limiten solament a anar a *Sant Joan de missa* sino que caragolen a la plaça major ; entren dins les cases, rompen carotes i abraçats els cavallers corren per el plà, ensortillant anellas.

Avui dia son molts els llocs de Menorca qui mantenen una egüe i no pocs els qui mantenen un cavall si bé les primeres son cubertes ordinariament per ases y els segons destinats a cubrir someres donant lloc a la cria dels híbrids tan estimats per ses condicions excelentes i pagats a tan bon preu.

I demostra que l'afició al cavall subsisteix entre els pagesos que quan se tracte de procrear potranças se valen dels cavalls de raça que en las *parades de sementals* se troban aquí establertes des de uns quants anys ençà, o bé d'exemplars seleccionats que experts propietaris han aportat de fora.

Els productes conseguits per aquest sistema han merescut en tots els concursos i exposicions distinció especial, recordant de moment que en el *Provincial de Ganados de Balears* celebrat a Palma de Mallorca els dias 29, 30 i 31 de Maig i 1.er de Juny de 1909, dues potranças de 2 anys, anglo-espanyolas, nascudes a Mahó i presentades per D. Pere Mir varen obtenir el *Primer premi d'aptitud per la sella*.

Per la cria d'híbrids l'acoblament se efectua de manera que els muls naixin en acabar l'hivern o a principis de la primavera.

Vegis are l'exportació de cavalls i muls registrada a Menorca durant vuit anys, des de 1913 a 1920.

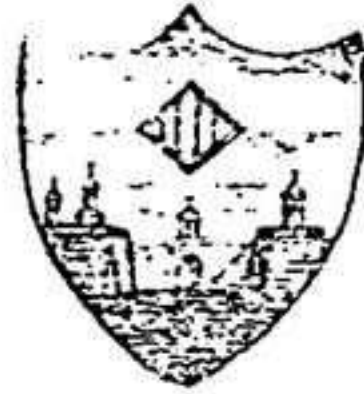
	Cavalls	Muls
1913.	45	167
1914.	53	32
1915.	128	272
1916.	89	107
1917.	98	102
1918.	125	164
1919.	101	147
1920.	110	147

ANNEX 3

Informe redactat per Francesc Hernández Sanz a petició de l'Ajuntament de Maó i publicat posteriorment a diverses publicacions, entre d'altres a la mateixa *Revista de Menorca* i al *Boletín Oficial del Municipio de Ciudadela*, ambdós l'any 1932. En l'annex s'hi reproduïx la publicació editada per l'Ajuntament de Ciutadella.

BOLETIN

DEL MUNICIPIO

OFICIAL

DE CIUDADELA

Ciudadela, 3 Noviembre 1932

Número gratuito

Editado por el Ayuntamiento
de Ciudadela, según acuerdo del
3 de Febrero de 1932

Año I

N.º 40

Edición Extraordinaria

ALCALDIA DE CIUDADELA

Considerando la importancia del informe del Cronista del Ayuntamiento de Mahón, don Francisco Hernández Sanz, que comprende el historial de los caminos y carreteras construídas por el Estado en Menorca, así como las que fueron construídas durante las dominaciones inglesa y francesa, acordó el Ayuntamiento de Ciudadela en sesión de día 26 de Octubre de 1932 imprimir dicho documento en un número extraordinario del Boletín Oficial del Municipio.

Ciudadela 27 de octubre de 1932

EL ALCALDE,
Pedro Hernández

Señor Alcalde:

Evacuado el informe que se dignó V. S. encomendarme, con fecha 30 del próximo pasado agosto, sobre la necesidad de conocer de una manera precisa el trazado de aquellos caminos públicos que conducen al litoral de la Isla, algunos de los cuales fueron cerrados por medio de barreras por los propietarios colindantes o bien agregados a sus posesiones, impidiendo con ello el paso de carruajes, con grave perjuicio del Estado y del uso público, tengo el honor de exponer a la consideración de V. S., después de un estudio detenido sobre los planos de la Isla, levantados por Ingenieros militares y publicados a expensas de las naciones que la poseyeron, a la vista de otros documentos fehacientes, y después de una detenida visita girada sobre el terreno, los siguientes extremos:

Aparte de las actuales carreteras del Estado, a cargo de Obras Públicas, de los

diversos caminos vecinales, cuyo entretenimiento y reparación corren a cargo de los Municipios, y de los caminos de herradura, abiertos a expensas de los propietarios de las fincas que enlazan, Menorca poseía, años atrás, una extensa y magnífica red de comunicaciones, suficiente para atender a todas las necesidades de estos habitantes, que tuvo por base la vía militar romana con sus dos ramales de *Cales-Coves* y de *Santa Agueda*, y que tejieron, más tarde, las naciones que la dominaron durante el siglo XVIII, dotándola de más de 400 kilómetros de camino.

«De esta red de comunicaciones, que existía el día de la conquista por los españoles en 1782, quedó sólo una mala caricatura, confeccionada obedeciendo al capricho de todos los propietarios colindantes que empezaron a ensanchar sus dominios a costa del del público, sufriendo todos aquellos caminos de construcción

extranjera todas las mutilaciones y atropellos imaginables» (1) sin que el Gobierno de la Nación pusiera coto a tales demasías y castigara con mano dura a los que así detentaban terrenos que al público en general pertenecían.

Veamos ahora el trazado particular de cada uno de estos caminos con las modificaciones sufridas hasta nuestros días.

VIA MILITAR ROMANA, conocida vulgarmente por *Camí vell*.

Con motivo de contribuir al estudio de las vías romanas de la península Ibérica emprendido en 1917 por el arquitecto señor García Faria, Inspector General de Obras Públicas, hube de redactar unas notas sobre la que, atravesó esta Isla, de levante a poniente, trabajo que vió la luz en la «Revista de Menorca» (5.ª época) en su número correspondiente al mes de julio de 1924.

Nuevas investigaciones me obligan a rectificar algunos puntos de mi trabajo.

Esta vía, por lo que se desprende de los dos miliarios, descubiertos en 1888 el uno y el otro en 1892, adosados ambos a los paredones que cercan a trozos este camino, sería abierta con anterioridad al reinado del emperador Trajano, ya que éste la hizo recomponer (*refecit*) antes de adoptar el cognomen de Dacico, o sea entre los años 98 a 103 de nuestra era.

Esta vía que unió el *Municipio Flavio Magontano* (Mahón) con *Jamo* (Ciudadela), arrancaría del portal, llamado *Pont de Na Gentil*, abierto en la calle conocida hoy por Alonso III, entre los edificios de la Casa Consistorial y Parroquial Iglesia de Santa María, derrocada que fué en 1782.

Cruzando los terrenos que fueron urbanizados con el Arrabal de San Antonio (hoy calle de Prieto y Caules) continuaba

por el camino llamado de *Ses Vinyes* y por *Ses roques Ilises*, si bien hay que suponer que su anchura sería muy superior a la que en la actualidad tiene tratándose de un camino militar.

La vía seguía, y sigue todavía hasta encontrar el camino carretero que la cruza perpendicularmente de N. a S. que arranca del 4.º kilómetro de la carretera general del Estado y que pasa por *Algendaró*, *Telatí* y otros predios.

Al llegar a este cruce queda interceptada la vía; para dar con ella es preciso internarse en la citada finca de *Algendaró*, de cuyo predio hoy forma parte, cercada de paredes.

Sigue por tierras de *Bini-Ay-vell* y al entrar en las de *Bini-Ayet* se ve indicado su trazo por uno de los paredones que la cercaban; el otro fué derribado, no hace muchos años, y aprovechadas sus piedras por su propietario, para resguardar del ganado unas higueras plantadas en mitad del camino.

En el hectómetro 5.º del 6.º kilómetro de la carretera general reaparece la vía romana, bordeándola en una extensión de dos hectómetros, hasta que internándose en terrenos particulares de *Binifaell* desemboca en el camino vecinal que cruza la carretera general en el kilómetro 7.º

Sigue la vía expedita nuevamente al público con el nombre de *Camino Viejo de Alayor*, pasando por los predios *Alcaydús* (en cuyo sitio fué encontrado, en 1892, uno de los dos miliarios de que se ha hecho mérito), *Torrallas*, *San Alberto* y *Rafal vell*, y rozando con tierras de *Els Morlans*, aparece frente a la calle de Mahón (antes del Baño) del pueblo de Alayor.

Es posible que la vía siguiera la dirección de la citada calle ya que junto a ella, en el patio de una casa, tuvimos ocasión de examinar un torreón de aparejo evidentemente romano por desgracia ya desaparecido.

La construcción del pueblo de Alayor, con su extenso perímetro, fundado en 1704

(1) *Bernardo Calvet*. «Plano de la Isla de Menorca levantado por los Ingenieros reales cuando estaba en poder de los Franceses, durante su última guerra con los Ingleses», artículo publicado en *El Ateneo*, órgano del «Ateneo Balear» de Palma y reproducido en la «Revista de Menorca» (1.ª época) 1888-1890. páginas 472 y 473.

por orden de Jaime II de Mallorca, borró por completo la dirección del viejo camino; pero, gracias al descubrimiento, en 1888 del otro miliario, en tierras situadas al N. O. de la villa nos marca, de una manera evidente, su ruta por la llamada *Cuesta Blanca*, hasta aparecer en la Carretera General, en el primer hectómetro del kilómetro 15.

Atravesando esta carretera y pasando por los predios *Binixabó*, *Turmadens* y *Els Becs* desemboca en la carretera del Estado que une Mercadal con San Cristóbal frente por frente a la casa predial de *Fonts redones de baix*. La carretera del Estado abierta recientemente al público y que, partiendo de la misma general en su kilómetro 17 y en el sitio conocido por *Els Plans* conduce a San Cristóbal, ha borrado casi por completo la traza de la vía romana en el trozo descrito, si bien quede intacto en su parte final.

Internándose la vía por tierras de *Fonts redones de baix* y bordeando *Son Marcé*, llegaba al sitio en donde tiene su asiento Ferrerías, viéndose perfectamente su salida.

En *Fonts-redones* sólo a trozos se conserva el rastro de la vía; en muchos ha desaparecido; la vegetación la domina.

Desde Ferrerías pasando por los predios *Biniatrum*, *Son Gornés*, *Algendar*, *Ses Coves*, *Son Guillem*, *Sa Torreta*, *Torre Trencada*, *Torre Llafuda*, *Bini Garba*, *Els Tudons* y *Vilanova* conduce a Ciudadela. Esta porción de vía es practicable en toda su extensión para peatones y para carruajes desde su arranque hasta *Algendar* y desde *Torre Trencada* hasta Ciudadela.

El trazado de esta vía que acabamos de describir se halla perfectamente indicado en la Carta topográfica de la Isla levantada en 1738 por el Ingeniero Sir John Armstrong durante la primera dominación británica y publicada en Londres en 1752.

De los dos ramales que de esta vía partían y que hemos mencionado al principio de esta información, uno arranca casi fren-

te al caserío de *Torralba d'En Salord*, pasando por *Torralbet*, *Binialmaya* y *Son Seguí* y atravesando el camino de *Cotaina* conducía por *Biniadris* a *Calas-Coves*, en donde parece ser que los romanos, por lo que se desprende de unas inscripciones esculpidas en el interior de una gran cueva natural, celebrarían determinadas fiestas o ritos a primeros de mayo durante el siglo II. —El segundo partiendo muy cerca del sitio en que se levanta Ferrerías conducía a la fortificación que dedicaron a Júpiter en la cúspide de la montaña de Santa Agueda, llamado por ellos *Mons-Jovis* nombre convertido por los árabes, según su fonética, en *Montjuic*.

Por el solo hecho de ser la vía militar romana la primera que puso en comunicación los dos extremos de la Isla, debiera respetarse y restaurarse como monumento histórico.

CARRETERA DE KANE (Kane's road) llamada actualmente «Carretera vieja».

Al posesionarse los Ingleses de Menorca por el tratado de Utrecht, concluido entre la Gran Bretaña y Francia en 1713, encontraron ya fundadas en la Isla, amén de Mahón y Ciudadela, las villas de Alayor, Mercadal, Fornells, Ferrerías y Arrabal de San Felipe.

Alayor y Ferrerías habían sido emplazados junto a la vía romana; Mercadal algo más hacia el N. separado de ella; el caserío de Fornells junto al fuerte de San Antonio levantado por orden de Oquendo a la entrada de su grandioso puerto, y el arrabal de San Felipe junto al glacis del fuerte que defendía la entrada del puerto de Mahón.

Mal dotada la Isla de caminos, defectuosos éstos, dadas las exigencias de la época, el Gobernador Sir Ricardo Kane proyectó la apertura de una carretera real que enlazara los dos extremos de la isla, Fuerte de San Felipe y Ciudadela, y que rozara con los pueblos interiores «Et viam verè regiam per totam insulam eatemus imperviam stravit, munivit ornavit» (Y abrió, consolidó y embelleció una carretera ver-

daderamente real que atraviesa la Isla entonces impracticable) reza la lápida sepulcral de Kane en el cenotafio levantado a su memoria en la Abadía de Westminster.

Esta carretera, si nos hemos de atener a la *Nota A* de la *Explicación* que aparece en lo alto y en la parte izquierda del «*A Topographical Map Of The Minorca*» levantado por los Ingenieros Reales cuando estaba en poder de los Franceses, publicado en Londres en 1780, fué abierta durante los años de 1713 a 1715, si bien en la inscripción esculpida en mármol, que mandó colocar junto al nuevo camino, en 1801, el Gobernador Fox, después de haberlo restaurado, se lee que fué abierta al público en 1720:

HANC VIAM PUBLICAM
QUA PATET PARS INSULAE
UTRINQUE EXTREMA
PRIMUM ANNO MDCCXX
EX CURA STRATAM AC MUNITAM
RIC. KANE PRAE F. TRIB.

que podríamos traducir:

«Esta vía pública que une las dos partes extremas de la Isla fué abierta por vez primera, con márgenes de piedra, en el año 1720, merced a la solicitud del esclarecido varón, general Ricardo Kane».

Su longitud era de 51'50 kilómetros y en su mayor parte media de ancho, según se manifiesta en la *Nota A*, ya mencionada, 30 pies ingleses, equivalentes a 9'144 metros, anchura muy superior a la que en la actualidad presenta en los trozos que restan abiertos al público. Refuerza la afirmación que se hace en la citada *Nota A*, respecto a la anchura que le dieron los ingleses, el párrafo que se lee en la obra «*Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*» original de don José de Vargas Ponce, publicada en Madrid en 1787, hablando del camino real de Kane, y que dice: *este camino capaz de cuatro carruajes, de un piso hermoso con márgenes de piedra seca. etc.*

Partía la carretera, como queda dicho, del fuerte de San Felipe y atravesando

Mahón y la villa de Mercadal terminaba en Ciudadela.

El hecho de que se extendía por terrenos, en aquel entonces, casi incultos y despoblados siguiendo una línea equidistante de las costas Norte y Sur, nos demuestra que no se escapó a la sagacidad de Kane la idea de proporcionar, al propio tiempo que la utilidad militar, un beneficio inmenso a la agricultura, industria y comercio de la Isla dando facilidades al transporte de los frutos que aquella región fertilísima debía producir con la mejora, región antes completamente desatendida.

Abandonada por el Estado, con la construcción de la nueva carretera general, empezada en 1878 y terminada en 1900, buena parte de la de Kane fué declarada por los Municipios de los términos que atravesaba camino vecinal, si bien sufrió desde aquel entonces mermas considerables en su anchura y hasta interrupciones en determinados lugares que impiden circular libremente por ella.

En la actualidad la primera mitad de dicha carretera, esto es, desde las baterías de San Felipe a Mercadal, se halla expedita al público con su correspondiente ramal que desde ella conduce al pueblo de Alayor.

La segunda mitad que desde Mercadal conducía a Ciudadela ha sufrido serias modificaciones.

Vamos a verlas: Saliendo de Mercadal y siguiendo su trazado por *Llinarix nou*, *Binidonis*, *Sa Canova*, Estancia de *Caloritx* nos encontramos al llegar a *Santa Rita* con el paso interceptado por unas barreras que puzden abrirse; al llegar en terrenos de *Sa terra rotja* ya no es posible avanzar, viéndose precisado el viajero a tomar un camino carretero que enlaza en este punto, el camino de Kane con la carretera general desembocando frente a *Son Arret*.

Para volver a encontrarlo es preciso tomar el ramal que abrieron los ingleses para comunicar con Ferrerías.—Una vez encontrada de nuevo la carretera de Kane,

proviniente de *Terra rotja*, la seguiremos entre *San Patricio y Lloc de Vall y Na Marcona*. Al llegar aquí la carretera se convierte en una mala y pedregosa senda abandonada, capaz solamente para peatones y no vuelve a presentarse apto para el tránsito rodado hasta entrar en terrenos de *Binimotí*. Desde este punto sigue la carretera atravesando tierras de *Sta. Cecilia, Binisuès, Sta. Teresa y Alputzer nou* reapareciendo en la carretera general en el quinto hectómetro de su kilómetro 34, frente a *Sta. Bárbara*.

A partir de aquí se confunde el trazado de la carretera vieja con el de la nueva si bien se la ve aparecer serpenteando a trozos a largos intervalos, hasta llegar a Ciudadela.

Además de la carretera descrita, los Ingleses proyectaron y llevaron a la práctica, según se desprende del mapa de los Ingenieros reales franceses, de que hemos hablado ya, que los lleva indicados, tres caminos:

1.º Uno que, casi en línea recta unía la Batería de la *Playa del Bañul* (de la costa Sur) a la cala de *Algayarens* (costa Norte) pasando por *Malagarba* y atravesando la carretera Kane entre los kilómetros 38 y 39. Para reindicar este camino, dado el número de caminos de herradura que se encuentran cruzándose en esta zona de la Isla, sería preciso llevar a cabo un pacientísimo y largo estudio que la premura del tiempo no nos permite, pudiendo solamente indicar que mediría de longitud unos 15 kilómetros.

2.º Otro camino que unía la indicada batería de *Bañul* con la codolada de *Alfurrinet*, pasando por *Ses Marijals, Marjalleta, el Pare, Sa Pobordía, Son Aparets* y *Sa Torreta*. De esta vía que mediría unos 18 kilómetros se conserva todavía rastro.

3.º Camino que corría bordeando parte de las costas Sur y Oeste comprendido entre *Parelleta* (frente a Cala Blanca) y *Playa del Bañul*, pasando por entre punta *Negra* y *Son Xoriguer*. Ha desaparecido

su traza. Mediría 10 kilómetros de longitud.

CAMINO DE CIRCUNVALACION, llamado vulgarmente en el país *Cami de Cavalls*.

Este camino que, como su nombre indica, daba la vuelta a la Isla muy próximo a la costa fué abierto por los franceses durante su dominación, entre los años de 1756 a 1763, con un fin puramente estratégico.—Nos lo confirma la Nota B del «Plano topográfico» del que hemos hecho mención anteriormente, en la que se lee: «Caminos abiertos por los franceses para la conducción de la Artillería a varias Baterías» y el camino que nos ocupa lleva en el Mapa de referencia la signatura B repetida de trecho en trecho.

Hay que tener en cuenta que los franceses durante su dominio reforzaron grandemente las obras defensivas que encontraron, de construcción inglesa, con una serie de baterías, trincheras y atalayas, y que por consiguiente se hacía preciso, para reforzar en un momento dado aquellas guarniciones, disponer de fáciles medios de transporte en un caso de ataque.

La planta de este camino es sumamente sinuosa debido a las muchas puntas y calas con que está bordada la costa menorquina por lo cual alcanza su trazado una longitud de 220 kilómetros. Su alzado ofrece pendientes excesivas para suponer que tuviera gran anchura si bien hay que suponer que sería mucho mayor de lo que en la actualidad ofrece quedando reducido a una mala senda, sin sombra de lo que fué y si no fuera que el ramo de guerra considerando su existencia todavía de utilidad en caso necesario, hace frecuentes llamamientos a los propietarios de las fincas que atraviesa para que lo dejen expedito al público y encalen los mojones indicadores de su trazado, tenemos la seguridad de que habría desaparecido del todo.

El camino arranca del fondo de la cala de San Esteban junto al antiguo fuerte de Marlborough y servía en su tiempo los

puntos siguientes: *Cala de Rrafalet* y batería de la punta de *Rrafalet*; *Cala de Alcaufar* con su batería del N. y atalaya del S.; baterías de la *Punta Prima*; trincheras de *Binibeca*, *Biniancolla* y *Binisafua*, Calas de *Biniparraix* y de *Binidaly*; atalaya y cala de *Canotells*; *Cales Coves* y *Cala'N Porter*; atalaya de Alayor; cala de *Torre vella*; atalaya y cala de *Lluçalary*; playas de la *Canèssia*, rozando con el caserío de *Torre Suhí de baix*; baterías y trincheras de *Binicodrell*; separándose unos dos kilómetros de la costa, dando vuelta por el bosque de *Son Carabassa* y atravesando los ríos de *Trebeluger* y *Santa Galdana*, a un kilómetro de *Cala Mitjana* pasaba por el fondo de *Cala Macarella* y *Cala Turqueta*, continuaba por la atalaya de *Artruch* sirviendo la batería del *Bañul*, la trinchera que desde este punto se extendía hasta la punta *Ferradura*, trinchera de la playa de *Son Aparets* y baterías de la *Punta* y *Cala'N Bosch*.

Desde el Cabo *Dartruix*, por punta *Negra*, *Cala Blanca*, cala de *Santanòria* y cala *Degollador*, llegaba a Ciudadela.

De Ciudadela partía un ramal que servía la batería y Torre de *San Nicolás*.

De Ciudadela arrancaba de nuevo el camino, separándose bastante de la costa, dirigiéndose en línea casi recta a la *Torre del Ram* y atalaya de *Bajolí*; siguiendo luego, muy cerca de la costa, por el *Cabo Perpiñan*, *Punta de la Sella*, *Cala Pons*, *S' Enderrosay*, *Cala Foradada*, *Cala Morrell*, *Punta de Fra Bernad*, *Playa de Algayarens* y *Cala Carbo*, desde donde internándose algo iba, después de haber pasado junto a *Font-Taulera* y dejado al N. el *Cap Gròs* y la *Falconera de Alfurinet* sirviendo la batería de la *cala de la Teula*.

Continuaba junto a las Calas de *Bini Dalfá*, *Cala'N Calderer*, sirviendo las baterías de la de *Salayró* y del arenal de *Binimal-lá*; playas de *Ferragut* y *Cavalleria* y batería de la misma; *Cala Torta* con sus trincheras; Puerto de *Sa Nitja*; baterías de la playa de *Falèt*; playas y baterías de *Tirant* y fuerte de *San Antonio* de Fornells.

Rosando la costa occidental de este puerto y dando vuelta por el *Cap del port* se dirigía, casi en línea recta, dejando al Norte el brazo oriental de aquella extensa bahía, al arenal de *S'Olla de Sa Boval* pasando luego por la ensenada des *Codolá*, arenal d'*En Castell*, *Cala Molí* y puerto de *Addaya*, desde cuyo saco partía hacia el *Cap de Favaritx*, *Barranc Gròs* y *Portixol*.—Allí daba la vuelta pasando por la playa de *S'Estany de Morella*, batería de *Rambla*, fortín de los *Tamarells*, puerto del *Grao* y atravesando la entrada de la *Albufera* y corriendo por la *Cudia* y *Cala de Binillauti* llegaba a *Cala Mesquida* con su atalaya y batería *amagada*.

De *Cala Mesquida* partían cuatro ramales:

Uno conducía a *Cala Taulera*.

Otro, pasando por *Binisarmenya*, al fondo de la *Colársega*.

Otro, pasando cerca del caserío de *San Antonio* y rozando con el altozano en cuya cúspide se levanta la torre de señales, y *Hort d'En Morillo* desemboca en el mismo sitio que el anterior.

Con el fin de establecer comunicaciones entre las atalayas, trincheras y baterías de la costa y puntos del interior, abrieron los franceses varias vías radiales que arrancando del Camino real de Kane, terminaban en el de Circunvalación.

Entre estas vías deben citarse las siguientes indicadas en el citado *Topographical Map* con la signatura B.

1.º Desde Mahón a *Cala Molí* por el camino de *Favaritx* que parte del tercer kilómetro de la carretera de Kane y que pasa por *Bini-Aixa*, *Son Cardona*, *Es Palmer*, *Boval nova*, *Boval vella*, *Es Bañul*, *Es Capell de ferro*, bordeando la costa occidental del puerto de *Addaya*, (16 kilómetros).

2.º Desde Mahón a las trincheras de *Sa Punta Prima* seguía el camino de *San Luis* por *Trepucó*, *Bentalfa* y *Biniarroca* (conocido por camino viejo) y pasando

por *Torret* y *Alcaufar* conducía a las citadas trincheras (9 kilómetros).

Este camino ha perdido su interés desde la apertura de la carretera del Estado que une Mahón a San Luis, abierta al público en 1865, desde donde puede seguirse el resto del itinerario.

3.º Desde Mahón a las trincheras de *Biniancolla*. Siguiendo el mismo camino indicado anteriormente hasta *Torret*, se tomaba desde *Torret* el camino llamado de *Biniancolla*.

Debemos añadir a la nota, antes citada, que hoy día une *Torrèt* a *Biniancolla*, en donde se han emplazado recientemente nuevas baterías, una magnífica carretera construída por el ramo de guerra (8 kilómetros).

4.º Desde Mahón a las trincheras de *Binisafua*. Pasaba el camino por *Llumasanes*, *San Luis*, *S'Ollestrá* y *Binisafua* (9 kilómetros).

5.º Desde Alayor al Puerto de *Adaya*, por *Llimpa*, *Estancia d'En Castell*, *San Llorens*, *Bini Massoc* y *Son Tema* (10 kilómetros).

6.º Desde Alayor a *Cala Moll* y *Arenal d'En Castell*, por *Son Gall*, *S'Albaida*, *Binifabini* y *Ses Coves* (11 kilómetros).

7.º Desde Alayor a la playa de *Sa Canassia*, por *Bini-Almesc* y *Torre Solí de baix* (9 kilómetros).

8.º Desde Mercadal a Fornells, substituído con ventaja por la carretera del Estado, construída entre los años de 1871 y 1875 (8 kilómetros).

9.º Desde Mercadal al arenal de *Tirant* por *Biniaumaya*, *Barbatx*, *Binisarrayet*, *Binisarraya*, *Lluriach* (rozando con el pantano por occidente) y *Binidonayrèt* (7 kilómetros).

10.º Desde *Fonts-redones de baix* a las trincheras de la playa de *Binicodrell*.— Este camino que arrancaba de la vía militar romana, en su primer trozo, o sea desde *Fonts-redones* a *Binicodrell*, ha sido substituído por el último trozo de la carretera del Estado que de Fornells pasando por Mercadal conduce al pueblo de San Cristóbal, fundado en 1769 en terrenos de *Binicodrell*.— Desde este punto o sea desde San Cristóbal, sigue por *Santa Clara*, *Santa Mónica*, *Son Saura*, *Binicodrell de Baix*, *Sa Vall* desembocando en el de *Circunvalación* junto al río de *Son Bou* (6 kilómetros).

11.º Desde Ferrerías a la Cala de *Santa Galdana*, por *Son Gornesset*, *Calafinou*, *Calafivell*, *Binicalsitx*, *Barrancó*, *Binisait* y *Santa Ponsa*, (8'50 kilómetros).

Es cuanto, en el asunto que nos ocupa, puede ofrecer a la consideración y estudio de esta ilustre Corporación Municipal, de su digna presidencia.

El Cronista de la ciudad
Encargado de los Archivos Municipales
FRANCISCO HERNÁNDEZ SANZ

Mahón, 25 de septiembre de 1932

Sr. Alcalde Presidente del Excmo. Ayuntamiento de Mahón

LA CONTINUÏTAT D'HERNÀNDEZ SANZ EN EL SEU FILL JOAN

JOAN CANTAVELLA (*)

Poques vegades l'activitat intel·lectual dins del mateix camp té una continuïtat exacta de pares a fills, perquè, encara que hi hagi una veneració i aficions semblants, més fàcil és que es cerquin terrenys propis per a desenvolupar-se que no pas els d'altre, per pròxim que aquest siga. La majoria dels fills el que volen és trobar un camí que siga d'ells i de ningú més, per arrelar-se com a persones i com a professionals. I és ben lògic que així siga, per més que ens agradaria que els joves aprenguessin força de l'experiència de la gent gran.

No és el cas de Joan Hernández Móra, fill major de Francesc Hernández Sanz, ja que aquí trobam una continuïtat que no es dona massa sovint. No és que tots dos seguissin exactament el mateix viarany, però ens adonem que hi ha una línia que va d'un a l'altre; que la figura d'en Francesc es projecta en el seu fill (com aquell va rebre la influència del pare i de l'avi en la seva inclinació artística) i que en Joan manté sempre una fidelitat cap a tot allò que el seu pare va començar. És de suposar que el neguit d'aquell per la manca de descendència té molt a veure amb el pensament que d'aquesta manera es trenca el que el pare va escometre i que a ell li hagués agradat que un fill portés endavant.

(*) Periodista i professor de la Universidad Antonio de Nebrija de Madrid.

L'estimació per Menorca està per damunt de tots els pensaments i les activitats que envesteixen els dos al llarg de la seva vida i aquest sentiment es manifesta en l'interès compartit per les restes arqueològiques i les manifestacions artístiques de tots els temps, així com en la cura per fer surar el passat de l'illa, amb una feina d'investigació, erudició i divulgació. Tot açò es manifesta ben lluny d'un esperit particularista i tancat, ans bé d'una manera oberta a tothom.

Els es converteixen en introductors i delicats acompanyants de científics, intel·lectuals i lletraferits que visiten aquesta terra¹, al mateix temps que dediquen moltes energies i doblers al col·leccionisme bibliogràfic i cartogràfic, el qual fa referència al seu deler. I també, després d'haver arreplegat laboriosament aquest material, les portes de ca seva es trobaven obertes per a la consulta de les persones interessades (que a més rebien les explicacions i les ajudes orals adients), per acabar a la fi posant aquest veritable tresor a l'abast de qualsevol persona que volgués consultar-lo: amb la donació al poble de Maó i, consegüentment, de Menorca, els fa hereus del que ha estat una part importantíssima de llurs vides².

Quan mor Hernández Sanz, la necrològica del diari *Menorca* assenyala que, malgrat que es trobava a la vorera dels vuitanta-sis anys, "cuantos amantes de algún dato histórico, investigadores, acudían a él lo hallaran hasta muy últimamente lúcido para ilustrarles en sus inquisiciones" (5 de març de 1949). És el mateix que es va destacar pertot arreu a la mort d'Hernández Móra. Un editorial del *Menorca* escrivia al dia següent del traspàs: "Sobre todo brillaba su vocación de auténtico pedagogo. Su aula no concluía en el espacio limitado del Instituto de Bachillerato de Maó: se prolongaba en la misma calle, en su despacho o en una sala de estar siempre rodeado de alumnos o atendiendo

¹ Un cas sobresortint és el de Josep Pla, visitant de l'illa en diverses ocasions per la dèria d'escriure sobre ella. Als anys vint, la primera vegada, fou Hernández Sanz el seu acompanyant i introductor; i a partir de 1948 ja es va encarregar d'aquesta tasca Hernández Móra.

² Barber Barceló explica la veta estètica i el bon gust d'Hernández Móra amb els antecedents artístics ben coneguts dins del seu llinatge: "Don Juan tuvo siempre plena consciencia de lo que representaron sus familiares en el arte pictórico en el Mahón de su tiempo, y si en este aspecto no pudo sumarse a ellos como hubiera sido su deseo, sí asumió, como investigador y admirador nato, la misión que le había trazado el destino: velar por el material familiar reunido e incrementar su stock, en lo posible, para conservarlo y luego buscar la manera de donarlo en un intento de que pudiera ser admirado y disfrutado por la posteridad a mayor gloria del mismo así como de sus autores" (p. VI).

Joan Hernàndez Móra

y guiando a investigadores que acudían a él como fuente segura para localizar un dato, un libro o consultar alguno de los documentos que figuraban en su archivo particular” (16 d’octubre de 1984).

Per altra banda, caldria afegir que la seva disponibilitat per lliurar al poble el que han reunit amb grans esforços és gairebé un tret familiar: Hernández Sanz va tenir molts anys la seva col·lecció de pintures menorquines (Chiesa fonamentalment) dipositada a una sala de l’Ateneu maonès. El fill Joan, ja hem dit com va donar tot el que tenia de valor, que es pot visitar o consultar al Claustre del Carme. Els altres fills, Francesc i Bartomeu Hernández Móra, i el nét, Javier Hernández Montesinos, han fet donació de quadres, dibuixos i planxes de gravats al Consell de Menorca i a l’Ajuntament de Maó.

No cal dir que, malgrat la coincidència bàsica dels dos personatges que estem posant en relació, en la seva estimació per Menorca i en la dedicació a la recerca i escriptura consegüent, cadascú va portar a terme una tasca humana, professional i social -àdhuc política- pel seu propi camí. Les circumstàncies mai no són les mateixes i hom no té més remei que acomodar-se al que li dóna el temps, per sobre dels entrebancs que sempre hi són.

DE LA MÀ DEL PARE

L'admiració que el petit Joan sentia pel seu pare el farà acompanyar-lo moltes vegades a les sortides, passejos i converses que mantenia amb els altres adults³ i les paraules que escoltava el feren aprendre molt sobre la vida, però també sobre l'entorn i les persones que el componien, amb llurs grans i petiteses. Devia posar tanta atenció que, quan ja era gran, es recordava fil per randa de fets i acudits d'aquells temps, dels quals ja s'havia perdut tota memòria. Ho podem veure al seu discurs sobre la fundació de l'Ateneu, on desgrana records de quan tenia... tres anys!

Sobre aquesta relació que estem comentant, les paraules més sentides les va escriure el propi Joan en una carta privada, de 1961: "El día de hoy señala para mí otro aniversario. Un aniversario tristísimo, que pesa sobre mi alma. Doce años han pasado desde la muerte de mi padre y todavía echo de menos su compañía. Recuerdo tantos aspectos buenos de su compleja personalidad. Le admiro y le compadezco por lo que también sufrió en la vida. De manera muy particular acuden a mi memoria escenas de mi infancia. No hay ningún paraje de los alrededores de Mahón que no me haga revivir los primeros pasos de mi vida. Es hermoso el amar a los padres y el sentirlos con nosotros, cuando hace ya muchos años que nos dejaron. Me apena pensar que nadie podrá recordarme a mí... como yo le recuerdo a él".

A Francesc i a Ifigènia, els pares d'en Joan, els va semblar bé el desig del jove de cursar una carrera superior a Barcelona, Filosofia i Lletres. I allà va anar aquell que no havia sortit mai de l'illa, encabotat a treure els estudis endavant amb el menor temps possible. Les cartes que els fa arribar són una mostra de l'amor filial i de la consciència de les dificultats que el manteniment fora de casa els representa.

Té present en tot moment les despeses que això suposa i els assabenta com tracta d'estalviar al màxim per a no ser massa gravós. Però al mateix temps

---

³ "Nuestro ausente vivió al amparo de su padre, por quien se dejó moldear", escriu Barber Barceló (p. IV). Així ho reconeixia en tot moment. A un capítol inèdit de la sèrie autobiogràfica "Desde la atalaya de mis ochenta años", conta un cas ingenu que li va passar amb un dels seus mestres: "Al volver a casa, expliqué a mi padre lo sucedido y le dije la vergüenza que había pasado ante toda la clase y el mal papel que había hecho ante el Sr. Puig. Mi padre me confirmó la explicación del profesor y ponderó sus dotes pedagógicas. Y yo recibí una lección inolvidable".

manifesta amb tota confiança el que pensa i a on s'encaminen els seus pensaments, així com les tendències polítiques i socials que considera més adients. Això posa de relleu de quina manera vol compartir-ho i espera l'aprovació d'uns pares, les opinions dels quals l'importen molt. Així ens podem adonar de la maduresa de les relacions amb els progenitors, que en aquests àmbits centràriem millor en el seu pare.

En Joan tornarà a Menorca, com va tornar son pare després dels anys que va passar a Barcelona, i s'engrescarà amb dues institucions que porten ben a dins del cor i on faran feina plegats. Per una banda, l'associació catalanista "La Nostra Parla" i, per l'altra, l'Ateneu de Maó. En el que pertoca a la primera, n'hi haurà prou amb reproduir unes paraules de Josefina Salord perquè es vegi la involucració dels dos amb el moviment menorquinista: "L'Hernàndez Sanz que, a la dècada dels vint i dels trenta, escriu aquests articles és un home que, als seus seixanta-setanta anys, se'ns apareix ben inquietament viu, jove al costat dels joves com el seu fill Joan, Marçal Pascuchi i l'historiador-bibliotecari Ferran Soldevila, amb els quals tira endavant el *Butlletí de Nostra Parla*, on publica, el 1924, un article, 'Els nostres arxius', en què manifesta que la primera cosa que aquests ensenyen és l'amor a la pròpia llengua, 'desterrada', com ell diu, 'de l'ús oficial, en el XIX, per una reial ordre'". Està clar que aquella llavor que en Joan va rebre dintre el seu cor durant l'estada barcelonina va arrelar fort i possiblement va traspasar la seva influència -si no ho tenia prou clar- al pare, que ja era gran.

Un capítol més important i perdurable en la vida dels dos és, sens dubte, l'Ateneu. Hernàndez Sanz en fou un dels fundadors i va dedicar a la institució moltes hores i molts de somnis. Hernàndez Móra fou un ateneïsta entusiasta (vicepresident, secretari, president de secció...) i la culminació de la seva vinculació va ésser el discurs que va pronunciar davant de socis i autoritats amb motiu del setanta-cinquè aniversari de l'entitat. El to d'emoció continguda, el fet que constantment i discretament estigui donant notícia de la fundació amb tocs personals (ho ha viscut com si fos una obra de ca seva) i el que sigui tan discret a l'hora de parlar de la contribució de son pare, el que està mostrant ben a les clares és que l'Ateneu no era quelcom que li tocava de lluny, sinó que és part de la seva vida⁴.

⁴ Quan Quintana comenta el discurs, posa de manifest com, respecte a l'Ateneu, "aquell home parlava com

UNES PLANES ACOLLIDORES

Una bona porció de la producció investigadora i erudita dels dos s'anà divulgant a la *Revista de Menorca*, de la qual el pare fou molt de temps el director i encara hi figura com a director honorari⁵. En Joan va publicar a les seves planes bona part de les seves aportacions, en ocasions en forma de números monogràfics. Els dos van rebre el títol de socis de mèrit de l'Ateneu.

“La febril actividad investigadora en el campo de la Historia menorquina de Francesc Hernández Sanz cala hondo en el espíritu de su hijo Joan, que sigue en su juventud muy de cerca los trabajos y los contactos científicos de su padre”, escriu Joan C. de Nicolás dins d'un treball recopilatori sobre la vida i l'obra de Joan Hernández Móra (p. 404). “Fiel heredero de Francesc Hernández Sanz su hijo siente la necesidad de no dejar de lado cualquier aspecto relacionado con Menorca, los menorquines y su entorno”, afegeix a la plana següent. És impressionant com manifesta lleialtat al que va fer son pare, com si amb la seva contribució volgués fer-lo arribar més lluny, al temps que mostra la seva empremta.

Per exemple, en l'estudi del passat arqueològic de l'illa, un apartat de la història illenca que ells han fet que es conegués molt millor, tant amb les seves aportacions personals com amb l'ajuda als entesos, que el primer que feien en arribar a l'illa era posar-se en contacte amb ells, per començar a caminar. En Francesc demostra l'interès primordial que tingué per aquests temes a les planes del *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca* (1908), fins i tot amb els dibuixos tan acurats que hi va dedicar, a més del “Informe sobre monumentos megalíticos” que, amb la col·laboració d'Antoni Tudurí Ponsetí, presentà a l'Ateneu (també el 1908), com abans i després ofereix un grapat d'articles i estudis, ja des del temps en què escrivia per a *La Ilustración Española y Americana*.

---

d'una cosa pròpia, íntima, lligada a la seva vida familiar, a la seva manera de ser, a aquella concepció il·lustrada o enciclopedista de la cultura que rebutja el dogmatisme i la tradició establerta” (p. 184).

⁵ Segons el fill Bartomeu, a Hernández Sanz pertanyia la propietat de la revista i la direcció, fins que a l'acabament de la guerra civil li van fer que amollés, sense massa contemplacions, els dos títols, cosa que sembla acceptar perquè l'Ateneu no restés sense una publicació de la història i el pes d'aquesta (Cf. diari *Menorca*, 10 de febrer de 1999. P. 36).

Pel que fa a en Joan, no cal esperar gaires anys perquè comenci a donar proves que tot allò li interessa molt. A la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* publica un llarg estudi sobre la "Menorca prehistòrica" (1922), convertit vint-i-sis anys més tard en article per la *Revista de Menorca*. Hi podem afegir l'ajuda donada a Mascaró Pasarius per a la *Prehistoria de les Balears*, que aquest escrigué, i també per a la *Geografía e Historia de Menorca*, a més de la comunicació conjunta al X Congrés d'Arqueologia de Jaén entorn a les "Excavaciones arqueológicas en Biniaiet" (1971).

Per continuar amb el que podríem qualificar de biografia comparada, diguem que després vindran en la vida d'en Joan els anys de feina a l'Institut i de més feina encara per assolir la categoria de catedràtic a la qual lògicament aspira. Trigarà molt de temps a aconseguir-ho, per entrebancs que no estava a la seva mà corregir, i això és font d'una sèrie de frustracions personals. Gairebé podríem dir que, si es plany, és sobretot perquè no podia donar-los aquesta satisfacció als pares ni tampoc ajudar-los econòmicament, quan tant ho necessiten i quan tant s'havien sacrificat pel seu benestar.

Vindran a continuació uns anys molt dolents per a Joan Hernández Móra en tots els aspectes. En primer lloc, la guerra civil, que per a ell fou una font d'angoixes i malentesos: la seva posició honesta i que no volia fer mal a ningú (home d'esquerres que desaprovava execucions i rapinyes) el van fer sospitós per als dos bàndols. Ho patiria en cada moment, perquè en temps de guerra va estar en perill que el consideressin un desafecte (això hagués pogut tenir conseqüències nefastes) i després... va ser pitjor, és clar.

En no pensar en cap moment que la seva actuació com a comissari-director de l'Institut durant els anys de la guerra civil fos mereixedora de càstig, no li va passar pel cap anar-se'n fora. Allí va restar, conscient que no li premiarien el comportament que ell creia absolutament digne, salvador de l'Institut i de les persones de professors i deixebles, però que tampoc s'acarnissarien amb ell. Per desgràcia, açò és el que va succeir a la fi. Detenció, judici, condemna... llarga condemna, quan no hi havia vessament de sang ni un delictes objectiu que se li hagués provat. El pare tampoc podia fer massa coses per a ell, quan la ideologia liberal i menorquinista que professava no era la més adient en aquells moments de tancament, feixisme i por a tot arreu.

Les cartes que es creuaren pare i fill des de Maó a la presó barcelonina i a la inversa manifestaven el sentiment que els aclaparava, així com les

pregones relacions que tot el que estava succeint no feia més que estrènyer ben fort. Amb la sortida al carrer semblava que vindria una època millor, però la veritat és que els anys que seguiren foren molt dolents per a Joan Hernández Móra.

Víctima d'un matrimoni malaurat, desterrat a Alaior, amb una feina embrutidora que el tenia sense esma, ell, però, va tractar de tirar endavant i de treure forces d'on no n'hi havia per cursar la carrera de Dret -llavors es troba més unit que mai amb els seus pares. No té doblers per agafar l'autobús i deixar-se caure per Maó, així que de tant en tant pren el camí a peu i s'atansa a ca seva. Els pares són vells i necessiten més que mai la presència d'aquest fill que tal vegada prefereix que el considerin un xic desarrelat, abans d'obrir-los els ulls i donar-los el disgust de fer-los conèixer quina és la seva vida i els entrebancs que el tenen acovardit.

Ifigènia Mora caurà la primera, després de llargs patiments, i uns anys després (en aquell temps al fill ja li han permès que s'estableixi altra vegada a Maó) serà en Francesc Hernández Sanz el qui donarà l'última alenada. En Joan tindrà la dolorosa satisfacció de poder assistir el pare en tot aquest temps i ajudar-lo en els moments darrers fins al seu traspàs.

HONORS SEMBLANTS

La memòria de tot el que Hernández Sanz va fer, escriure i dibuixar sobre i per Menorca restarà per sempre en l'esperit del seu fill Joan. Ell conrearà el seu record, seguint les seves petjades, col·leccionant llibres, mapes i gravats de l'illa, escrivint en la mesura de les possibilitats que tenia sobre els temes que eren tan plaents per a tots dos⁶. Fer el mateix que son pare i rebre de vegades honors semblants ho considerarà un premi afegit, que ho fa tot més saborós encara. Tots dos van ser acadèmics corresponents de Belles Arts i de la Història, tots dos són distingits com a fills il·lustres de Maó (Francesc, 1949; Joan, 1981) i els retrats pengen a prop a la "Galería de Menorquines Ilustres" de la ciutat nadiua.

⁶ El paral·lelisme és impressionant. En Francesc, per exemple, va escriure una monografia sobre l'orgue de Santa Maria (*Organo monumental de la parroquial iglesia de Santa Maria de Mahón*, 1896-7) i en Joan va ser un treballador infatigable -i àdhuc pesat en ocasions- per donar-li tota la importància que al seu entendre té aquest instrument d'enorme vàlua (i treure-li tot el profit per a la gent amb els concerts).

Quan va rebre aquell honor per part de l'Ajuntament, en Joan pogué pronunciar amb convenciment aquestes paraules: "He sido, durante más de cuarenta años, el más próximo y el más constante testigo de su labor. Antepuso su pasión investigadora y su amor a Menorca, en todos los aspectos imaginables, a las actividades que pudieran darle provecho pecuniario. Como artista que conservó la plenitud de sus facultades hasta pasados los ochenta años, tuvo en cualquier momento medios para procurarse comodidades que siempre despreció, con tal de tener libertad para entregarse a lo que era su vocación avasalladora y dominante. En ello veo yo su mérito básico y principal que, secundado por sus múltiples aptitudes y su preparación sólida, hizo posible su obra. No tengo inconveniente en decir en público que yo, como hijo, admiro en mi padre este mérito, por antieconómico que fuera, y aplaudo su actitud de hombre soñador, desligado de las materialidades de la vida..."

L'obra d'Hernàndez Móra, però, mai assolirà la solidesa del seu antecessor. Molts treballs menuts i escampats (pròlegs i articles més que res), lluny del que els seus coneixements, capacitat de recerca i documentació podien haver-li possibilitat⁷. N'hi ha prou a saber com es va desenvolupar la vida d'en Joan, amb tot el que li va sortir del pas, per fer-se càrrec que tal volta va treballar molt més del que hagués fet qualsevol altre en les seves circumstàncies.

Quan va assolir una estabilitat en tots els vessants de la seva vida, ja es trobava gran i, sobretot, desenganyat. Possiblement pensés que mai seria capaç de superar el pare i no va tenir esma de llançar-se a intentar-ho. És possible que la vida que va portar l'impedís emprendre obres de més llarga volada, que els coneixements i documents al seu abast li haguessin permés. Fou una llàstima, perquè d'aquesta manera la seva vocació va quedar frustrada i

---

⁷ Tal volta cap dels dos ha deixat una obra tan sòlida i completa com els seus amplíssims coneixements i afició manifesta feien esperar d'ells. Açò s'ha dit moltes vegades d'en Joan, però també hi ha qui ho ha dit respecte en Francesc. Malgrat que Deseado Mercadal el descriu com a "trabajador infatigable, ordenado y meticulado" (*Menorca*, 14 de novembre de 1998), Terrón Ponce tocava aquest aspecte a una conferència i en destacava la seva "voluntaria pereza al escribir y señalando que en muchos casos el historiador se limitó a transcribir documentos" (segons la ressenya del diari *Menorca*, 6 d'octubre de 1988). Paraules que no he trobat al text que ofereix la *Revista de Menorca*, on diu "que todo autor debe procurar transmitir lo que sabe en bien de sus conciudadanos y de la ciencia, que no debe dejarse nada en el tintero. Porque esa impresión me dio siempre Hernández Sanz a través de sus obras, que se llevó muchas cosas consigo, que sabía mucho más que lo que publicó" (p. 265).

es va sentir al final de la vida com si no hagués pogut arribar tan alt com hagués estat menester. Però l'orgull -mai l'enveja- pel paper que va assolir son pare ningú li treia de sobre.

“Continuador de la obra que iniciara su padre, el historiador Francisco Hernández Sanz”, l'acomiadava el diari *Menorca*. Si hi ha qualcú que ha rendit al llarg de la seva vida un culte públic a la memòria i a les aportacions científiques i artístiques d'Hernández Sanz és, sens dubte, el seu fill Joan. I si qualcú va heretar d'ell una estimació per Menorca i per tot el que ha suposat el passat de l'illa és el fill Joan. I en aquesta amorosa abraçada es troba la continuïtat d'una obra que malauradament no ha pogut ésser seguida en la descendència directa, però que s'ha projectat sobre un gran nombre d'investigadors, lletraferits i amants de la cultura menorquina: aquest llegat ha fet i farà aixecar molta gent.

Ambdós són “mestres de patriotisme”, com qualificava el poeta Timoner Petrus al senyor Hernández Sanz. Com també es podrien ampliar al fill els versos que li dedicava a aquell:

“Tu vas sotjar els avencs on la memòria
dels temps antics es perd. I de la història
de la nostra illa els fils vas esbrinar”.

BIBLIOGRAFIA

- BARBER BARCELÓ, Miguel (1985): "Catálogo de la colección Juan Hernández Móra de temas gráficos, muebles y objetos menorquines", a la *Revista de Menorca*, tercer trimestre. Pp. I-XLV.
- HERNÁNDEZ MÓRA, Juan (1981): *Els orígens de l'Ateneu de Maó. Discurs commemoratiu...* Maó, Separata de la *Revista de Menorca*.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francesc (1987): *Cultura i societat a Menorca* (2 vols.). Edició i pròleg a cura de Josefina Salord Ripoll. Menorca, Institut Menorquí d'Estudis.
- MASCARÓ PASARIUS, Josep (1980): *Prehistoria de Menorca*. Menorca, Nura.
- NICOLÁS, Joan C. de (1984): "Joan Hernández Móra, menorquí il·lustre. Referència biogràfica", a la *Revista de Menorca*, quart trimestre. Pp. 399-413.
- QUINTANA, Josep M. (1996): *Maó*. Barcelona, Columna.
- SALORD RIPOLL, Josefina (1988): "Francesc Hernández Sanz, un clàssic necessari", al diari *Menorca*, 21 de febrer. P. 15.
- TERRÓN PONCE, José L. (1989): "Hernández Sanz. El historiador y el contexto ideològic-cultural de su época", a la *Revista de Menorca*, segon trimestre. pp. 231-266.
- TIMONER, Joan (1977): "Francesc Hernández Sanz", a *L'illa d'argent*. Menorca, Nura. P. 90.

1999
ANY
HER
nán
DEZ
1863
1949
SANZ

Hernández Sanz

---

l'artista

FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ. ART I HISTÒRIA “PRO MINORICA”(*)

M. ÁNGELES HERNÁNDEZ (**)

BON DIA, ALUMNES I PROFESSORS DE L'INSTITUT PASQUAL CALBÓ

Avui matí, en aquests pròxims minuts, farem una breu aproximació a la vida i l'obra de Francesc Hernández Sanz, un dels més grans personatges menorquins de la nostra cultura contemporània.

I dic una breu aproximació, perquè l'obra d'aquest erudit és tan immensa i tan fructífera, que podríem passar hores parlant-ne i encara esbrinaríem només els orígens de la seva vasta producció i del que ha significat per a la cultura menorquina.

Quan vam iniciar aquest any 99, dedicat a homenatjar Hernández Sanz i a recuperar la seva memòria col·lectiva, els coneixements que teníem sobre el personatge podien ser més o menys amplis, però a mesura que transcorre l'any i avançam en el seu coneixement, agafam consciència que la seva obra és encara més extensa del que havíem calculat i les seves vessants més variades que les ja conegudes; l'aparició de noves dades i noves obres fins ara inèdites ens dóna la sensació que estem observant només la punta de l'iceberg i que encara queda molt per descobrir.

(*) Conferència pronunciada el dia 13 de desembre de 1999, a la Biblioteca Pública, dirigida als alumnes de batxillerat de Ciències Socials de l'Institut Pasqual Calbó.

(**) Cronista-arxivera de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Maó.

Perquè vos pugueu fer una idea, diré que encara resta inèdita, és a dir, sense que s'hagi investigat o consultat mai, la seva correspondència. Cartes que en aquests moments s'estan acabant de catalogar i que, una vegada finalitzada la feina, s'aproximaran o sobrepassaran les 4.000 unitats. Intentau imaginar la quantitat de dades que poden aflorar en aquesta correspondència mantinguda al llarg de tota una intensa vida de relacions amb les més diverses personalitats del món intel·lectual, polític, cultural i/o artístic del moment.

En primer lloc, us vull explicar el perquè del títol de la conferència.

FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ. ART I HISTÒRIA "PRO MINORICA" respon a la intenció de destacar a l'encapçalament el que a continuació passaré a explicar-vos, és a dir, les dues activitats més importants del personatge i l'enfocament o destí de tota la seva obra.

Les arts plàstiques i la investigació històrica són els dos pilars en què es fonamenta tota l'obra de Francesc Hernández Sanz. Pilars que, a la vegada, ell enfoca d'una manera complementària, ja que se serveix del dibuix per il·lustrar les seves investigacions, i, en canvi, els textos li serveixen per explicar les imatges que amb tanta mestria surten de les seves mans.

És aquesta una de les característiques primordials de tota la seva trajectòria professional i que ens mostra una obra global, totalitzadora de diferents disciplines i enfocada sempre des de molts variats punts de vista, com si d'un prisma es tractés, que fins que no s'han abordat totes les seves facetes l'obra no resta completa.

En relació a les paraules "Pro Minorica", són el lema que ell mateix dibuixa al seu ex-libris, i que podem considerar definitori de totes les seves actuacions: investigar, dibuixar i escriure sobre i per a Menorca, amb la finalitat de divulgar aquest menorquinisme a tots els vents.

Els antecedents familiars de Francesc Hernández Sanz són decisius en la formació i posterior orientació professional; per açò comentarem algunes dades dels principals membres de la seva família, dotats per la branca dels Hernández, d'una especial aptitud per a les arts plàstiques i, per part de la seva mare, per a les lletres i la història. La família Hernández, la trobem assentada a l'illa de Menorca a partir del segle XVIII; el seu avi Francesc Hernández Carreras (1794-1868) era un excel·lent plater i gravador; de les seves mans sortien medalles, camafeus, piques d'aigua beneïda (una bella mostra la podreu veure a l'exposició del Museu); quant als materials, no només treba-

llava la plata sinó també la cornalina, el marfil i altres materials nobles. Com a exemple d'una de les peces més sobresortints d'aquesta ampla producció, citarem la segona de les maces de plata que duen els macers municipals de Maó, realitzada l'any 1851, i les medalles commemoratives de la coronació d'Isabel II. Del seu pare, Joan Hernández Pons, direm que es va formar al taller del seu progenitor, va destacar també en les mateixes arts i encara va superar aquest en tècnica i mestria. D'una bellesa extraordinària són les col·leccions de petits bustos realitzats en cornalina que representen personatges històrics. Una mostra d'aquests treballs, la podreu veure a l'exposició del Museu, amb representacions de les efígies de Galileu, Carles V, Voltaire, Mirabeau i Lannes. Hernández Pons també va realitzar medalles, escuts heràldics i molts diversos treballs, pels quals va rebre premis i distincions nacionals i internacionals, i fins i tot l'oferta d'anar a treballar a Madrid per a la Casa de la Moneda, feina que va ser rebutjada per no haver d'abandonar la seva estimada Menorca. Quant a la branca materna, la seva mare, Margarita Sanz Femenías, era filla de Joan Sanz Roca, traductor del *Telèmac*, i neboda de Joan Roca i Vinent, capità de vaixell, cronista del nostre port i membre de la *Societat Maonesa*.

En aquest ambient familiar que respira art, història i cultura, neix Francesc Hernández Sanz, a les set del capvespre del dia 19 de juny de 1863, a Maó, al carrer de San Fernando número 33. En Francesc, que hereta les aptituds artístiques i literàries del seus familiars, es converteix, amb el temps, en un gran artista del gravat i del dibuix, i en un magnífic escriptor.

Malgrat tot, després d'haver realitzat els estudis de batxillerat, amb especial brillantor i amb un expedient excel·lent, marxa a Barcelona tot decidit a estudiar la carrera de Medicina. Passats tres anys, i a pesar que la seva vocació semblava clara, abandona els estudis de medicina i, atret per l'ambient intel·lectual i per les oportunitats que li ofereix la Ciutat Comtal, es queda a viure uns anys a Barcelona, on comença a desenvolupar tota una sèrie de treballs relacionats amb el món de les lletres i de les arts. Col·labora en nombroses revistes i publicacions amb dibuixos i escrits, que consoliden la seva formació enfocada cap a aquestes dues matèries. Revistes com *Ilustración Hispano-Americana*, *El Nuevo Intermedio*, *Barcelona Cómica*, *La Campana de Gracia...*, recullen dibuixos, escrits i sàtires, molt en el gust de l'època, que poc a poc van perfilant la seva carrera artística i literària.

No es posseeixen gaires dades d'aquest període de més de deu anys que Hernández Sanz passa a Barcelona, resten molts elements sense investigar. L'altre dia, la professora Josefina Salord, a la lliçó inaugural del curs acadèmic de l'Institut Ramis, ens descobria una dada desconeguda fins ara: en Francesc Hernández havia treballat, durant uns anys, per a la Diputació Provincial de Barcelona.

Després d'aquests anys de joventut i formació, que Josep Pla cataloga de "borrascosos i animats" (no sabem si amb una base massa sòlida), Hernández Sanz ve a instal·lar-se definitivament a Menorca, on desenvolupa una immensa tasca municipal i social. Així com la seva predisposició per a les arts plàstiques i per a les lletres el van decidir a abandonar els estudis de medicina, l'atracció de la seva terra natal li faria abandonar, definitivament, la Ciutat Comtal.

Des de la seva arribada a l'illa, en Francesc manté una relació estreta i a la vegada dilatada amb la vida administrativa municipal. La seva trajectòria professional està lligada a l'Ajuntament durant quatre dècades. El full de serveis anota un còmput de 38 anys, 7 mesos i 20 dies de treball prestats al municipi, durant els quals ocupa i compagina càrrecs tan diversos com els de professor de dibuix, cronista-arxiver o conservador del Museu Municipal. El detall que es desprèn d'aquest full de serveis, del seu expedient personal de l'Ajuntament de Maó, és l'exemple exacte de la meticulositat i perfeccionisme amb què realitzava totes les seves feines. El resultat dels anys de servei a la seva ciutat és un llegat incommensurable de coneixements artístics, històrics, arxivístics, patrimonials i bibliogràfics.

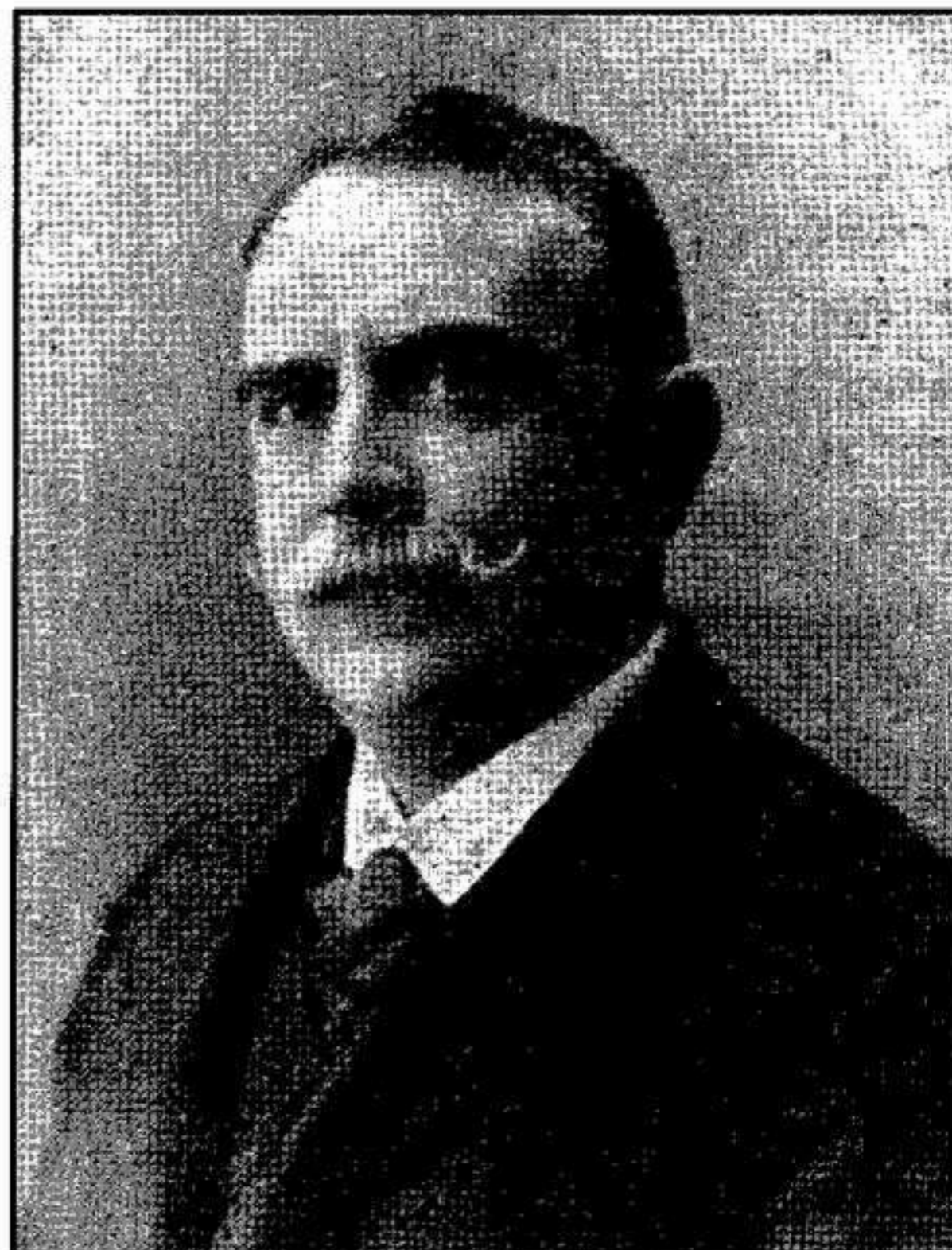
A partir de 1894, any del seu retorn a Menorca, ocupa el càrrec de professor de dibuix de l'Institut de Maó, en aquella època sostingut per l'Ajuntament, però també serà professor de l'Extensió Universitària que es desenvolupa a Maó a principis de segle, de l'Escola Municipal de Dibuix i de l'Escola d'Arts i Oficis, transformada després en Escola Elemental de Treball, i de la qual el vostre institut és l'hereu més directe. Com a gran dibuixant que és, imparteix elevats coneixements a tot el seu alumnat, si bé el seu nivell d'exigència també és alt.

L'activitat docent, la combina amb una producció artística variada: escenes costumistes, retrats, paisatges... D'aquest conjunt cal destacar, per qualitat i per quantitat, els dibuixos relacionats amb el tema de l'arqueologia,

matèria en la qual s'inicia des de molt jove, en companyia del seu amic Antoni Vives Escudero.

Quan Hernández Sanz retorna a Menorca, recupera algunes de les antigues amistats i n'entaula de noves. A l'institut de Maó, coneix i fa amistat amb el professor mallorquí Gabriel Llabrés i Quintana, catedràtic de Geografia i Història, i amb ell ressorgeix l'interès pel tema de l'arqueologia. És impressionant el material que ens ha arribat sobre aquesta matèria: a més d'una sèrie extensa de dibuixos magnífics dels jaciments arqueològics, plànols de planta i alçada dels diferents recintes, quaderns de camp, acompanyats d'anotacions i de dades que els converteixen en una eina inapreciable per als arqueòlegs; ja que, a més de l'interès artístic, per la mestria amb què estan realitzats, són importants perquè constitueixen una mostra autèntica de l'estat de les restes prehistòriques de l'illa, en una època anterior a les grans excavacions del segle XX. Com podem observar, i com dèiem que és habitual en tots els treballs que realitza Hernández Sanz, les seves aptituds li permeten realitzar totes les activitats d'una manera global: participa a les excavacions, les dibuixa, les investiga i escriu sobre elles, participa de totes les parts del cercle complet.

Gabriel Llabrés Quintana féu gran amistat personal i intel·lectual amb F. Hernández Sanz

Però el cercle s'acaba d'arrodonir quan en Francesc és promogut al lloc de conservador del Museu Municipal. El fet es produeix aprofitant que el Museu s'instal·la a les dependències de l'Institut, i, donat l'interès i la preocupació per la conservació del patrimoni artístic i arqueològic, no es dubta que Hernández Sanz és la persona idònia. Efectivament, durant els deu anys que està al seu càrrec, consolida el fons museístic, que, amb el temps, es converteix en la base del Museu de Menorca. Al full de serveis abans esmentat, explica així el treball realitzat: "Al tomar posesión del cargo de Conservador del Museo Municipal de esta Ciudad, después de haber dirigido su traslado, desde el edificio conocido por 'El Principal' a una de las dependencias del Instituto Local de 2ª Enseñanza, y después de haber procedido a la clasificación metódica de sus fondos, tuve abiertas sus puertas al público, durante ocho años, todos los domingos y días festivos por la mañana y en todas aquellas ocasiones en que se solicitaba su visita". Així, el cercle es completa: ell participa a les excavacions, ell conserva i classifica el material per al museu, ell el pinta, l'estudia i escriu sobre el material per ajudar a la seva divulgació.

Però les possibilitats artístiques d'Hernández Sanz són molt variades. És cert que el més abundant de la seva obra són pintures, dibuixos o gravats, a la manera més tradicional sobre tela o sobre paper: quadres de paisatges, objectes, escenes costumistes, retrats, però també el trobam pintant coses molt menys habituals, com serien la decoració d'un cel ras de l'habitació d'un habitatge, amb figures al·legòriques d'inspiració totalment modernista, o, si es presenta l'ocasió, també és capaç de dissenyar els decorats per a una òpera o una obra de teatre; de les dues coses trobareu sengles mostres a l'exposició del Museu.

En el terreny del disseny, compta també amb una àmplia producció, que va des dels escuts heràldics als pergamins, segells, logotips, elements urbanístics o arquitectònics i, fins i tot, façanes o projectes d'edificis, que encara avui es poden localitzar a molts indrets de la ciutat. Aquesta última faceta s'intensifica a partir de l'estreta amistat que manté amb Francesc Femenias, aleshores arquitecte municipal.

Però, l'interès per l'art i pel patrimoni artístic i cultural, la preocupació per la seva protecció i per la seva conservació, l'enfoca no només des dels llocs públics que ocupa per la seva feina, sinó que el trasllada també a l'àmbit particular, i així recopila una important col·lecció artística formada, bàsicament, de quadres dels segles XVIII i XIX; d'aquesta manera Hernández Sanz salva-

guarda per a la posteritat un patrimoni que, en aquells anys, era poc conegut i apreciat.

Hem de pensar que l'art de la pintura, com en general totes les arts, havia estat minsa a Menorca fins a l'arribada del pintor italià Giuseppe Chiesa a l'illa, devers la meitat del set-cents. Abans del segle XVIII, les condicions econòmiques de l'illa no havien permès l'existència d'obres d'art, més enllà d'algunes propietats de l'església i de les famílies aristocràtiques; per tant, no és d'estranyar que els menorquins quedessin embadalits i encisats quan Giuseppe Chiesa arriba a Menorca i comença a plasmar en els llenços les escenes quotidianes dibuixades amb la mestria i la delicadesa que sempre han distingit els seus treballs. L'obra del mestre italià i dels seus deixebles, entre la qual destaca la del menorquí Pasqual Calbó, va ser abundant però va quedar en propietat de mans particulars; per açò, cent anys després d'haver-se pintat eren molt poc conegudes. Bastaria com a exemple el fet que, quan es va proposar, a principis del segle XX, el canvi de denominació del carrer Arravaleta pel de carrer de Pasqual Calbó, perquè allà havia nascut el pintor, la proposta va ser rebutjada, perquè es va considerar que ningú no coneixia aquest personatge: el més gran dels pintors menorquins.

Francesc Hernández Sanz, conscient d'aquest fet, es va preocupar de recuperar aquest patrimoni artístic i de conservar-lo en una important col·lecció, que avui es pot visitar al museu del Claustre del Carme per voluntat dels seus descendents.

Però tal vegada el càrrec que més defineix Francesc Hernández Sanz és el de cronista-archiver. Feia temps que els municipis de l'illa eren conscients del mal estat en què es conservava la documentació municipal, que impossibilitava la seva consulta. L'any 1910, Hernández Sanz és nomenat per ocupar la plaça de cronista-archiver de l'Ajuntament de Maó. La classificació i ordenació dels fons documental de Maó li ocupen molt de temps, ja que la documentació oficial es trobava, com dèiem, en un estat deplorable. La feina, realitzada amb tanta cura i dedicació, com és habitual en ell, prest dóna magnífics resultats, i la seva labor, avaluada per la Comissió d'Arxivers del Regne, li suposa la concessió de la Creu del Mèrit Civil, i l'arxiu maonès és proposat com a model a tenir en compte per altres arxius. També va realitzar la feina d'organització dels fons documentals de l'Arxiu d'Alaior, que, a la vegada, li va suposar una distinció per part de l'Institut d'Estudis Catalans.

Al mateix temps, que inventaria i classifica aquesta quantitat immensa de documentació, s'imposa l'empresa d'escriure i publicar tota una sèrie de monografies que reflecteixin les vicissituds i esdeveniments pels quals ha passat Menorca al llarg dels segles

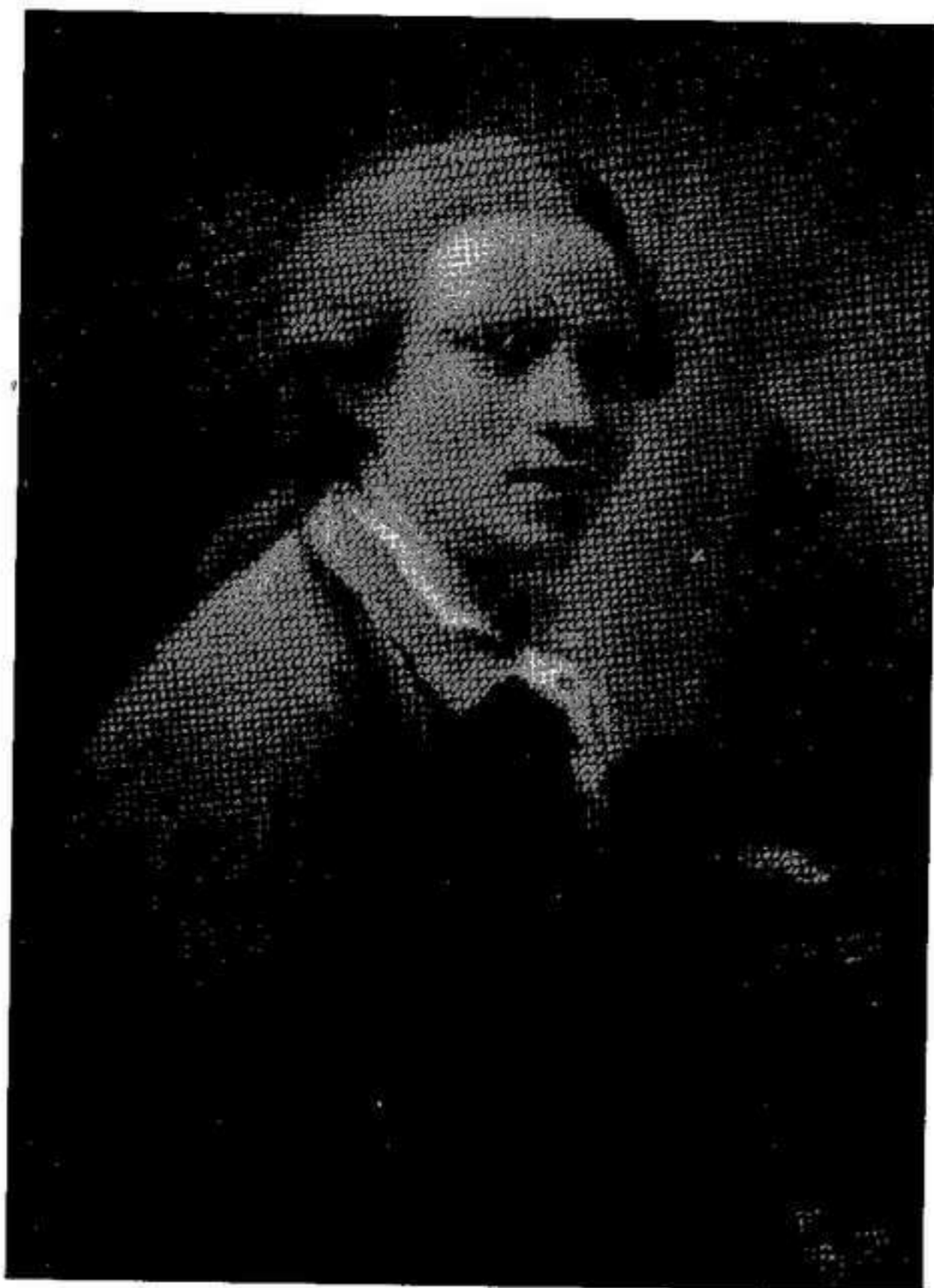
Si tornam a reprendre les seves pròpies paraules, diu "Hube de encontrar la documentación oficial, que a mi cuidado se ponía, en un estado tan deplorable de abandono, amontonado en los desvanes de la Casa Consistorial, que fue preciso emplear meses enteros para su clasificación y ordenación consiguiente... Alternando con la ordenación, arreglo y rotulación de los legajos y después de evacuar infinidad de informes pedidos por la Alcaldía, me impuse la tarea de escribir y publicar una serie de monografías, resultado de una investigación minuciosa y constante en los interesantes documentos atesorados, reflejo fiel de las vicisitudes por que Menorca pasó durante las dominaciones extranjeras".

Quant al rigor i la qualitat de les investigacions realitzades, bastarà dir que el catedràtic de la Universitat de Madrid Joan Hernández Andreu, a la conferència que va oferir el passat dia 18 de novembre, a l'Ajuntament, ens deia que la tasca d'historiador és el tret més propi d'Hernández Sanz, i, després de fer una exposició raonada i exposar els arguments necessaris, arriba a la conclusió de definir Hernández Sanz com l'Historiador de Menorca, amb majúscules, és a dir, l'historiador de Menorca per antonomàsia.

El fruit d'aquestes investigacions són més d'un centenar de treballs, que abasten temes de caràcter històric, literari, lingüístic, artístic, costumista, documental... Enumerant només alguns dels títols, tindrem idea de la magnitud i varietat de la tasca realitzada: *Los maceros de la Universidad de Mahón*, *Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca*, *Altar Mayor de la Parroquial Iglesia de Santa María*, *Apuntes de historiografía menorquina*, *Establecimiento de la Casa de Maternidad*, *Sobre las insignias concejiles del Ayuntamiento de Mahón*, *Documentos relativos a la estancia del Almirante Oquendo en la Isla de Menorca*, *El reloj Público de la Ciudad*, *La Bandera de Menorca*, *Una sociedad de Cultura establecida en Mahón durante el siglo XVIII*, *El Teatro Principal...*

També escriu les biografies de molts menorquins il·lustres, al mateix temps que s'encarrega de pintar alguns dels retrats de la galeria municipal: Josep M. Quadrado, Joan Taltavull Garcia, Pasqual Calbó, Teodor Làdico, Benet Andreu ....

El retrat de Fill Il·lustre de Pasqual Calbó fou obra de F. Hernández Sanz

Tornam a tenir davant tot un procés complet: ell ordena i classifica els documents, ell els conserva, perquè ja hem vist que l'estat en què els troba era lamentable, però és que, a més, els investiga i els estudia per poder escriure-hi i, unint a la faceta d'investigador la que hem vist anteriorment de dibuixant, il·lustra amb dibuixos i pintures aquests treballs d'investigació històrics.

És la fusió perfecta de les arts plàstiques i les lletres. És la combinació, que empràvam com a enunciat de la conferència "Art i Història Pro Minorica". És la constant de tota la seva obra.

A més d'aquesta apassionant i prolífica trajectòria professional, Francesc Hernández Sanz és un home molt integrat en la societat que l'envolta, i troba temps per col·laborar en molts i diferents projectes ciutadans, que el converteixen en figura cabdal de la societat maonesa de les primeres dècades d'aquest segle: participa en institucions tan variades com la Subcomisión de Monumentos de la Isla de Menorca o en el Foment del Turisme, però, sobretot, és l'ànima de la *Revista de Menorca* i un dels grans impulsors de l'Ateneu maonès, la Secció d'Arts Plàstiques del qual presideix des de la seva fundació, l'any 1905.

La *Revista de Menorca* l'havia creat -l'any 1888- en Joan Seguí Rodríguez, intel·lectual maonès i un dels promotors de la creació del Museu Municipal. Per a la *Revista* aconseguí un equip important de col·laboradors: l'historiador Pere Riudavets, el bibliotecari Miquel Roura i Pujol, el farmacèutic Maurici Hernández Ponsetí, l'historiador i demògraf eivissenc Enrique Fajarnés Tur i molts altres que donen una qualitat i rigor científic a la *Revista*. Malgrat tot, la mort de Joan Seguí, l'any 1891, fa que la *Revista* quedi interrompuda. No serà fins a l'any 1896 que Gabriel Llabrés, a qui ja hem citat com a professor de l'institut i company d'Hernández Sanz, es fa càrrec de la *Revista* i comença una nova època. Dos anys més i el projecte queda novament truncat amb la marxa de Llabrés Quintana, destinat a un institut fora de l'illa. Però la *Revista* continua gràcies a Francesc Hernández, que a partir de l'any següent, 1898, comença a editar-la i a dirigir-la, en la que serà la tercera època. Als col·laboradors habituals s'afegeixen les plomes de Pere Ballester, Pere Mir i Mir, Joan J. Rodríguez i Femenías... Malgrat tot, mantenir una publicació d'aquestes característiques era una empresa difícil. Passen dos anys d'inactivitat, torna sortir en una quarta època, però la consolidació definitiva s'aconsegueix amb la fundació de l'Ateneu de Maó, l'any 1905.

L'arribada a Maó, en aquells anys, de dos personatges havia estat decisiva en el món cultural i social menorquí; ens referim al doctor Alabern i al catedràtic Pérez de Acevedo, responsables directes de la creació a Maó de l'Extensió Universitària, que ja hem esmentat, i de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó. Institucions, ambdues, en les quals la participació d'Hernández Sanz és important.

Tornant a la *Revista de Menorca*, que, a partir de la seva assumpció per l'Ateneu, gaudeix d'unes dècades de tranquil·litat ininterrompudes, direm que Hernández Sanz la continua dirigint però l'empra també com a vehicle de les seves investigacions. Del resum aportat al llibre *Anatomia d'una Cultura*, obtenim les següents dades: articles d'Hernández Sanz a la *Revista de Menorca*: 109 entrades de tema històric, 58 de biografies, 12 d'arqueologia, 9 de tema administratiu, 17 de tema artístic i 5 de literatura. No fa falta afegir moltes més coses.

Per acabar, només diré, que el seu compromís social el va dur a acceptar, a partir de 1913, la labor consular dels Països Baixos, com a vicecònsol a

Maó. Com és habitual, realitza la feina amb tanta cura que, dos anys després, és nomenat cònsol general a Balears i la seu del consolat es trasllada de Palma a Maó. A més, pels seus serveis és premiat per la reina d'Holanda amb la condecoració de l'Orde d'Orange-Nassau.

En definitiva, Hernández Sanz abasta un ampli ventall d'activitats i totes les tracta satisfactòriament. El rigor i la preciositat en els seus treballs li suposen l'ingrés en nombroses acadèmies nacionals i estrangeres, i la concessió de múltiples distincions i nomenaments.

Entre d'altres, és membre de la Reial Acadèmia de la Història i de la de Belles Arts de San Fernando, de la Societat Arqueològica Tarraconense, de la de Barcelona, de l'Arqueològica Lul·liana, de les franceses Société Préhistorique de France, de l'Académie du Var, de la Société de Correspondance Hispanique...

Entre les distincions, a més de la ja esmentada Creu del Mèrit Civil, tenia la del Mèrit Naval, amb distintiu blanc; les Palmes Acadèmiques de França, la de l'Orde de la Corona d'Itàlia i la de l'Orde neerlandesa d'Orange-Nassau.

Actualment, podem dir que la seva obra encara té vigència i que el seu record és viu en tots els llocs que va ocupar.

Els últims anys de la seva vida van està marcats per les conseqüències de la postguerra: separat dels seus llocs de feina i amb el seu fill Joan empresonat. Francesc Hernández Sanz va morir el 4 de març de 1949, ara fa cinquanta anys. Cinc dècades de silenci institucional ens separen d'aquella data, a excepció d'algunes pàgines necrològiques a la *Revista de Menorca* i del nomenament de Menorquí Il·lustre per part de l'Ajuntament de Maó, un mes després de la seva mort.

És hora que recuperem la memòria col·lectiva de tan il·lustre maonès. De difondre la seva vida i la seva obra, el seu amor i la seva dedicació a Menorca. Per açò, l'Ajuntament de Maó ha declarat l'any 1999 com a "*Any Hernández Sanz*", perquè perduri sempre el sentiment d'admiració i reconeixença que ens inspira el seu llegat.

EXPOSICIÓ DE FRANCESC HERNÀNDEZ SANZ
AL MUSEU DE MENORCA
**“FRANCESC HERNÀNDEZ SANZ: ARTISTA
I CONSERVADOR DEL NOSTRE PATRIMONI”**

CRISTINA ANDREU ADAME (*)

INTRODUCCIÓ

L'any 1999 va ser declarat Any Hernández Sanz per l'Ajuntament de Maó, en fer 50 anys del seu decés, amb l'estalonament de totes les institucions i entitats amb què F. Hernández va tenir un punt de contacte.

El Museu de Menorca s'hi va adherir per diferents raons. La més important fou considerar la seva figura com a cabdal en la conservació i difusió del patrimoni menorquí, a més de la seva tasca en la creació del primer Museu Municipal, antecessor del Museu de Menorca. Un altre motiu va ser valorar com a primordial la seva feina d'il·lustrador i pintor en el panorama artístic illenc.

La forma més adient per interrelacionar el Museu i el personatge era preparar una exposició que lligués la tasca de conservador de museu i la d'artista. D'aquí el títol de la mostra, “Francesc Hernández Sanz: artista i conservador del nostre patrimoni”.

Era un projecte complicat i difícil, a causa de les poques peces originals de F. Hernández que hi havia al Museu. La idea original de combinar alguns

---

(*) Llicenciada en Història de l'Art.

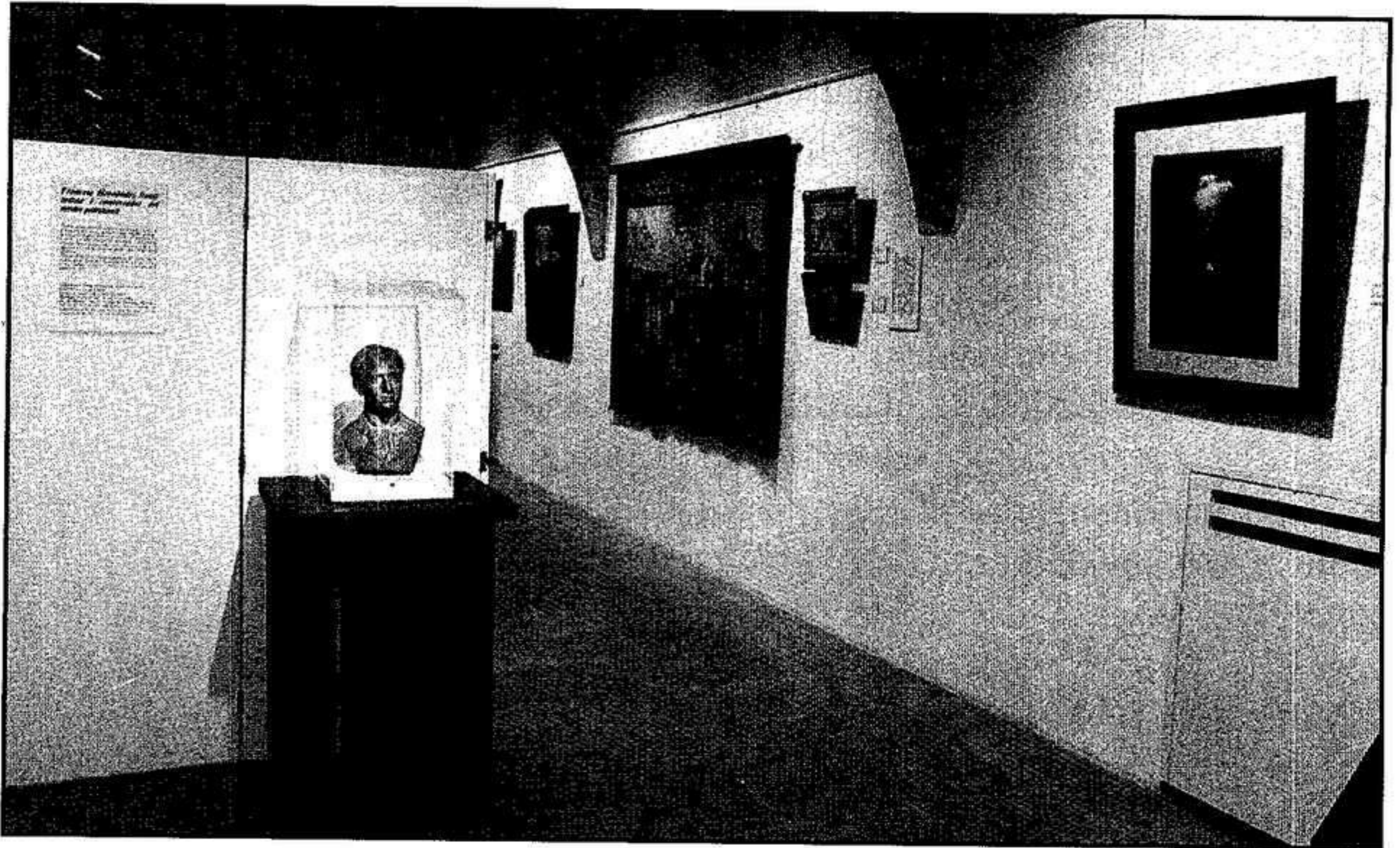
dibuixos i peces es va anar obrint en investigar el material de què podíem disposar i fer-se evident la col·laboració d'altres entitats i de col·leccions privades a l'hora d'aportar obra original de l'artista. A més de mostrar unes peces, s'havia d'aconseguir que fos una exposició didàctica per a tot el públic i per a les escoles, per tal de transmetre el missatge, difondre la figura d'Hernàndez i conèixer les diferents tasques relacionades amb el patrimoni dins l'amplitud de la seva obra. Amb aquest repte de fons, calia dissenyar una mostra en un espai concret: les dues sales temporals del Museu.

IDEA I SELECCIÓ DELS OBJECTES EXPOSATS

A part dels criteris comentats anteriorment, partíem del fet que no s'havia realitzat cap mostra (amb l'excepció de la mostra de la Biblioteca Pública de Maó del mes d'abril sobre patrimoni documental en l'obra d'Hernàndez). Pel mateix fet, no es disposava de cap catàleg documentat de les obres de l'arxiu. Els primers contactes entre els organitzadors va consistir a saber de quins béns podien disposar i preveure que molts eren en col·leccions públiques i particulars. A més de tot aquest material, també s'hi havien d'incloure peces del mateix museu o d'altres llocs, estudiades o dibuixades per ell, per poder relacionar la seva tasca de conservador del nostre patrimoni amb la d'artista.

L'Ajuntament de Maó hi aportava la major part, amb la col·lecció del Museu Hernández Sanz-Hernández Móra i els seus propis fons (Arxiu i col·lecció interior); la Biblioteca Pública de Maó, alguna revista especialitzada; el Consell Insular de Menorca, les planxes de gravat que té dipositades al Museu de Menorca; i l'Institut Joan Ramis i Ramis, algunes revistes. A mesura que l'anàvem estructurant, l'exposició creixia amb un sistema que encara funciona molt bé en una illa petita com Menorca: la difusió oral. Mitjançant aquest sistema, el contacte amb les col·leccions particulars va ser molt efectiu i vàrem completar la selecció de les peces.

Una volta seleccionades, ens trobàvem amb un material divers, d'objectes en diferent suport i diferent format: paper, tela, ceràmica, metall... El criteri per seleccionar-los es va basar en la tria dels que estiguessin en bon estat de conservació i, també, que fossin representatius en l'exposició que es volia muntar. Aquest fet ens obligava a destacar algunes peces emblemàtiques, com

Vista del primer espai. Qui és Francesc Hernández Sanz i Família d'artistes

Racó del segon espai. El Pintor

les planxes de gravat o el llibre *Compendi de l'Illa de Menorca*. Un exemple va ser la resolució de la presentació de l'exposició de les planxes: vam veure que el sistema més idoni seria reproduir-les en paper, en una impremta actual que tingués una màquina tipus *offset* que permetés una impressió molt acurada. D'aquesta manera, el públic no només veia unes planxes exposades, que a vegades no deixen llegir clarament el dibuix, sinó que també apreciava la tècnica de dibuix d'Hernàndez.

Aquesta diversitat de material i els temes a relacionar ens condicionà el muntatge. La solució va ser crear espais independents però interrelacionats, separats per mampares que, a més, s'aprofitaven per penjar els plafons explicatius i alguns quadres que no cabien a les parets.

EXPOSICIÓ I ITINERARIS

L'exposició ocupava les dues sales temporals del Museu de Menorca, situades a la planta baixa i a les quals s'accedeix pels passadissos que porten al claustre. Són sales rectangulars amb dues portes cadascuna.

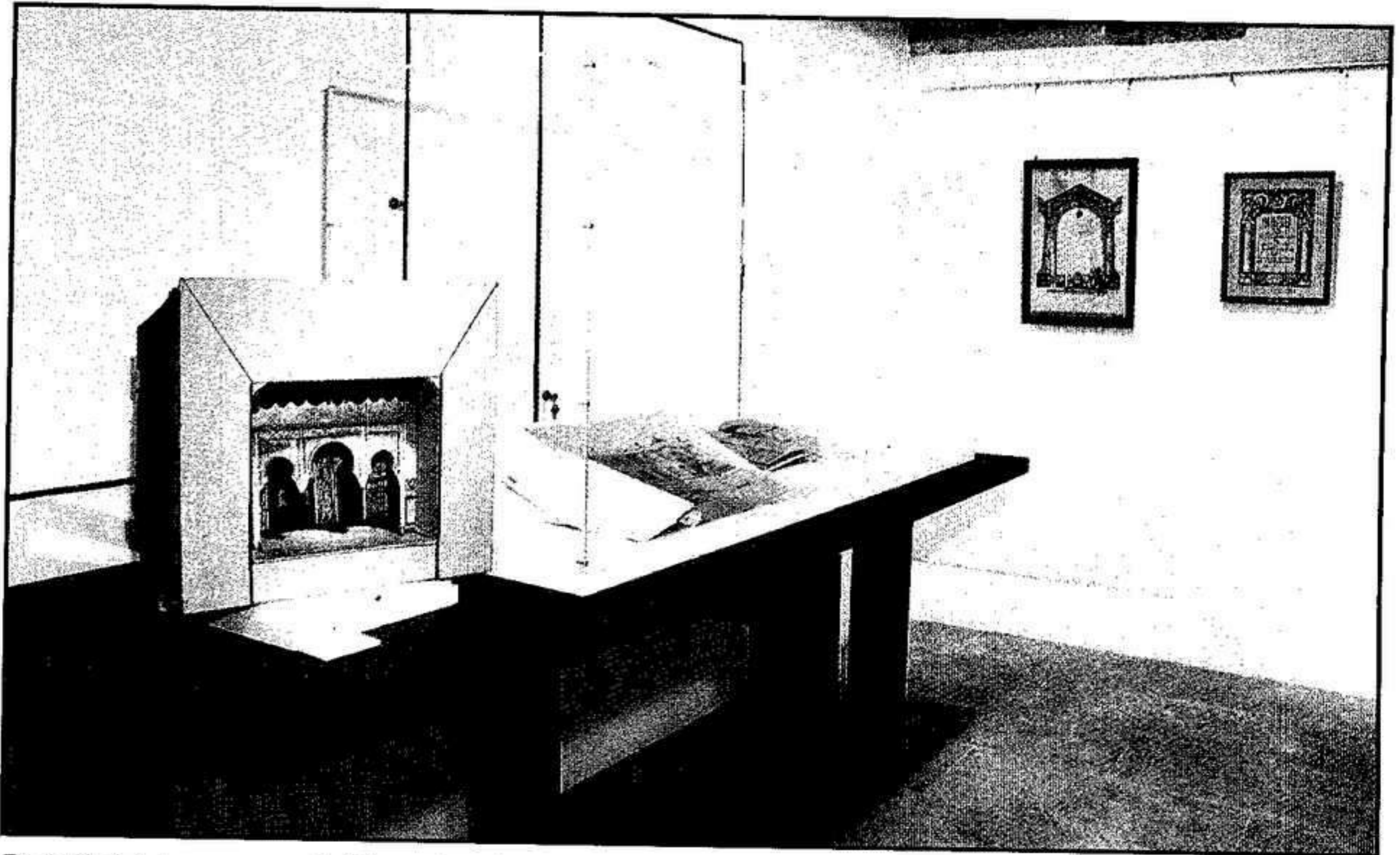
La primera sala s'ubica a l'esquerra del corredor d'accés al claustre, una volta s'ha passat el vestíbul principal d'entrada. Té una superfície de 59 m² amb dos espais irregulars. La segona porta de la sala, en aquest tipus d'itineraris, marca la sortida cap al claustre, i a més serveix per accedir a l'altra sala, que es troba a la zona sud-oest.

La segona sala té una superfície de 92,22 m², amb un espai únic de 15,9 x 5,8 m.

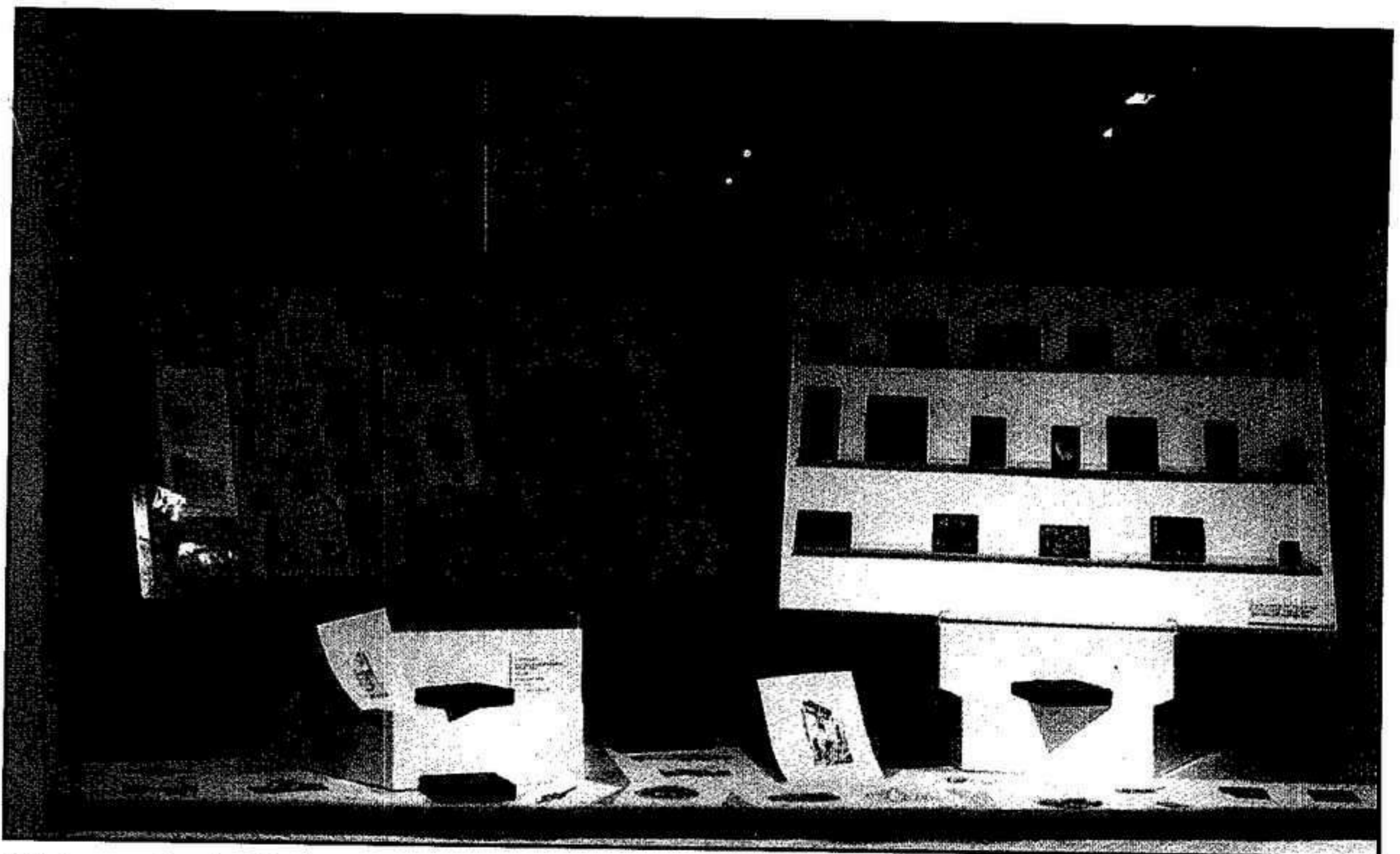
Les dues sales estan equipades amb rails per poder penjar quadres i plafons, a més de vitrines que es poden moure, formades per un banc de llenya i campanes de metacrilat. La il·luminació principal és amb focus de banys de paret, i en aquesta mostra es varen posar alguns focus puntuals per a les vitrines.

Cadascuna de les sales es va dividir en tres espais diferents, mitjançant les mampares de separació o bé aprofitant les condicions físiques de la sala. El recorregut de l'exposició s'iniciava a la primera sala, on trobàvem el títol de la mostra, "Francesc Hernàndez Sanz: artista i conservador del nostre patrimoni", i una explicació del que es veuria (text 1). Aquest títol era un element

Detall del tercer espai. *El projectista*

Vitrina amb els dibuixos, matrius i reproduccions (quart espai)

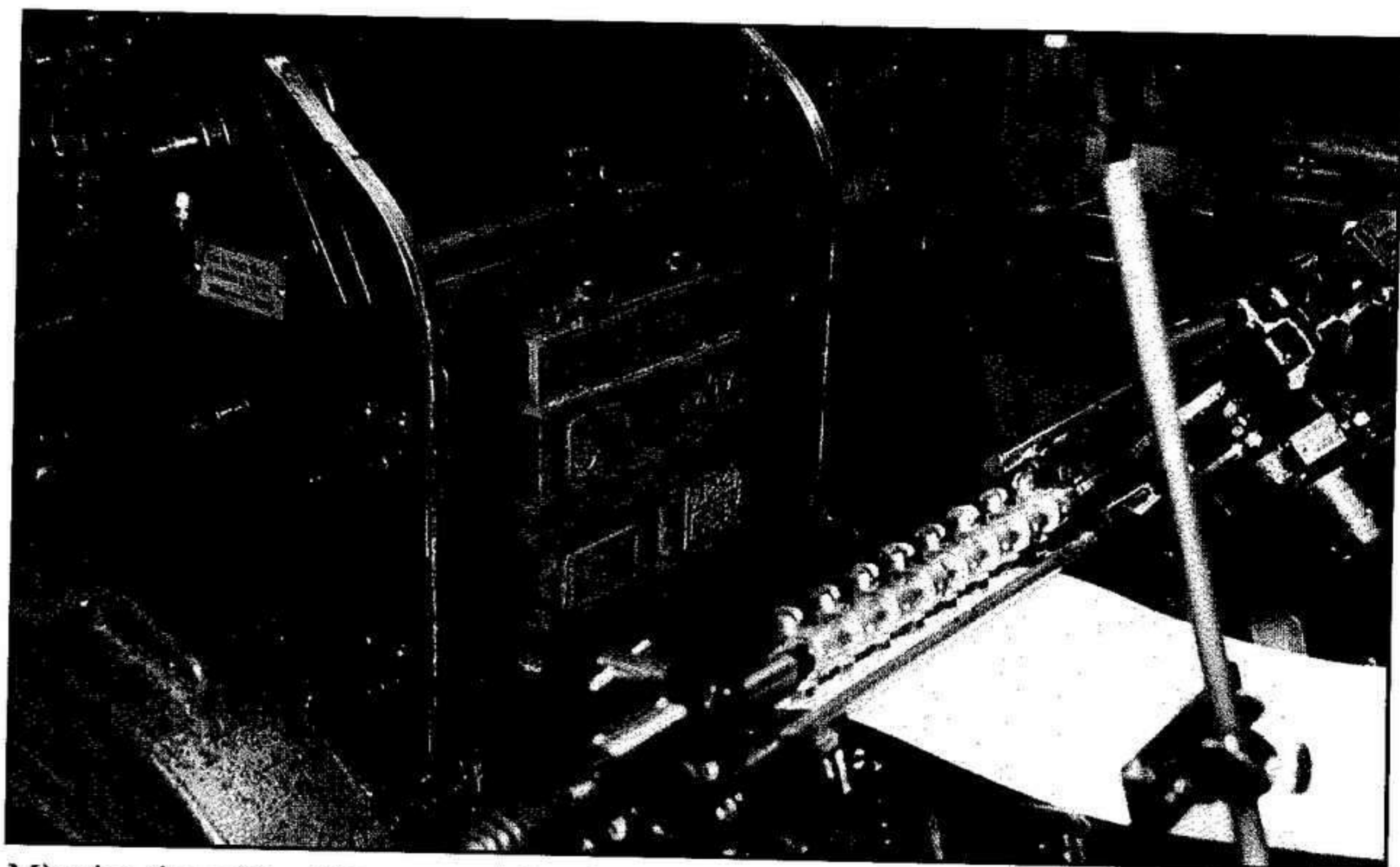
primordial, que centrava el visitant i feia referència a tot allò que englobava l'exposició.

El primer espai feia al·lusió als aspectes biogràfics: *Qui és Francesc Hernández Sanz (1863-1949)* i *Família d'artistes* (textos 2 i 3). El material exposat reunia totes les obres que ens mostraven com era l'aspecte físic de F. Hernández Sanz: autoretrats i retrats; un altre racó amb una vitrina contenia obres realitzades pel seu avi (Francesc Hernández Carreras, argenter i gravador) i per son pare (Joan Hernández Pons, també argenter i gravador) amb un text que explicava la seva ascendència familiar d'artistes.

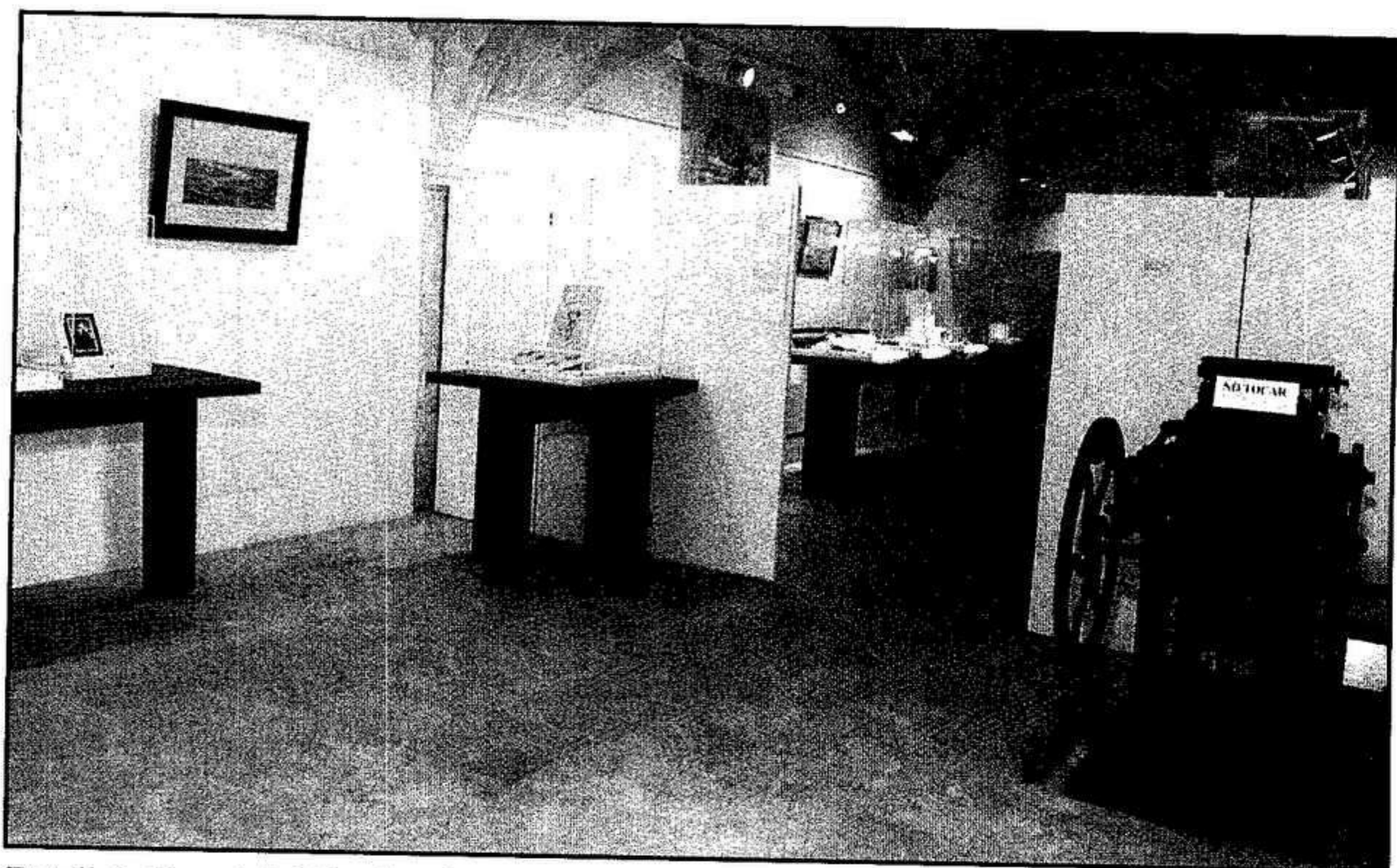
El segon espai englobava la tasca pictòrica, *El pintor* (text 4), on es reunien les obres més representatives de l'artista en els diferents gèneres i tècniques, des de les petites aquarel·les que feia imitant els personatges de Giuseppe Chiesa, a obres de retrat que es troben a la galeria de personatges de l'Ajuntament de Maó, i els exemples menys coneguts de temes paisatgístics. També es ressaltava la tasca de pintor de sostres, amb una foto de l'únic exemple que coneixem, d'una habitació de la casa Ramis de Maó.

El tercer espai estava dedicat a *El projectista* (text 5), on es mostraven diferents avantprojectes i projectes originals fets per Hernández, de façanes, cases i detalls arquitectònics, que corresponien a l'etapa de col·laborador amb l'arquitecte municipal de l'època, Francesc Femenias i Fabregas. Mitjançant plafons i dues vitrines, quedava un espai acollidor per ressaltar una faceta molt important en la seva carrera i desconeguda per la majoria de gent.

Amb aquest espai es tancava aquesta sala, i s'accedia la segona sala temporal. El quart espai ens introduïa en el món de la il·lustració, amb el nom *El dibuixant i l'il·lustrador* (textos 6 i 7). Just entrar a la sala, a la banda esquerra, en una vitrina fixa, s'exposà una selecció de les matrius (planxes de metall, amb base de fusta), fetes al final del segle XIX, per il·lustrar diferents llibres de Francesc Hernández Sanz, on destacàvem especialment les planxes del seu llibre principal, *Compendi de Geografia i Història de l'Illa de Menorca*. Per completar aquest racó i explicar com es realitzava tot el procés, vàrem incloure un plafó de dibuixos originals a tinta de l'artista del Museu H.S.-H.M., previs a la matriu (les planxes són iguals als dibuixos i les reproduccions fetes avui en dia). D'aquesta manera es veia tot el procés explicat visualment, el qual es complementava amb un text sobre la tècnica del fotogravat. Per finalitzar aquesta explicació, a la dreta de la sala exposàrem una màquina tipogrà-

Màquina tipogràfica Minerva amb les planxes encaixades

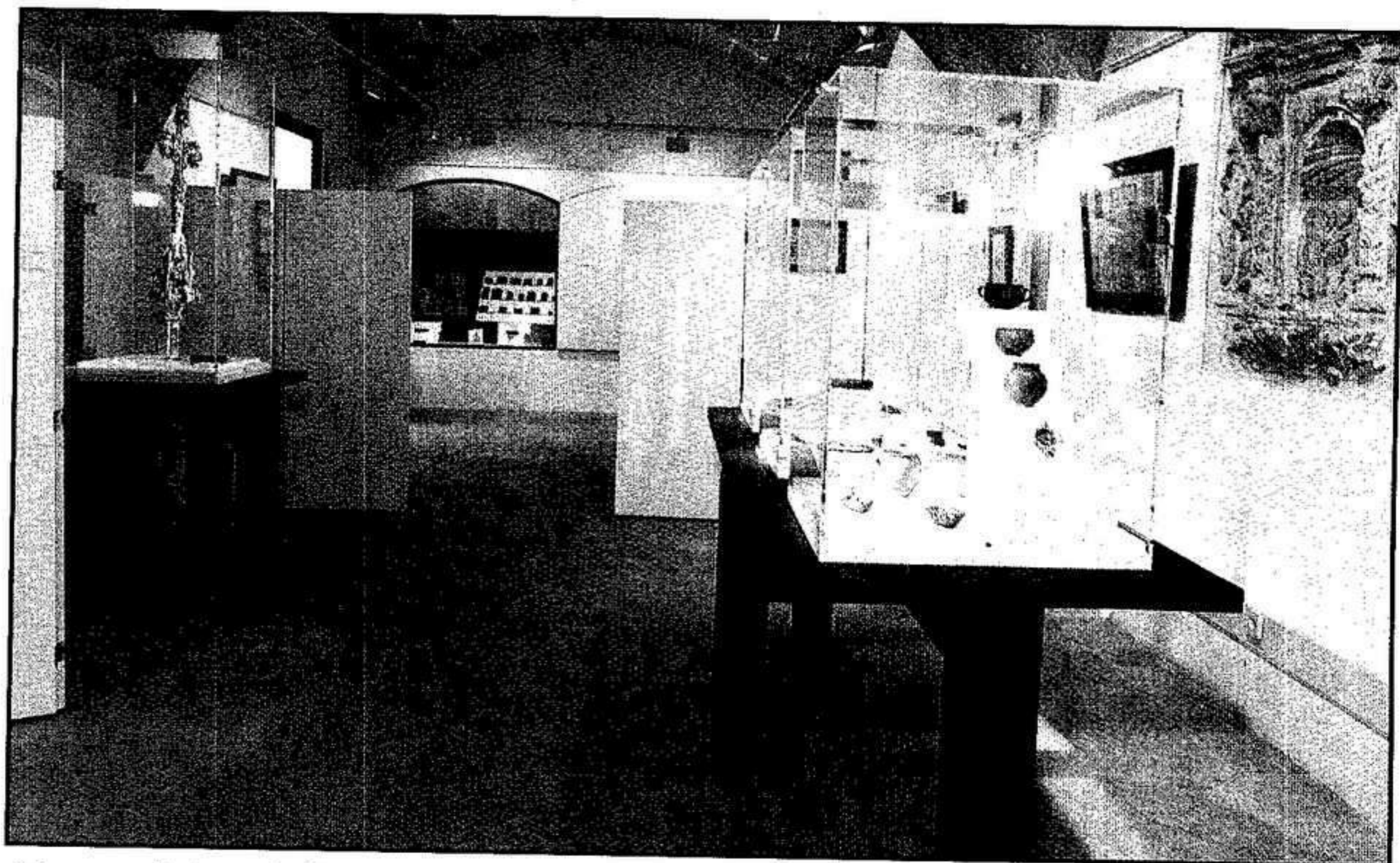
Detall de l'espai 4. Màquina tipogràfica i vitrines amb revistes

fica Minerva de l'antiga impremta del Cos de Gràcia, dels fons del Museu, on també incloguérem algunes planxes i la impressió actual. A la part superior, un plafó de fotografies amb tot el procés d'impressió actual. Els resultats varen ser els esperats: el públic es detenia a veure i interessar-se per tot el procés d'impressió.

Per completar aquest espai, en dues vitrines s'exposaven diferents revistes il·lustrades per Hernández, que ens ajudaven a globalitzar la seva obra com a dibuixant, amb el vessant històric i satíric.

L'espai següent lligava la tasca de dibuixant amb la de conservador del nostre patrimoni. Per això, vàrem idear tres blocs de text independent: *Protector i conservador del nostre patrimoni*, *Conservador del Museu Municipal*, *L'historiador i dibuixant* (corresponen als textos 8, 9 i 10). Aquí es pretenia ressaltar la seva feina en el primer museu municipal (antecessor del Museu de Menorca) com a conservador, el seu interès pel patrimoni menorquí, que el dugué a estudiar, dibuixar i protegir molts dels béns que avui en dia coneixem, a més de combinar-ho amb la tasca d'historiador, que va donar lloc a diferents estudis monogràfics o globals: l'informe sobre la bandera de Menorca, el del càrrec de macer i el llibre del *Compendi de Geografia i Història de l'illa de Menorca*. Es varen escollir peces rellevants, com l'antiga creu processional de Santa Maria, que, gràcies als dibuixos de Francesc Hernández i l'Arxiduc, es va poder reconstruir el 1995. També un dels primers exemplars numerats del *Compendi*, que combinàrem amb qualche peça original del Museu (collar de dona menorquina, gravat de l'illa de Menorca) dibuixades al llibre, i altres objectes (gerra ciclàdica, pesos anglesos) amb els seus dibuixos originals. La tasca com a historiador es completava amb els quadres originals dels escuts de la Universitat, dels macers i de l'orgue de Santa Maria.

El sisè espai estava dedicat a una altra tasca bàsica per entendre el polifacètic Hernández, *L'arqueòleg i el dibuixant* (text 11). La intenció principal era mostrar els dibuixos, els quaderns de camp i les fotografies que es conserven de la seva feina com a arqueòleg. Era un espai reduït, però; mitjançant uns plafons i una vitrina, es varen combinar els materials, amb la incorporació, a més d'algunes peces originals (llànties, amolons) de les quals es conserven els dibuixos originals.

Algunes vitrines de l'espai 5. Protector i conservador del nostre patrimoni

Detall d'un racó de l'espai dedicat a L'historiador i el dibuixant

CONCLUSIONS

L'exposició es va inaugurar el dia 23 de novembre de l'any 1999 i va finalitzar el dia 5 de març de 2000.

La valoració va ser molt positiva, no només de públic, sinó per la difusió global dins l'Any Hernández Sanz. L'interès del personatge va arribar a tothom i la mostra va servir de suport, especialment per a les escoles que la van visitar. A més, es varen fer visites guiades per a aquests grups. El concurs escolar de redacció i dibuix, convocat a la mateixa època, també va ser un incentiu per visitar la mostra.

Un cartell editat per l'Ajuntament de Maó, que resumia la personalitat del personatge i que es regalava als visitants, servia de complement a l'exposició. També les escoles varen poder aprofitar la informació.

L'estadística de visitants va ser de 2.436 persones, de les quals 192 eren escolars.

Amb aquest article he pretès deixar constància de la mostra, però no només com una crònica d'un fet, sinó incidint en diferents aspectes, com va ser la selecció de peces, l'inventari i els textos. Crec que començam a realitzar mostres temporals importants a Menorca, que serveixen per aprofundir en diferents temes de la nostra cultura. No sempre, però, les expectatives totals es poden acomplir, i aquí em referesc a una en concret: els catàlegs. Per diverses circumstàncies (de temps, de pressupost) no es va fer. Aquesta manca crec que és un dels punts negatius de la valoració de la mostra: no haver deixat constància escrita de tot el material estudiat i emprat. Per compensar-la he trobat necessària la incorporació a l'opuscle d'un apartat de textos i inventari d'obra.

TEXTOS

La documentació que acompanyava l'exposició consistia en textos i fotografies. Els primers eren onze textos explicatius que resumien cada tasca que ens interessava ressaltar a l'espai creat (en qualque espai es relacionaren dos o tres textos), amb referències biogràfiques i pautes artístiques del personatge. La seva funció era complementar l'exposició, sense desvirtuar-la. A més,

Plafons de l'espai 6. *L'arqueòleg i el dibuixant*

F. Hernández Sanz. Escena costumista. 1943. Col. J. Hernández Andreu

anaven dirigits a tot tipus de públic: general, escolar i especialitzat. Es va optar per un text curt i una retolació senzilla en dos colors (granat i negre).

Els texts íntegres són els següents:

Sala 1

1. Francesc Hernández Sanz: artista i conservador del nostre patrimoni

Aquesta mostra pretén divulgar i recuperar algunes facetes de la biografia de Francesc Hernández Sanz, lligades al Museu de Menorca: la de protector i conservador del patrimoni, i la d'artista. La idea principal és estructurar l'exposició en diferents racons temàtics relacionats entre si, a fi de donar una visió coherent del dibuixant, pintor i defensor del nostre patrimoni.

Algunes de les peces exposades provenen del Museu, però la majoria són propietat de l'Ajuntament de Maó, de particulars i d'altres entitats que han col·laborat a recuperar la figura de F. Hernández Sanz.

Organització: Museu de Menorca i Ajuntament de Maó

Comissària: Cristina Andreu Adame

Textos: C. Andreu i M. Àngels Hernández Gómez

Muntatge: Francesc Isbert Vaquer i Gabriel Gonyalons Carreras

Hi col·laboren: Consell Insular de Menorca, Biblioteca Pública de Maó, Institut Joan Ramis i Ramis, Parròquia de Santa Maria, Lluís Alejandro Sintés, Joan Hernández Andreu, Tomàs Vidal Bendito i Fernando Carreras Cabelló.

2. Qui és Francesc Hernández Sanz (1863-1949)

És una de les figures cabdals en la historiografia menorquina de la primera meitat del segle XX. Nascut a Maó l'any 1863, al si d'una família especialment dotada per a les arts, és un gran artista del gravat i el dibuix, que exerceix tant en la faceta creativa com en la docent.

Protector i conservador del nostre patrimoni documental i artístic, desenvolupa una tasca extraordinària d'investigació, sobretot a partir del lloc de cronista-arxiver que ocupa a l'Ajuntament, i ens deixa una herència incommensurable de coneixements artístics, arqueològics, històrics, arxivístics i bibliogràfics.

També participa i promou tot tipus d'empreses socials i culturals. La

F. Hernández Sanz. Escut del consolat alemany. Museu de Menorca

F. Hernández Sanz. Festa típica a Sant Llorenç de Binixems. 1901. Col. Lluís Alexandre

Revista de Menorca, la seva participació en l'Ateneu, en el Museu Municipal o la seva tasca consular dels Països Baixos són una mostra més d'aquesta personalitat activa i polifacètica.

Mor a Maó el 4 de març de 1949.

3. *Família d'artistes*

F. Hernández Sanz hereta dels familiars el seu tarannà artístic.

El seu avi, Francesc Hernández Carreras (1794-1868), argenter, gravador de metalls, repujador, va fer la majoria de piques d'aigua beneïda de plata que es conserven a Menorca. També és l'orfebre que va fer la maça de plata del segon macer de l'Ajuntament. A més, es va dedicar a gravar diferents pedres, com cornalina, ivori, per muntar anelletes, medallons i agulles.

El seu fill, Joan Hernández Pons (1830-1894), pare de F. Hernández Sanz, va continuar la tasca d'argenter i gravador i es va especialitzar en el gravat a la cornalina (àgata). Va guanyar alguns premis, com la Medalla de Plata a l'Exposició Universal de 1888, per la col·lecció de busts de personatges gravats en relleu sobre cornalina. També va realitzar alguns encunyats per fer les medalles encarregades per l'Ajuntament a 1867 i el distintiu del pelicà per als maçons.

4. *El pintor*

Les múltiples activitats a què es va dedicar li van deixar encara temps per exercir la pintura. Les escenes costumistes, en la línia del pintor italià del segle XVIII Giuseppe Chiesa, del qual forma una valuosa col·lecció, varen ser font d'inspiració en els dibuixos aquarellats.

També va pintar formats més grans i amb la tècnica a l'oli. Les obres més conegudes són els diversos retrats que va fer de personatges il·lustres, que es conserven a la galeria de l'Ajuntament de Maó i dels quals en podeu veure dos en aquesta mostra: són obres on el retratat figura de mig cos amb els atributs del seu càrrec; és tracta d'una pintura molt acadèmica i on predomina més el retrat fotogràfic que l'artístic.

Altres temes que va cultivar són el paisatge, l'heràldica i les alegories. Un exemple d'aquestes alegories és el sostre pintat, que encara es conserva, en una habitació de la casa Ramis.

El quadre paisatge del barranc d'Algendar ens denota una pintura més inno-

F. Hernández Sanz. Port de Maó des de la colàrsega. 1892. Col. Lluís Alejandre

F. Hernández Sanz. Sostre de la casa Ramis de Maó (S' Arraval), que va ser pintada per H. Sanz. 1894

vadora, sobretot en el tractament del color, fet que l'apropa a la concepció de la pintura modernista.

5. El projectista

Una altra tasca en la seva carrera artística, i no tan coneguda, és la de projectista.

F. Hernández Sanz va mantenir una estreta col·laboració amb el llavors arquitecte municipal, Francesc Femenias i Fàbregas, dibuixant i projectant façanes, elements urbanístics i detalls arquitectònics.

Femenias és la figura més important de l'arquitectura menorquina del primer terç del segle XX (arquitecte municipal de Maó des de 1904 fins a 1938).

L'any 1929, Hernández Sanz projectà una reforma a la sala del Teatre Principal de Maó, que no es va arribar a dur a terme.

Sala 2

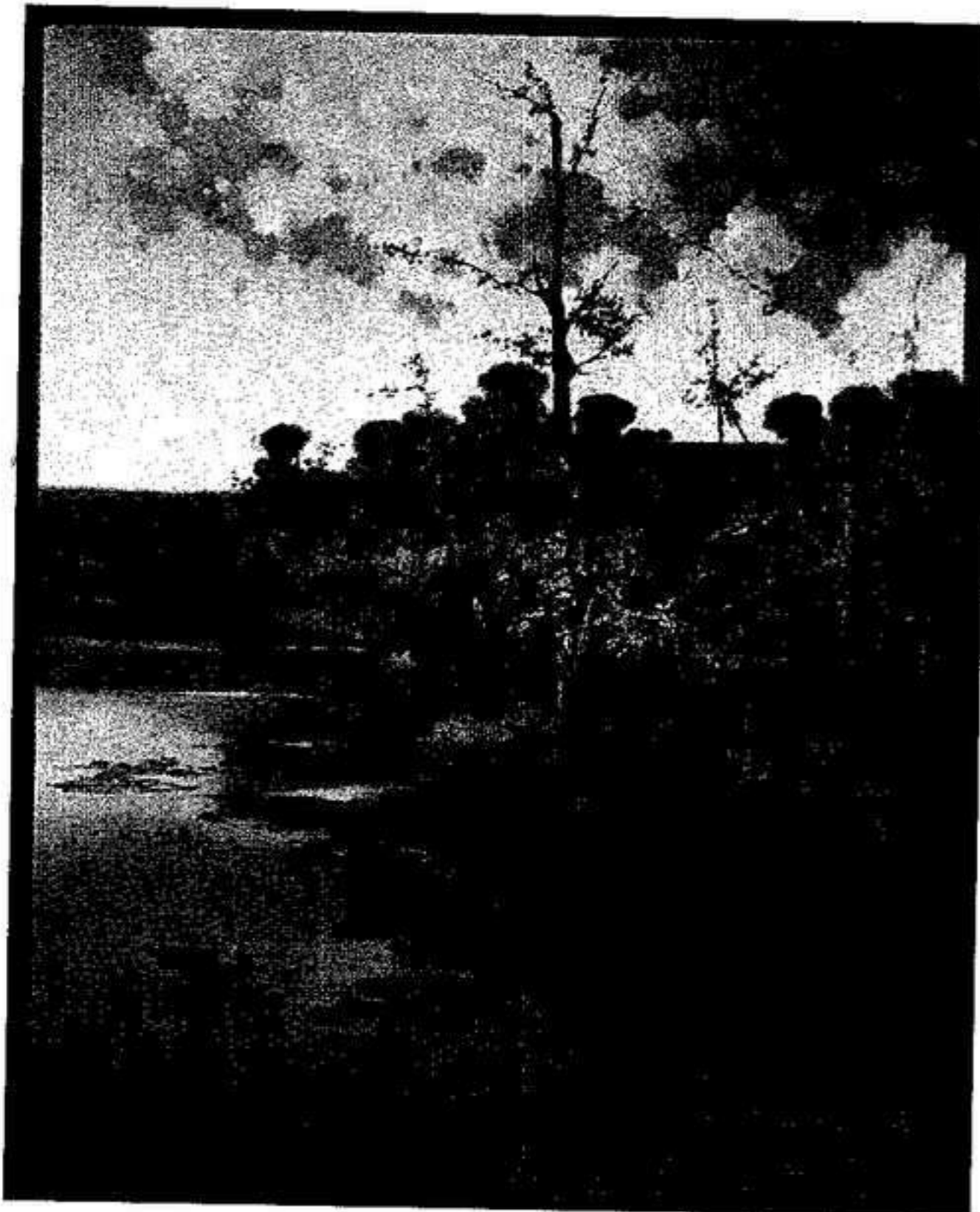
6. Tècnica del fotogravat

Les planxes estan fetes amb la tècnica del fotogravat, que és una combinació del procés fotogràfic i de l'aiguafort en relleu sobre planxa de zinc. No són gravats originals, sinó que són reproduccions mecàniques, ja que el dibuix no es fa directament amb vernís i pinzell sinó fotografiat sobre una capa de vernís sensible estès sobre la planxa. A partir de la segona meitat del segle XIX, el fotogravat sobre matriu (o clixé) de zinc va ser emprat per a totes les il·lustracions gravades tipogràficament.

Corrado Maltese. *Las técnicas artísticas*. Ed. Catedra, 1973, pàg. 269.

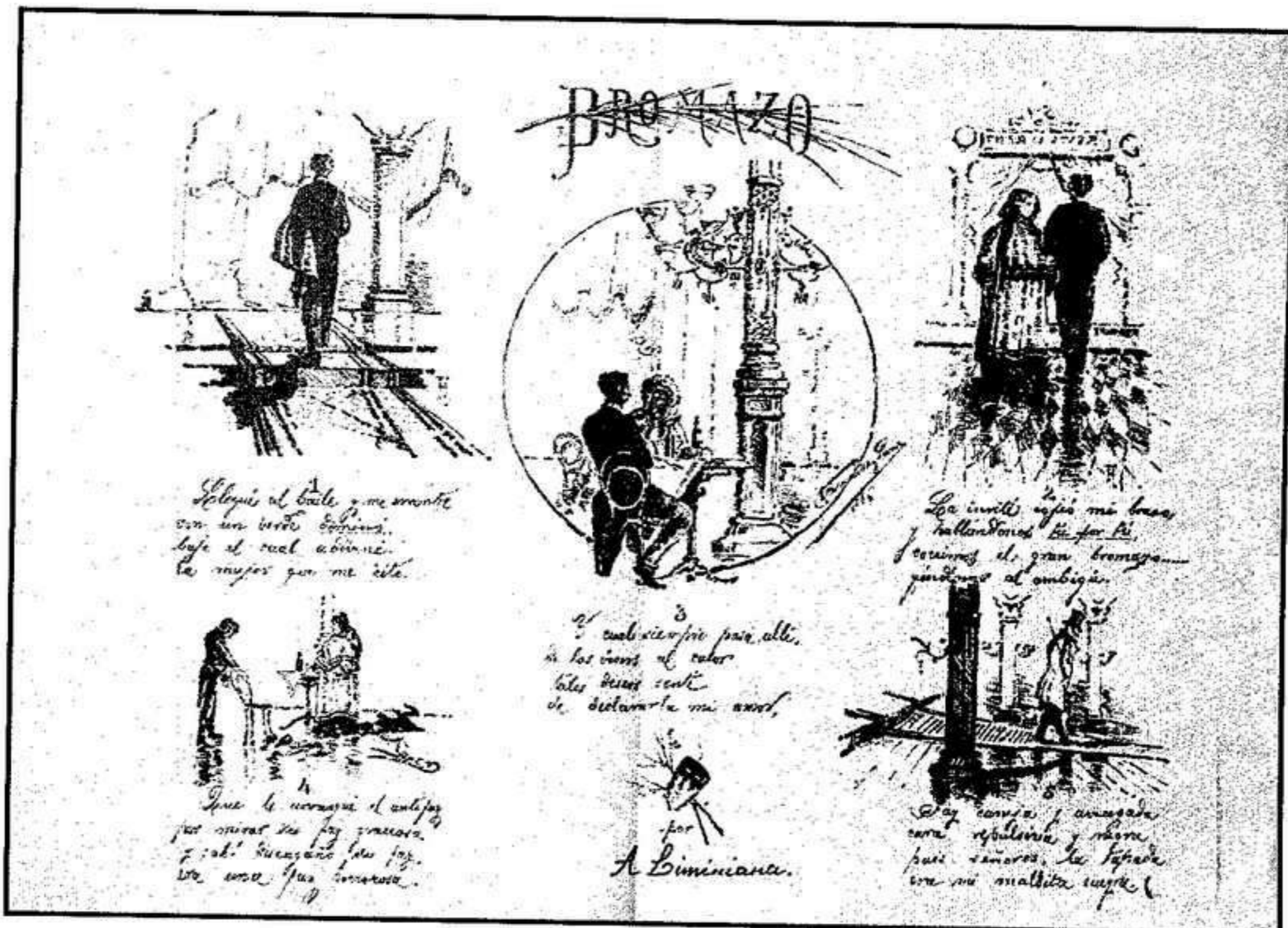
7. El dibuixant i il·lustrador

Format amb el professor i pintor Pere Monjo i Monjo, des de molt jove, el dibuix és una afició per a F. Hernández. Prova d'això és que va deixar els seus estudis de medicina a Barcelona per dedicar-se al dibuix i a l'arqueologia. En aquesta ciutat, on va residir durant deu anys (1883-1894), treballà com a periodista i dibuixant, i col·laborà en algunes revistes il·lustrades com *La Tomasa*, *Barcelona còmica*, *El Nuevo Intermedio* i *La Ilustración Española y Americana*.

F. Hernández Sanz. Paisatge al barranc d'Algendar. 1900.

Col. Joan Hernández Andreu

F. Hernández Sanz. Dibuix satíric a la Revista El Nuevo Intermedio. 1886. Col. Tomás Vidal

Aquests dibuixos es poden enquadrar en la línia costumista i naturalista de la pintura de l'època, que és la tònica que predomina a la revista *La Ilustración Española y Americana*, que reuneix els escriptors i artistes del moment. Així mateix, en té d'altres de caire més satíric, com els que podem veure a *El Nuevo Intermedio*.

A Barcelona va compartir taller, a prop de la catedral, amb el pintor Anglada Camarasa, segons apunta Joan Vives Llull en les seves notes biogràfiques.

Quan torna a Menorca, ingressa com a professor de dibuix a l'institut de batxillerat, càrrec que anirà simultaniejant amb d'altres que també depenien directament del municipi, com el de professor a l'Escola Municipal de Dibuix i de la d'Arts i Oficis. Molts de menorquins es van formar a les seves classes, entre ells el pintor J. Vives Llull.

Mèrits a la seva tasca són alguns premis com la Medalla d'Or en l'exposició de Belles Arts a París l'any 1897 i la Medalla de Plata en l'Exposició Balear de 1897.

8. Protector i conservador del nostre patrimoni

Francesc Hernández va ser un membre destacat en la història del primer Museu Municipal, més tard Museu Provincial i avui Museu de Menorca. Fou un home infatigable, que compaginà la seva tasca de professor a l'institut amb la de conservador del museu en els anys compresos entre 1898 i 1907.

En aquesta mostra podem veure algunes peces originals (collar, llànties, gerreta, creu de plata), que F. Hernández va estudiar i dibuixar per il·lustrar el llibre d'investigació *Compendi de Geografia i Història de la illa de Menorca* (1908), que ens revelen una personalitat polifacètica: el conservador del nostre patrimoni, l'historiador i el dibuixant.

Una d'aquestes peces, la creu processional, perduda durant la Guerra Civil i de la qual només es va conservar el temple, es va reconstruir l'any 1995 gràcies als seus dibuixos i als de l'Arxiduc.

9. Conservador del Museu Municipal

El 4 de novembre de 1889 es va inaugurar el primer Museu Municipal que va tenir Maó a l'edifici conegut com el Principal de Guàrdia. El seu director va ser Juan J. Rodríguez i el conservador el professor de l'escola municipal de dibuix Pere Monjo i Monjo.

F. Hernández Sanz. Macer de la Universitat de Maó. 1901. Col. Ajuntament de Maó

Les primeres col·leccions es van formar a través de donacions de particulars: Pere Monjo va donar material que havia sortit en unes tombes romanes de la plaça del Príncep. Alguns pintors de l'època, com Pons i Alzina i Pere Riudavets, hi varen exposar alguns quadres.

L'any 1890 va morir el seu fundador, Joan Seguí Rodríguez, i l'Ajuntament va oferir la conservació de les col·leccions al claustre de professors de l'Institut (que estava en aquest edifici del museu actual). Un d'aquests professors era F. Hernández Sanz, el qual en va ser nomenat conservador del 3 d'octubre de 1898 al 15 de març de 1907. Durant els deu anys que ocupà el càrrec, consolidà el fons museístic que, amb el temps, es convertí en la base del Museu de Menorca.

Després d'aquest període, per acord municipal, les col·leccions varen quedar dipositades a l'Ateneu de Maó.

Aquesta primera etapa del Museu va donar lloc a una segona amb la inauguració del nou edifici, l'any 1948, a Can Mercadal.

10. *L'historiador i dibuixant*

La polifacètica personalitat de F. Hernández Sanz li permet conjugar, amb notable encert, les aptituds i els coneixements que posseeix, especialment quan es tracta de l'escriptura i el dibuix. Una de les mostres més aconseguides d'aquesta combinació és el seu *Compendi de Geografia i Història de l'Illa de Menorca*, obra d'investigació emblemàtica i de gran envergadura que acompanya amb més de 60 il·lustracions.

També va realitzar diferents estudis històrics per a l'Ajuntament de Maó, amb els corresponents dibuixos, com ara l'informe sobre la creació del càrrec de macer i la bandera de Menorca.

11. *L'arqueòleg i el dibuixant*

S'inicia de molt jove en l'arqueologia, en companyia del seu amic Antoni Vives Escudero. Uns anys més tard, ressorgirà el seu interès per aquesta matèria a través de la relació amb un altre bon amic, Gabriel Llabrés Quintana. De les seves passejades pel camp de Menorca, ens en deixa tota una sèrie de dibuixos magnífics, interessants no només per la mestria amb què estan realitzats, com a bon dibuixant que és, sinó també perquè són una mostra autèntica de l'estat de les restes prehistòriques de l'illa en una època anterior a les grans excavacions del segle XX.

També estudia el material d'algunes excavacions i aprofita els seus dibuixos en diverses publicacions, com ara *Menorca Prehistòrica*, escrita pel seu fill J. Hernández Móra, i *Las Navetas*.

INVENTARI DELS BÉNS EXPOSATS

En aquest inventari, que correspon a les carteles d'exposició, s'enumeren tots els objectes exposats, distribuïts en els sis espais creats. La darrera indicació correspon a la ubicació: l'espai 1 s'indica amb E.1, i així successivament; els objectes exposats dins d'una vitrina també duen la indicació V.1 i etc.; en els quadres només hi signifiquem l'espai que els correspon. Els béns que per la seva estructura necessitaven un altre lloc (fotografies, projectes, dibuixos) es varen muntar en plafons, que també s'indiquen amb la referència P1 (plafó 1), P2 (plafó 2), etc.

Pere Pax. Retrat de F. Hernández Sanz. Oli sobre tela. Inicis s. XX. Museu H. Sanz- H. Móra 36. 37 x 17,50 cm. E. 1

F. Hernández Sanz. Autoretrat. Oli sobre tela, ca. 1900. Museu H. Sanz - H. M. 37. 37 x 17,50 cm. E.1

Anònim. Fotografia de F. Hernández Sanz. 1930. Museu H. Sanz- H. Móra 38. 100 x 80 cm. E.1

Regnant. Bust de F. Hernández Sanz. Terra cuita, 1881. Museu H. Sanz- H. Móra 35. 37 x 17,50 cm. E.1, V.1

Francesc Hernández Carreras. Piqueta de plata. Plata repujada. Primera meitat s. XIX. Col. Joan Hernández Andreu 24 x 15 cm. E. 1, V. 2

Joan Hernández Pons. 5 camafeus. Cornalina, 1890. Col. Joan Hernández Andreu 30 x 28 cm. E. 1, V. 2

F. Hernández Sanz. Pagesa menorquina. Aquarel·la, Primera meitat s. XX. Museu H. Sanz- H. M. 189. 182 x 137 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Jurat del segle XVIII. Aquarel·la, Primera meitat s. XX. Museu H. Sanz - H. M. 190. 180 x 134 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Escena campestre menorquina. Aquarel·la, Primera meitat s. XX. Museu H. Sanz - H. M. 191. 110 x 150 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Escena campestre menorquina. Aquarel·la, Primera meitat s. XX. Museu H. Sanz - H. M. 192. 120 x 160 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Festa típica a Sant Llorenç de Binixems. Aquarel·la, 1943. Museu H. Sanz - H. M. 194. 205 x 280 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Retrat de Pere Riudavets Tudurí (capità de vaixell i cronista). Oli sobre tela, 1908. G. M. I. Ajuntament de Maó 122 x 100 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Retrat de Francesc Cardona i Orfila (naturalista). Oli sobre tela, ca. 1900-1906. G. M. I. Ajuntament de Maó 122 x 100 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Paisatge de Torre d'en Galmés. Oli sobre tela, 1882. Museu H. Sanz - H. M. 134. 56,10 x 87,50 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Paisatge al barranc d'Algendar. Oli sobre tela, 1900. Col. Joan Hernández Andreu. 82 x 64 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Escena costumista. Aquarel·la, 1943. Col. Joan Hernández Andreu, 180 x 260 mm. E. 2

F. Hernández Sanz. Escut del consolat alemany, 0,88 cm. Oli sobre tela, Museu de Menorca 4099. E. 2

F. Hernández Sanz. Fotografia del sostre de la casa Ramis de Maó (S'Arraval), que

va ser pintada per H. Sanz sobre tela. 1894. E. 2

F. Hernández Sanz. Festa típica a Sant Llorenç de Binixems. Oli sobre tela, 1901. Col·lecció Luis Alejandro. 147 x 211 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Port de Maó des de la colàrsega. Oli sobre tela, 1892. Col·lecció Luis Alejandro. 57 x 98 cm. E. 2

F. Hernández Sanz. Disseny per a la placa dels premis de façanes. Dibuix a tinta i aquarel·la, 1928. Museu H. Sanz - H. M. 207. 430 x 330 mm. E. 3

F. Hernández Sanz. Disseny del títol de panteó. Dibuix a tinta, 1919. Ajuntament de Maó. 550 x 370 mm. E. 3

F. Hernández Sanz. Plànol de la casa de Binigaus Nou. Tinta i aquarel·la, 21 de maig de 1914. Col·lecció Luis Alejandro 345 x 580 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Projecte de la reforma de la casa núm 22 de C/ Pintor Calbó. Tinta sobre paper vegetal, Abril de 1935. Ajuntament de Maó. 617 x 385 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Projecte del boinder de la casa de s'Arraval 4-6. Tinta sobre paper vegetal, 1911. Ajuntament de Maó. 295 x 345 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Projecte de la façana de la plaça Constitució, 14. Calc sobre paper, 30 gener de 1929. Ajuntament de Maó. 746 x 313 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Projecte de tribuna de la casa del carrer del Dr. Orfila, 28. Tinta sobre paper, Juliol de 1928. Ajuntament de Maó. 495 x 530 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Avantprojecte de la façana de la plaça Constitució, 14. Tinta i aquarel·la. 1929. Ajuntament de Maó. 380 x 195 mm. E. 3, P. 1

F. Hernández Sanz. Maqueta d'un teatret amb diferents telons. Cartró, tinta i aquarel·la, Ajuntament de Maó. E. 3, V. 1

F. Hernández Sanz. Projecte de la casa i taller del carrer de Ciutadella/Avda. J. M. Quadrado. Tinta sobre paper vegetal, Octubre de 1930. Ajuntament de Maó. 450 x 560 mm. E. 3, V. 1

F. Hernández Sanz. Projecte de la façana del carrer Hannover, 32-34. 2 de desembre de 1930. Tinta sobre paper vegetal. Ajuntament de Maó. 477 x 488 mm. E. 3, V. 1

Fotog. litografiada per Thomas & Cia, d'un quadre a l'oli de F. H. Sanz. Signada i dedicada al seu mestre Pere Monjo i Monjo. 1892. Col·lecció F. Carreras Cabello. 540 x 732 mm. E. 4

Màquina d'impressió tipogràfica de l'antiga impremta del Cos de Gràcia. 124 x 97 x 88,5 cm. 1810. Museu de Menorca (donació Enric Taltavull). E. 4

Fotografies del procés d'impressió actual, d'una de les planxes amb una màquina tipogràfica Minerva. E. 4, P. 1

Album Menorca - Italia. Ateneu Popular de Maó, sota la direcció de F. Hernández Sanz. 29 pàg. Març 1909. Biblioteca Pública de Maó. 32 x 22,5 cm. E. 4, V. 1

Revista *La Ilustración Española y Americana*. Dibuix de F. Hernández Sanz de monuments prehistòrics. Núm 43. Barcelona. 1885. Institut Joan Ramis i Ramis. E. 4, V. 1

Revista *La Ilustración Española y Americana*. Núm 1. Barcelona. 1889. Institut Joan Ramis i Ramis. E. 4, V. 1

Fotografia de Pere Monjo i Monjo. Pintor i mestre de F. Hernández Sanz. 115 x 80 mm. Finals s. XIX. Col·lecció Fernando Carreras. E. 4, V. 1

Revista *El Nuevo Intermedio*. Dibuix satíric de F. Hernández Sanz. Núm. 1, 6 pàgs. Barcelona, 9 d'octubre de 1886. Col·l. Tomàs Vidal Bendito. 29,5 x 21 cm. E. 4, V. 2

Grup de planxes de zinc i suport de fusta. Col·lecció Consell Insular de

Menorca (dipositades al Museu de Menorca). E. 4, V. 3

F. Hernández Sanz. Conjunt de 20 dibuixos del Compendi de Geografia i Història. Dibuixos originals a tinta, Inicis s. XX. Museu H. Sanz - H. M. 196. 64,5 x 105 cm. E. 4, V. 3

Il·lustracions fetes avui per una impremta, amb les planxes que es varen fer per il·lustrar les làmines del Compendi de Geografia i Història de l'illa de Menorca. E. 4, V.3, P.2

F. Hernández Sanz. Pati de la casa de Vigo a Maó. Dibuix a llapis. Primera meitat s. XX. Museu H. Sanz - H. Móra 193. 220 x 305 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Conjunt de 19 dibuixos del Compendi de Geografia i Història. Dibuixos originals a tinta. Inicis s. XX. Museu H. Sanz - H. M. 198. 64,5 x 105 cm. E. 5

F. Hernández Sanz. Escut de la Universitat General de Menorca. Dibuix a tinta i aquarel·la, 1945. Ajuntament de Maó. 750 x 750 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Escut de la Universitat de Maó. Dibuix a tinta i aquarel·la, ca. 1945. Ajuntament de Maó. 750 x 750 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Disseny del títol del cementeri catòlic. Dibuix a tinta, 1901. Ajuntament de Maó. 630 x 440 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Disseny del títol del cementeri protestant. Dibuix a tinta, 1901. Ajuntament de Maó. 630 x 440 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Macer de la Universitat de Maó. Dibuix a tinta i aquarel·la, 1901. Ajuntament de Maó. 500 x 520 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Macer de la Universitat de Maó. Dibuix a tinta i aquarel·la, 1901. Ajuntament de Maó. 500 x 520 mm. E. 5

F. Hernández Sanz. Disseny i dibuix de l'orgue de l'església de Santa Maria de Maó. Dibuix a tinta i aquarel·la, 1899. Museu H. S. - H. M. AD. 25. 360 x 255 mm. E. 5

Antonio Lafreri. Mapa de l'illa de Menorca. Reproduït a la pàg. 5 del Compendi. Gravats calcogràfic, Finals s. XVI. Museu de Menorca 31010. 23 x 16,2 cm. E. 5

Pere A. Marcer (s. XVII). Creu processional (templet original i creu reconstruïda l'any 1994 per G. Florit). Plata repujada, S. XVII. Església de Santa Maria. 1,23 m. E. 5, V. 1

F. Hernández Sanz. Pes anglès. Dibuix a tinta, Museu H. Sanz - H. Móra. 107 x 90 mm. E. 5, V. 2

Collar d'or i granats de dona menorquina menorquina. Finals s. XVII. En el lli-

bre del Compendi, H. Sanz en dibuixa un de molt semblant a la pàg. 297. Museu de Menorca 799. E. 5, V. 2

F. Hernández Sanz. Primer exemplar numerat del Compendi, dedicat al seu amic i arqueòleg Antoni Vives Escudero. Obra premiada per l'Ateneu. Museu de Menorca 7356. Maó a 1906. E. 5, V. 2

Pesos de bronze d'època anglesa. ca. 1724. Museu de Menorca. 758, 760. E. 5, V. 2

Llumetes romanes. Terra cuita. S. I. Museu de Menorca. E. 5, V. 2

F. Hernández Sanz. Vas xipriota. (Reproduït a la pàg. 94 del Compendi de Geografia i Dibuix a llapis, Història. ca. 1900-1908. Museu H. Sanz - H. Móra. 157 x 235 mm. E. 5, V. 3

Gerreta ciclàdica. Terra cuita pintada. Reproduïda a la pàg. 94 del Compendi de Geografia i Història. 1600 a. C. de Menorca. Museu de Menorca V. E. 357 17,3 cm. E. 5, V. 3

F. Hernández Sanz. Informe sobre la creació del càrrec de macer. Manuscrit, 1901. Ajuntament de Maó. 22 x 16 cm. E. 5, V. 4

F. Hernández Sanz. Informe sobre la bandera de Menorca. Manuscrit i dibuix, 1918. Ajuntament de Maó. 34 x 22 cm. E. 5, V. 4

F. Hernández Sanz. Conjunt de 7 dibuixos de monuments prehistòrics. Dibuixos originals a llapis, 1882. Museu H. Sanz - H. M. 199. 50 x 68,2 cm. E. 6, P. 1

Adrover. Fotografia del poblat de Talatí de Dalt. Museu H. Sanz - H. Móra. 90 x 127 mm. E. 6, P. 2

F. Hernández Sanz. Poblat de Biniaiet. Dibuix a llapis i tinta. Museu H. Sanz - H. Móra. 460 x 375 mm. E. 6, P. 2

Monjo. Fotografies del poblat de Biniaiet (Alaior). 1916. En algunes podem veure Hernández. Museu H. Sanz - H. Móra. E. 6, P. 2

F. Hernández Sanz. Conjunt de 4 dibuixos de monuments prehistòrics. Dibuixos originals a llapis, 1883. Museu H. Sanz - H. M. 201. 50 x 68 cm. E. 6, P. 3

F. Hernández Sanz. Conjunt de 5 dibuixos de monuments prehistòrics. Dibuixos a llapis i a tinta, ca. 1888-1895. Museu H. Sanz - H. M. 202. 50 x 68 cm. E. 6, P. 3

F. Hernández Sanz. Conjunt de 37 dibuixos de llumetes romanes. Dibuix original a llapis, ca. 1878-1895. Museu H. Sanz - H. Móra 206. 41,8 x 50,3 cm. E.6, P. 5

F. Hernández Sanz. Ceràmica primitiva de Menorca (Reproduït a la p. 68 de Menorca Prehistòrica). Dibuix a llapis, 1923. Museu H. Sanz - H. Móra. 340 x 230 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Amolons (Reproduït a la pàg. 65 de Menorca Prehistòrica). Dibuix a tinta, ca.1923. Museu H. Sanz - H. Móra. 157 x 235 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Ornaments de bronze (Reproduït a la pàg. 73 de Menorca Prehistòrica). Dibuix a llapis, ca. 1923. Museu H. Sanz - H. Móra. 60 x 90 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Bust de Tiberi (Reproduït a la pàg. 127 del Compendi de Geografia i Història). Dibuix a llapis, ca.1900-1908. Museu H. Sanz - H. Móra. 140 x 130 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Inscripcions romanes de Calascoves. Dibuix a llapis, 1896. Museu H. Sanz - H. Móra. 250 x 327 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Àlbum dels objectes romans trobats a la plaça del Príncep (casa P. Monjo). Dibuix a llapis. Museu H. Sanz - H. Móra. 217 x 315 mm. E. 6, V. 1

F. Hernández Sanz. Quadern de camp amb notes i dibuixos. Tinta i llapis, ca. 1900. Museu H. Sanz - H. Móra. 150 x 220 mm. E. 6, V. 1

Carta de l'arqueòleg Antonio Vives. Tinta, 1907. Museu H. Sanz - H. Móra. 275 x 210 mm. E. 6, V. 1.

10 PROJECTES DE F. HERNÁNDEZ SANZ(*)

JOAN J. GOMILA (**)

L'activitat de Francesc Hernández Sanz lligada a l'arquitectura és una de les seves facetes més desconegudes. Coneixem la seva capacitat com a dibuixant –l'exposició al Museu de Menorca n'és una bona mostra–, dibuixos relacionats amb el tema de l'arqueologia, amb l'aspecte costumista, pintures, paisatges, mapes, etc. També sabem que la seva producció artística és variada en el camp del disseny: escuts, pergamins, làpides i cartells formen un conjunt que demostra l'habilitat d'Hernández Sanz en aquest aspecte. Però la seva tasca en el camp arquitectònic és, encara, poc coneguda i està pendent d'una investigació més profunda i exhaustiva que l'aproximació que a continuació es presenta.

Una curiositat del conjunt de l'obra arquitectònica d'Hernández Sanz és la disparitat dels seus estils, totalment compatible, d'altra banda, amb la constant repetició d'elements de disseny que ajuden a identificar la seva obra. Des de les làmines de les façanes de dos edificis antics del centre de Maó realitzats a finals de segle XIX, fins arribar al projecte d'una casa i taller al carrer de Ciutadella l'any 1930, l'estil en què estan fets els projectes d'Hernández

---

(*) Conferència pronunciada el dia 16 de febrer de 2000 al Museu de Menorca.

(**) Arquitecte.

L'antiga casa de la Universitat de Maó enderrocada l'any 1886

Sanz, passa d'un costumisme romàntic als gravats més antics, a un modernisme únic als boínders i molt original a les façanes que dissenya a la ciutat, i acaba amb un cert toc racionalista a la casa i taller abans esmentada.

Una altre apreciació a tenir en compte en analitzar l'obra d'Hernàndez Sanz lligada amb el món de l'arquitectura, és la seva col·laboració amb el primer arquitecte menorquí Francesc Femenias i Fàbregas. Deia Joan Hernàndez Móra, referint-se a Femenias, que hi ha un moment en què és impossible saber on acaba la feina de l'arquitecte i on comença la d'Hernàndez Sanz i, possiblement, a l'inrevés. Ho deia en demanar-li de quina manera s'establia la col·laboració entre els dos artistes. Sabem que Hernàndez Sanz dibuixava detalls de baranes i ornaments per a les façanes de Femenias, que hi havia una certa col·laboració en l'execució d'elements que necessitaven d'una finesa artística que Femenias mai no va tenir. D'altra banda, també coneixem el suport que Femenias donava a Hernàndez Sanz en qüestions purament arquitectòniques, tant de composició com de tipus estructural. De fet, els plànols que Hernàndez Sanz feia eren supervisats per l'arquitecte, firmant ell amb el seu vist-i-plau. A principis de segle XX, ja estaven en funcionament les normes que prohibien fer un edifici sense la intervenció d'un arquitecte.

Femenias havia estat nomenat arquitecte municipal de Maó l'any 1904 i Hernàndez Sanz va guanyar la plaça d'arxiver municipal l'any 1910. Tenien els respectius despatxos junts i la relació devia ser diària. Aquesta col·labora-

Façana d'una casa a la plaça des Padronet

ció Femenias-Hernández Sanz ha creat algunes dificultats a l'hora de determinar l'autoria d'alguns projectes i dibuixos. De les deu obres que es presenten, n'hi ha tres que plantegen alguns dubtes per tal d'identificar-ne l'autor.

De la gran producció de gravats que Hernández Sanz va realitzar al llarg de la seva vida, molts pocs fan referència a temes d'arquitectura i urbanisme. Els dos que es presenten formen part dels realitzats per il·lustrar la seva obra d'història de Menorca i són representatius del seu estil inicial carregat de rusticitat i influenciat pel pensament noucentista. L'antiga casa de la Universitat de Maó, situada al carrer Nou, més o manco on avui hi ha la botiga de roba La Fantasia, que va ser enderrocada l'any 1886 i que, per tant, ell va poder veure i, possiblement, dibuixar a partir del natural, ens mostra distints elements interessants i interessats. En primer lloc, és difícil creure que l'entorn d'un edifici tan cèntric presentés aquest aspecte. El carrer Nou al final del segle XIX ja era una via important, ben empedrada i amb cases d'aspecte fortament urbà. Es possible que la façana estés deteriorada, però el fet de voler il·lustrar "l'antiguitat" de Maó devia influir a l'hora de dibuixar la realitat d'aquest edifici.

En canvi, sí que és creïble la composició desordenada de les obertures de la façana d'aquest edifici, que va ser seu de l'Ajuntament de Maó fins a l'any 1613. Sabem que els edificis del Maó de principis de segle XVIII i anteriors, presentaven unes finestres situades en funció de les necessitats de la distribu-

ció interior, poques i petites, deixant de banda qualsevol consideració a l'ordre compositiu exterior. No hi havia, encara, les normes estètiques de composició de façanes que s'imposaran al final del segle XVIII i durant tot el XIX i que Femenias acabarà d'establir al primer quart de segle XX. També són elements representatius dels edificis antics de la ciutat, la cornisa i els bordons allargats per sota d'ella.

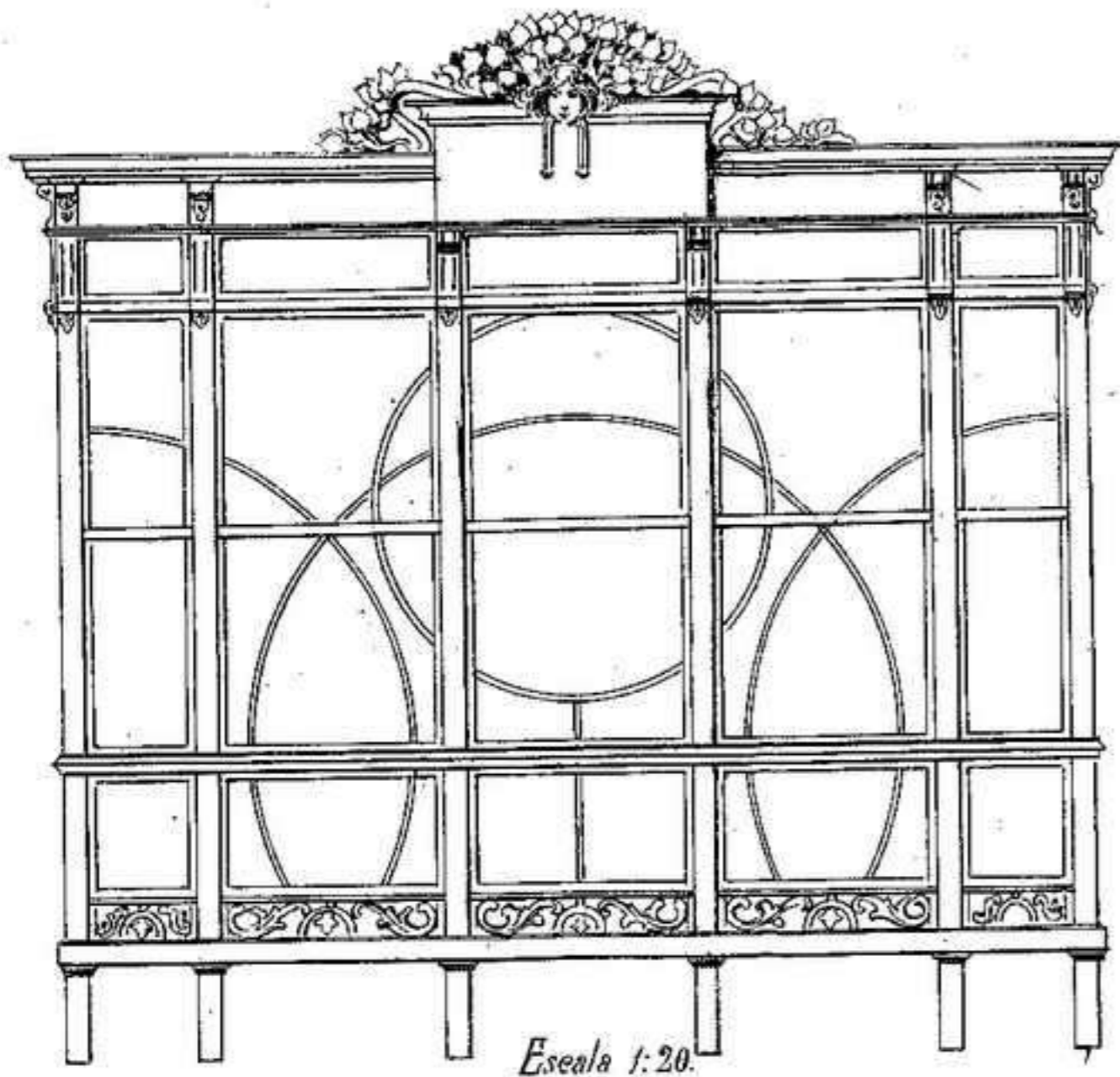
La façana de la casa del Padronet és ben original i crec que única, quant a la seva forma, al centre de Maó. Demostra l'habilitat dels mestres de cases menorquins en la utilització del marès en les voltes i en la formació d'arcs. En aquest gravat, hi ha dos detalls que veurem repetits als edificis més antics que han pogut sobreviure al pas del temps i de les reformes: la finestra del porxo amb l'acabament en punta i el suport de pedra massissa del balcó. Tots dos són elements arquitectònics que s'han perdut i avui en queden pocs exemples. El fet d'escollir aquest racó per il·lustrar el llibre explica bastant bé el pensament d'Hernàndez Sanz que, en aquell moment, representava més un talent del XIX que un artista del segle XX.

Els 10 projectes que es presenten a continuació estan ordenats cronològicament i són una mostra de la varietat de temes que Hernàndez Sanz va tractar i de les solucions que va aportar a cada problema plantejat.

1. PROJECTE D'UN MIRADOR A S'ARRAVAL 4 I 6, MAÓ. (1911)

L'abril de l'any 1911 es presenta a l'Ajuntament una sol·licitud d'obres per realitzar un boínder i dos balcons a la façana de la casa 4 i 6 de s'Arraval de Maó. La instància va acompanyada d'un plànol d'un boínder que no porta firma. Per tant, aquest és un dels tres projectes que no podem atribuir amb seguretat a Hernàndez Sanz, encara que es pot descartar quasi totalment l'autoria de Femenias. No sabem si es va arribar a construir. La casa avui té quatre balcons, malgrat que durant algun temps van ser un balcó central més ample i dos laterals. El boínder que es proposa té un disseny molt original, a prop del Modernisme, i enfora dels models de boínder que Femenias ja feia uns anys que estava construint a Maó.

El boínder (paraula que ve de l'anglès "bow-window" que vol dir mirador, que és com apareix, en general, als papers oficials) és un element archi-

Mirador a S'Arraval 4 i 6. Maó. 1911

tectònic que coneixem des del segle XVIII, malgrat que el seu aspecte hagi canviat substancialment. Els anglesos anomenaven boínder a un mirador massís que sobrevolava de la línia de façana i que estava format per diferents finestres de guillotina. Avui només en queden alguns a les façanes que miren al port, de les cases del carrer d'Isabel II. Els boínders que avui podem identificar com a tals foren construïts per l'arquitecte Femenias a partir de l'any 1905. El que hi ha al carrer de Sant Fernando (1905) i el del Carrer Nou (1910) són una mostra de l'estil dels boínders de l'arquitecte: línies rectes, finestres de guillotina, alguns ornaments als cantells i, en general, vidres petits de colors i fets de fusta ben elaborada. Aquets boínders són similars als que hi ha a Mallorca o a altres llocs de la Península. Tots es construeixen a principis de segle XX coincidint amb l'apreciació de l'efecte del sol i la llum com un element positiu a l'interior dels habitatges.

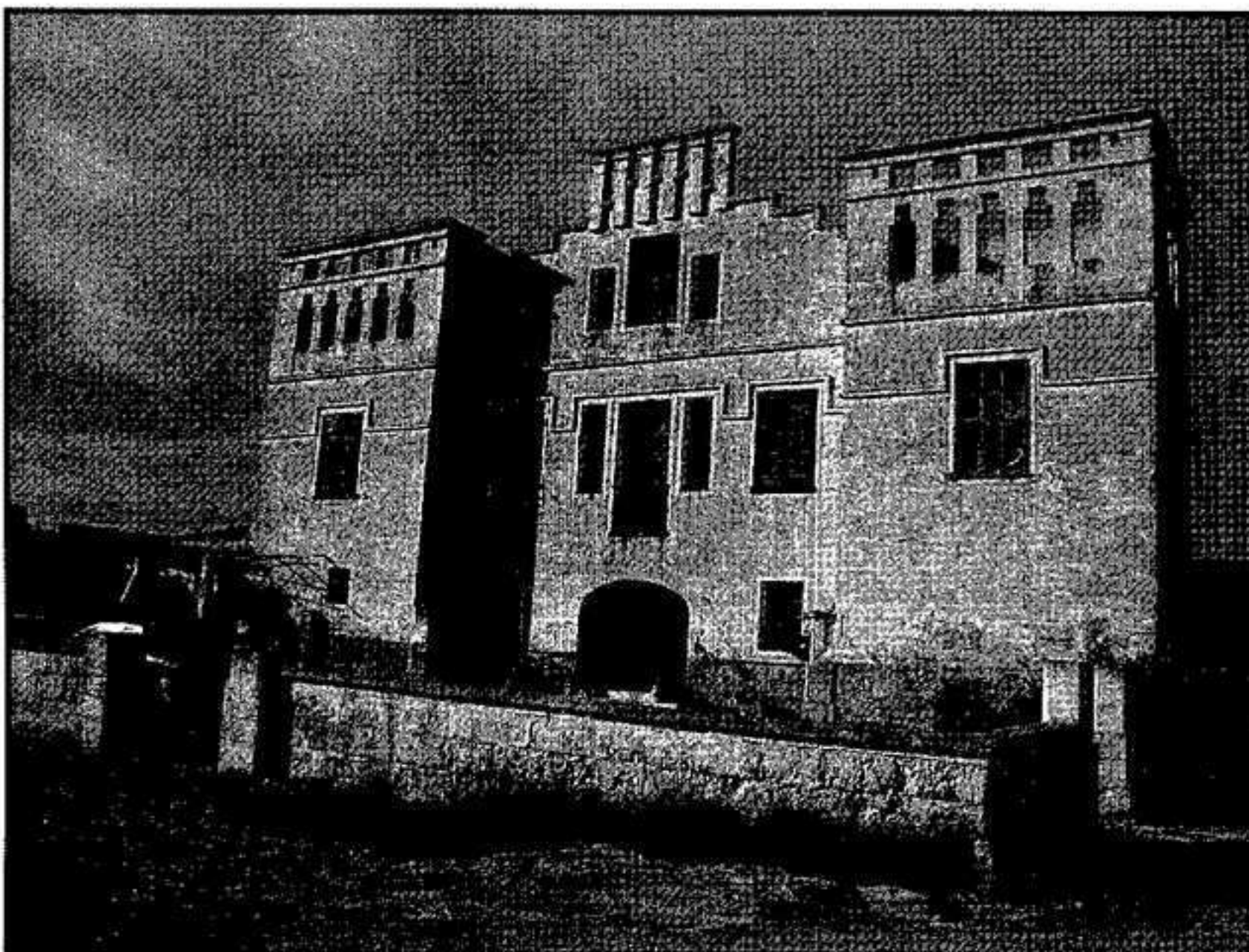
El boínder que comentam té un estil més depurat. Hi ha dos elements que el caracteritzen fortament: les curvatures que es sobreposen a les línies quadrades de la fusteria i que representen quatre cercles de diferent tamany, i els ornaments al voltant d'una cara de filleta a la seva part superior. És un exemple, possiblement esquematitzat, dels miradors i de les vidrieres que en aquells anys es construïen a Barcelona sota la influència del Modernisme i que, a Menorca, ens recorda la porta d'entrada del Casino Maonès i els ornaments de l'antiga farmàcia Llabrés de Ciutadella.

La finor del disseny i, sobretot, el dibuix meticulós dels ornaments a la part alta i als baixos del mirador, fan pensar en Hernández Sanz com el seu autor. De tota manera, sigui o no ell l'inspirador del dibuix, el que ens mostra aquest boínder és que algú estava al dia amb l'estil del moment, pendent de posar en pràctica i d'adaptar a les circumstàncies específiques de Maó els avanços que es produïen a altres ciutats.

2. REFORMA DEL CASAT DE BINIGAUS NOU. ES MIGJORN GRAN. (1914)

Aquesta és una de les primeres obres importants d'Hernández Sanz i en la qual comença a utilitzar un dels elements arquitectònics claus del seu repertori: la repetició de finestres allargades amb forma de bòtil a la darrera planta de l'edifici, com si fossin una cornisa o un acabament lleuger i transparent de la composició del conjunt de la façana.

El projecte de Binigaus Nou es planteja com una reforma, bàsicament de maquillatge exterior, del casat de camp existent. Es un exercici similar al que fa Femenias aquests mateixos anys a Llumena Nou d'Alaior, sa Cudia Cremada de Maó o a Camp Sarc de Sant Lluís: sobreposar a les fatxades senzilles dels casats

Casat de Binigaus Nou. 1914

de camp una nova imatge que les modernitza i els dona caràcter. Es aplicar als edificis del camp l'estètica de la ciutat, traslladar a l'arquitectura rural les formes urbanes que s'utilitzen a la ciutat. Veurem, més endavant, com aquest recurs és emprat per Hernández Sanz a altres dissenys d'edificis urbans. El mateix farà Femenias en les seves intervencions al centre de Maó.

L'actuació a Binigaus Nou és pionera en l'àmbit de l'arquitectura rural menorquina. Es un tipus d'intervenció nova i valenta, assumida com un avanç de l'arquitectura, com el progrés de l'arquitectura, com una mostra de posar-se al dia també en les actuacions al camp. Avui seria quasi impossible fer una intervenció similar. La normativa proteccionista actual impedeix crear edificis com aquest i el pensament majoritari actual, tan lligat a no tocar res, invalidaria l'oportunitat de tenir edificis moderns enmig del paisatge menorquí.

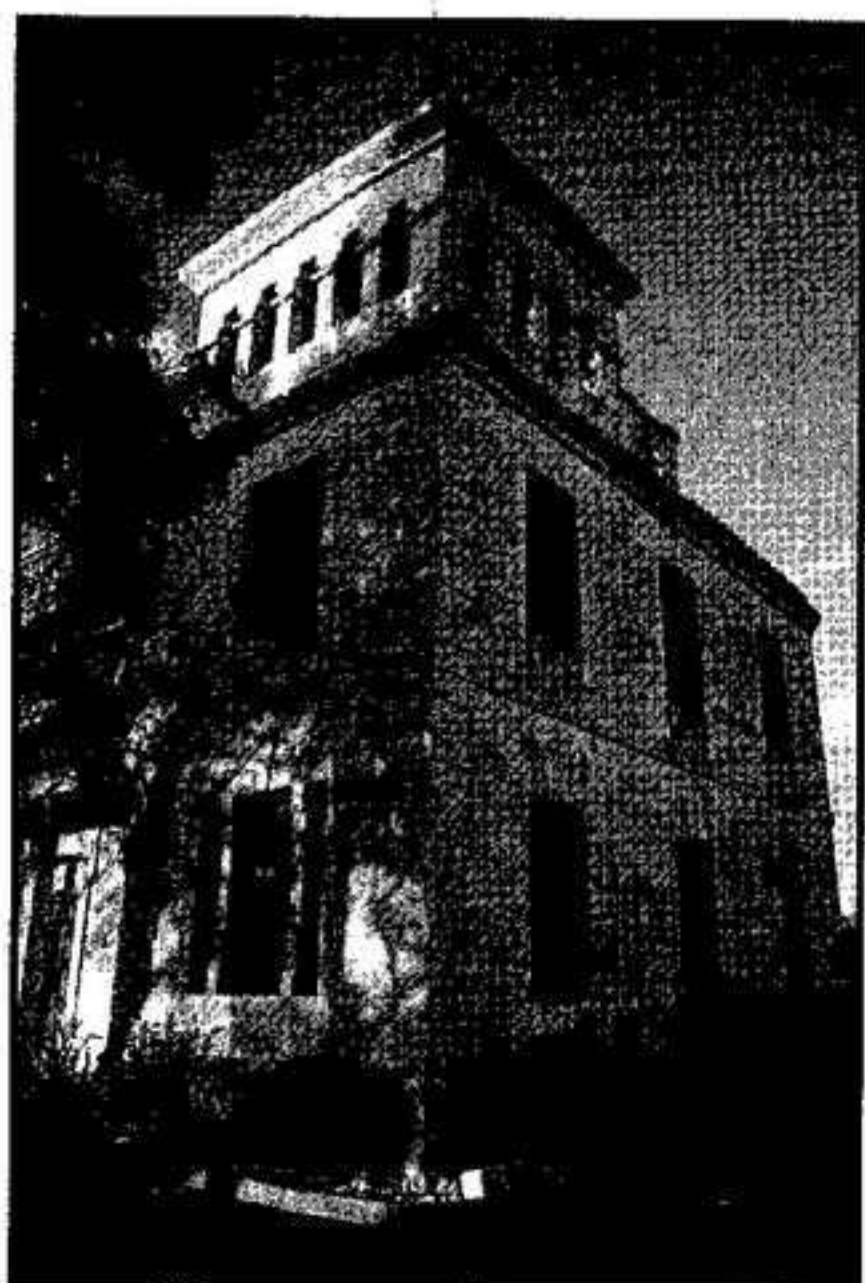
Hernández Sanz sobreposa a la façana antiga dues torres i un parament pla amb la intenció d'aconseguir donar més moviment al conjunt, rompre amb la simplicitat de la façana anterior i crear un decorat nou que es correspongui amb una imatge renovada i actual del casat de lloc.

Com a comentari crític a aquesta obra, s'hauria de fer notar un cert desequilibri en la composició de buits i plens de la fatxada. Aquesta és una manca que Hernández Sanz evidencia en algunes de les façanes que dissenyarà més tard a la ciutat. Aquí es pot detectar la feixugor del balcó i de les finestres sobre l'arc de la porxada. Hi ha una certa desproporció entre els distints elements que conformen l'eix de simetria, i açò produeix un efecte estrany sobre l'arc de la planta baixa.

3. SA GRANJA, MAÓ. (1921)

L'edifici de l'Estació d'Agricultura, inaugurat l'any 1922 vora l'inici de la carretera des Grau, és el segon projecte amb dubtes d'autoria. En aquest cas, però, seria endevinar si fou dissenyat per Femenias o per Hernández Sanz. L'aspecte de les dues torres ens ha fet pensar en el segon, però el disseny de les finestres de la planta baixa i altres detalls ajudarien a pensar en Femenias com el seu autor. En els plànols originals localitzats fa poc temps, figura la firma de l'enginyer agrònom Ballester.

Més enllà d'aquestes consideracions, l'edifici mostra una estructura molt

Sa Granja. Maó. 1921

similar a la reforma de Binigaus Nou: dues torres emmarquen la façana principal i, al mig, la porxada antiga que hi havia a Binigaus és substituïda per una porta més elevada amb tres escalons per accedir a l'edifici. Un porxo modern suportat amb pilars realitzats recentment protegeix l'entrada principal. Sobre ell hi ha una gran terrassa a la qual s'accedeix des d'una porta enmig de dues finestres. Si miram l'edifici per la part del darrere, veurem que sembla un casat de camp. En aquells anys, l'arquitectura que es fa a Menorca segueix dominada pel fatxadisme. El més important és donar una imatge bona a la façana principal, a la part posterior no importa gaire el que passi.

Els detalls de les torres mostren un cert avanç respecte a Binigaus Nou. La sensació és que l'edifici és més urbà. Hi ha aquí l'emmarcat de les pedres als caps de cantó, la cornisa com a element separador de la torre, que aquí és una terrassa coberta amb una funció quasi exclusivament estètica (malgrat que durant algun temps una terrassa va ser bugaderia i l'altre l'estenedor), la formació de la finestra de la planta baixa a l'estil Femenias: dues d'estretes i la central, ampla, etc. Es nota una elaboració més depurada de tots els treballs amb la pedra de marès i un joc de composició més equilibrat.

L'escala interior, els materials del paviment i parets (estucs i rajoles hidràuliques), la fusteria, les baranes, etc, són habituals d'aquell temps i alguns s'han conservat fins avui i han estat respectats en la reforma que s'està executant actualment.

Farmàcia Mir. S'Arraval, 13. Maó. 1924-26

4. FARMÀCIA MIR, S'ARRAVAL 13, MAÓ. (1924-1926)

La farmàcia Mir és l'obra més reconeguda d'Hernández Sanz. Es l'única de les que ell va construir que va ser premiada per la "Comisión del Ornato Publico". Dels quatre premis que aquesta comissió va concedir pels tres quinquennis de l'any 1910 fins l'any 1925, aquesta obra rebé el del 1921-1925 juntament amb el que es va concedir a la casa Vidal del carrer Sant Jordi, obra de Femenias (el propietari d'aquesta casa es va negar a col·locar la placa a la seva façana i per això es pot veure l'esquema previ a l'exposició del Museu). Els altres dos premis van ser per obres de Femenias, d'altra banda, l'únic arquitecte que hi havia a Menorca en aquells anys.

La farmàcia és un encàrrec de la vídua Guillermina Llambias a Francesc Hernández Sanz per ser utilitzada pel seu fill Joan Mir Llambias. Es una obra contundent en el marc del Maó d'aquells anys, perquè introdueix elements arquitectònics novedosos en la línia dels ja assajats per Femenias en la Casa del Poble de 1912, amb la qual s'inspira i en reté alguns dels principis de la seva composició. L'actuació es va fer en un solar de trast, potser una mica més estret, i de poca fondària en la planta baixa, la qual no presenta cap interès en la seva distribució.

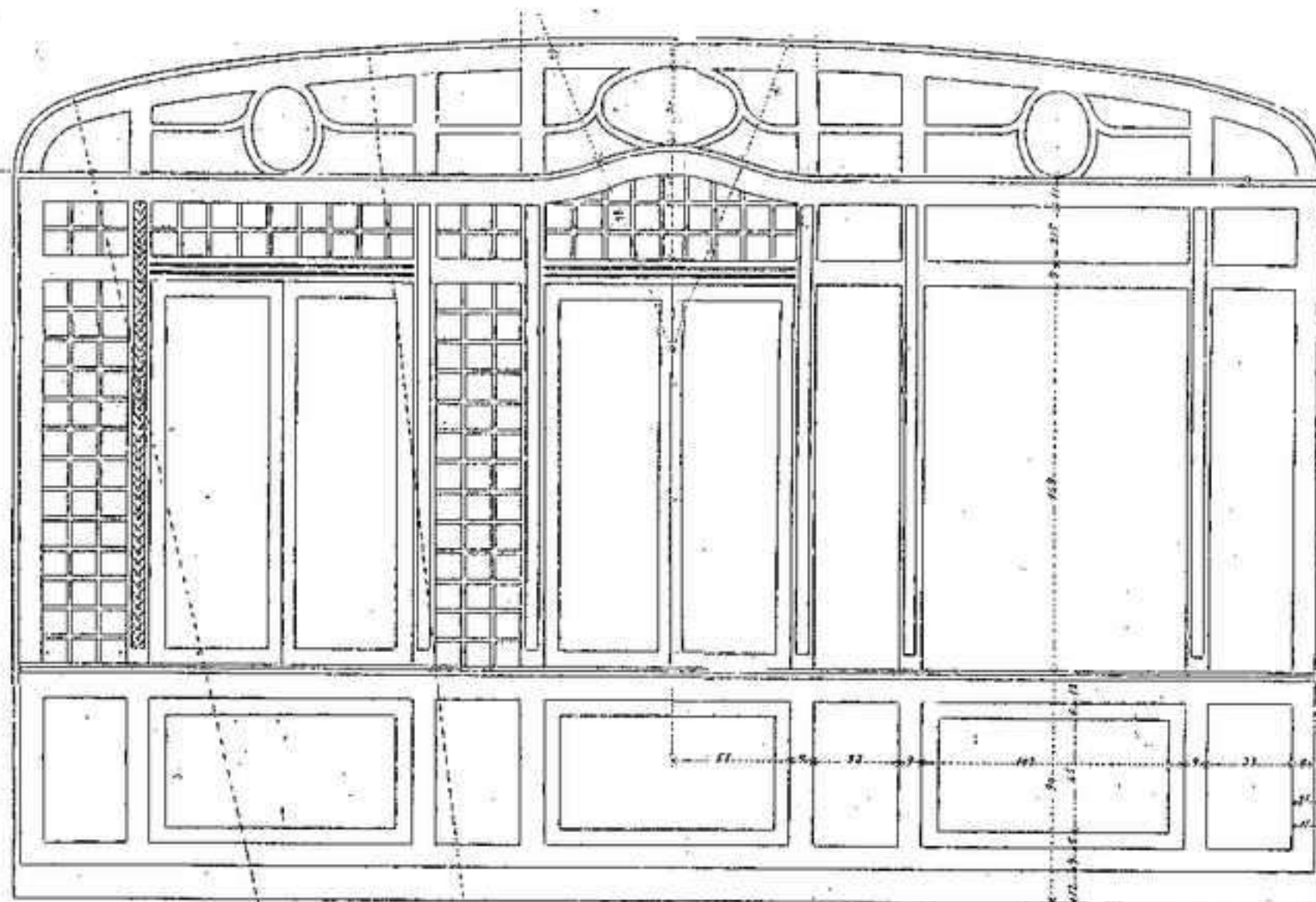
Una lectura crítica de la façana ens fa veure l'excessiva acumulació d'elements i com el fet de voler fer una planta més del que és habitual als carrers

de Maó, obliga a forçar la composició del conjunt. Així, la planta a nivell de carrer amb les tres obertures resulta massa baixa i torna a passar el mateix que a Binigaus Nou: els balcons i obertures superiors donen una sensació de feixugor sobre l'entrada. El conjunt de tres balcons plans a la primera planta queda excessivament baix i, en canvi, agafa força el balcó volat i massís del segon pis. Les finestretes del porxo resulten curtes si les comparem amb la totalitat de la façana o amb l'elegància de les de la casa de la plaça Constitució que veurem després.

Malgrat tot, el que importa d'aquest projecte és la proposta de façana novedosa que significa per a Maó i la qualitat dels detalls, tant de les feines fetes amb el marès com amb les filigranes de les baranes.

5. CONVERSIÓ D'UN BALCÓ EN BOÍNDER, SES MORERES 28, MAÓ. (1928)

L'agost de l'any 1928 Mateu Seguí Carreras demana a l'Ajuntament convertir en boínder el seu balcó del primer pis sobre la farmàcia del carrer de ses Moreres, presentant un dibuix bastant detallat del nou mirador firmat per Hernández Sanz.

*Projecte de tribuna
para la casa n.º 28 de la calle del Dr. Cigala
Maó, Julio de 1928*

Boínder Ses Moreres, 28.
Maó. 1928

La façana en qüestió havia estat dissenyada per Femenias l'any 1906 situant un únic balcó al primer pis i dos de petits al segon pis. Quan Hernández Sanz substitueix el balcó pel nou boínder, la barana és aprofitada. Avui es troba al carrer de sa Rovellada de dalt. Sobre la plataforma s'hi situa el nou mirador que durarà fins a finals dels anys seixanta quan serà altra vegada substituït per un de nou, que és el que es pot veure avui.

El boínder d'Hernández Sanz, que ell anomena, als plànols, tribuna, és una proposta, altre cop, innovadora. Primerament, per la forma de la coberta, arrodonida als extrems, canviant la pendent cap als laterals. En segon lloc, perquè introdueix les vidrieres a la francesa intercalades entre panys fixos d'una nova quadrícula vidriada, que repetirà a altres edificis posteriors, emmarcada per uns montants de fusta ben treballada. Finalment, el boínder és novedós per la contenció de les formes que el defineixen. Ara ja ha passat el temps del Modernisme i comença a imposar-se el racionalisme en els dissenys arquitectònics. Aquesta tribuna no es pot definir com a tal, però comença a mostrar una austeritat que es farà més potent en dissenys posteriors.

6. REFORMA DE FAÇANA A LA PLAÇA CONSTITUCIÓ 11, MAÓ. (1929)

La reforma de la façana que dóna a la plaça Constitució, però que correspon a una casa del carrer Sant Roc 5, presenta moltes similituds amb les obres ja explicades. El propietari Josep Cotrina i Ferrer presenta un plànol, firmat per Hernández Sanz, a l'Ajuntament el gener de l'any 1929, per tal que li concedesquin la llicència d'obres pertinent. Hi ha elements en aquesta façana que ja es poden considerar típics d'Hernández Sanz: les tres obertures de la planta baixa (que en el dibuix original són tres balcons), el boínder com a peça clau de tota la façana amb la quadrícula de petits vidres, la repetició de finestres fines i allargades al segon pis i, finalment, els ornaments del remat central. L'autor arreplega en aquesta obra solucions que ha aplicat a altres actuacions i que considera satisfactòries.

Però en aquest edifici el que es pot apreciar millor és l'evolució de la composició global dels elements de l'enfront cap a una situació més equilibrada. Hernández Sanz presenta un disseny que és el resultat d'una anàlisi adequada

Casa. Plaça Constitució, 11. Maó. 1929

de l'entorn de la plaça. El boínder és el que presideix tota la composició, és la representació exterior de la casa. La casa pren protagonisme a través del boínder i, també, a través de la seva competència amb els altres ja existents a l'altra banda del carrer de l'Església. Per sota d'ell, els tres balcons quedaven diluïts en el parament pla de la planta baixa, mentre que, a la part alta, les finestres del porxo apareixen com un element neutre previ al remat final. El conjunt respira millor que a la farmàcia Mir, la qual cosa indica una certa maduresa.

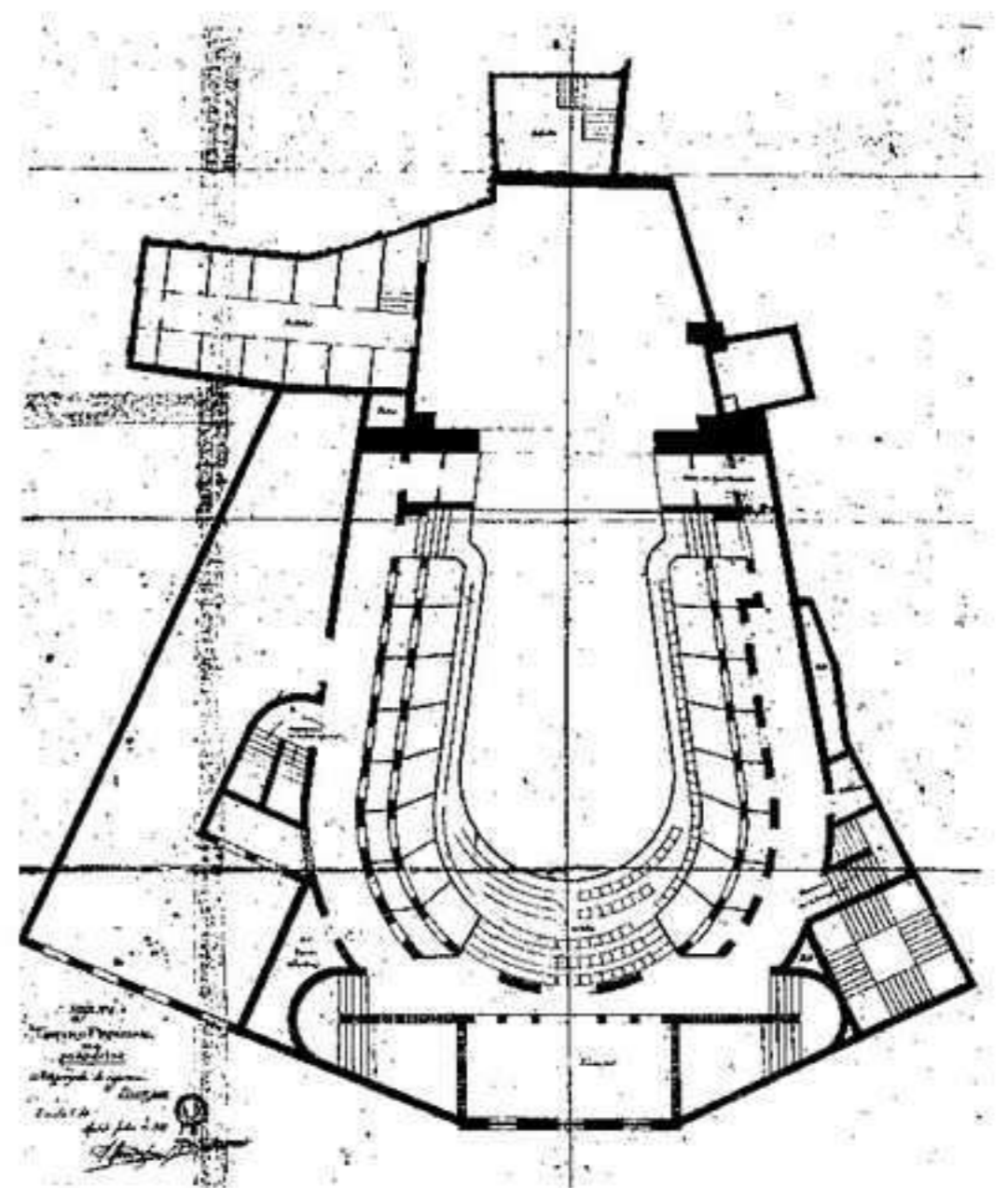
La restauració de fa alguns anys va aportar un nou boínder no gaire fidel a l'original, sobretot quant al color, però no va saber donar una solució adequada a la planta baixa, la qual resta tancada i inacabada en l'actualitat.

7. PROJECTE DE REFORMA DEL TEATRE PRINCIPAL, MAÓ. (1929)

El juliol de l'any 1929 Hernández Sanz presenta a l'Ajuntament de Maó un avantprojecte de reforma del Teatre Principal. És una carpeta que conté una memòria, on resumeix les seves intencions, i cinc plànols -tres plantes i dues seccions- on es dibuixen les principals variacions que ell troba adequades a partir de l'estat actual de l'edifici. En resum, l'autor proposa: eliminar les platees de la planta baixa juntament amb els pilars de fusa que les conformen per engrandir la

sala, la qual cosa vol dir eliminar tots els altres pilars de les plantes pisos que s'aguanten sobre els primers; crear un anfiteatre al primer pis amb una capacitat de 150 persones; allargar la sala cap a l'escenari fent un nou prosceni; algunes reformes al foyer; inclinar el pis de la sala, etc. Totes són reformes per posar el Teatre a la moda d'aquell temps, carregant-se els trets més característics de la sala, que són els que la fan original i única. Tota la reforma en la línia de les intervencions que es van fer arreu d'Espanya en aquells anys desgraciant, moltes d'elles, el patrimoni arquitectònic teatral del segle XIX, emparades en les adaptacions dels locals a les noves normatives de seguretat aparegudes en aquell moment.

El comentari a aquest avantprojecte, des de la perspectiva actual, ha de ser negativament crític i s'ha de celebrar que sortosament no s'arribés a construir, però també hem d'aportar una reflexió a la sempre difícil i problemàtica intervenció amb elements moderns en els edificis antics. Primerament, per entendre com ha canviat la consciència sobre el valor del patrimoni arquitectònic de les ciutats en els darrers anys, i per veure com el major coneixement de l'arquitectura de qualitat implica una millor protecció, que hauria de ser compatible amb una intervenció valenta i respectuosa amb l'edifici existent, però feta amb materials i idees moderns. En segon lloc, per entendre que l'edifici històric s'emfasitza i guanya amb interès si la intervenció és adequada a l'esperit de l'edifici. A la fi, els edificis de la ciutat són obres híbrides, fetes d'una contínua sobreposició d'interven-

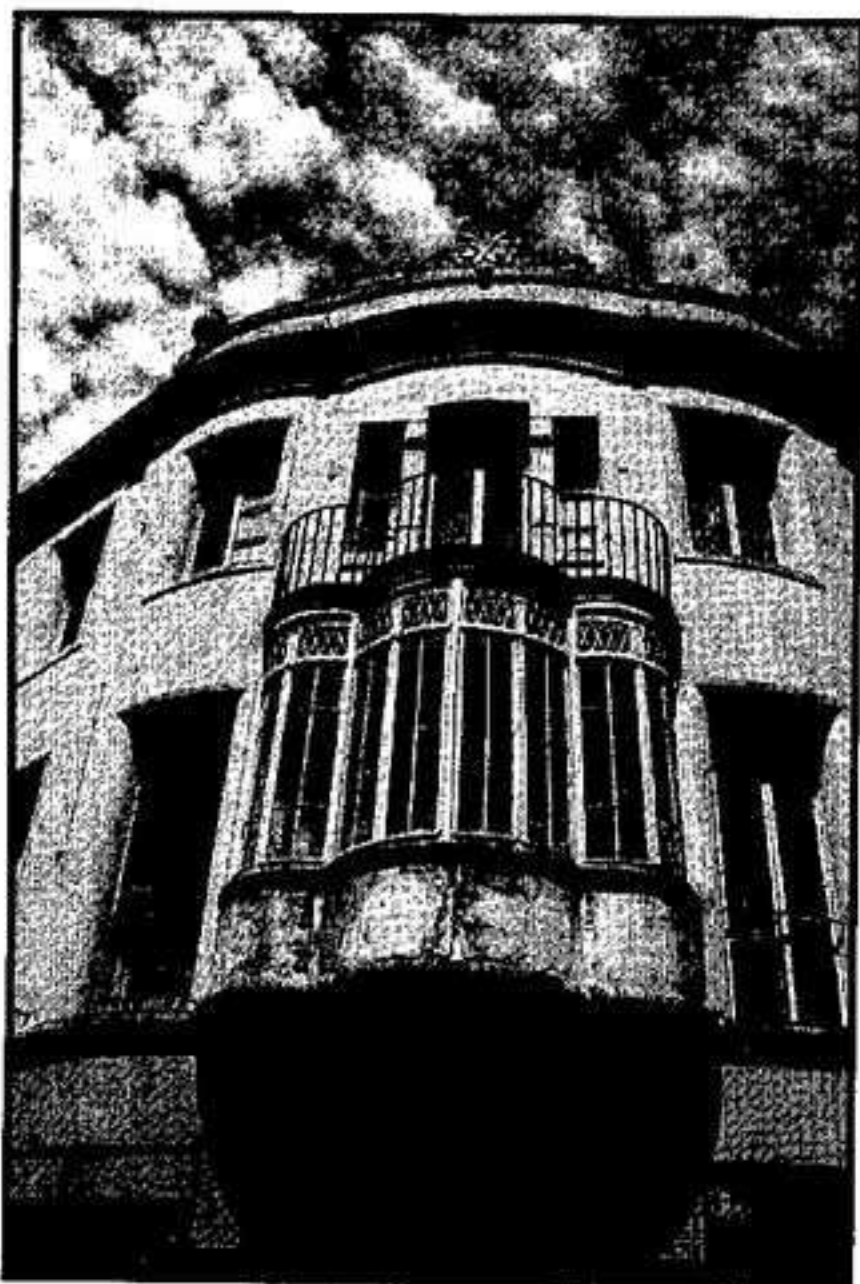
Planta 1er. pis.
Projecte de reforma del Teatre Principal. Maó. 1929

cions al llarg del temps Aquesta varietat d'estils, sense que l'obra perdi el seu sentit, és el que dóna entitat a les nostres ciutats.

8. REFORMA DE FAÇANA, HANNOVER 32-34, MAÓ. (1929)

Aquesta és la tercera obra sobre l'autoria de la qual hi ha dubtes. Fins ara havíem cregut que era una obra de Femenias, però les característiques del projecte i l'originalitat del boínder al xamfrà, podrien decantar les opcions cap a Hernández Sanz com el seu creador o, en tot cas, que hi hagués intervingut com a col·laborador.

De tota manera, el que interessa és observar com es dóna una solució nova, a base de formes corbes, a una façana en xamfrà. En el projecte, la línia que passa sobre la planta baixa estableix una divisòria entre la base de l'edifici i la part alta. Sobre aquesta línia, s'hi col·loca el boínder, que té grans semblances tant amb el de la plaça Constitució com amb el de S'Arravaleta que veurem en darrer lloc, emmarcat per dos balcons. A la planta segona i sobre l'eix del xamfrà, un conjunt de porta per sortir sobre el boínder i finestra a banda i banda, en una solució nova en l'obra d'Hernández Sanz, però que Femenias ja ha assajat a la casa Andreu del carrer d'Isabel II de l'any 1925.

Façana de la casa al carrer Hannover 32-34. Maó. 1929

El boínder del projecte té poc a veure amb el realment executat quant als detalls. Sí que és el mateix des del punt de vista conceptual: tres òvuls entrelligats en vertical, des de la part massissa fins a la més lleugera i transparent. Si es mira la tribuna des d'aquest punt de vista, és fàcil entendre per què es va canviar el disseny dels detalls. Tres són les diferències essencials: la part baixa massissa, el canvi dels vidres quadrats per uns altres de forma romboïdal i el disseny totalment diferent de les baranes. Tots són canvis pràctics a l'hora de construir la idea, tots entren dins la pròpia dinàmica de les obres i la relació que s'estableix amb els distints artesans que hi intervenen

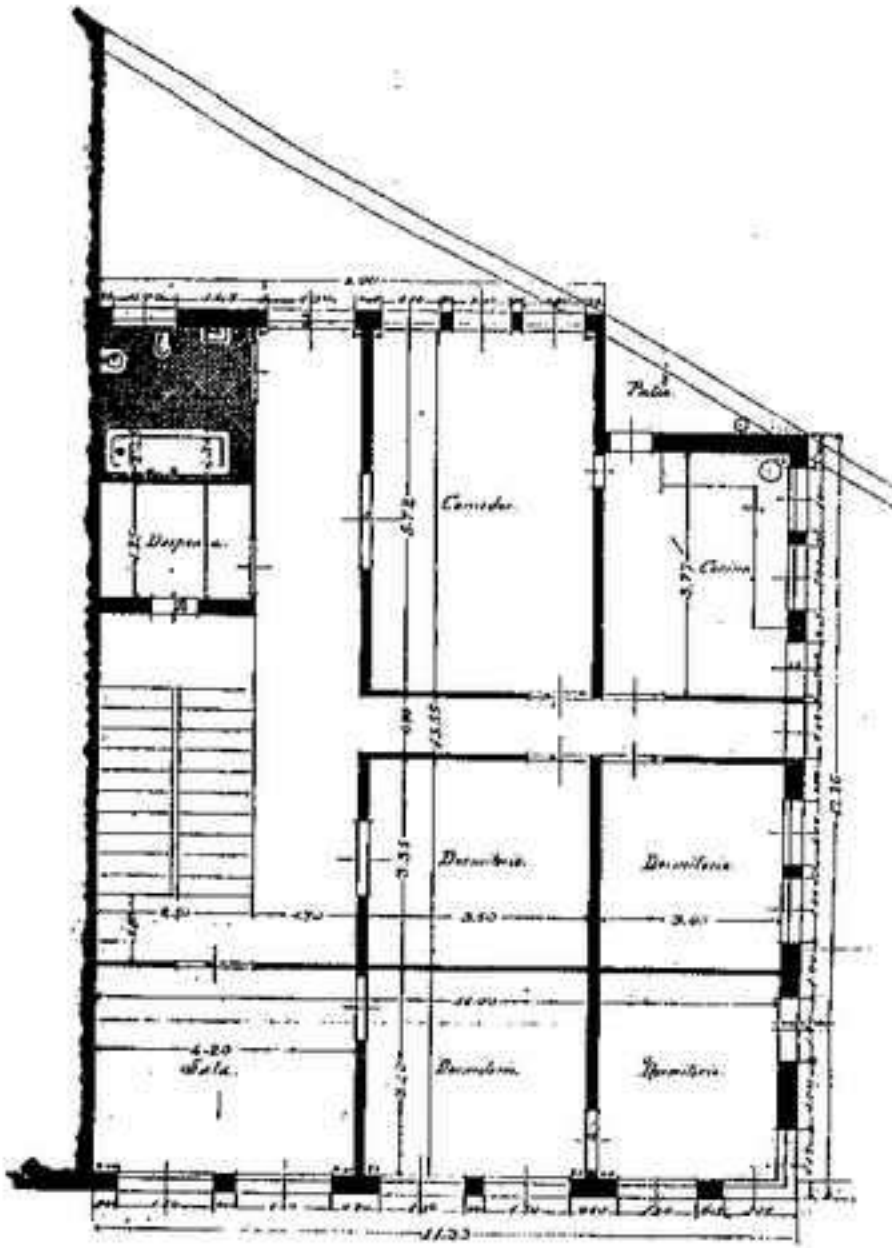
A la resta de la façana destaca la forma corbada dels esplendits i arquitraus, sembla que per potenciar la forma corba del xamfrà. El remat de la cornisa a la part central, amb una petita elevació del seu recorregut, també és interessant i ens portaria a recordar la solució original de Femenias per a la casa del cap de cantó de l'Esplanada amb Josep Maria Quadrado. Val la pena apuntar el detall d'unes petites obertures allargades o ornaments sota la cornisa, que també apareixen al projecte, i que semblen ventilar una mena de porxo.

9. CASA I TALLER AL CARRER DE CIUTADELLA, MAÓ. (1930)

Aquest projecte de l'any 1930 m'interessa com a prova que els temps estan canviant i que Hernández Sanz, s'adapta als canvis de gust oferint propostes enfora dels estils anteriors i fortament marcades per idees racionalistes, i pressupòsits que entenen que la funció és tan important com la forma en el disseny de l'arquitectura. Es a dir, el fatxadisme dels darrers anys dóna pas al funcionalisme. El fet més important que reforça aquesta asseveració és que ara les plantes dels edificis comencen a ser importants i les sol·licituds de permisos d'obres van acompanyades d'aquests plànols i no solament dels de façanes com abans.

El complet dossier que acompanya la sol·licitud de llicència d'aquesta obra, així com el tipus de grafisme dels plànols demostren que estam a l'època moderna. La planta està acotada, l'escala és detallada, a la cuina i bany es dibuixen els mobles, totes les peces són exteriors, fins i tot les interiors tenen claraboies per a la seva il·luminació, etc. La planta explica

Planta 1er. pis.
Casa i taller al carrer de Ciutadella. Maó. 1930

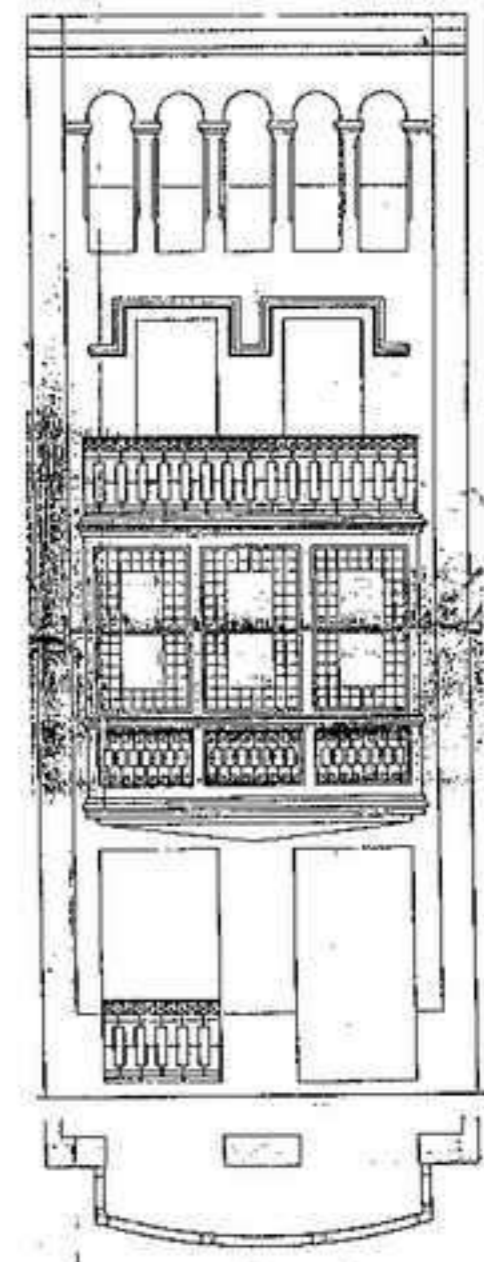

molt bé el projecte i demostra la seva funcionalitat: escala aferrada a la mitgera, menjador vora la cuina, dormitoris amb llum natural i situats junts. La secció ajuda a explicar la planta. El taller és a la planta baixa i sobre ell, al xamfrà, hi ha una terrassa. La volumetria del projecte és suggerent en un solar de forma trapezoidal: l'edifici s'adapta per puntes als seus límits, les formes rectes ho dominen tot, les finestres són compostes en tires allargades que potencien l'horitzontalitat del conjunt i només les portes del carrer són verticals, fins i tot se situa, per primera vegada, una finestra en angle.

La realitat, però, canvia el projecte. Les insinuacions dels plànols i les propostes més novedoses es queden al paper i el que és construeix té poc a veure amb el projectat. Per començar, s'elimina la terrassa i el conjunt perd la lleugeresa, que era una de les millors aportacions, i agafa sensació de feixugor, sobretot perquè ara l'edifici ressegueix el solar en les dues plantes. Les finestres es transformen en verticals, es fan arquitraus remarcant-les —una característica de les formes antigues—, les plantes tornen més altes, la façana queda quadriculada en contrast amb la finor d'una superfície llisa amb línies horitzontals. En fi, poca cosa queda de la idea original, potser els bordons allargats de la part alta de l'edifici.

El projecte apareix als arxius municipals des de l'any 1930 fins el 1937, amb modificacions i canvis. Sembla que va tenir un camí llarg de tramitacions.

Façana de la casa a S'Arravaleta, 22. Maó. 1935

10. REFORMA DE FAÇANA, S'ARRA VALETA 22, MAÓ. (1935)

D'aquest darrer projecte d'Hernández Sanz només en queda el suport del boínder i el del balcó i restes del dibuix del marès de la planta baixa. El pitjor és que l'edifici no ha anat cap a bé sinó tot el contrari: les reformes dutes a terme en els darrers anys han substituït la finor i el disseny d'Hernández Sanz per elements que demostren una total manca de sensibilitat cap al fet urbà i la seva importància com a definidor de la identitat d'una ciutat.

El projecte original de la façana mostra, altre cop, un resum dels elements arquitectònics que l'autor té estudiats, des del boínder similar als ja explicats, fins a les finestres allargades dels porxos, i que aquí torna a ordenar sobre la superfície lliure del parament d'una casa del centre de Maó.

Aquesta és una de les darreres obres que he pogut localitzar d'Hernández Sanz, convençut que en trobarem més i que podrem documentar intervencions seves en edificis de Femenias, que no hem estudiat encara prou a fons. Si més no, la seva obra va agafant força en la mesura que l'anam coneixent i descobrint, i resolent els dubtes d'autoria o la intensitat de col·laboració amb els altres protagonistes d'aquells anys. Del que no hi ha cap dubte és de la importància de la seva aportació als canvis de sensibilitat i de la convicció que, juntament amb l'arquitecte Francesc Femenias, va ser l'innovador de l'arquitectura menorquina de principis de segle XX.

SEMBLANÇA DE FRANCESC HERNÁNDEZ SANZ(*)

M. ÁNGELES HERNÁNDEZ (**)

Bona nit, senyores i senyors,
amigues i amics de l'Orfeó Maonès,

Ens hem reunit avui aquí per fer una semblança d'una de les figures més insignes de la societat menorquina de les primeres dècades d'aquest segle vint, que ara ja estem a punt de finalitzar.

Per tal de recuperar la memòria col·lectiva del que va ser primer cronista i arxiver municipal, Francesc Hernández Sanz, l'Ajuntament de Maó va acordar, el passat mes d'octubre, dedicar l'any 1999 a la seva memòria, anomenant-lo Any Hernández Sanz.

Dotat d'una personalitat adornada de molt diverses aptituds, relacionades, sobretot, amb el món de les lletres i de les arts, Francesc Hernández Sanz arriba a desenrotllar gran quantitat de treballs, sempre amb èxit i especial brillantor. A la vegada, participa també en molts dels projectes socials i culturals que es desenvolupen a la nostra ciutat. Des d'aquest ampli ventall de possibilitats, és lògic suposar que entre tots i tan variats temes que va abordar com a investigador, com a dibuixant o com a persona compromesa amb la societat

---

(*) Conferència pronunciada el dia 26 de setembre de 1999, a l'Orfeó Maonès, a la vetllada lírica i musical commemorativa del 50è aniversari de la mort de Francesc Hernández Sanz.

(**) Cronista-arxivera de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Maó.

del seu temps, no podien faltar els assumptes relacionats amb el món de la música, de l'art i del teatre. Per aquesta raó, per aquests estrets lligams que Francesc Hernández Sanz va mantenir amb les arts dramàtiques i musicals, i també per adherir-se a aquest homenatge que li ret la societat menorquina en el 50è aniversari de la seva mort, l'Orfeó Maonès ha volgut unir-se a tal esdeveniment i dedicar-li aquesta vetllada de reconeixement i d'homenatge.

Uns primers esbossos de la personalitat de Francesc Hernández Sanz ja s'han començat a dibuixar durant els primers mesos de l'any. L'Ajuntament de Maó, amb la col·laboració d'altres entitats, ha posat en marxa tota una sèrie de projectes que ens han mostrat diferents vessants de la seva obra. Durant l'últim trimestre de l'any, que podem dir que just ara començam amb aquesta semblança, es realitzaran nous projectes que acabaran de perfilar la seva trajectòria.

El passat dia 4 de març, coincidint amb l'aniversari del seu decés, es va donar inici a l'Any Hernández Sanz amb un acte institucional, en el qual es van fixar els primers trets biogràfics i les relacions que, com a home de gran prestigi intel·lectual, va mantenir amb l'entorn cultural de l'època. Poc després, una exposició dels fons documentals de l'arxiu de l'antiga Universitat de Maó ens donava a conèixer una part de la seva faceta d'investigador, amb una mostra que detallava la meticulositat i el rigor que sempre van caracteritzar les seves feines. Una altra exposició, realitzada en el mes de juny al Claustre del Carme amb els fons pictòrics cedits pels seus familiars, ens va mostrar l'Hernández Sanz col·leccionista i protector del patrimoni menorquí. Així com la seva destresa i la seva versatilitat com a dibuixant han quedat plasma-des amb les làmines que s'han repartit a través del diari "Menorca" durant els primers mesos de l'any, i que es completaren amb una tercera edició, que es començarà a distribuir a partir de la setmana que ve.

Per tot açò és pel que, avui, en aquest entorn líric i musical, a part de les dades generals de la seva biografia, intentarem ressaltar alguns aspectes dels seus treballs que en el marc d'aquest any encara no s'han esmentat, com són els que van íntimament lligats amb el món del teatre i de la música.

Les primeres dades de la seva biografia ens situen a les set i mitja des capvespre del dia 19 de juny de 1863, data i hora en què, segons consta al registre municipal, va venir al món Francesc Hernández Sanz. Va néixer a Maó, en el número 33 del carrer de San Fernando, i en el si d'una família especialment dotada per a les arts. El seu pare i el seu avi eren argenters i uns gravadors

Retrat de la Galeria de Fills Il·lustres
de Maó

excel·lents; dels seus tallers sortien vertaderes obres d'art: piques d'aigua beneïda, medalles o camafeus, no només en plata sinó també en altres materials com la cornalina, en la manipulació de la qual eren veritables mestres. Com a exemple d'una de les peces més sobresortint d'aquesta ampla producció citarem només la segona de les maces de plata que duen els macers municipals de Maó, que va ser realitzada pel seu avi, Hernández Carreras. En Francesc va heretar dels seus antecessors aquestes aptituds, es converteix en un gran artista del gravat i del dibuix.

Aquesta predisposició artística, i també la literària, van ser les que el van determinar finalment a abandonar els estudis de medicina que havia començat a cursar a Barcelona. Durant un temps, es queda en aquella ciutat i col·labora amb articles i dibuixos que es publiquen a revistes i diaris il·lustrats de l'època, però uns anys després seria l'atracció i l'estima per la seva terra natal les que li farien abandonar la Ciutat Comtal per instal·lar-se definitivament a Menorca, on, a partir de la seva arribada, desenvolupa una immensa tasca municipal i social.

Instal·lat a Maó devers l'any 1894, ocupa el càrrec de professor de dibuix de l'Institut de Maó, que en aquella època estava sostingut per l'Ajuntament. La docència a l'institut la compartirà amb les classes de l'Escola Municipal de Dibuix i de l'Escola d'Arts i Oficis, i, com a gran dibuixant que és, imparteix elevats coneixements a tot el seu alumnat.

En aquesta època, a través de la relació amb Gabriel Llabrés Quintana, també professor de l'institut, ressorgirà el seu interès per l'arqueologia, matèria en la qual s'havia iniciat molt jove, en companyia del seu amic Antoni Vives Escudero. De les seves passejades i investigacions pel camp de Menorca, ens deixa tota una sèrie de dibuixos magnífics, anotacions i múltiples dades, interessants no només per la mestria amb què estan realitzats, sinó també perquè són una mostra autèntica de l'estat de les restes prehistòriques de l'illa, en una època anterior a les grans excavacions del segle XX.

Aquest interès pel patrimoni menorquí i pels temes artístics determina que, quan el Museu Municipal que estava instal·lat en el Principal de Guàrdia es trasllada a les dependències de l'institut, on ell donava classes, n'Hernández Sanz és promogut al lloc de conservador del museu. Durant deu anys té el museu al seu càrrec, i en aquest temps consolida un gran fons museístic que es convertirà en la base del que avui és el Museu de Menorca.

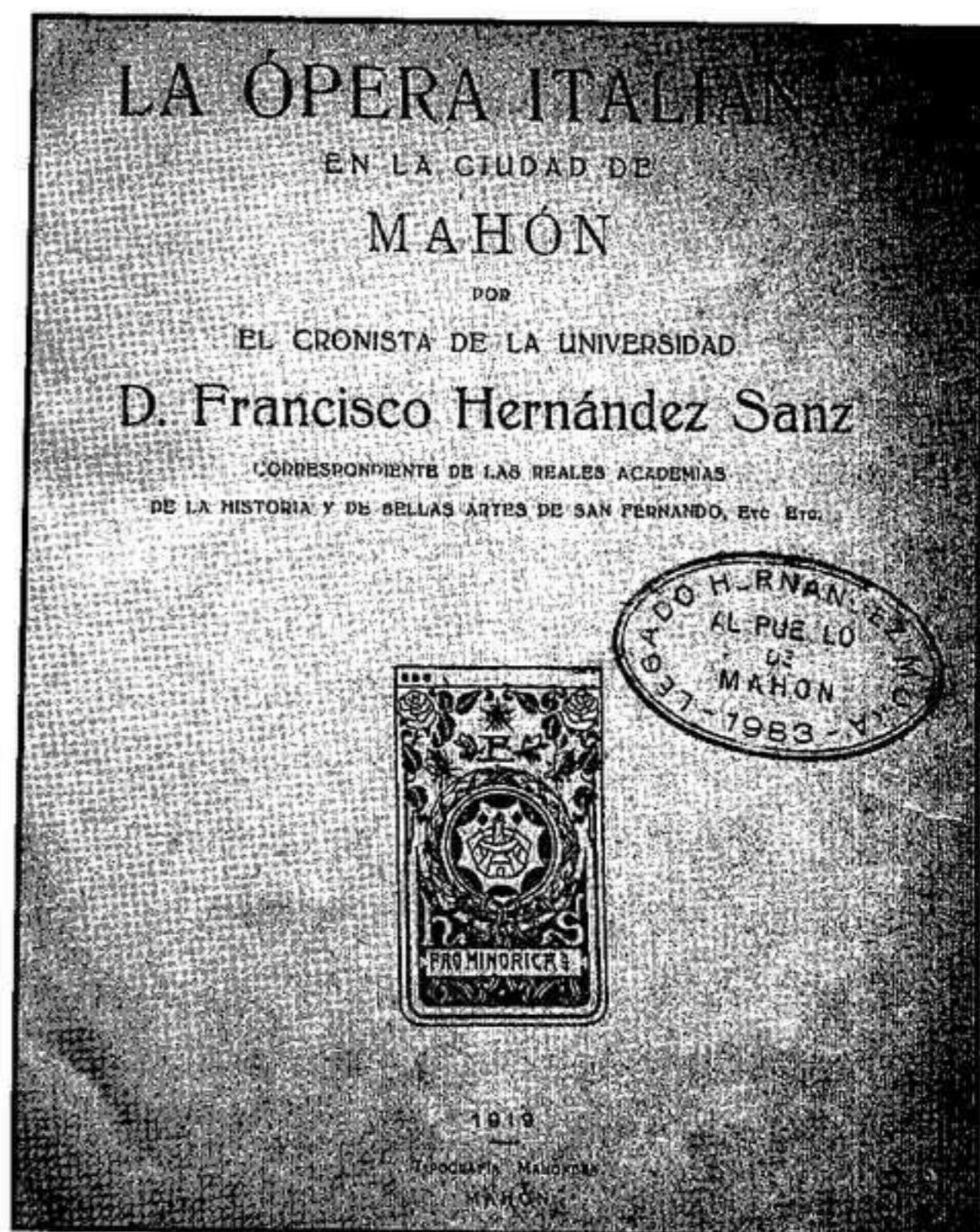
L'any 1910 és nomenat per ocupar una altra plaça, la de cronista-arxiver de l'Ajuntament de Maó. Davant se li presenta una tasca immensa d'organització de tota la documentació oficial, que fins aleshores es trobava en un estat bastant deplorable. La classificació i ordenació dels fons documental li ocupen molt de temps, però la feina va ser realitzada amb tanta cura i dedicació que la seva labor, avaluada per la Comissió d'Arxivers del Regne, li suposa la concessió de la Creu del Mèrit Civil, i l'Arxiu de Maó és proposat com a model a tenir en compte.

A la vegada que inventaria i classifica la documentació, la investiga per poder elaborar els informes que l'Alcaldia li demana i per poder treure a la llum tota una sèrie de monografies que reflecteixen les vicissituds i esdeveniments pels quals ha passat Menorca al llarg dels segles. Fruit d'aquestes investigacions són més d'un centenar de treballs que abasten temes tan variats com els de caire històric, literari, lingüístic, artístic, costumista i documental. A més, escriu les biografies d'alguns dels Menorquins Il·lustres de la Galeria municipal, i, com fa en moltes ocasions en els seus treballs, combina les apti-

tuds literàries amb les artístiques i, així, al mateix temps que escriu les biografies d'aquests personatges també pinta els seus retrats. Bona part dels quadres que componen la Galeria de Menorquins Il·lustres de l'Ajuntament de Maó són obra d'Hernández Sanz.

Així, durant quasi quatre dècades la seva trajectòria professional està lligada a l'Ajuntament i a la vida municipal. El seu full de serveis anota un còmput de 38 anys, 7 mesos i 20 dies de treball prestats al municipi, durant els quals ocupa i compagina els esmentats càrrecs. El resultat és un llegat incomensurable de coneixements artístics, històrics, arxivístics, patrimonials i bibliogràfics.

D'entre tots els temes que va investigar, un dels que va despertar vivament el seu interès va ser tot el relacionat amb el Teatre Principal de Maó i en especial amb les temporades d'òpera que durant més de cent anys s'hi van celebrar de manera continuada. Les seves investigacions consciencioses i detallades sobre la documentació històrica que tenia a l'abast van posar de relleu i ens van deixar per a la posteritat obres de vital importància, com són *El Teatre Principal de Maó* i *L'òpera italiana a la ciutat de Maó*. Aquesta últi-

Treball de compendi de la tradició operística del Teatre Principal de Maó

ma és un vertader compendi, exhaustiu i completíssim, del que varen ser aquelles temporades d'òpera i de com aquest espectacle va arrelar entre la societat maonesa amb tal força que les funcions es prolongaven des dels mesos de setembre i octubre fins a març, abril o maig. Fins i tot algun any es van cantar òperes a l'estiu. El nombre de representacions d'una temporada no baixava mai de 30 o 40 funcions, si bé el més habitual és que, com a mínim, se'n fessin 60 o 70.

En el llibre, de més de 150 pàgines, Francesc Hernández Sanz recull una a una totes aquestes temporades, ens detalla tots i cadascun dels empresaris i dels actors que passaren per l'illa i acompanya aquestes notícies d'algunes anècdotes i esdeveniments que hi succeïen. Al final inclou les dades biogràfiques dels compositors maonesos i dels artistes que varen actuar en el teatre, així com un llistat complet de totes les òperes que es van cantar i del dia de la seva estrena: *Anna Bolena*, *La gazza ladra*, *Il Trovatore*, *Rigoletto*, *Norma*, *Carmen*, *Cavalleria Rusticana*, *Nabuco*, *La Fidanzata Corsa...* fins un total de 117 estrenes, que representaren quasi 3.000 funcions.

Aquest treball, realitzat amb tot el rigor científic que acostuma a posar en les seves feines, no impedeix que sigui una obra amena i agradable de llegir, sobretot per a tots els aficionats al món operístic.

Anys després publica un llibre monogràfic sobre *El Teatre Principal de Maó*; igual que l'anterior, és un recull completíssim de totes les dades relatives a aquest edifici: la seva construcció i les posteriors reformes, el seu manteniment per part dels establiments de beneficència, però també ens xerra dels seus antecedents i, així, ens explica com, amb anterioritat a la construcció del Teatre Principal, havia existit en aquell lloc una torre de les antigues murades de la ciutat, l'anomenada torre rodona, que havia servit de quarter de dragons i que després s'havia habilitat com a sala de balls i teatre. Doncs bé, quan fa dos anys, en realitzar-se les obres de restauració que s'estan duent a terme en el teatre, van aparèixer els fonaments d'una antiga edificació, només s'havia d'acudir als llibres de n'Hernández Sanz per conèixer exactament a què corresponien aquelles restes d'edificació, que sorgien a la llum després de quasi 200 anys d'estar sepultades davall del pati de butaques. Efectivament, es tractava del basament d'aquella torre rodona que havia format part de les antigues murades i que, adaptada com a sala de balls i teatre, s'havia convertit després en l'antecedent directe del Teatre Principal.

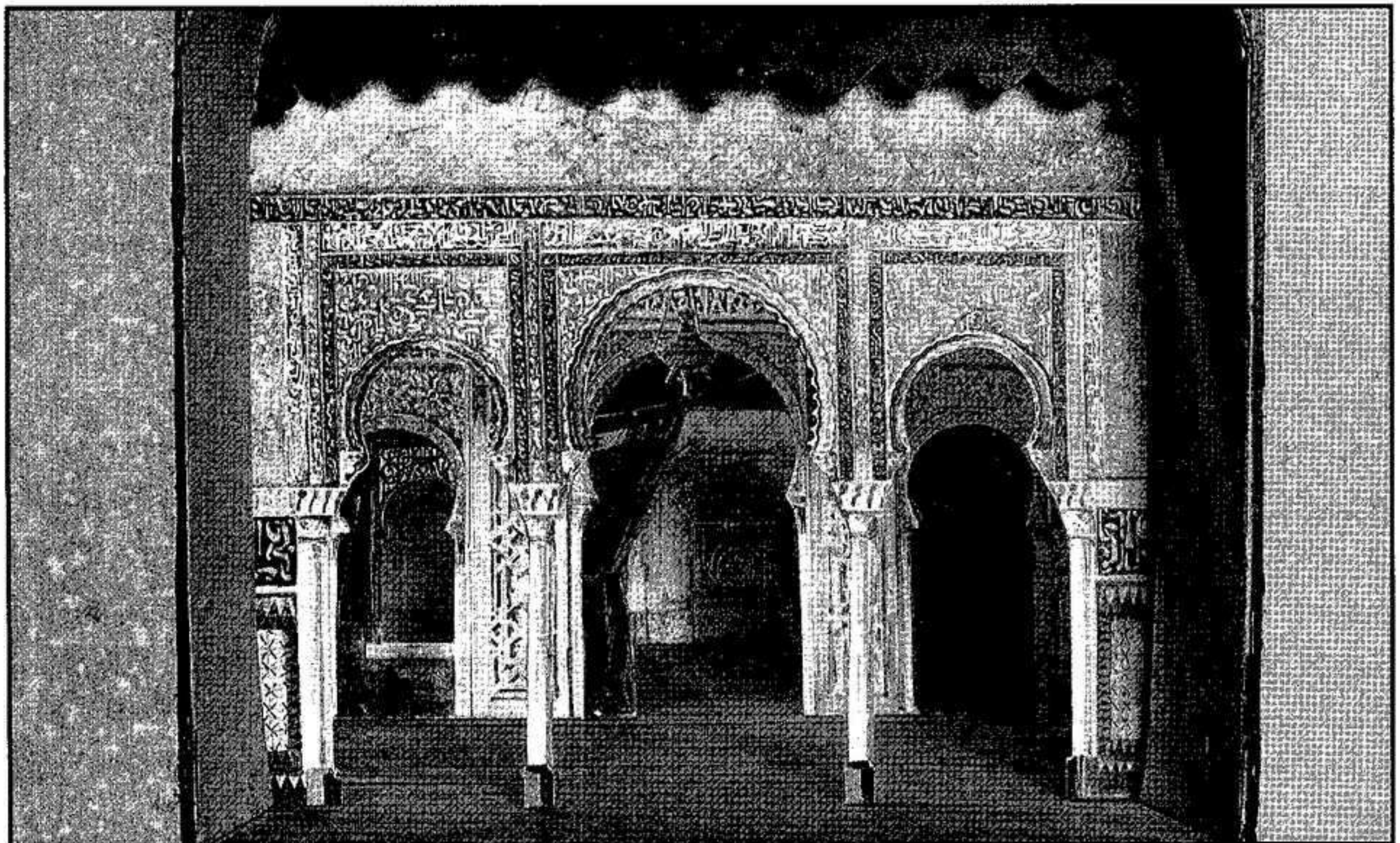
Totes i cadascuna de les obres que es realitzaren per tal de millorar el nostre coliseu també estan recollides en aquest treball. Així com els mestres de cases que hi van fer feina, els fusters o els pintors que l'embellien i els escenògrafs que l'ambientaven. I xerrant d'escenografia i d'escenògrafs, tenim un altre exemple d'aquesta personalitat polifacètica que li permetia realitzar diferents treballs, de tal manera que tan prest podia investigar i escriure sobre el teatre com, aprofitant la seva inspiració artística, podia recrear els espais on desenvolupar una obra teatral o una òpera. Mostra d'açò és aquest teatret que avui mostrem aquí i que va sorgir de les pròpies mans d'Hernández Sanz. Desconeixem si aquest disseny o maqueta es va fer realitat, és a dir, si va servir com a muntatge escènic d'alguna obra o algun teatre en concret. Només es conserva la maqueta i un teló de boca i tres decorats, que estan degudament firmats, amb les inicials FHS, com tenia costum de firmar moltes obres n'Hernández Sanz i que, per tant, no deixen dubte de la seva autoria. A més, els decorats van numerats amb els nombres correlatius 14, 15, 16, cosa que ens fa deduir que formaven part d'una sèrie completa que devia correspondre als diferents quadres d'una obra de teatre o d'una òpera sense que fins ara haguem pogut saber de quina obra es tracta. Queda, per tant, obert a investigacions posteriors o a les opinions dels mes entesos en aquesta matèria el fet de poder opinar o aclarir de quina obra es tracta.

Aquest teatre formava part dels múltiples objectes que el seu fill Joan Hernández Móra tenia al seu domicili de la plaça del Príncep, i que tan generosament va cedir a la ciutat de Maó. Estem segurs que don Joan estaria satisfet que avui el puguem contemplar aquí, en els locals d'aquesta entitat que ell tant va estimar i que sempre va recolzar. Sembla que aquest no és l'únic treball realitzat per Francesc Hernández Sanz com a escenògraf, si bé, per si mateix, és una mostra bastant evident del seu interès sobre el tema. Quedi aquest teatre i aquests decorats com a testimoni d'una altra faceta del gran artista que va ser Francesc Hernández Sanz.

Però encara podem descriure una altra intervenció d'en Francesc, relacionada amb el Teatre Principal, en un altre àmbit professional: el de l'arquitectura. Des dels llocs que ocupa com a empleat municipal entaula gran amistat amb Francesc Femenias, aleshores arquitecte municipal, i des de les possibilitats que li ofereixen les seves aptituds artístiques, treballa en estreta col·labo-

Teló de boca del teatret dissenyat per F. Hernández Sanz

Maqueta del teatret

ració en molts projectes que es desenvolupen a la nostra ciutat. En Francesc dibuixa i dissenya façanes, elements urbanístics o detalls arquitectònics que encara ara es poden localitzar a molts indrets de la ciutat. En aquesta nova faceta com a “arquitecte”, assumeix el repte d’afrontar una reforma del Teatre Principal que era necessària per adaptar-se a les noves normes de seguretat. L’any 1929, n’Hernández Sanz presenta un avantprojecte per a realitzar la reforma, que, finalment, no es va dur a terme.

Veiem com, amb un únic tema, n’Hernández Sanz és capaç de desplegar tot un ventall de possibilitats; com a historiador, estudia i escriu sobre el Teatre Principal, recollint dades interessantíssimes per a la història del teatre i la música de la nostra ciutat, i, com a artista, s’atreveix a assumir tasques tan difícils i diferenciades com l’escenografia o una reforma arquitectònica.

Per la gran estima que va demostrar cap al Teatre Principal i com a reconeixement a aquestes obres en concret i a tota la seva obra en general, l’Ajuntament de Maó, en el moment de dedicar un carrer a la seva memòria, va decidir que el lloc més adequat seria, sens dubte, el nou carreró que ha sorgit darrere el teatre amb motiu de les obres de remodelació que s’estan duent a terme, i que, com un passatge cobert, enllaçarà la costa d’en Ga amb la placeta del Padronet. Una placa amb la seva efígie i una llegenda biogràfica i commemorativa penjarà per sempre a les parets exteriors d’aquest edifici que ell tant va estimar. Esperem que es pugui col·locar abans que finalitzi aquest Any Hernández Sanz, perquè quedi constància de l’homenatge que la seva ciutat li tributa.

Hi ha un altre tema que no podem deixar de mencionar, que està relacionat amb el món de la música i que va lligat a aquesta altra faceta que dèiem d’home compromès amb la societat i la cultura, i que, per la importància que té per a tots nosaltres, és un motiu més de reconeixença i gratitud a aquest personatge. M’estic referint a l’orgue de Santa Maria, del qual també va escriure la seva història, i també el va dibuixar; però el que aquí volem ressaltar és la seva intervenció cabdal en la conservació d’aquest instrument musical. En els llibres d’actes que es conserven a l’Ajuntament dels anys 36 i 37 queda recollit l’acord pel qual s’aprovava la demolició de l’església parroquial de Santa Maria, per convertir-la en plaça pública. L’acord no es va dur a terme però la vida de l’orgue va perillar com la de molts altres d’aquests instruments de les esglésies menorquines que van veure acabar els seus dies en aquells anys. La

intervenció de Francesc Hernández Sanz va ser decisiva per salvar-lo d'una destrucció segura. Aquest gest valent, en uns moments tan difícils com aquells, en què significar-se o oposar-se a determinades actuacions podia malinterpretar-se, i fins i tot podia significar un perill per a la seva integritat física, ens mostra una vegada més un Hernández Sanz benefactor del patrimoni menorquí i compromès amb la seva ciutat. La Fundació de l'Orgue de Santa Maria també recollia aquest fet en la introducció del programa d'enguany, tot unint-se a l'homenatge que la societat menorquina dedica aquest any a Francesc Hernández Sanz.

Tots aquests podrien ser motius suficients per recordar la seva memòria, però encara hi ha molts altres aspectes de la vida de Francesc Hernández Sanz, que no hem esmentat i que recordarem només amb una pinzellada. A part de la seva trajectòria professional, va col·laborar en molts i diferents projectes ciutadans que el convertiren en referència obligada de tots els actes socials i culturals de l'època. Durant anys va ser l'ànima de la *Revista de Menorca* i l'impulsor de l'Ateneu maonès. A partir de 1913 va assumir la labor consular dels Països Baixos, primer com a vicecònsol a Maó i després com a cònsol general a les Balears. També es va preocupar per la història i el patrimoni de Menorca, no només des dels llocs oficials que va ocupar, sinó també en el seu àmbit particular. Així va néixer la importantíssima col·lecció de quadres, objectes, mobiliari i llibres d'origen menorquí, que avui, per voluntat dels seus descendents, és propietat de la ciutat de Maó, a través de l'Ajuntament.

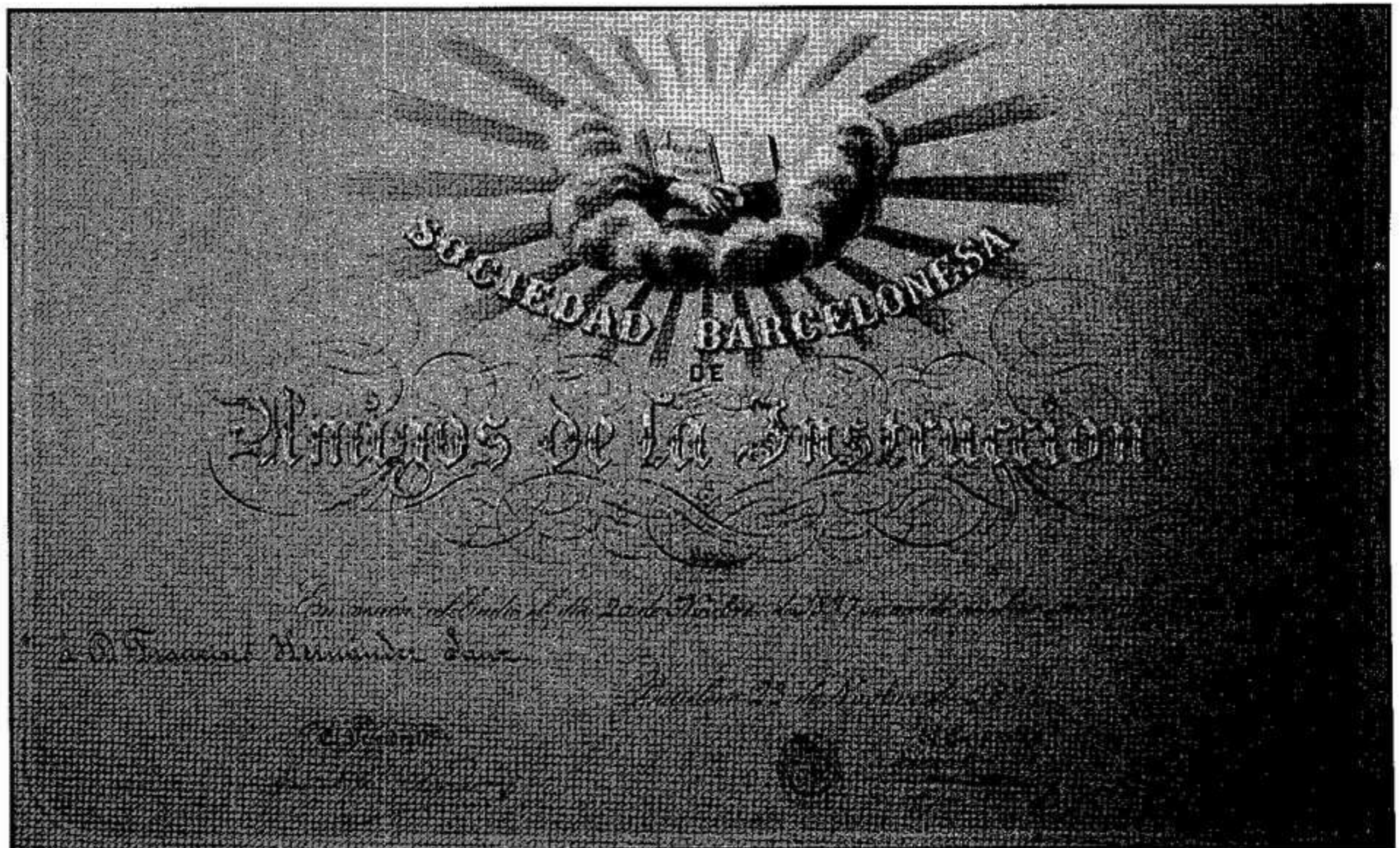
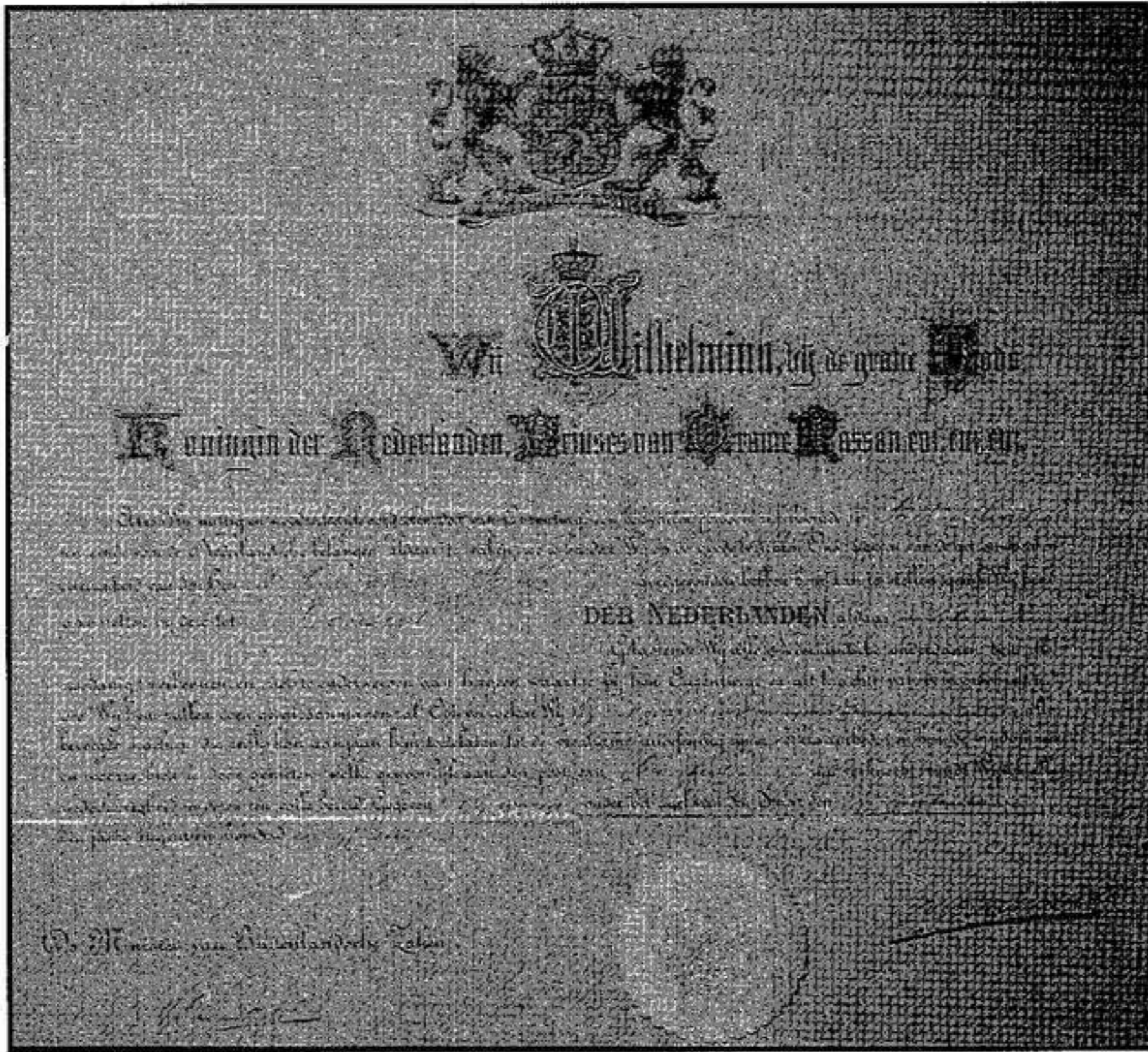
La rigorositat i preciositat en els seus treballs li va suposar l'ingrés en nombroses acadèmies nacionals i estrangeres, i la concessió de múltiples distincions i nomenaments: era membre de la Reial Acadèmia de la Història i de la de Belles Arts de San Fernando, de la Societat Arqueològica Tarraconense, de la de Barcelona, de l'Arqueològica Lul·liana, de les franceses Société Préhistorique de France, de l'Académie du Var, de la Société de Correspondance Hispanique...

Entre les distincions, a més de la ja esmentada Creu del Mèrit Civil, tenia la del Mèrit Naval, amb distintiu blanc; les Palmes Acadèmiques de França, la de l'Orde de la Corona d'Itàlia i la de l'Orde neerlandesa d'Orange-Nassau.

Actualment, podem dir que la seva obra encara té vigència i que el seu record és viu en tots els llocs que va ocupar.

F. Hernández Sanz i l'activitat diplomàtica com a cònsol dels Països Baixos

Un dels diplomes de reconeixement acadèmic d'Hernández Sanz

A la seva mort, esdevinguda el 4 de març de 1949, Josep Pla deia: “Era tot el que un haguera volgut ser a la vida”. Aquesta frase ens pot donar idea de la magnitud de l’obra de Francesc Hernández Sanz i del prestigi que tenia entre els seus contemporanis.

Si qualsevol de les dues facetes, l’artística o la literària, desenvolupades amb tota la seva amplitud, ja seria motiu d’homenatge, com no hem de mostrar la nostra reconeixença en confluïr les dues en una mateixa persona. El reconeixement a la seva obra és ineludible. Avui, amb aquesta vetllada, hem intentat recordar, aprofundir i divulgar un poc més alguns aspectes d’aquesta gran personalitat, de la seva vida i de la seva obra, del seu amor i de la seva dedicació a Menorca.

1999
ANY
HER
nán
DEZ
1863
1949
SANZ

Hernández Sanz

---

bibliografia

Obras literarias
publicados por
Francisco Fernández Sanz.

Índice.

Tomo I.

1. Apuntes sobre el comercio de la zona. 1885
2. El comercio de la zona. 1885
3. Antiquario de la zona. 1885
4. Historia de la zona. 1885
5. Antiquario de la zona. 1885
6. Historia de la zona. 1885
7. Historia de la zona. 1885
8. Historia de la zona. 1885
9. Historia de la zona. 1885
10. Historia de la zona. 1885
11. Historia de la zona. 1885
12. Historia de la zona. 1885
13. Historia de la zona. 1885
14. Historia de la zona. 1885
15. Historia de la zona. 1885
16. Historia de la zona. 1885
17. Historia de la zona. 1885
18. Historia de la zona. 1885

Tomo II.

19. Informe sobre monumentos.
20. Memoria histórico-biográfica de los menorquines ilustres. (1864).
21. Monumentos primitivos de Menorca.
22. Documentos inéditos para la Historia de Menorca (siglo XVI).
23. Servicio sanitario de Mahón en el siglo XVIII.
24. Aprestos para la defensa contra una invasión argelina (1784).
25. Menorquines ilustres: Pedro Antonio Ortelat y Sartre. ----- 1907
26. Altar mayor de la Parroquial Iglesia de Santa María de Mahón. ----- 1908
27. Antonio Vives Escudero (Notas biográficas). ----- 1908
28. Documentos relativos al sitio y saqueo de Ciudadela por Mustafá Pacha (1656).

Tomo III.

29. Compendio de Geografía e Historia de la Isla de Menorca. ----- 1908.

Tomo IV.

30. Apuntes de Historiografía menorquina. ----- 1908

Tomo V.

31. Documentos relativos al sitio y saqueo de Mahón por Barbaroja. 1907
32. El Dr. P. Miguel Navarra y Pujol. 1907
33. Menorquines ilustres, José Miguel Navarra y Pujol. 1907
34. Un documento curioso.
35. Notas a la Historia de Menorca.

Tomo VI

36. Resumen histórico de Menorca 1910
 37. Monumentos primitivos de Menorca 1910
 38. Las Nauetas (2.ª edición) 1910

Tomo VII

39. "Historial de la Gota de leche" 1910

Tomo VIII

40. Organo monumental de Sta Maria
 (2.ª edición) 1910

41. Descripción del Coliseo de Mahón

42. Menorca en la primera década del siglo XX: Arte. — — — — — 1911

43. Documento curioso. — — — — — 1911

44. Noticias relativas al Convento de Monjas de Mahón (1623).

45. Discurso de clausura de la primera Exposición de Bellas Artes celebrada por el Ateneo.

46. Memorial sobre el modo de multiplicar las Chiveras en la Isla de Menorca.

47. Un edicto del primer Obispo de Menorca

48. Un juicio verbal (1786) — 1911

Tomo IX

49. Noticias de la Isla de Menorca por el Sr. Pedro Pons y Portella. — — — — — 1911

50. Un reconocimiento de terreno de Ahuchá con de la villa y término de Mahón (1675)

51. La primitiva casa de la Universidad de la villa y término de Alayor. — — — — — 1911

52. Artículos bibliográficos.

53. *Noticia biográfica de los señores ilustrados Pedro Quadros y Pascual*
54. *Procedencia de una lápida hebrea*
55. *Un edicto del Gobernador Kane (1728)*
56. *Establecimiento de la Casa de Maternidad de Mahón (1792).*
57. *Defensa de las costas de Mayor contra una invasión sarracena (1644).*

-
58. *El Presbiterio de la Parroquial Iglesia de Santa Maria de Mahón*
59. *Obras publicadas por el doctor don Juan Ramis y Ramis.*
60. *Notas biográficas de D. Fernando Patxot.*
61. *Estudio sobre las obras didácticas de Pascual Calbo y Caldes.*
62. *Sobre la erección de un templo griego en la ciudad de Mahón.*
63. *Sobre las insignias concejiles del Ayuntamiento de Mahón.*
64. *Documentos relativos a la Historia de Menorca. (1712).*
65. *Los Maceros de la Universidad o Municipalidad de Mahón.*
66. *Documentos inéditos relativos a la iglesia de San Lorenzo de Binixems.*
67. *Reales órdenes relativas a la demolición del ~~Cast. de S. Felipe~~ (1792)*

Tomo X.

Tomo XI

70. Desempeños de don Juan de los Rios en el
gobierno de Orense en la isla de Mallorca

Tomo XII

71. El archivo municipal de Alagoz

Tomo XIII

72. Un rector de doce años.

73. El reloj público de la ciudad de Alagoz

74. Una sentencia arbitral de don Juan Fel-
ceran de Requena75. El león Sr. D. Pedro Ladero y Font,
hijo ilustre de Menorca76. El doctor don Juan Ramis y Ramis
de Menorca, su familia

77. La bandera de Menorca

78. Notas a una carta de Alagoz sobre la
imagen de N.ª del Monte Loro

Tomo XIV

79. La Opera italiana en la ciudad de
Alagoz80. D. José M.ª Cuadrado. — Notas bio-
gráficas81. Menorca en la segunda década del
siglo XX. Artes plásticas82. Sobre el paradero de las banderas del Re-
gimiento inglés de Infantería n.º 6183. Una sociedad de cultura establecida en
Alagoz en la 2.ª mitad del siglo XVIII84. Memorias ilustres — José M.ª Reina
y Alagoz85. La conquista de Menorca por Alfonso III
de Aragón, según Zurita

Tomo XV.

86. Sobre el desastre de 1778.
 87. El Mariscal Richelieu es elegido para el mundo de Mahón.
 88. Barito Pons y Fabregues.
 89. Menorquines ilustres. Doctores Fausto Faber y Hernandez.
 90. Relación de las exequias de Felipe IV.
 91. Exposición de dibujos y pinturas de D. Rafael Caban y Caballal.
 92. Medallón conmemorativo de la coronación de Jorge I de Inglaterra.
 93. D. Pedro Mir y Mir.

Tomo XVI.

94. Epigrafiá menorquina. Una inscripción.
 95. Simulacro del sitio de San Felipe por los franceses efectuado en Lyon en 1756.
 96. La lápida sepulcral de Kane. Una rectificación.
 97. Un corsario menorquin (1779-1781).
 98. Els nostres arxius.
 99. Notas sobre la vía romana de Menorca.
 100. Documento interesante. Mahón en 1677.
 101. El teatro Principal de Mahón.

Tomo XVII.

102. La colonia griega establecida en Mahón durante el siglo XVIII.

Tomo XVIII

103. Libro de memorias de Sebastian Fois y Barreto.
104. Sobre la edificación del Principal de Guandín.
105. Sobre la vida y las obras del pintor Manuel Caballero.
106. El Señor Don Antonio Ruiz Casado.
107. Inventario de los bienes y efectos de los suprimidos conventos de Méjico.
108. Exequias de R.^a Isabel de Portugal Reina de España, (1545).
109. El pintor Manuel Cortés.
110. La visita del almirante Ferragut a la Isla de Méjico (1867).
111. El Señor Don Antonio Ruiz Casado.
112. El puerto de México descrito por el Comendador de Nery (1654). Traducción.
113. El Señor Frederick Chamberlain en Méjico.
114. Lista alfabética de las personas que figuraron en la Isla en la guerra de independencia.
115. Notas sobre los signos usados por el general de las armas que se usaron en Méjico.
-
116. Naufragios ocurridos en las costas de Méjico.
117. Sobre la invención de la imprenta y su introducción en la Isla de Méjico.
118. Documentos relativos al comercio de Méjico con España en el siglo XVIII.
119. Sobre los diferentes conventos que hubo en Méjico en el siglo XVIII.
120. Sobre el arte de la imprenta en Méjico.
121. La imprenta en Méjico.

Tomo XIX

122. Costumbres, leyes e indumentaria de los mallorquines por J. Granet de Saint Sauveur.
123. Documentos curiosos: Inventario de los bienes de Guillermo Mousirat - Sobre corridas de caballos.
124. Bula de fundación del Convento de Nuestra Señora del Puro (1672).
125. Una patente de corso extendida durante la dominación francesa en Menorca.
126. Journal del corsari S^t. Antony de Padua.
127. Preparativos de defensa contra la temida invasión de Barbarroja.
128. Confaternidad de Centuriones para la Parroquia de la Villa de San Carlos.
129. Descripción de la Isla de Menorca por Castiglione.
130. Inventarios de los documentos de la suprimida Admon. del R^l. Patrimonio de Menorca.

131. Relatio y Drama sobre la conquista de Menorca por el Rey N^o Carlos de Aragón.
132. Sobre enterramientos de soldados franceses en las Islas Baleares.
133. Menorca en la terrena década del siglo X^{to}. Artes plásticas.
134. Biografía de San Antonio Viquey Cultural.
135. Un cuartiro interrumpido.

Tomo XX

136. "La casa menorquina". Contribución a un estudio sobre un intervin. de Juan Martín.
137. Historia de la sujeción de la Isla de Menorca en forma de comedia.
138. Contribución a una historia de la Isla de Menorca. Parte I. Desde 1713 hasta 1763.
139. Descripción de la Isla de Menorca.

1999
1863
1949
ANY
HER
nán
DEZ
SANZ

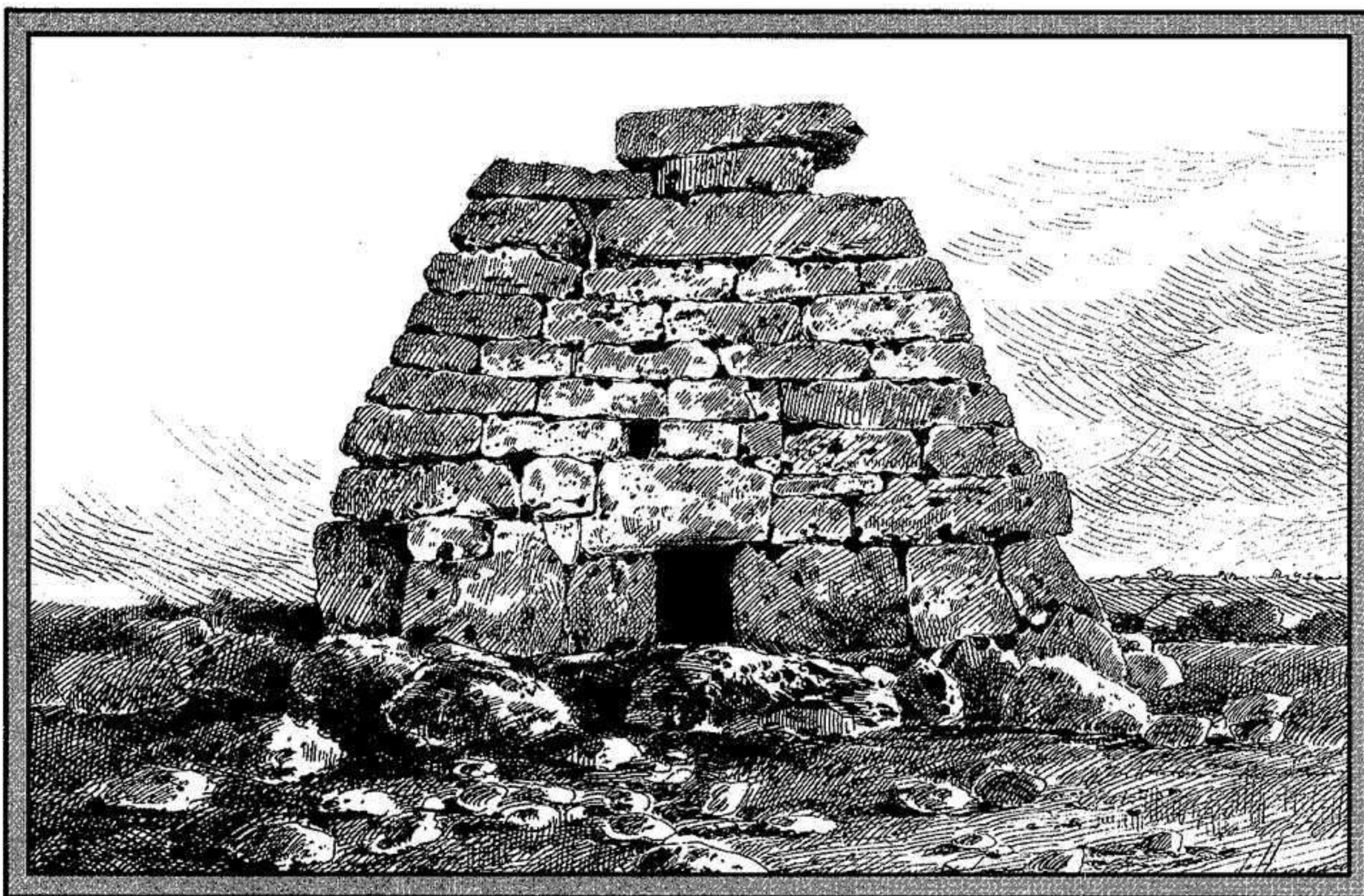
Hernández Sanz

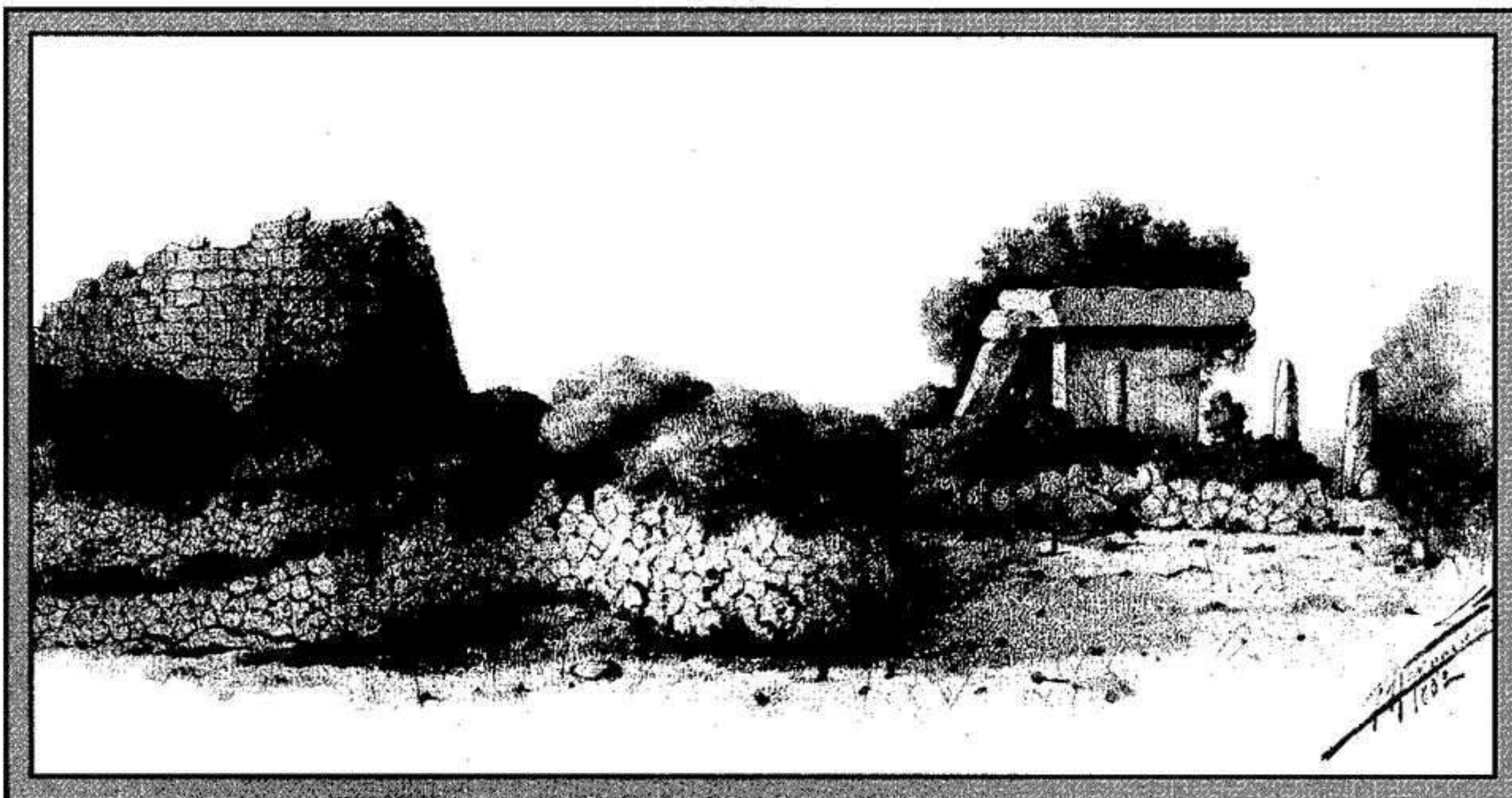
litografies i gravats

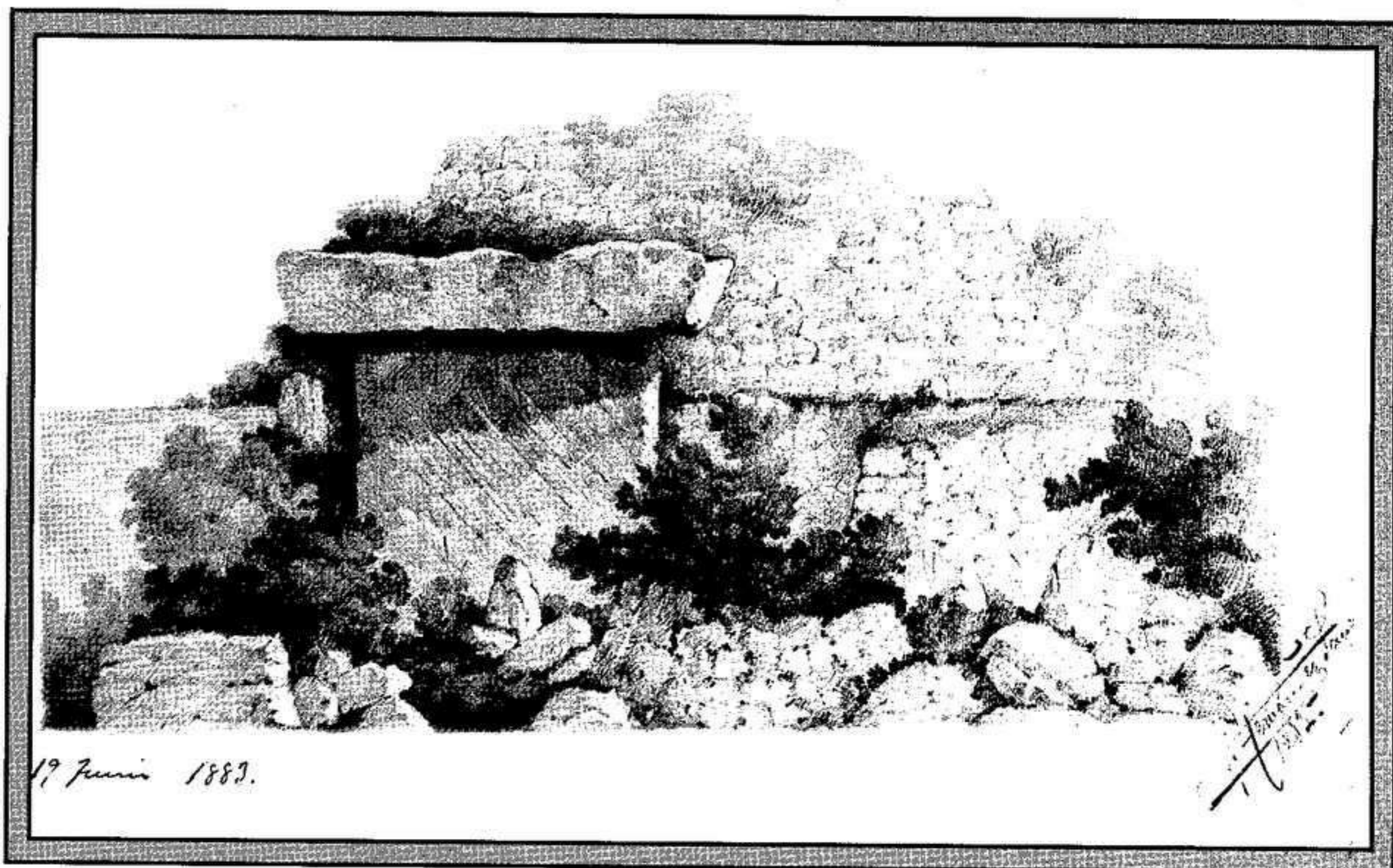
I . a r q u e o l o g i a

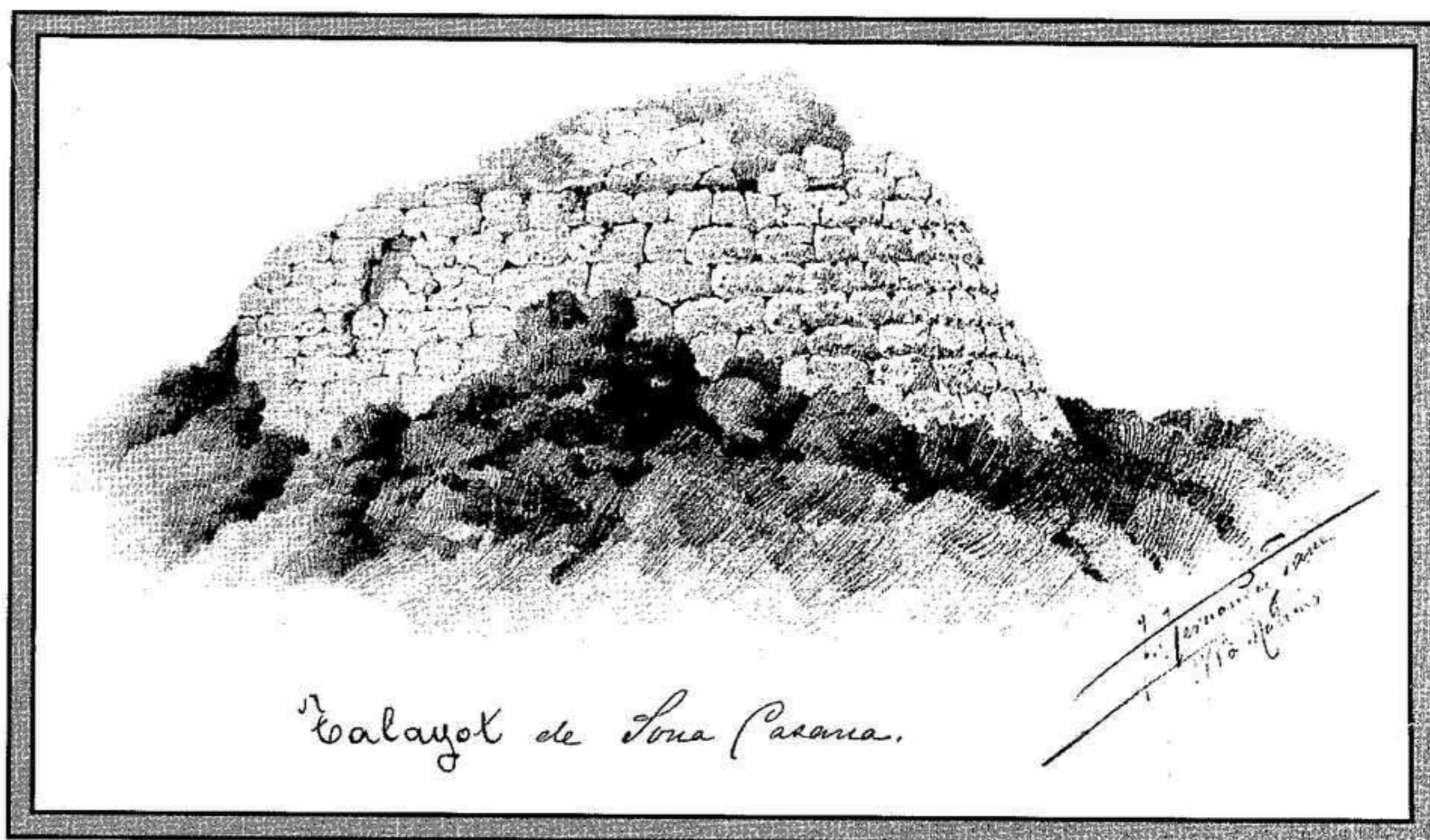
Naveta des Tudons

Talaiot i Taula de Talati de Dalt

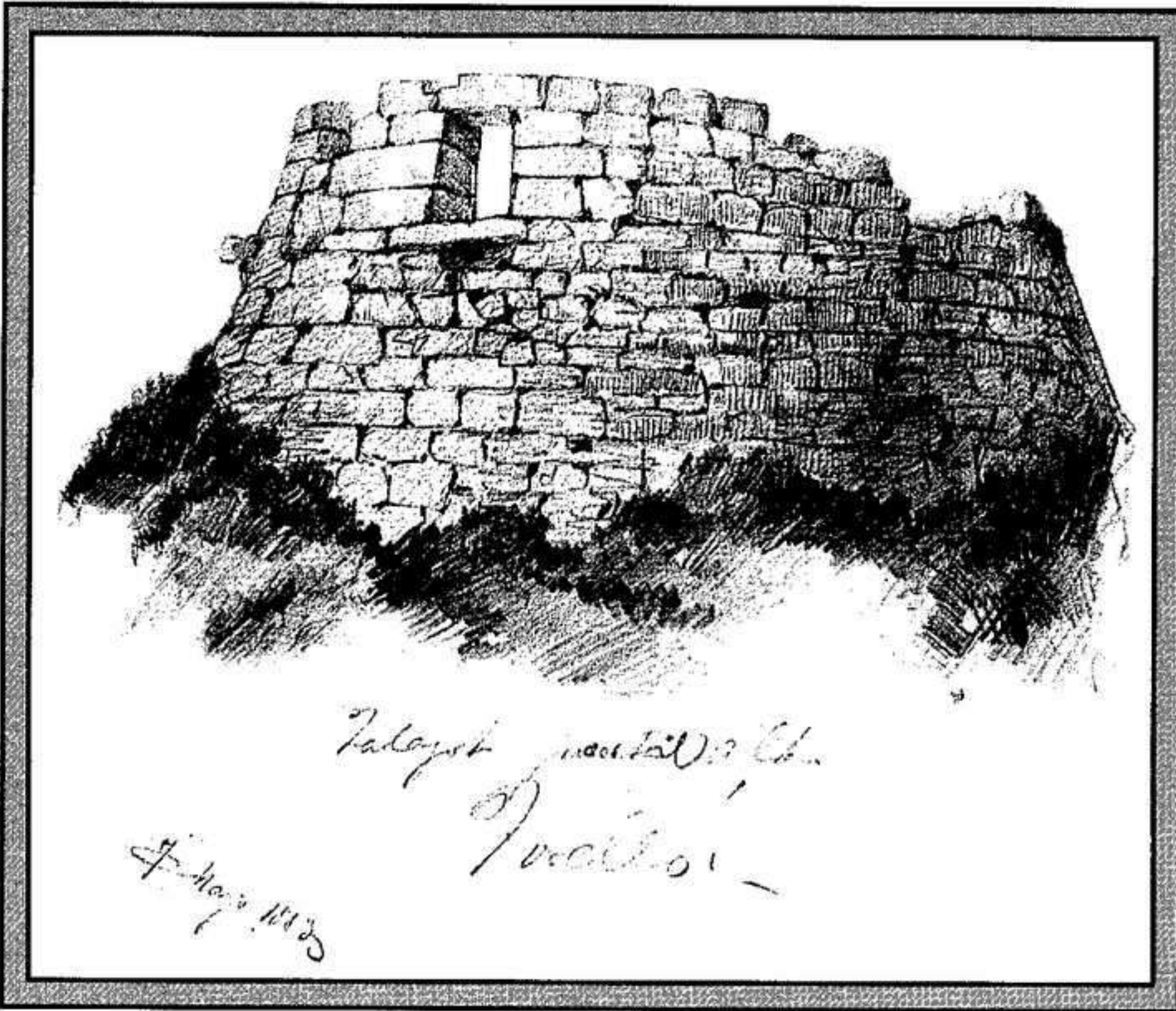

Talaiot i Taula de Trepucó

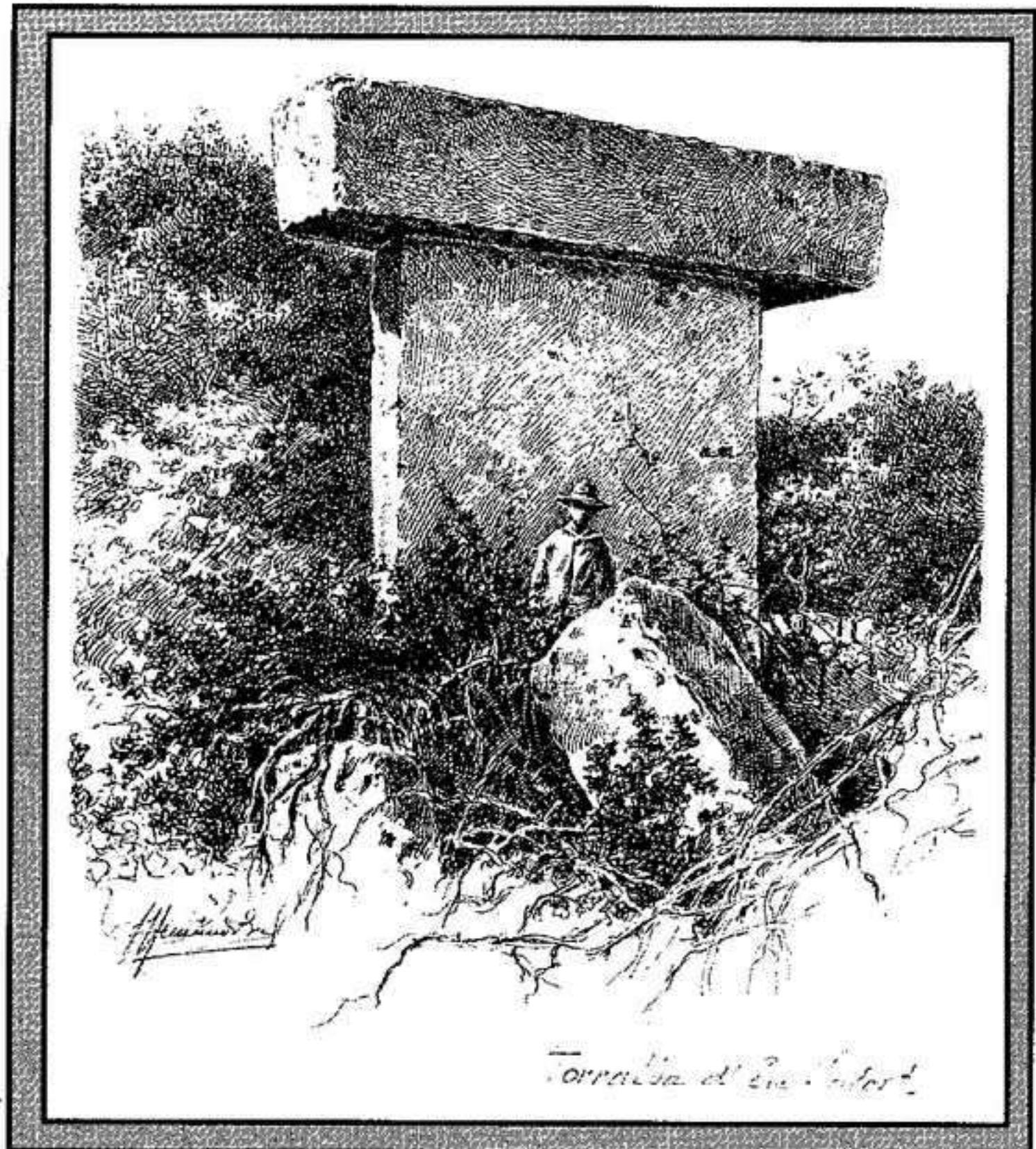
Talaiot de So Na Cassana

Talaiot de
Torelló

Talaiot de Torelló

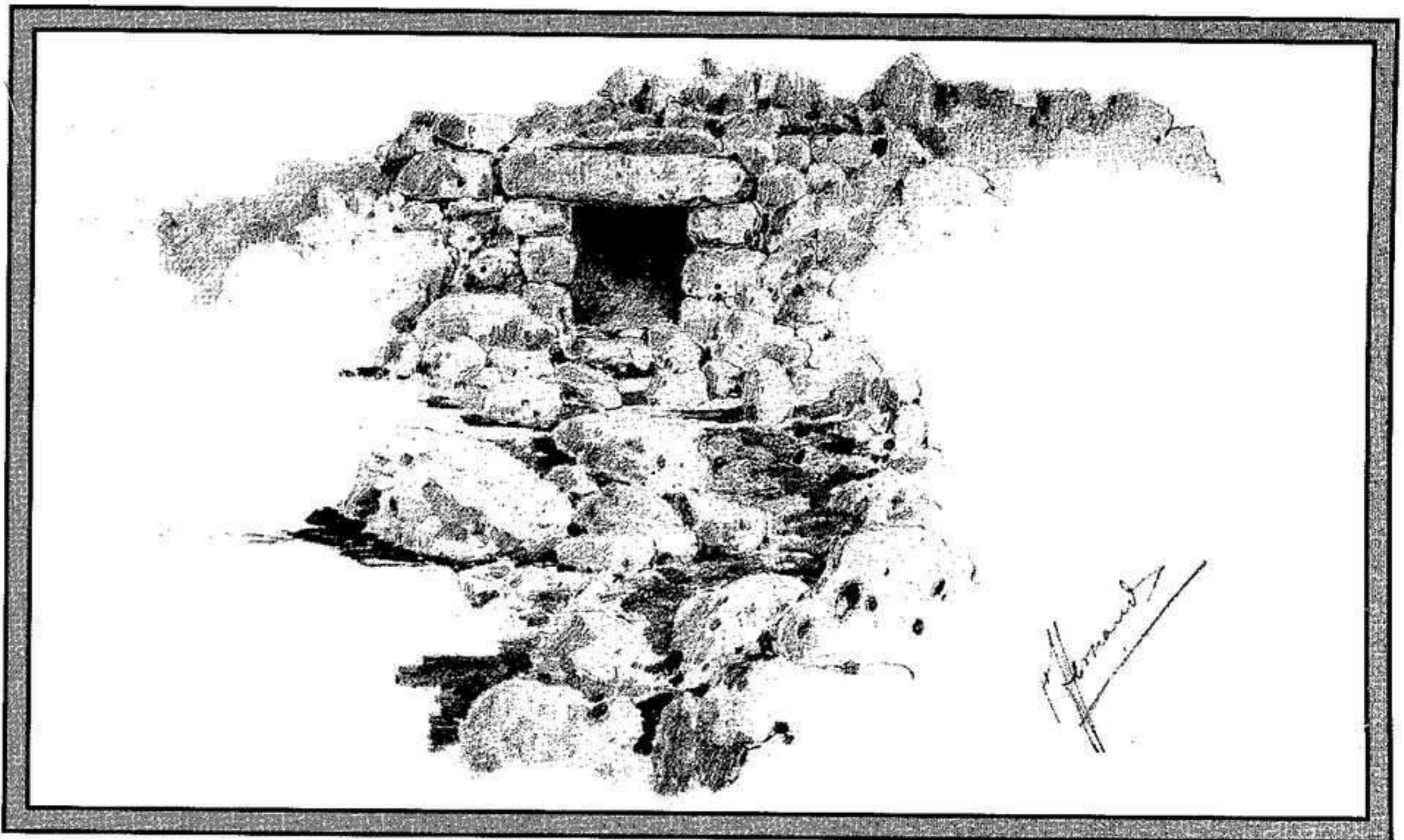
1877

Taula de Torralba
d'en Salord

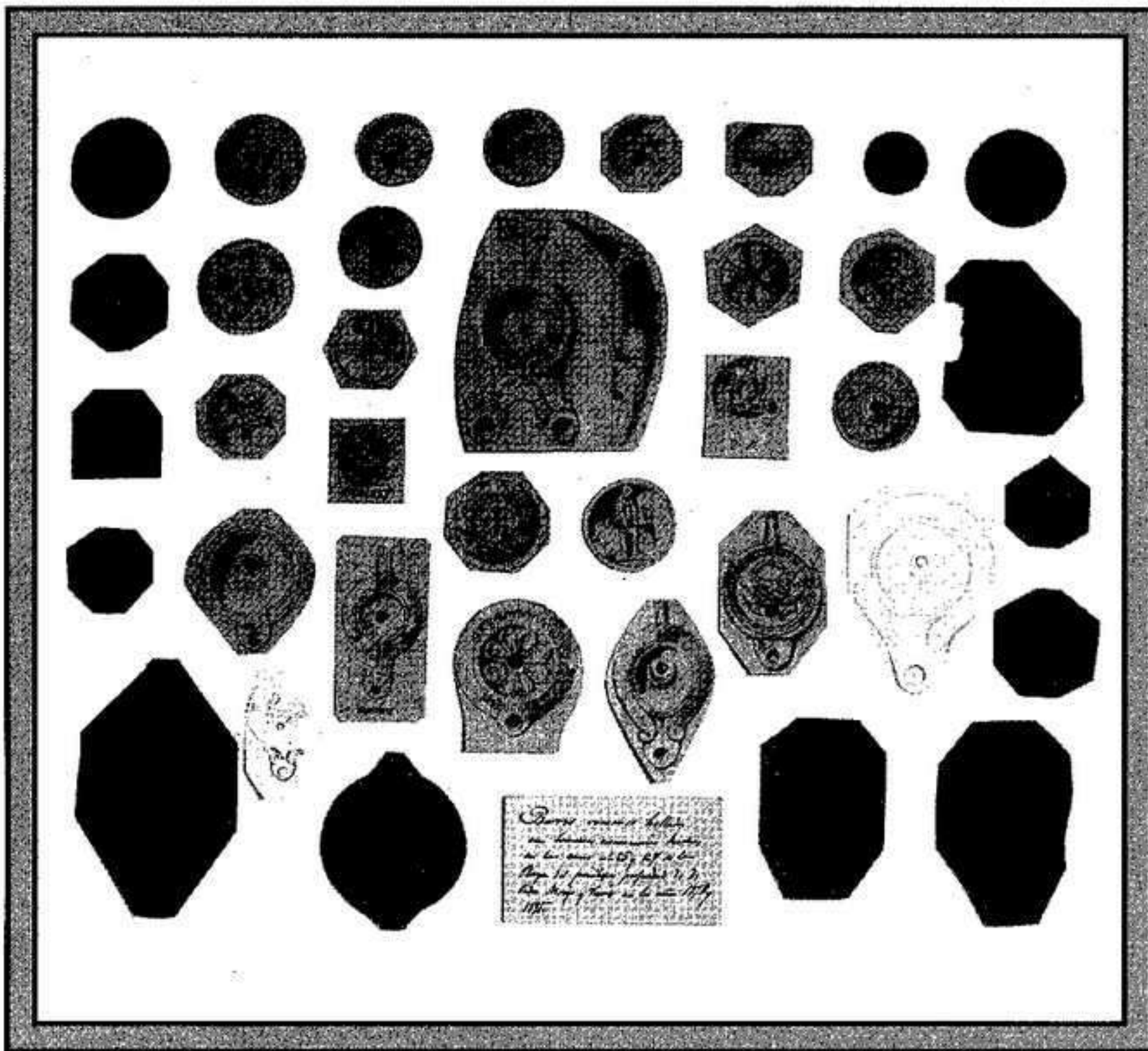
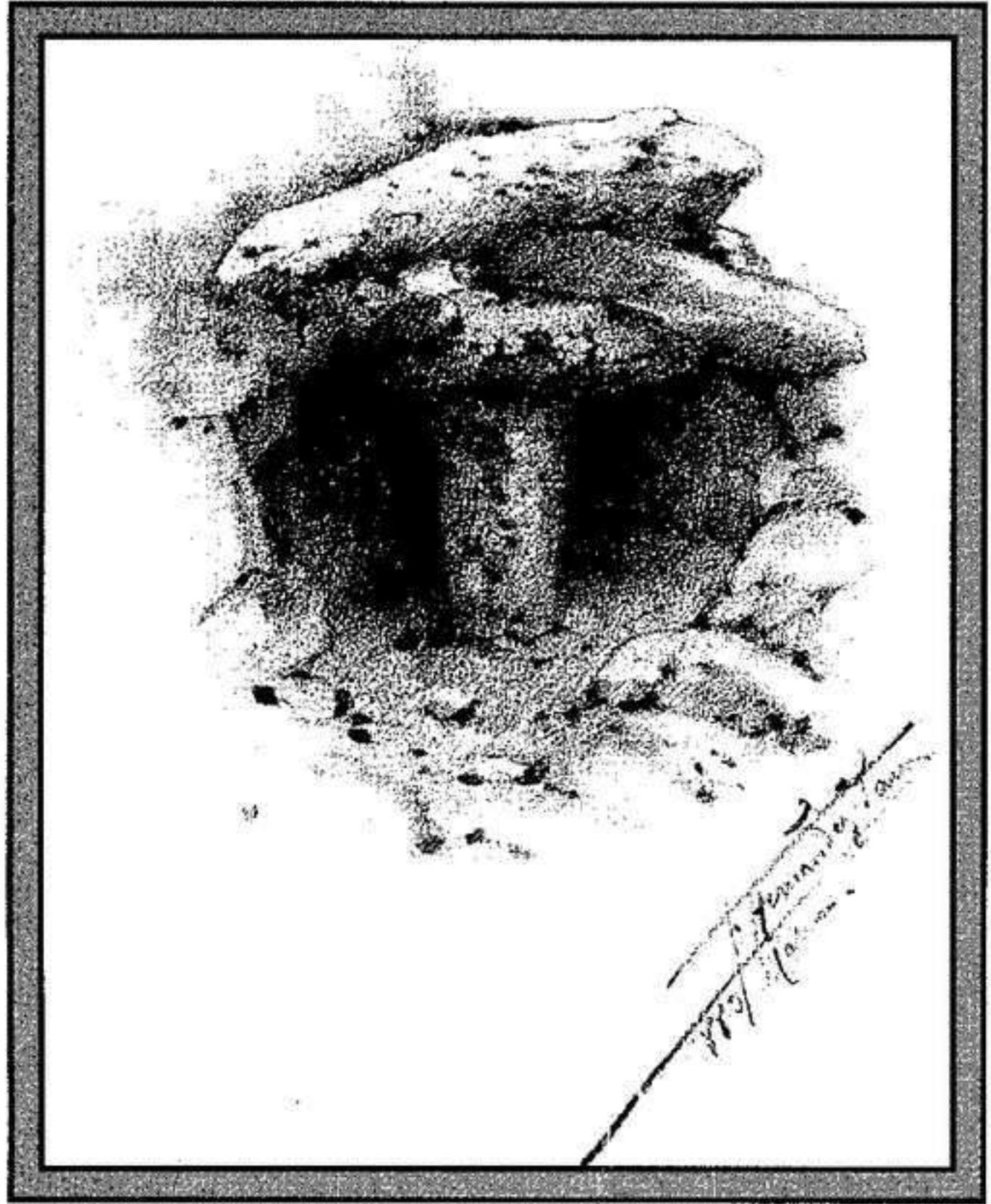
Torralba d'en Salord

*Taula de
Torrellisà Vell*

Portal alt d'un talaiot enrunat de Torre Alta

*Habitació megalítica
de Talatí de Dalt*

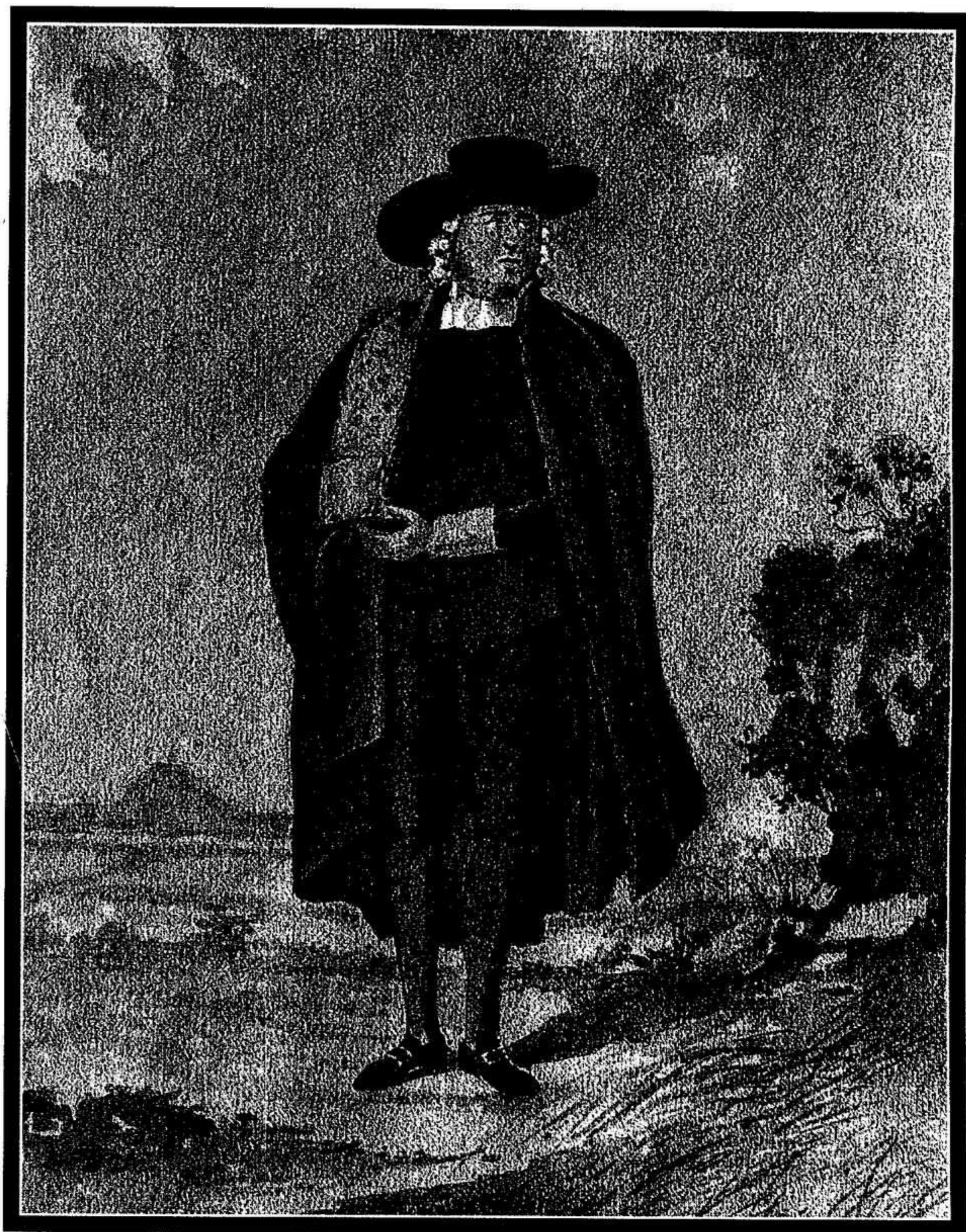
*Aurei
romanes*

II. escenes costumistes

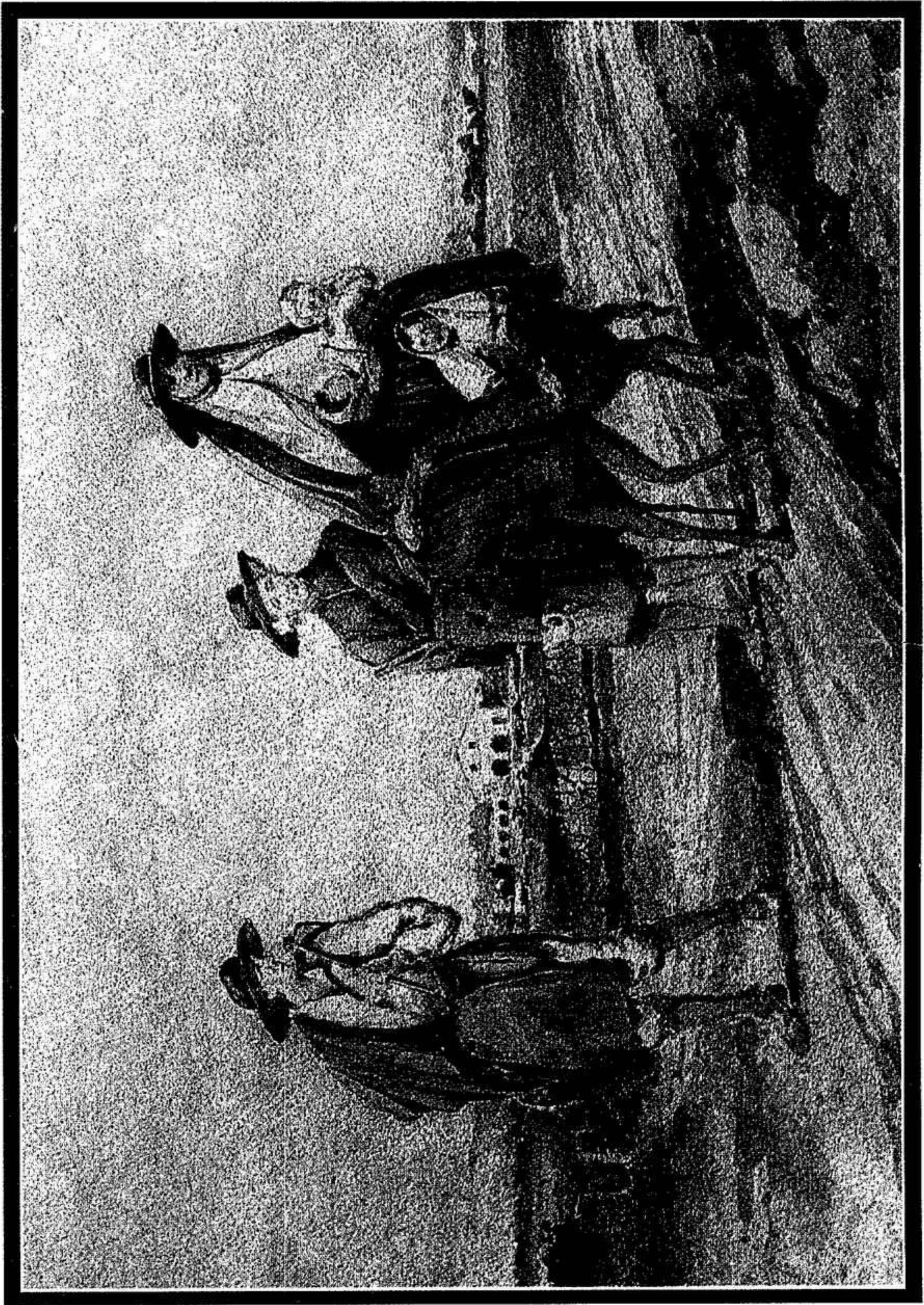
Pagesa menorquina del segle XVIII

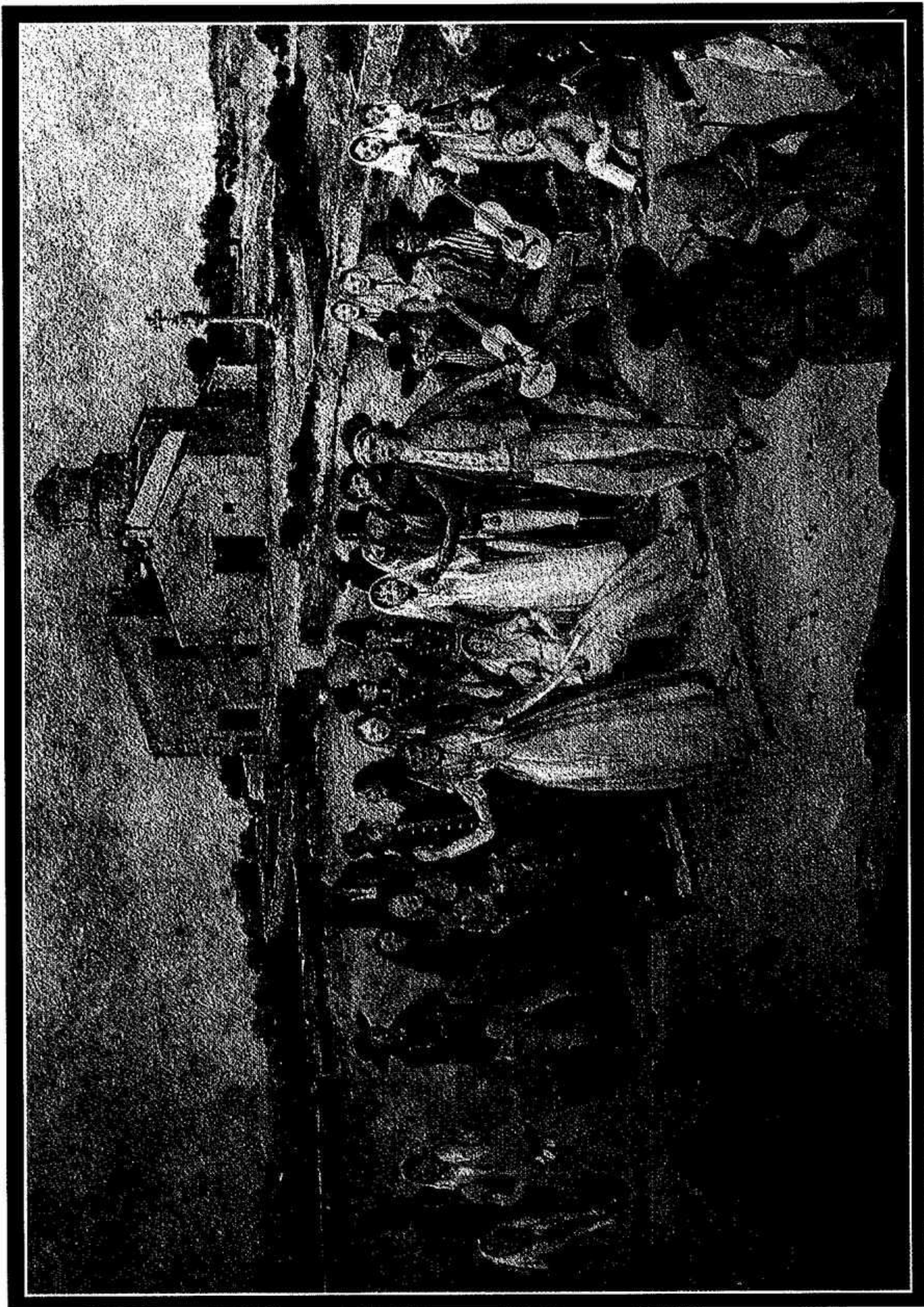
Jurat del segle XIX

Escena campestre menorquina

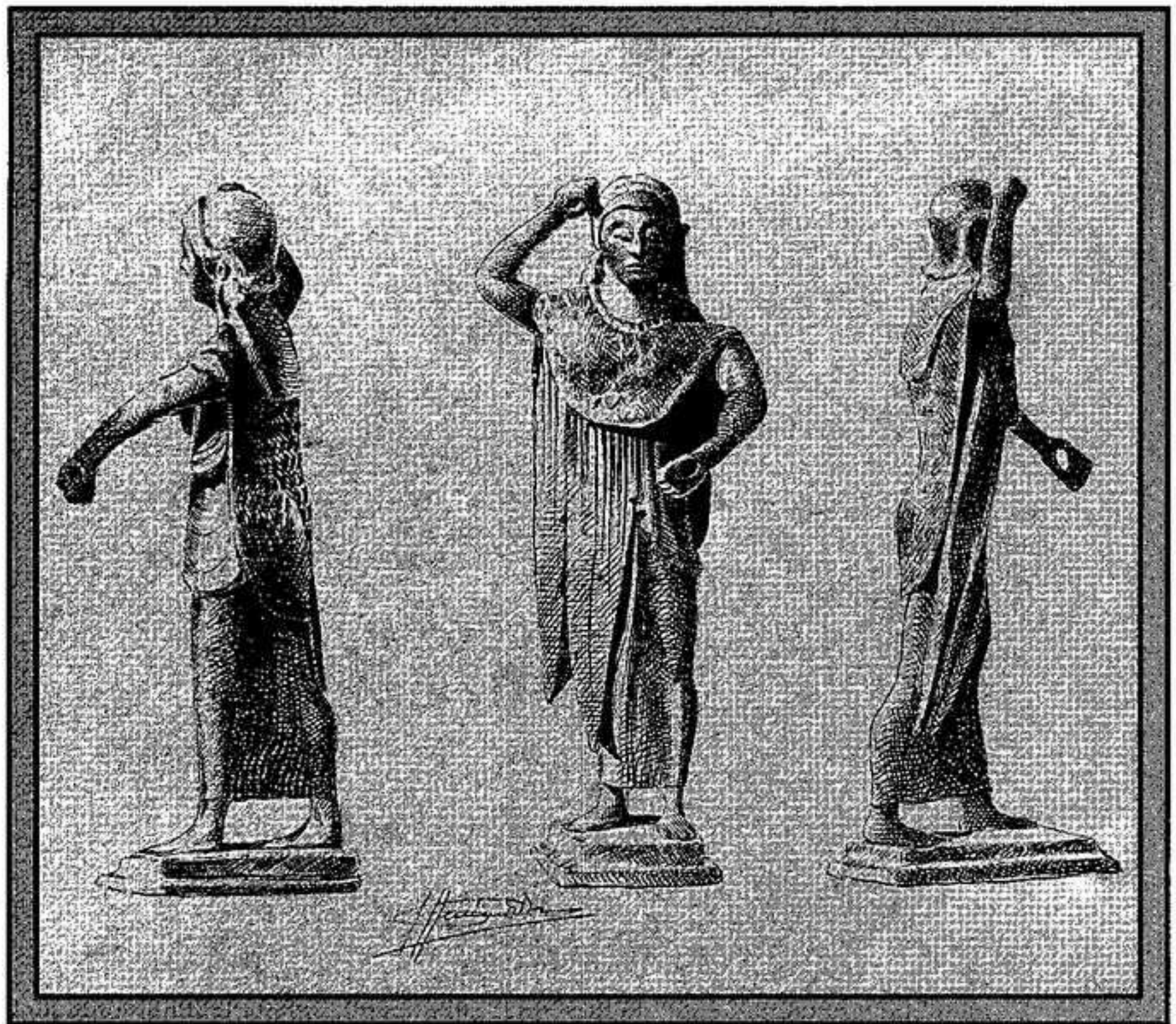
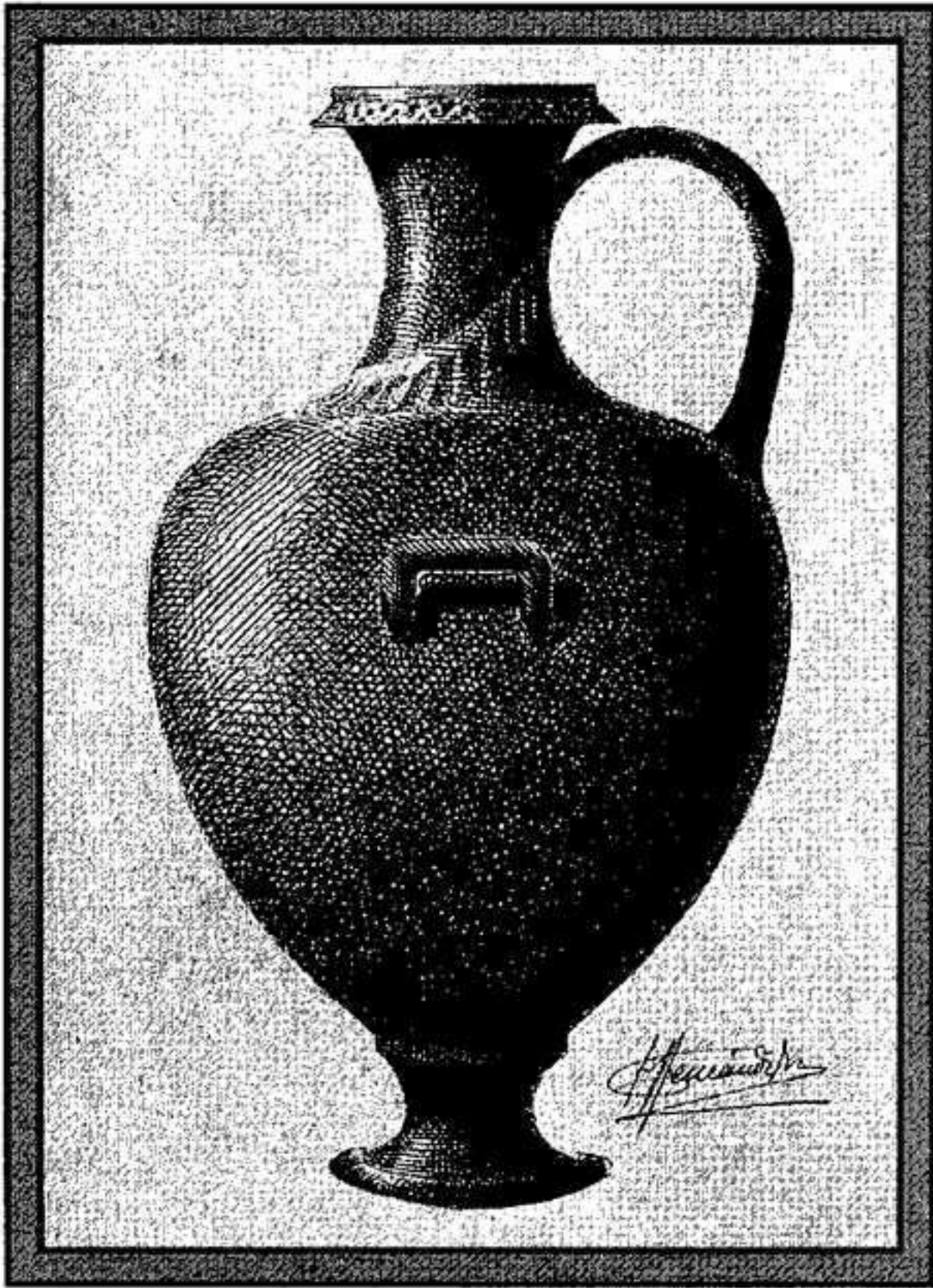
Escena campestre menorquina

Festa típica a Sant Bloreng de Binixems

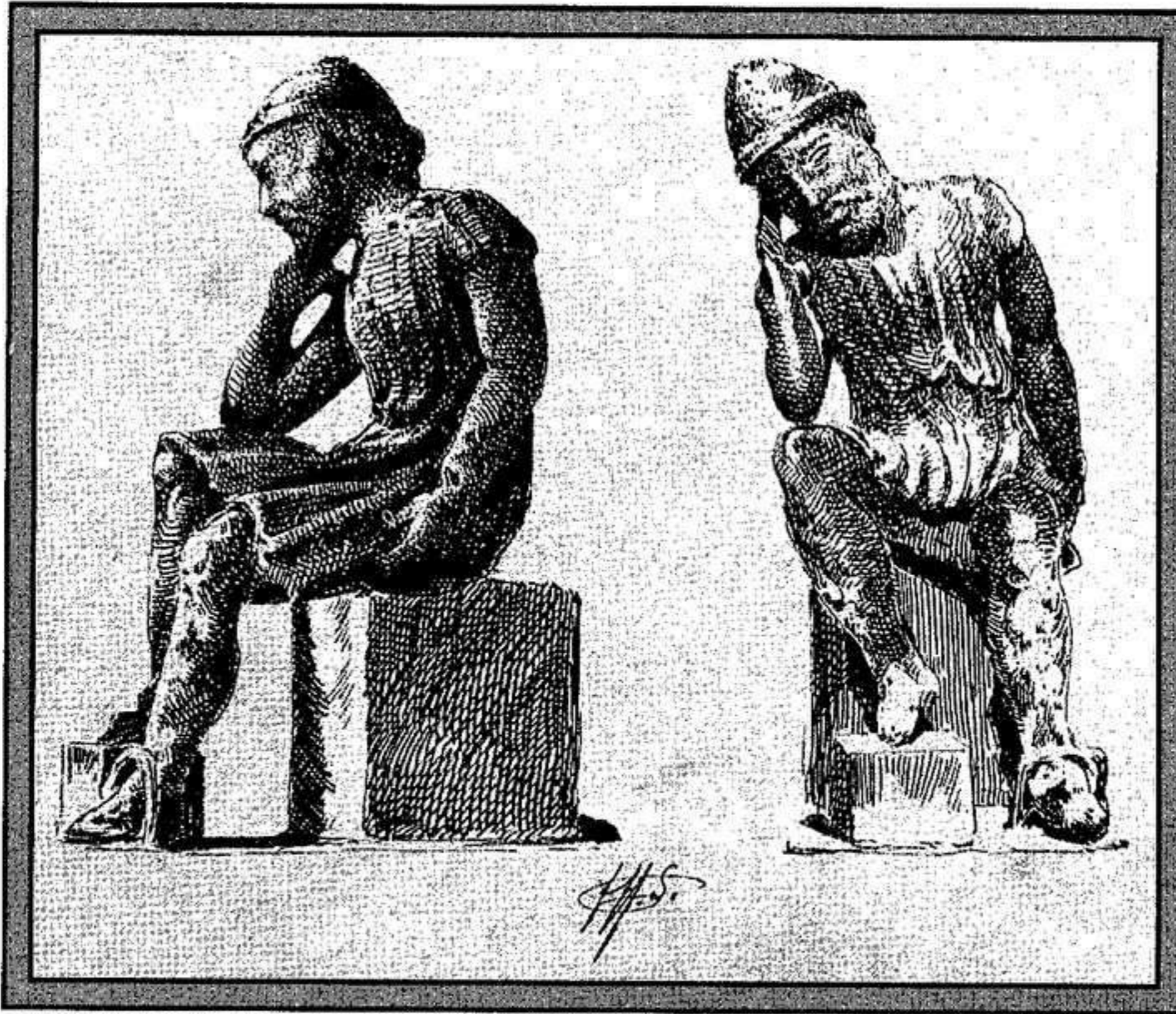
III. dibuixos del *compendi*
de geografia i història
de l'illa de menorca

Hidria. Ceràmica grega

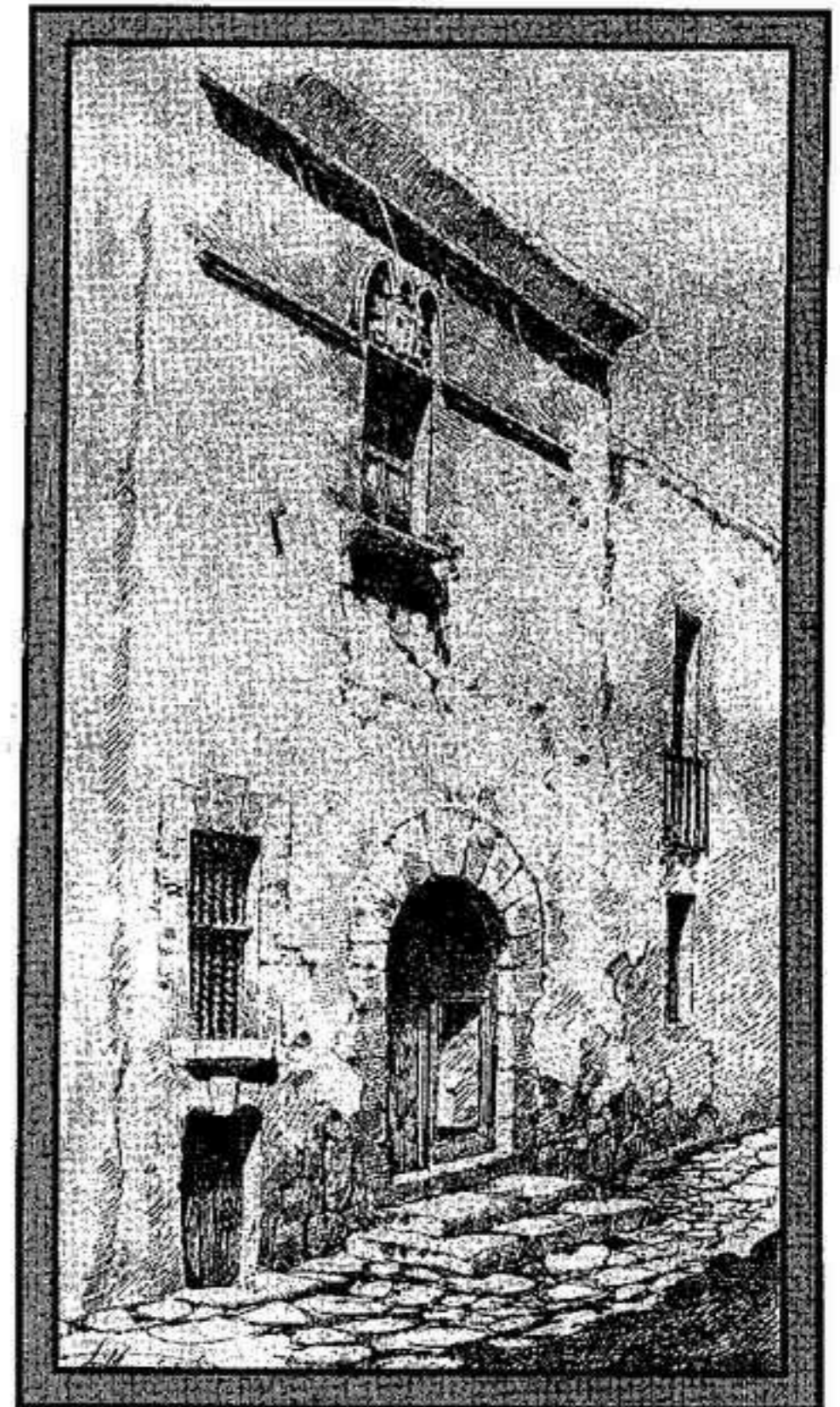
*Minerva.
Bronze grec.*

*Ulysses.
Bronze romà*

*Antiga casa de la Universitat
de Maó*

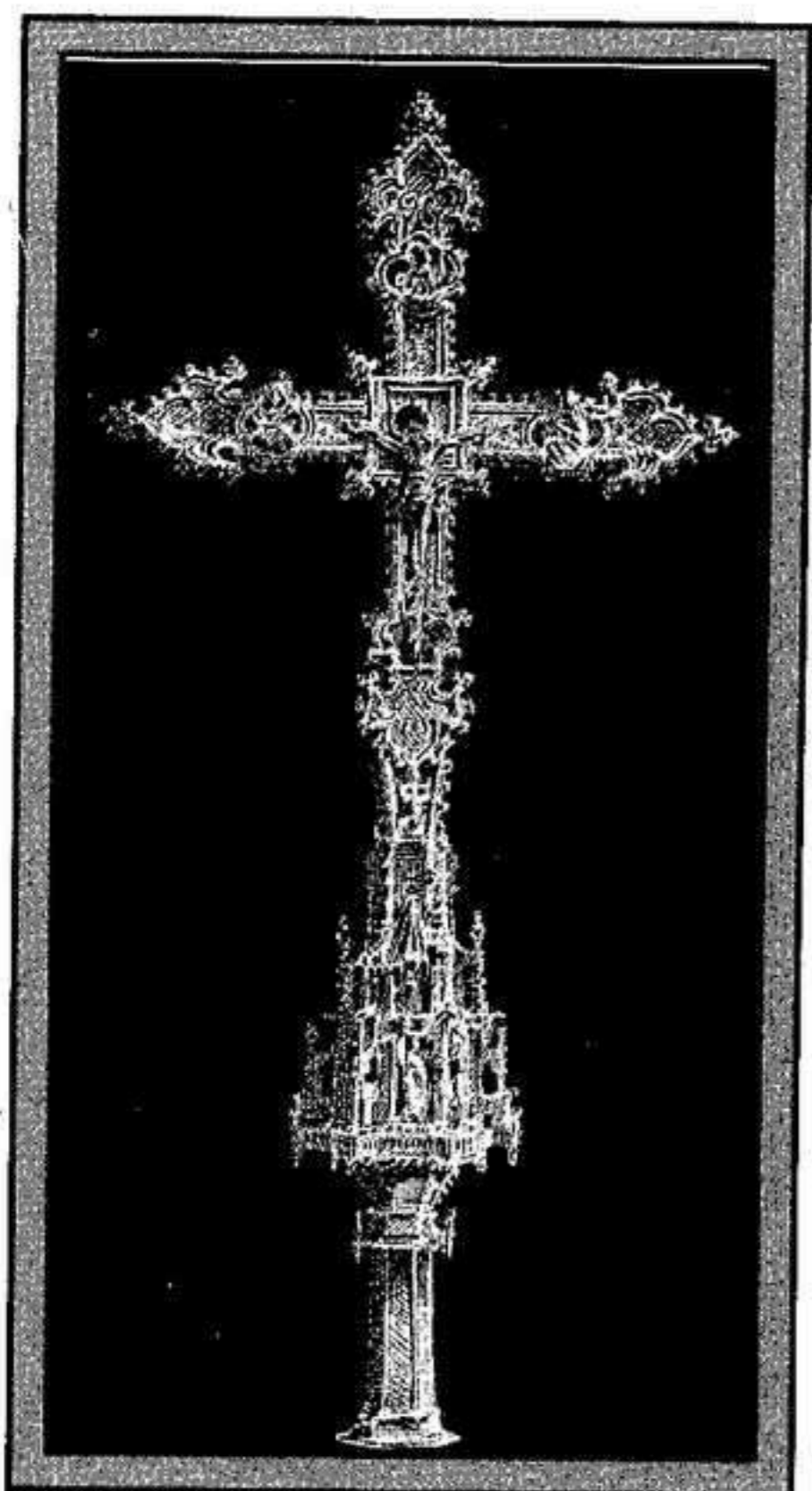
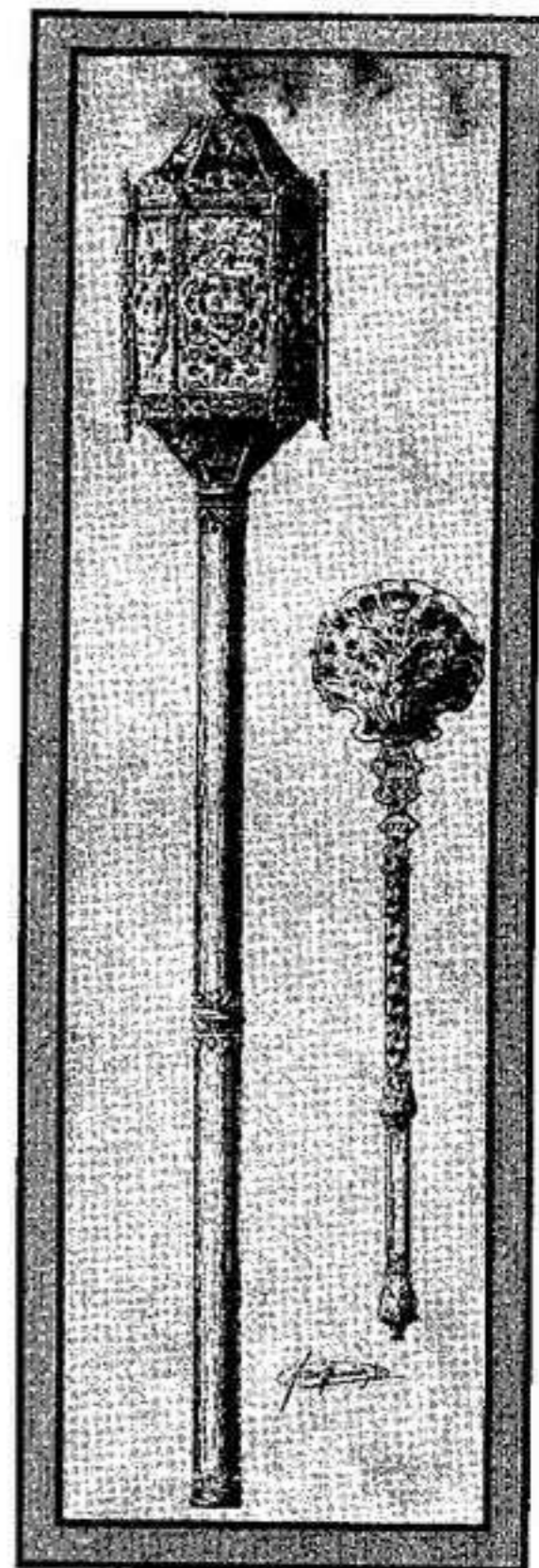

Armes de la Ciutat de Maó

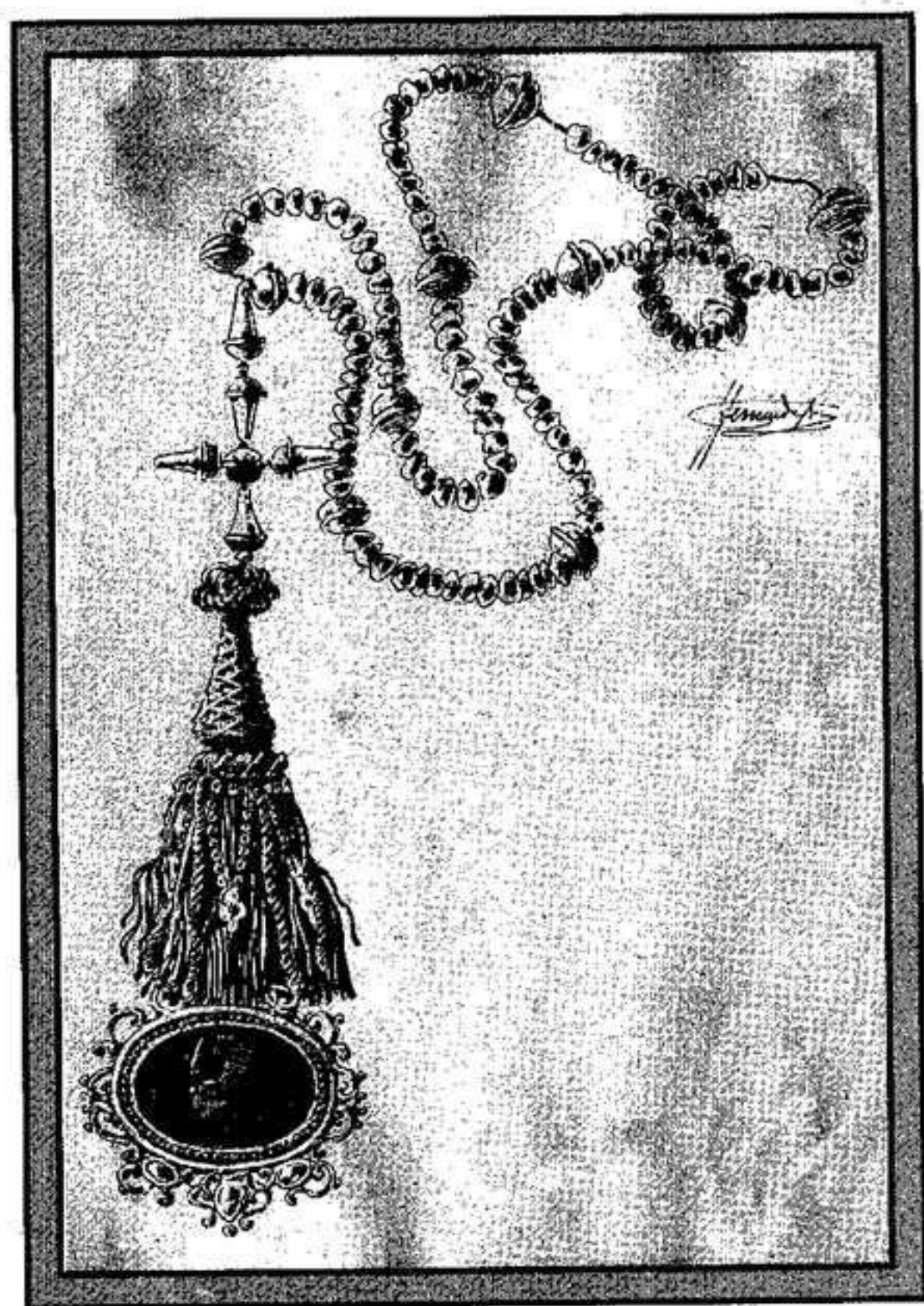
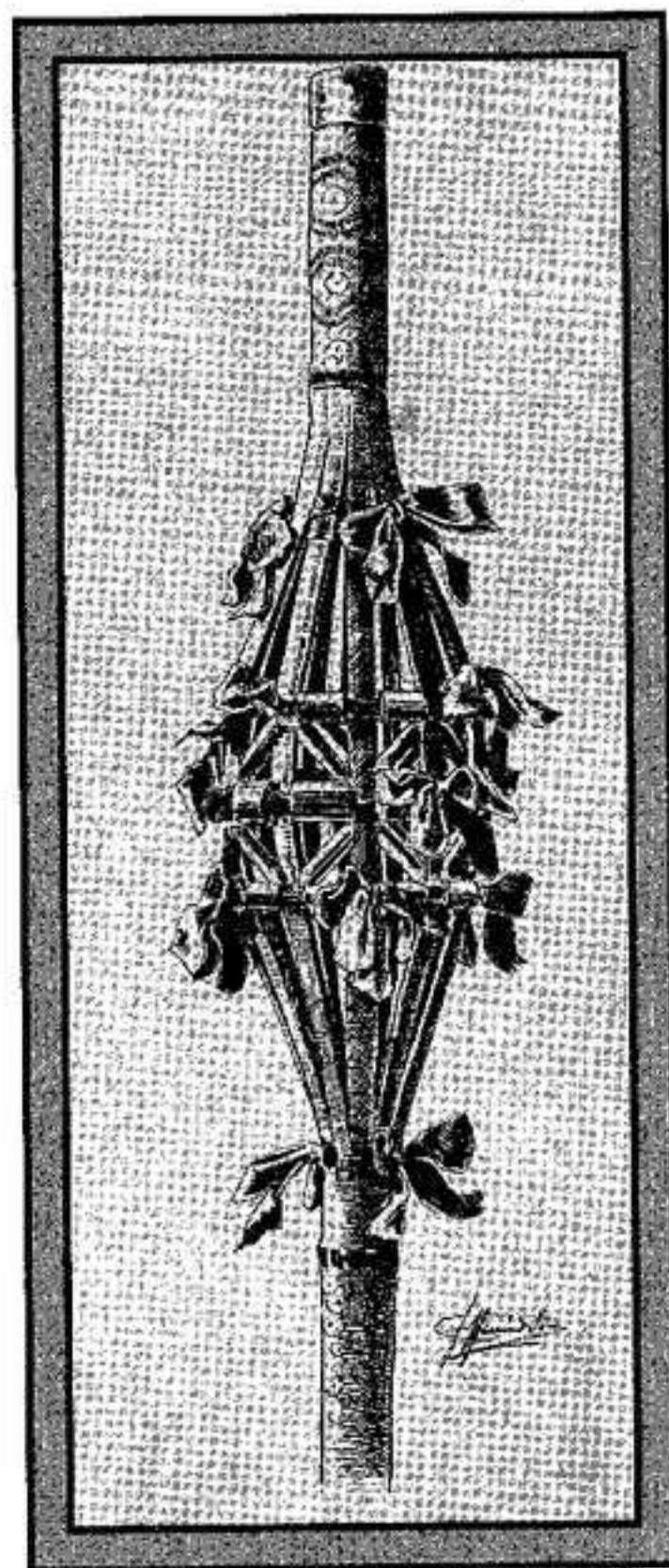

Façana d'una casa del nucli antic de Maó

*Maça i cullerot de plata de
l'Ajuntament de Maó*

*Creu processional de l'Església
de Santa Maria*

*Filosa de núvia**Collar en or i robís*